

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

WORKS IN SLAVIC STUDIES

Volume IV

Kyiv – 2018

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск IV

Київ – 2018

УДК 94(4):930.85(=16)

С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); к. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови); д. іст. н., проф. Ю.А. Мицик; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; д. іст. н. І.Б. Гирич; д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н., проф. Н.І. Миронець; д. іст. н. О.О. Ковальчук; д. іст. н., проф. Є.М. Луняк; д. іст., проф. Р. Ковальчик (м. Лодзь, Республіка Польща); к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. А.В. Стародуб; к. іст. н. Н.О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН); к. іст. н. Г.В. Потульницький; к. іст. н. Д.С. Гордієнко.

Славістична збірка.

Вип. IV: До 100 річчя Української Революції (1917–1923 рр.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2018. – 328 с., іл.

ISSN 2522-462X

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22716–12616Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 7 від 11.12.2018)

ISSN 2522-462X

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018
© Д. Гордієнко, 2018
© В. Корнієнко, 2018
© Автори статей, 2018

Віталій Хоменко

**ПАРТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ:
СВІДЧЕННЯ МЕМУАРІВ, СПОГАДІВ, ЩОДЕННИКІВ**

Життя та діяльність українського вченого і політичного діяча Михайла Грушевського завжди були предметом вивчення українських дослідників. Винятком є лише час перебування України у складі СРСР, коли наукові праці визначного історика були, фактично, заборонені, а сам він вважався “вождем української контрреволюції” та “націонал-фашистом”¹. У той же час спадщина М. Грушевського прискіпливо досліджувалась українськими істориками-емігрантами, що, зрештою, спричинило появу у 60-х роках ХХ ст. нового напрямку історичного дослідження – грушевськознавства². З проголошенням української незалежності відновлюється інтерес до постаті М. Грушевського й у вітчизняних вчених.

Але діяльність найвідомішого українського історика є надзвичайно багатогранною і не всі сфери його життя досліджені однаково добре. Наприклад, політична складова активності суспільствознавця вивчалась повільніше за наукову і часто викликала суперечливі оцінки. У цьому контексті не досить докладно висвітлена співпраця М. Грушевського з політичними партіями. Як відомо, найбільше, починаючи ще з 1917 року, він був пов’язаний з Українською партією соціалістів-революціонерів (далі – УПСР)³. Слід наголосити, що у часи існування Цен-

¹ Р.Я. ПИРИГ, *Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.)*, Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук, Інститут історії України НАН, К. 1994, с. 20.

² Див.: Р.Я. ПИРИГ, *Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку*, Український історичний журнал 5 (1996) 71–83; Л. ВИНАР, *Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*, Серія: Грушевськянина, том 5, К. (Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги) 1998, 216 с.; А. АТАМАНЕНКО, *Розвиток грушевськознавства в діаспорі*, Український історик Ч. 4/1–2 (2006/2007) 154–182.

³ Див.: Т.М. БЕВЗ, *Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів*, Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності, К. 2002, с. 208, 209; В. ВЕРИГА, *Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр., У двох томах*, т. 1, Рівне (Видавництво ВАТ “Рівненська друкарня”) 2005, с. 67; В. ВЕРСТЮК, *Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського* [в:] М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. СОХАНЬ, Я. ДАШКЕВИЧ, І. ГИРИЧ та ін.; голов. ред. П. СОХАНЬ, Л. (Світ) 2007, т. 4, кн. 1, с. XI; Я. КАЛАКУРА, *Михайло Грушевський – будівничий Української держави*, Михайло

тральної Ради (далі – ЦР), М. Грушевський підтримував політичні вимоги есерів, але не намагався стати офіційним членом УПСР. Сам історик дуже добре пояснив причини такої поведінки у своїх “Споминах”⁴. Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року славетний вчений змушений був відійти у тінь і перестати займатися політикою, зосередившись, фактично, лише на науковій роботі⁵. Але 14 грудня 1918 року П. Скоропадський зрікається влади. Настав час Директорії, що дозволило М. Грушевському знову нагадати про себе і зробити спробу повернутися у велику українську політику. Нові обставини надали можливість суспільствознавцю не приховувати своєї справжньої ролі, яку він відігравав у есерівській партії, тому історик вже відкрито виступає як один з лідерів УПСР. Відтак, завданням статті буде з’ясувати основні аспекти співробітництва вченого з партією українських есерів у часи Директорії. З цією метою розглянемо свідчення мемуарів, спогадів та щоденників, як самого М. Грушевського, так і його сучасників.

Насамперед слід відзначити, що політична діяльність М. Грушевського завжди викликала значний інтерес у середовищі професійних істориків. При цьому основний акцент робився на добі ЦР, коли суспільствознавець виконував функції її голови і, таким чином, брав безпосередню участь у прийнятті найважливіших державницьких рішень. Період Директорії досліджувався значно менше, адже в цей час, як вважають історики-грушевськознавці, М. Грушевський вже не відігравав такої значної ролі у процесах українського державотворення, він втратив свій колишній політичний авторитет та популярність, його лідерське місце зайняли інші політичні діячі, з якими вчений далеко не завжди знаходив спільну мову. Спеціальних праць, які б безпосередньо стосувались партійної діяльності колишнього голови ЦР у період Директорії немає. Цей період життя

Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності, К. 2002, с. 149; В. Солдатенко, *Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії*, Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р., К. (Український інститут національної пам’яті) 2012, с. 28; Г. Стрельський, А. Трубайчук, *Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти*, К. (Четверта хвиля) 1996, с. 37, 38; Ю. Шаповал, І. Верб, *Михайло Грушевський*, К. (Видавничий дім “Альтернативи”) 2005, с. 154, 198; Ф.П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?*, Український історичний журнал 11 (1966) 15.

⁴ Грушевський Михайло, *Спомини*, Київ 11 (1989) 152.

⁵ Р.Я. Пиріг, *Михайло Грушевський: “...жив у Києві інкогніто”*, Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр., т. 6 (2011) 6, 17; *Михайло Грушевський: біографічний нарис*, Р.Я. Пиріг, В.В. Тельвак, К. (Либідь) 2017, с. 363.

М. Грушевського висвітлюється або у біографічних нарисах⁶, або у статтях, які вивчають окремі напрямки діяльності відомого історика і, крім того, торкаються питання його участі у політичних процесах доби Директорії⁷.

Знову ж таки джерел, які б свідчили про офіційне членство М. Грушевського в УПСР у часи Директорії ми не маємо. Відмічаємо, що про цей етап життя історика взагалі залишилось надто мало документальних свідчень. Певним чином лакуну у питанні того, якою була партійна програма М. Грушевського, яких політичних змін він очікував від нової влади, як історик оцінював перші кроки Директорії, як він намагався втілити своє бачення побудови української держави, можуть заповнити публіцистичні праці суспільствознавця: “Роковини 20/7 падолиста 1917”, “По шкоді”, “Україна окремішна”, “Відродження Української Республіки”, “Об’єднання України Наддніпрянської і Наддністрянської”, “Метеор”, “Спільний фронт”, “Оздоровлення громадського життя”, “В дванадцять годину”, “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)”⁸.

З іншого боку, бачимо чисельні згадки про політичну діяльність М. Грушевського наприкінці 1918 – перших місяців 1919 рр. як лідера УПСР у працях мемуарного характеру. Варто відмітити, що такий вид джерел є досить таки своєрідним і до нього потрібно ставитись з певною мірою скепсису, враховувати, у яких умовах і хто створював ці праці, адже щоденники та спогади завжди характеризуються суб’єктивністю, яка зумовлена “світоглядними позиціями авторів, їхніми ідеологічними переконаннями, політичними уподобаннями..., що суттєво впливає, як на

⁶ Див.: THOMAS M. PRYMAK, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*, Toronto (University of Toronto Press) 1987, р. 184–190; Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Op. cit.*, с. 196–199; *Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934)*, R. NOWACKI та ін. (опрац.), Opole 2007, с. 137–161; С. ПЛОХІЙ, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*, К. (Критика) 2011, с. 97; Я.Й. МАЛИК, *Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності*, Л. (Український інститут “Євросоціум”) 2016, с. 217–221; *Михайло Грушевський: біографічний нарис...*, с. 367–373.

⁷ Див.: М.Л. КОПИЛЕНКО, О.Л. КОПИЛЕНКО, *М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави*, Український історичний журнал 5 (1996) 33–36; І. ГОШУЛЯК, *Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.*, Пам’ять століть 5 (2001) 3–12; В. ЛОЗОВИЙ, *Діяльність Михайла Грушевського у Кам’янець-Подільський період (1919 р.)*, Молода нація 4 (2004) 22–27; Л. ВИНАР, *М. Грушевський і “Життя Поділля”*, Український історик, ч. 4/1–2 (2006/2007) 95–101; І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919)*, Соціальна історія. Науковий збірник, К. 2008, вип. III, с. 53–59.

⁸ Див.: М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. СОХАНЬ (голов. ред.), І. ГИРИЧ та ін., Л. (Світ) 2002, т. 4, кн. 2, с. 1–14, 15–32, 37, 110–113.

сприйняття оточуючого світу, соціуму, його окремих постатей, так і на відображення відчуттів у текстах”⁹. Потрібно відзначити, що об’єктивність такого типу джерел залежить від багатьох факторів: час написання праці, особа автора, його партійність, політичні погляди, які звісно могли змінюватись з часом, рівень обізнаності з описуваними подіями тощо. Безсумнівно, слід зважати й на особисте ставлення авторів до М. Грушевського та його державницької діяльності. Беручи до уваги ці чинники вважаємо за потрібне певним чином класифікувати досліджувані его-документи.

По-перше, звернемось до автобіографічних праць самого М. Грушевського. У 1966 році в журналі “Український історик” стараннями Любомира Винара була надрукована “Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919”. Враховуючи значущість, власне, думки самого історика для розумінні місця, яке він займав у державотворчих процесах періоду Директорії, наведемо відповідний уривок з його автобіографії повністю:

“Вийшов я з свого сховку вже коли гетьман зрезигнував і втік, а Київ заняли українські повстанці. Селяни з Чигринського повіту, звідки походить мій рід, поставили мою кандидатуру в Трудовий Конгрес, скликаний на місяць січень 1919 р. і я не вважав можливим ухилитись, бо хотів перед селянськими депутатами, з котрими працював в Ц. Раді, вияснити свій погляд на річи, котрий не знаходив спочутя у партій. Я стояв на тім, що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існуванє було перерване актом німецького насильства. Треба проголосити неважними акти гетьманські, відновити закони Ц. Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то установчим зборам, чи іншій інстанції. Але сього не хотіли ні праві українські партії, ні Директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежену владу.

Я й інші мої товариші вважали се дуже небезпечним для української справи і виступили проти такого пляну на конгресі. Від сього часу в директоріяльних кругах мене вважали провідником опозиції та підозрівали, що я організую якийсь переворот проти Директорії, хоч я для сього не дав ніякого приводу.

Після того, як Трудовий Конгрес розпущено, я виїхав до Камінця, там редагував газету «Життя Поділя», що була органом со-

⁹ Л. Буряк, *Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого*, Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р., К. (Український інститут національної пам'яті) 2012, с. 338.

ціалістичних українських партій та разом з місцевими комітетами Селянської Спілки та укр. соц. революціонерами брав участь в організації місцевого трудового конгресу. Він і відбувся в 20-ох числа березня. Саме тоді була велика паніка в правительственных українських кругах і замішане через наступ большевиків, тому для охорони ладу з участю Конгресу організував ся в Камінці «Комітет охорони України», котрий існував щось тільки чотири дні і дійсно утримав лад в місті і по сім розпустив ся. Я в нім не брав участі, був тільки почесним головою конгресу. Про те в директоріяльних кругах пішла така вість, що Грушевський організував в Камінці совітське правительство. Призначений Директорією особливий комендант Камінця, Хомадовський, почав арештувати членів комітету та конгресу; казали авторитетні люди, що мав поручене кількох і розстріляти. Але слідом прийшов новий наказ, щоб арештованих випустити і Директорія почала складати новий, соціалістичний кабінет»¹⁰.

Бачимо, що розповідаючи про обставини свого повернення до активного політичного життя після приходу до влади Директорії М. Грушевський чітко називає свою першочергову політичну мету – відновлення діяльності ЦР. Згадуючи про діяльність Трудового конгресу (далі – ТК), історик не зазначає, що мав у цей час зв'язки з УПСР. З великою часткою вірогідності можемо здогадуватись, що під словами “мої товариші”, які були вжиті М. Грушевським, потрібно розуміти саме есерів. Що стосується подій лютого–березня 1919 року у Кам'янці-Подільському, то суспільствознавець докладно описує свою участь у них, але знімає підозри у тому, що хотів здійснити державний переворот та нібито проголошував радянську владу. Важливо, що у цьому випадку історик прямо вказує на свою співпрацю з есерами.

Натомість у автобіографії, яку М. Грушевський написав у 1926 році про ці факти сказано набагато менше. Історик пише, що “з упадком гетьманщини... був вибраний... членом Трудового конгресу. З початком лютого 1919 виїхав до Камінця, де редакував якийсь час газету «Голос Поділля» і займався роботою над українськими підручниками”¹¹, тобто у цій частині біографії вчений вже взагалі не згадує про своє співробітництво з УПСР.

¹⁰ *Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919*, Український історик, ч. 1–2 (1966) 101; М.С. Грушевський, *Життя Михайла Грушевського від вибуху війни* [в:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін., Л. (Світ) 2002, т. 4, кн. 2, с. 272.

¹¹ Л. ВІНАР, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто (Українське історичне товариство) 1981, с. 29.

По-друге, багато цікавої інформації, яка суттєво доповнює вищезгадані повідомлення М. Грушевського, можемо бачити у щоденниках інших відомих діячів доби Української революції. Наприклад, активний член, як Центральної Ради, так і Директорії, один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП) Володимир Винниченко у “Щоденнику” під 28 січня 1919 року залишив коротку згадку про роботу ТК та дав свою оцінку участі у ньому М. Грушевського: “Трудовий конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розмежувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому Конгресові. Особливо на останньому настоює «Чорномор», як називають в кулуарах М.С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конгресу і вернути незабутні часи малої Ради. Цей заздрисний, нечесний дідок грає свою гру”¹². Бачимо, що В. Винниченко зовсім інакше пояснює прагнення М. Грушевського повернути часи ЦР: істориком рухає лише його честолюбство. Відтак, у наведеній цитаті яскраво проявляється одна з найголовніших рис жанру его-документів. Маємо на увазі суб’єктивність в оцінці людей, фактів та подій, адже В. Винниченко, критикуючи відомого історика, наводить образливі характеристики, які зовсім не стосуються різниці у їх політичних переконаннях, а демонструють лише особисте несприйняття. Відтак, на нашу думку, цілком логічна вимога М. Грушевського про відновлення Української Народної Республіки, якою вона була до гетьманського перевороту, у В. Винниченка перетворюється на банальне бажання влади.

Відомий громадський діяч, Євген Чикаленко, також записав 9 лютого 1919 року у своєму “Щоденнику” про ситуацію зі скликанням ТК. Він відмітив лідерство М. Грушевського в есерівській партії та описав політичну мету історика: “Селянська спілка, якою керували есери, на чолі з Грушевським, напосідались на тому, щоб Директорія склала владу Конгресові, і він, як торік Ц[ентральна] Рада, організував би міністерство”¹³. Важливо, що автор прямо називає відомого вченого лідером УПСР. 22 квітня 1919 року Є. Чикаленко залишив допис “...про організацію нового уряду в Кам’янці на чолі з М. Грушевським”¹⁴. Він також намагався пояснити такі дії колишнього голови ЦР: “Старий, очевидно, не міг поми-

¹² В. Винниченко, *Щоденник. 1911–1920*, т. 1, ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка, Едмонтон; Нью-Йорк (Видання Канадського Інституту Українських Студій) 1980, с. 316.

¹³ Є.Х. Чикаленко, *Щоденник, 1919–1920*, К.; Нью-Йорк (Видавництво імені Олени Теліги) 2005, с. 34.

¹⁴ *Ibid.*, с. 56.

ритись з тим, що його відтерто від влади і задумав організувати поряд з Директорією своє правительство, не стаючи офіційно на його чолі, але Директорія вирвала у нього з рук матеріал, з якого могло скластись нове правительство, перевівши всі міністерства з Кам'яця до Рівного, тоді Грушевському нічого не лишалось, як виїхати з Кам'яця до Станіславова, а потім – і в Західну Європу”¹⁵. Відмічаємо, що висновки Є. Чикаленка схожі на вищенаведені думки В. Винниченка про прагнення істориком влади. Слід додати, що станом на 1919 рік між ними та М. Грушевським склались напружені особисті стосунки, відтак такі оцінки політичної діяльності історика можуть бути пов'язані саме з цим. Це зовсім не означає, що славетний вчений не міг мати якихось владних амбіцій, але особиста неприязнь цілком могла впливати на те, як В. Винниченко та Є. Чикаленко оцінювали політичні вчинки М. Грушевського.

Надзвичайно багато цінної інформації про зв'язки славетного вченого та УПСР знаходимо у щоденникових записах одного з лідерів есерів Микити Шаповала. Наприклад, у конспекті споминів “Мій шлях” автор описує події січня 1919 року, які вкотре були пов'язані з черговим есерівським внутрішньопартійним конфліктом. Він згадує, що “в кінці січня в Києві (перед евакуацією)” відбулась “фіктивна конференція УПСР – Грушевський, Голубович і К° забирають провід «партії» в свої руки і одтирають мене й Григорієва”¹⁶. Чому ця конференція була фіктивною так і не було пояснено. Крім того не зовсім зрозуміло, чому М. Шаповал та Никифір Григорієв мали більше права на владу в партії, ніж згадані М. Грушевський та Володимир Голубович. Але важливість цього уривку ще й у тому, що він вказує на значущість особи колишнього голови ЦР для есерівської партії, а разом з тим, безперечно, і його політичних ідей для її партійної програми.

Але найбільшу джерельну цінність у питанні взаємозв'язку М. Грушевського та УПСР має написаний М. Шаповалом “Щоденник”. Інформація про суспільствознавця у “Щоденнику” стосується вже згаданих вище подій березня 1919 року у Кам'янці-Подільському, коли там було створено Комітет охорони республіки, який перебував у опозиції до Директорії¹⁷. Певний зв'язок з цими подіями мав і М. Грушевський. У цей час сам М. Шаповал перебував у Станіславі і дізнався про спробу перевороту, якщо він дійсно мав місце, з чуток. Він пише 24 березня, що

¹⁵ Є.Х. ЧИКАЛЕНКО, *Op. cit.*, с. 56.

¹⁶ ЦДАВОВ України, ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 133.

¹⁷ Михайло Грушевський: біографічний нарис..., с. 373.

“... в Кам’янці-Подільському Грушевський і Голубович оповістили владу Рад і захопили владу”¹⁸, а наступного дня додає, що всіми цими подіями “керує нишком Грушевський”¹⁹. Таким чином бачимо, що вплив відомого історика на українських есерів був надзвичайно суттєвим, якщо не сказати більше. Слід зауважити, що до багатьох свідчень М. Шаповала, які демонструють його особисте ставлення до партійної та політичної діяльності М. Грушевського, потрібно ставитись досить таки критично, особливо знаючи, якими непростими, якщо не сказати більше, були стосунки між ними.

По-третє, від щоденників слід обов’язково відрізняти спогади та мемуари, які писались пізніше згаданих у них подій. Відтак, їх автори вже могли переосмислити епізоди історичного минулого, пов’язані з М. Грушевським, подивитись на них зовсім інакше та певним чином відкоригувати своє ставлення до політичної діяльності історика. Звісно, що цей процес є логічним і цілком передбачуваним, але від цього страждає передусім об’єктивність оцінок та достовірність авторських тверджень.

Зокрема, різко негативно характеризує співробітництво М. Грушевського та УПСР один зі співзасновників Української демократично-хліборобської партії, Віктор Андрієвський. У своїх спогадах “З минулого”, що вперше вийшли друком у 1923 році в Берліні, автор з дуже помітним неприємним здивуванням дізнається про прихильність історика до есерів: “Я вперше тоді почув [1919 рік. – В. Х.], що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам”²⁰. Можна також побачити, що В. Андрієвський розділяє думку, згідно з якою причини вступу суспільствознавця до партії есерів нібито пов’язані з його бажанням влади: “Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі”²¹. Також автор осудливо описує поведінку М. Грушевського на засіданнях ТК, пов’язану з його намаганнями стати головою конгресу²², відзначаючи ще раз його приналежність до есерівської партії²³. Найвірогідніше, таке ставлення В. Андрієвського до М. Грушевського можна пояснити суттєвою різницею у їх політичних

¹⁸ М.Ю. Шаповал, *Щоденник*, С. Зеркаль (упоряд.), Новий Йорк (Українська громада ім. М. Шаповала) 1958, ч. 1: *Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р.*, с. 6.

¹⁹ *ЦДАВОВ України*, ф. 3563, оп. 1, спр. 119, арк. 10зв.

²⁰ В. Андрієвський, *З минулого*, Берлін (Українське слово) 1923, т. 2: *Від Гетьмана до Директорії*, ч. 2: *Директорія*, с. 97.

²¹ *Ibid.*, с. 98.

²² *Ibid.*, с. 115.

²³ *Ibid.*, с. 114.

поглядах, адже вони належали до партій, які сповідували діаметрально протилежну ідеологію.

Дмитро Дорошенко, відомий історик та активний учасник української революції, у своїй праці “Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)”, робота над якою була завершена у 1924 році, згадує березневі події 1919 року у Кам’янці-Подільському. Він пише, що до цього міста у зв’язку з військовими поразками на фронті змушений був переїхав весь уряд Директорії, а за ним “наїхали... партійні діячі й лідери, які вели перед в тодішній політиці... Приїхав і сам проф. М. Грушевський”²⁴. Автор відмічає, що місто стало важливим політичним центром і, на його думку, “центром опозиції проти тодішнього уряду”²⁵. Д. Дорошенко підкреслює, що “душею опозиції” був саме колишній голова ЦР²⁶. Він також докладно повідомляє, як М. Грушевський став на чолі редакції газети “Життя Поділля”, що під його керівництвом стала, фактично, “рупором” революційних подій у місті: “Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсажені якоюсь компанією... На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський і «Життя Поділля» відразу змінило свій напрям; появилось на першій сторінці гасло: «вся влада трудовому народові» і статті на тему про потребу порозуміння з більшовиками”²⁷. Але після невдалої спроби отримати реальну владу “Грушевський, Жуківський та інші провідники кам’янецької революції виїхали в Галичину”²⁸.

Олександр Мицюк, член УПСР і певний час міністр внутрішніх справ Директорії, у спогадах “Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми”, які були видані у 1939 році, розповідає про участь М. Грушевського у ТК: “При обранні президії ніяк не могли погодитись на кандидатуру голови. Серед членів Конгресу знаходився б. Голова Центральної Ради, професор М. Грушевський, що був вибраний делегатом від Чигиринщини, та він був небажаним для Директорії. Коли скинули Гетьманат, Грушевський радив просто відновити Центральну Раду, мабуть, із доповненням від ЗОУНР, – одначе на те не згодилися. В предсідники Трудового Конгресу його не хотіли допустити Винниченко, Петлюра й Шаповал, на мою думку, головно через його популярність і зв’язане з тим немале, хоч

²⁴ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)*, ч. 1, Мюнхен (Українське видавництво) 1969, с. 430.

²⁵ *Ibid.*, с. 431.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*, с. 434.

вповні оправдане, честолюбство старого вченого”²⁹. Відзначаємо, що повідомлення О. Мицюка багато в чому збігається зі свідченнями М. Грушевського про його участь у діяльності ТК. Дивно, що ні Д. Дорошенко, ні О. Мицюк не згадують про зв’язки М. Грушевського з есерами. Важко повірити, що їм про це було невідомо. З іншого боку, можемо припустити й те, що факт співпраці історика з УПСР був загальновідомим і тому вищезгадані автори не вважали за потрібне додатково на цьому зупинятись.

Натомість, Панас Феденко, який належав до українських соціал-демократів, у статті-спогаді “Повстання нації”, надрукованій у збірнику “З історії Української революції” в 1930 році, теж згадує час скликання Директорією ТК і прямо вказує на співробітництво визначного історика та УПСР. Він пише, що есери “на Конгресі Трудового Народу розпалися на кілька груп, які самі між собою вели завзяту боротьбу. Грушевський стояв за совітську лінію і цим зразив проти себе уміркованих село-спільчан та с.-рів”³⁰. Автор відзначає, що навіть разом з І. Романченком на запитання фракції есерів ходив на засідання їх групи, щоб пояснити їм погляди УСДРП на поточну політичну ситуацію, причому “розгніваний Грушевський намагався не допустити нас до слова”³¹. А в останній день роботи конгресу “Грушевський з своєю «підфракцією» з 13 членів голосував за радянську владу”³². Фактично дублюється інформація про ці події у наступній праці П. Феденка “М. Грушевський в науці і політиці”, яка вийшла друком у 1966 році у часописі “Вільна Україна”. Автор знову пише, що під час роботи ТК “Грушевський переконував своїх однодумців із Партії Соціалістів-Революціонерів та інші партії, що Україна повинна стати на «радянську плятформу», бо цим способом вона дійде до миру й згоди з большевицькою Росією”³³. За його словами, П. Феденко навіть дискутував про це з відомим істориком на засіданні есерівської фракції. У результаті, після напружених фракційних дебатів “тільки 13 членів фракції соціалістів-революціонерів голосували з Грушевським на Конгресі за пропозицію прийняти для УНРеспубліки “радянський устрій”³⁴. Відтак, дізнаємося, з якою політичною програмою намагався повернутися до влади М. Грушевський та як до неї поставились не тільки його політичні опоненти, а й однопартійці. У цьому контексті підкреслюємо,

²⁹ О.К. Мицюк, *Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми*, Л. 1939, с. 40.

³⁰ І. МАЗЕПА та П. ФЕДЕНКО, *З історії Української революції*, Прага 1930, с. 69.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, с. 70.

³³ П. ФЕДЕНКО, *М. Грушевський в науці і політиці*, Вільна Україна 52 (1966) 10.

³⁴ *Ibid.*

що радянський проект М. Грушевського суттєво відрізнявся від “радянськості” російських комуністів, адже поняття були схожими, а зміст кардинально іншим. Тому помилкою буде вважати колишнього голову ЦР прихильником влади більшовиків.

Більш відомий діяч УСДРП, Ісаак Мазепа, теж повідомляв у своїх мемуарах про участь М. Грушевського у діяльності ТК. Вперше до цього питання він звернувся у статті-спогаді “Творена держава (боротьба 1919 року)”³⁵, яка вийшла друком у 1930 році. Але напевно найвідомішою працею І. Мазепа є його мемуари “Україна в огні й бурі революції”, перше видання яких було здійснене у 1942 року в Празі. Автор прямо називає М. Грушевського одним з лідерів есерівської партії доби Директорії³⁶. Так, розповідаючи про обставини засідань все того ж ТК, І. Мазепа суттєво доповнює повідомлення П. Феденка, адже відзначає, що УПСР розділилась на три групи: “Ліву частину складала т. зв. «боротьбисти», що стояли за світську владу. Правиця стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр, що об’єднував найбільшу частину партії під проводом М. Грушевського, М. Любинського, М. Шаповала та ін., зайняв середню позицію між большевизмом і демократією: він був за передачу влади «трудовам радам селянських і робітничих депутатів»³⁷. І. Мазепа також згадує, що на той час колишній Голова ЦР вже втратив свою колишню популярність і “на Конгресі об’єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців» в 13 чоловік”³⁸. Отже, ще раз зустрічаємо тезу, в якій кількість прихильників позиції М. Грушевського на конгресі визначається у 13 осіб, що, безсумнівно, може служити підтвердженням факту різкого зменшення впливу колишнього голови ЦР на політичну ситуацію в країні.

Про участь М. Грушевського у діяльності ТК писав і політичний діяч ЗУНР, Лонгин Цегельський, який у 1919 році брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та у роботі конгресу. Він відзначав у своїх мемуарах “Від легенд до правди”, виданих вже після його смерті у 1960 році в США, що серед “провідників” есерівської партії був і відомий історик³⁹. Причому зазначав, що “крім професора Грушевського були це люди провінціональні, напів інтелігентського або студентського типу, недовчені, виховані на брошурах” і дивувався, “яким чином проф. Гру-

³⁵ І. МАЗЕПА та П. ФЕДЕНКО, *Op. cit.*, с. 3.

³⁶ І. МАЗЕПА, *Україна в огні й бурі революції*, К. (Темпора) 2003, с. 74

³⁷ *Ibid.*, с. 84.

³⁸ *Ibid.*, с. 84–85.

³⁹ Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ, *Від легенд до правди*, Нью Йорк; Філадельфія (Видавництво “Булава”) 1960, с. 274.

шевський, поважна людина та вчений історик, забрив у цю недоварену компанію”⁴⁰. Цікаві факти автор повідомляє про те, як проходив ТК. Самих засідань конгресу були лише три–чотири і тривали вони лише по пару годин, а головні питання вирішувались на так званому “Конвенті сеніорів”, де було близько 25 чоловік – представників партійних груп конгресу⁴¹. Активними учасниками цих зборів були і лідери соціалістично-революціонерів, серед яких згадується і М. Грушевський, причому Л. Цегельський називає їх “демагогами”⁴². Тобто маємо ще одне підтвердження того факту, що в січні 1919 року визначний історик відкрито позиціонував себе як один з очільників есерівської партії. Зауважуємо при цьому, що у той час М. Грушевський ще не оформляв свого членства в УПСР офіційно.

Один з лідерів УПСР, Микола Ковалевський, у мемуарах “При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)”, які є відомим джерелом відомостей про революційні події в Україні, зазначає, що “ніхто із провідних діячів Української Центральної Ради не увійшов до складу Директорії”⁴³, хоча з цим твердженням не можна цілком погодитись, згадавши, наприклад, В. Винниченка, та й Симон Петлюра не був, так би мовити, останньою людиною в ЦР. Лише частково відповідає дійсності й теза автора про діяльність М. Грушевського часів Директорії: “перший президент Української Центральної Ради Михайло Грушевський відійшов з авансцени політичного життя і віддався цілком своїм науковим працям”⁴⁴. З такою думкою М. Ковалевського фактично погоджується і український соціаліст-федераліст, член ЦР, Олександр Шульгин, який у статті-спогаді “Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина” пише, що “після упадку Центральної Ради, за гетьмана, Грушевський добровільно відійшов від політичного, громадського і навіть академічного життя... Але він не зміг опанувати ситуації і в часи Директорії, і в 1919 р. не відіграв поважної ролі”⁴⁵. У той же час, соціал-демократ Борис Мартос у статті-спомині “М.С. Грушевський, яким я його знав” зовсім інакше, лаконічно і дуже промовисто описує роль колишнього голови ЦР у державницьких планах Директорії: “Пізня осінь 1918 р. повстання проти гетьмана. Вступ

⁴⁰ Л. Цегельський, *Op. cit.*, с. 274–275.

⁴¹ *Ibid.*, с. 277–278.

⁴² *Ibid.*, с. 279.

⁴³ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)*, Інсбрук (Накладом Марії Ковалевської) 1960, с. 547.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ О. Шульгин, *Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина*, Збірник на пошану Олександра Шульгина, Париж; Мюнхен / Записки НТШ 186 (1969) 151.

Директорії до Києва. Відновлення Центральної ради? М.С. Грушевський – президент Української Народної республіки? Зовсім ні! Його навіть не включають у склад Директорії. Яке розчарування! І, власне кажучи, яка несправедливість!”⁴⁶ Погоджуючись з тим, що в часи Директорії М. Грушевський фактично перестав бути загальнонаціональним лідером, вважаємо за потрібне зауважити, що незважаючи на це, він не припинив займатись політикою.

Підсумовуючи все вищесказане можемо зробити такі висновки. По-перше, підкреслюємо, що виявлених документальних джерел про партійну діяльність М. Грушевського в добу Директорії не так і багато, відтак, его-документи стають важливим джерелом інформації, незважаючи на всі їх суб’єктивні особливості. По-друге, мемуари, спогади та щоденники дуже суттєво доповнюють наші знання про цей період політичної діяльності суспільствознавця, особливо це стосується його керівної ролі в партії есерів, участі у Трудовому Конгресі та подій березня 1919 року в Кам’янці-Подільському. У всіх цих випадках історик виступав як активний член УПСР, хоча і не був її офіційним членом. По-третє, бачимо, що більшість авторів щоденників та спогадів відкрито називають М. Грушевського одним з лідерів есерівської партії, з чим ми однозначно погоджуємось. При цьому, його політичні погляди охарактеризовані, як прорадянські. Наголошуємо, що “радянськість” М. Грушевського не слід пов’язувати з більшовицькою ідеологією. По-четверте, у мемуарах підкреслюється той факт, що М. Грушевський, порівняно з часами Центральної Ради, майже втратив свій авторитет в українському політикумі та популярність серед широких народних мас. Не кращою була справа і в стосунках з владними колами Директорії, які вже не потребували знань, вмінь та досвіду визначного історика. Вважаємо, що вчений не міг цього не розуміти, але не припинив своєї політичної активності й послідовно відстоював власне бачення побудови української державності. По-п’яте, зрештою у березні 1919 року М. Грушевський під тиском, як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників виїздить за кордон, щоб саме там продовжувати свою політичну діяльність. На наш погляд такий крок колишнього голови ЦР видається логічним, адже на Батьківщині він вже не міг здійснювати свою політичну програму. В Україні продовжувалась війна між Директорією та російськими більшовицькими військами. Відзначаємо, що М. Грушевський завжди віддавав перевагу демократичним, парла-

⁴⁶ Б. МАРТОС, *М.С. Грушевський, яким я його знав*, Український історик, ч. 1–2 (1966) 79.

ментським формам політичної боротьби, які у нових українських умовах не могли бути реалізовані. За кордоном суспільствознавець надіявся спробувати поставити українське питання перед широкими колами міжнародного співтовариства і владними верхівками держав Антанти. М. Грушевського чекали довгі та важкі роки еміграції, але боротьба за Україну продовжувалась.

Марія Кагальна

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ, НІМЕЧЧИНИ ТА ТУРЕЧЧИНИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАГО УКРАЇНИ)

На 2014 р. минуло 100 років від початку першої в історії людства світової війни. Загострення геополітичних протиріч між Німеччиною, Австро-Угорщиною, з одного боку, та Великою Британією, Францією, Росією – з другого, призвели до масштабних військових дій і, як наслідок, мільйонів жертв та скалічених доль.

Перша світова війна не оминула і територію України. Для нашої країни вона відзначилася особливим трагізмом, адже українці, поділені між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською, – змушені були воювати по різні боки за чужі інтереси.

Під час воєнних дій тисячі солдат з обох ворогуючих сторін потрапляли до полону. На території Німеччини, Австро-Угорщини, Італії та Туреччини у таборах для військовополонених опинилося за різними даними від 2,4 млн. до 3,4 млн. російських підданих¹.

Долями українських солдатів російської армії опікувалися представники Союзу визволення України (СВУ). Створений у Львові в серпні 1914 р. вихідцями з української еліти для репрезентації політичних, економічних та національно-культурних інтересів українського народу Росії, СВУ основним своїм завданням проголосив боротьбу за державну самостійність України. З наступом російських військ у Галичині в серпні–вересні 1914 р. СВУ переніс свій осередок до Відня, а згодом до Берліна. На території Австро-Угорської імперії та Німеччини представники Союзу розгорнули широку інформаційну та культурно-просвітницьку роботу серед українців, у тому числі й серед полонених українців російської армії. Загалом їх вплив поширився на понад 200 тис. військовополонених². Активними членами

¹ Н.Н. Головин, *Военные усилия России в Мировой войне*, Париж (Т-во объединенных издателей) 1939, т. 1. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/research/golovnin_nn/05.html; Е.С. СЕНЯВСКАЯ, *Положение русских военнопленных в годы первой мировой войны: очерк повседневной реальности*, Вестник РУДН. Серия “История” 1 (2013) 64–83. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://histrf.ru/ru/biblioteka/pamyatniki-geroyam-pervoy-mirovoy/100-let/6>.

² С. НАРІЖНИЙ, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Прага 1942, частина 1, с. 15.

СВУ були відомі громадсько-політичні діячі: В. Дорошенко, А. Жук, І. Крип'якевич, Б. Лепкий, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Смаль-Стоцький, О. Охримович, П. Бензя та інші.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у ф. 269 "Колекція документів «Український музей в Празі»" зберігаються унікальні документи про перебування українських солдатів російської армії в німецьких, австро-угорських і турецьких таборах для військовополонених. Серед них – невідомі широкій громадськості звіти про роботу представників Союзу визволення України в таборах військовополонених, їх записні книжки та тексти виступів, протоколи засідань Просвітнього відділу СВУ, статут громади "Самостійна Україна" Раштатського табору військовополонених, а також листування українських бранців з їхніми рідними, друзями, членами СВУ. Зазначені документи містять відомості про культурно-просвітницьку діяльність української політичної еміграції серед військовополонених, умови життя та побуту солдатів у полоні, їх політичні переконання та настрої, відносини між представниками різних національностей тощо.

Із перерахованого вище масиву джерел найбільшу цінність становлять три основні їх види: звіти діячів СВУ про просвітницьку роботу в таборах, протоколи засідань Просвітнього відділу СВУ та листування військовополонених.

У звітах представників СВУ йдеться про заходи, які їм вдалося провести в таборах, розкрито становище полонених, рівень їх національної свідомості тощо. Намагаючись донести до українських бійців російської армії ідею самостійності України, члени СВУ проводили з ними бесіди, виступали з лекціями та доповідями, налагодили регулярний випуск книг та науково-популярних брошур з історичного минулого України. Так, у звіті П. Бензі, який у 1914 р. відвідав табір у м. Ізміті (Туреччина), зазначалося:

"[...] Прийшлося роздавати книжки і всю роботу звести на розмови. Правда, розмови велися досить систематично і в широкому масштабі. Спочатку велися чисто загальні балачки, висвітлюючи положення української справи, чим далше, тим розмови приймали більш спеціальний характер і вивелись в систематичні лекції по історії України. [...] Ми старалися щоб полонені почували себе гордими тим, що вони є українці і запалилися вогнем ненависті проти Росії, вічної нашої гнобительки"³.

³ Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 164, арк. 25.

Зауважимо, що проводити таку роботу в таборах військовополонених, де перебували не лише українці, але й представники інших національностей – росіяни, поляки – було складно. Представники СБУ зіштовхувалися з незрозумінням цілей їх діяльності з боку полонених, а також із ворожим ставленням до них. Так, П. Бензя у тому ж таки звіті писав:

“Перешкоджало роботі сусідство москалів, а ще гірше шпигунів, котрі хоч нам нічого не говорили, зате пильно стежили за всіма нашими розмовами з полоненими. Цілком зрозуміло, що українці теж відносилися до нас з недовір’ям, вважаючи за австрійських шпигунів, і тільки дякуючи більш свідомим полоненим вдалося їх переконати в тім, що ми за люди і чого хочемо”⁴.

З метою налагодження та вдосконалення роботи щодо національної самоідентифікації українських полонених члени Союзу в кінці 1914 р. домоглися відділення їх від російських і переведення в окремі табори: Фрайштадт (Австрія), Дунасардегль (Словаччина), Терезієнштадт (Угорщина), Раштат, Зальцведер (Німеччина). У них, завдяки активній діяльності просвітніх відділів, організовувалися освітні курси (з української та німецької мов, історії та географії України, сільського господарства), створювалися школи, бібліотеки, читальні, хори, чайні тощо. Інформація про результати діяльності просвітніх відділів у німецьких таборах військовополонених міститься у протоколах засідань загального Просвітнього відділу СБУ. Так, в одному із протоколів від 27 листопада 1915 р. згадувалося таке: “Т. Волосів повідомляє Відділ, що полонені записані до нього на курс – се люди дуже мало розвинені в географічних поняттях. Так що т. Волосів мусить спершу вивчати із своїми учениками Короткий курс всесвітньої географії, потім зможе почати з викладами історії. Т. Сергієв просить, щоб т. Безпалко виклопотав дозвіл, щоб йому і його ученикам можна було відвідати німецькі господарства, бо він на підставі свого матеріалу хотів би дати практичні вказівки”⁵. В іншому протоколі від 4 грудня 1915 р. зазначалося: “Чайна повинна не тільки продавати чай, але й вчити людей кооперації. На ній повинні відбуватися сходини, на яких би читалися реферати на теми спільництва”⁶.

У вищезгаданих документах порушувалися також питання про заснування в таборах українських секцій, товариств та громад, організації аптек⁷, проведення концертів⁸. Так, у 1916 р. при Раштатському таборі

⁴ ЦДАГО України, арк. 24.

⁵ *Ibid.*, оп. 2, спр. 206, арк. 8.

⁶ *Ibid.*, арк. 16.

⁷ *Ibid.*, арк. 6.

⁸ *Ibid.*, арк. 7.

військовополонених виникла громада “Самостійна Україна”. Машинописна копія її статуту зберігається у ЦДАГО України. Відповідно до нього, основна мета діяльності громади полягала в “об’єднанні українців для розширення політичних, економічних та культурних знань, громадської думки, солідарності та взаємної помочі”⁹. Тому при “Самостійній Україні” були створені Центральний комітет для обговорення адміністративних і господарських справ полонених, різноманітні секції (національна, соціальна, аграрна, просвітна) та товариства (музичне – імені Лисенка, драматичне – імені Тобілевича, гімнастичне – “Запорізька Січ”, розваг і відпочинку – клуб “Відродження”). Крім того, при громаді діяв редакційний комітет для організації видання часопису “Розсвіт”. Керівництво громадою здійснювалося Генеральною Радою, яка складалася з усіх старшин, які входили до секцій, товариств, а також комітету. На загальних зборах, що відбувалися раз у два тижні, Генеральна Рада ухвалювала основні рішення діяльності громади, створювала нові організації, забезпечувала судові функції, призначала скарбника та писаря тощо. Виконавчим органом громади була Генеральна Старшина, яка керувала усіма поточними справами таборового життя.

Крім того, в таборах українських військовополонених проводилася активна військово-патріотична робота, створювалися січові організації, бойові управи тощо. Саме на базі таких військових товариств у лютому–березні 1918 р. вдалося сформувати національні дивізії “синьожупанників” та “сірожупанників”, які згодом стали складовою частиною української армії.

У звітах представників СБУ можемо знайти відомості не лише про культурно-просвітницьку та військово-патріотичну роботу серед українських полонених, але й про спроби покращити їх матеріально-побутові умови проживання. Адже керівництво держав, на території яких розташовувалися табори, не створювало для них елементарних побутових умов. Вони проживали у бараках, під які відводилися непридатні приміщення; часто їх селили у хлівах, де раніше тримали худобу. Крім того, таборова адміністрація не забезпечувала полонених речами першої необхідності – засобами гігієни, одягом, взуттям тощо. Потерпали вони й від незадовільного продовольчого забезпечення. Так, зі звіту П. Бензі про умови перебування полонених у таборі м. Ізміті від 25 грудня 1914 р.:

“Життєві обставини полонених погані. Мешкають в старому будинку, де внизу містяться військові вівці, від котрих через діраву

⁹ ЦДАГО України, спр. 205, арк. 295.

долівку йде страшенний сморід. [...] Годують полонених кутею та фасолею, хліба дають проте доволі. До того ще приходиться їм по цілих днях працювати (б'ють каміння, поправляють дороги). Вільні тільки в свята та в годину перед вечерею. [...] Дякуючи нашим заходам, їх перестали бити, дали право мати свого кухаря і нарешті купили для них мило. Аж на кінці нашого перебування вони одержали костюми, котрі дав турецький уряд, а також грошову допомогу”¹⁰.

Іншу групу джерел ЦДАГО України, які містять інформацію про перебування українців у таборах військовополонених, складають документи особового походження: листування полонених з представниками СВУ, рідними та друзями. Саме у них відображені щоденні реалії життя наших співвітчизників у полоні. Зазначимо, що листування військовополонених зберігається в ЦДАГО України лише в рукописному вигляді, тому частину листів важко опрацювати через специфічний почерк або особливий діалект.

Представлені у фонді 269 “Колекція документів «Український музей в Празі»” епістолярні джерела можна умовно класифікувати за трьома тематичними групами. До першої належать листи про участь полонених у культурно-освітніх заходах діячів СВУ. До другої – листи про їх матеріальне становище. Третю групу становлять листи, в яких міститься інформація про морально-психологічний стан українських бранців та їх відносини з представниками інших національностей.

Листи першої групи адресувалися переважно членам СВУ. В них полонені розповідали про участь у таборових курсах, товариствах, театральних гуртках та хорах. Так, із листа військовополоненого В. Хведоровського до редакції “Вісника СВУ” від 2 квітня 1918 р.: “Незабаром почнуться для офіцерів курси української мови і різні виклади. Для козаків поки що прочитано дві бесіди: 1) що таке Україна і яке вона має правительство (прочитали 4 універсал); 2) земельний закон ЦР”¹¹. Також полонені просили надіслати їм тексти п’єс для постановки їх у таборових театрах та ноти хороших пісень. Так, у Фрайштадському таборі військовополонених систематично організовувалися постановки п’єс “Шельменко Денщик”, “Бувальщина”, “Батраки”, “На Україні”¹² тощо.

Проте найбільша кількість листів цієї групи містить прохання полонених вислати їм книги українських авторів та таборові часописи. По-

¹⁰ ЦДАГО України, оп. 1, спр. 164, арк. 23.

¹¹ *Ibid.*, спр. 166, арк. 63.

¹² *Ibid.*, оп. 2, спр. 123, арк. 24.

пулярністю користувалися праці М. Рудницького, М. Грушевського, твори І. Франка та Т. Шевченка, а також праці діячів СВУ. Із листа невідомого військовополоненого до О. Охримовича від 10 лютого 1918 р.: “Я послав вам свої гроші – 15 крон, прохав прислати книжок. 1) Рудницького Підручник до науки німецької мови; 2) пам’яткову книжку СВУ; 3) Декламатор України; 4) Івана Франка поему Мойсей; 5) твори Рудницького; 6) Голос пробужденного українця; 7) національний гімн; 8) Казку про солдатську думку”¹³. Окрім українських творів великим попитом серед полонених українців користувалися таборові часописи, які видавали представники СВУ (“Розвага” у Фрайштадському, “Розсвіт” у Раштадському, “Просвітній листок” у Вецлярському таборі). Друковані видання були сполучною ланкою між полоненими та світом, адже в них розповідалися про поточні події в Україні та за кордоном, надавалися поради полоненим тощо. Так, із листів невідомих військовополонених українців до О. Охримовича від 9 травня та 21 липня 1918 р.: “Високоповажний пане Охримович! Сердечно прошу Вас дати відповідь на мій запит, з яких причин ваше видавниче товариство не висилає часопис «Розвага». Вже четвертий тиждень, як я не одержую від Вас ніякої вістки. Щиро вас прошу робіть заходи, щоби не задержували висилку часопису”¹⁴. “Шановний товаришу! Прошу вибачення за мою нетерпеливість, але ж нас дуже непокоїть те, що ми вже два номери часопису «Розвага» не отримали. Це ж наша духовна піща, до якої ми так привикли, що без неї ми зістанемось, як ті сироти, що не почують братнього теплого слова утіхи”¹⁵. Зазначимо, що усі таборові видання мали національно-просвітницький характер. За їх допомогою члени СВУ намагалися пробудити в полонених патріотизм та любов до Батьківщини.

Частина листів містить також інформацію й про матеріально-побутові умови перебування українців у полоні. На їх сторінках бранці скаржилися на незадовільні умови проживання та харчування. Адже в результаті затяжного характеру війни та нестачі робочих рук у сільському господарстві, продуктові пайки для полонених скоротилися до мізерних розмірів – 200 грамів хліба на день, тарілка супу з брукви та капусти, кружка кави. Із листів невідомих військовополонених до О. Охримовича від 8 травня та 15 червня 1918 р.: “Я тут живу у великій досаді, спимо на голих досках, одержі не дають ніякої, вошей у всіх товаришів немірено”¹⁶.

¹³ ЦДАГО України, спр. 122, арк. 123зв.–124.

¹⁴ *Ibid.*, спр. 123, арк. 11.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 107–107зв.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 9.

“Звертаюся до Вас, що я три роки працюю і хожу голий і босий. Немає ні рубашки, ні штанів, ні чобіт”¹⁷.

Вижити українським бранцям у таких умовах допомагали зароблені в таборі гроші, на які вони купували деякі продукти, та, в окремих випадках, поодинокі посилки від родичів. Останні намагалися передати військовополоненим необхідні продукти та речі. Із листа до військовополоненого Б. Ілюченка: “Я тобі послав тютюн з люлькою і кресалом, і сиру та шоколаду – значить дві посилки послав уже давненько, мабуть, більш як місяць, але від тебе щось нема звісті, що ти що-небудь получив”¹⁸.

У той же час життя українців у таборах військовополонених характеризувалося не лише складними матеріально-побутовими умовами існування, але й важкою морально-психологічною атмосферою, що також знайшло відображення в листуванні. Адже середовище самих українських полонених не було монолітним. У ньому панували різні політичні переконання та погляди на майбутнє України, що призводило до суперечок. Одні – були свідомими, розуміли свою окремішність від росіян та прихильно ставилися до ідеї незалежності України, інші – не розуміли своєї національної ідентичності та не сприймали можливості відокремлення України від Росії, треті – займали нейтральну позицію. Між свідомими українцями та представниками інших національностей спалахували конфлікти ідейно-політичного характеру. Так, із листа військовополоненого В. Хведоровського до редакції “Вісника СВУ” про настрої серед українських полонених у таборі Кляйнмюнхен (Німеччина) від 2 квітня 1918 р.: “На другий день – 26/III було знов загальне зібрання, на котрому Бойова організація предложила до відома загалу свій девіз і статут. Було багато противників ідеї самої організації. Особливо вороже віднеслись поляки. Вони кажуть, що всі ми українці, всі бойові, всі рівноправні, годі крові, годі боротьби між слов’янами, всі ми любимо Україну, а тут з’явилася якась купка «патентованих патріотів» і організуються собі нікого не питаючись, якийсь гімн співають”¹⁹. Особливо гостро складалися взаємовідносини між українцями та росіянами. Із листа українських бранців до редакції “Вісника СВУ” від 26 лютого 1918 р.: “Ми почули, що той довгочеканий час настав і наша Ненька зовсім стала вільна від усіх кровопійців. Тільки ще ті більшовики хочуть напитися крові української. [...] Вони і тут на роботі нам не дають спокою, кожний день ріжемося до ножа”²⁰.

¹⁷ ЦДАГО України, арк. 71.

¹⁸ *Ibid.*, спр. 78, арк. 15.

¹⁹ *Ibid.*, оп. 1, спр. 166, арк. 62–63.

²⁰ *Ibid.*, арк. 18.

Також у листах українських військовополонених до членів СВУ міститься інформація про подальшу долю наших співвітчизників. Частина з них – очікувала відправлення на Батьківщину, оскільки за Брестським мирним договором 1918 р. центральні держави зобов'язувалися репатріювати усіх полонених. Інші – намагалися залишитися за кордоном. Так, деякі полонені просили діячів СВУ допомогти оформити документи для постійного проживання на території Австрії, Угорщини та Німеччини²¹. Проте більшість українських військовополонених вступали до національних дивізій – “синьожупанників” та “сірожупанників”, формування яких розпочалося у березні 1918 р. Так, із листа невідомого бранця до СВУ від 8 березня 1918 р.: “До нас дійшла вістка, що формується Українські полки із полонених. Звертаємося до вас з проханням допомогти якнайскоріше перевестися до Українського табору, щоб вступити й нам в ряди Української армії. При сім досилаємо наш список”²². Зазначимо, що у ЦДАГО України зберігається декілька таких списків із загальною кількістю понад 80 осіб²³.

Отже, наявний у ЦДАГО України комплекс джерел дозволяє не лише простежити умови побуту та культурного дозвілля військовополонених у таборах, але й прослідкувати їх політичні переконання, настрої, взаємовідносини тощо. Крім того, дослідження епістолярних джерел, створених військовополоненими, допомагають вченим подивитися на події Першої світової війни під іншим кутом зору – очима її учасників.

²¹ ЦДАГО України, оп. 2, спр. 122, арк. 207; спр. 123, арк. 59.

²² *Ibid.*, оп. 1, спр. 167, арк. 21.

²³ *Ibid.*, оп. 2, спр. 123, арк. 140, 141–143.

Дмитро Гордієнко

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ДМИТРА ДОРОШЕНКА

Українське націотворення ХІХ ст. розвивалось під потужним впливом козацького міту як золотого часу української минувшини, спершу як соціального ідеалу, згодом – державного. Природно, що цей міт активно творився і підживлювався митцями, насамперед Тарасом Шевченком та поетами пошевченківської доби, українськими художниками – С. Васильківським, І. Рєпіним та іншими, та насамперед українськими істориками. Проте активно впливаючи на суспільні рухи в Україні, історіографія перебувала в залежності від породжених нею ж процесів, особливо у переломні періоди української історії, одним з яких була Українська революція 1917–1923 рр.

Українська революція гостро активізувала повернення історичної пам'яті, звернення української суспільно-політичної думки до героїчних сторінок власного минулого, що мало як легітимізувати державницькі прагнення народу, так і творення власного – українського війська. Природно, що саме в цей час особливого розвитку в Україні набуває козацька ідея, коли “козаками називали себе і вояки армії УНР і члени повстанських загонів, які діяли в період революції”¹. Націоналізація армії зумовила й присвоєння військовим частинам імен визначних діячів козацької України Богдана Хмельницького, Павла Полуботка, Петра Дорошенка та інших. Так, з поверненням української влади до Києва у березні 1918 р. Окремий Запорозький загін був перетворений у Запорозьку дивізію у складі трьох полків, один з яких і був названий іменем гетьмана Петра Дорошенка (командир полку О. Загородський)².

Таким чином козацька тематика виходила далеко за межі історичної науки паралельно впливаючи й на розвиток самої історіографії³. Проте, вже історіографія ХІХ ст., як наголошував Б. Крупницький, вирішувала “не тільки загальні потреби свого часу, скільки загальні потреби часу своєї власної країни”⁴. По Першій світовій війні постала й проблема

¹ А. Русначенко, *Нариси новітньої історії України*, книга 1, К. 2014, с. 80.

² *Історія українського війська*, І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко; вид-ня 5-те, змінене й доповнене, К. (Варта) 1995, т. II, с. 111.

³ Я.С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія: Курс лекцій*, К. (Генеза) 2012, с. 239.

⁴ Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей)*, Мюнхен (УВУ) 1959, с. 2.

утвердження й Української держави, відтак “для державників важливо було не те, що зроблено було для народу, а тільки те, що зроблено було для держави та її розбудови. Тут увага зверталася на тих, хто заслужився до державного будівництва України, а такими будівничими були звичайно окремі індивідуальності, а не маса. Насамперед це ті, що стояли на відповідальних постах, гетьмани, старшина і т. д.”⁵.

З іншого боку, за дослідженнями О. Яся, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська історіографія розвивалася в загальноєвропейському руслі, де на той час спостерігається потужна неоромантична хвиля, яка виводить на провідні позиції в історичному наративі героїчні постаті, “які формулюють та репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних та національних спільнот”⁶. При цьому цей герой, як правило, був репрезентантом певних ідей не свого часу, а часу свого біографа. На зламі ХІХ–ХХ ст. “визначна особистість майже ототожнювалася з суспільним ідеалом, зокрема перетворювалася на своєрідний спосіб авторського самовираження у контексті нестримного потягу до ідеального”⁷. Переживаючи політичну, соціальну, світоглядну тощо кризи, українські інтелектуали змушені були звертатись до кризових сторінок в українській минувшині, де, безумовно, виопуклювалась роль “Сонця Руїни” Петра Дорошенка.

Загалом козацький рід Дорошенків в історії України ранньомодерної та новітньої доби займає одне з найпомітніших місць. Це чи не єдиний рід, який упродовж кількох століть дав кілька поколінь визначних українських діячів⁸. Для ранньомодерної доби – найвагомішою є постать гетьмана Петра Дорошенка (1627–1698), для новітньої – українського політика й видатного історика та громадського діяча Дмитра Дорошенка (1882–1951) – активного учасника українського суспільно-політичного руху початку ХХ ст., члена Центральної Ради, губернського комісара Буковини та Галичини, комісара Центральної Ради в Чернігові, Міністра закордонних справ Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, професора Українського Вільного Університету в Празі та інших вищих шкіл в Європі, одного з творців Українського наукового інституту в Берліні, першого Президента Української Вільної Академії Наук. Безумовно,

⁵ Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України*, с. 4–5.

⁶ О. Ясь, *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч.*, за ред. В.А. Смоля, К. 2014, ч. 1, с. 510.

⁷ *Ibid.*, с. 511.

⁸ В. Андрєєв, А. Руденко, *Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (ХVІІ–ХХ ст.)*, Український історичний журнал 1 (2015) 39–56.

що така багатогранна постать не пройшла й повз увагу українських істориків, серед яких виділяються праці Л. Винара⁹, Л. Білецького¹⁰, Д. Буріма¹¹ та багатьох інших. Проте враховуючи величезну науково-публіцистичну спадщину вченого (понад 1000 праць), ще багато сюжетів життя і творчої біографії Д. Дорошенка залишаються недослідженими або ж малодослідженими, серед них і зацікавлення постаттю Петра Дорошенка.

Власне сам інтерес Дмитра Дорошенка до постаті славного предка був спричинений двома факторами¹²: по-перше, особистим – спорідненістю. Як відомо, Д. Дорошенко виводив свій рід від небожа Петра Дорошенка – ямпольського сотника Василя, який 1696 р. отримав від гетьмана Мазепи універсал на землі поблизу Глухова. За припущенням історика, “Мазепа, який сам був власником м. Ямполь, хотів виявити цим актом свою прихильність до родича колишнього свого патрона, гетьмана Петра Дорошенка”¹³.

Другою ж причиною звернення до постаті гетьмана Петра Дорошенка був державницький напрям української історіографії, одним з творців і найпомітніших представників якого був Дмитро Дорошенко¹⁴ і який набув розвитку особливо в часи Української революції та в еміграції. Знаковою працею державницької школи стала монографія В. Липинського “Україна на переломі. 1657–1659” (Відень, 1920), яка активізувала козацьчину в українській історіографії як найвидатніший період української державності. При цьому до середньовічної Київської держави науковці лише починали звертатись у міжвоєнний період, хоча, саме нарис С. Томашівського “Українська історія. Старинні і середні віки” (Л. 1919) Н. Полонська-Василенко проголосила “першою державницькою працею” в українській історіографії¹⁵. Петра Дорошенка ж В. Липинський назвав “останнім козаком”, кращим представником української аристократії, навколо якого об’єднувались послідовники великого гетьмана – Богдана Хмельницького¹⁶.

⁹ Л. Винар, *Дмитро Дорошенко. 1882–1951*, Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1981, 41 с.

¹⁰ Л. Білецький, *Дмитро Дорошенко*, Вінніпег 1949, 24 с.

¹¹ Д. В. Бурім, *Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.)*: Автореф. ... канд. іст. н., К. 1997, 20 с.

¹² Д. С. Гордієнко, *Петро Дорошенко в дослідженнях Дмитра Дорошенка*, Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р., упор. Я.Л. Діденко, Л.О. Абашина, О.І. Трошинська, Черкаси (Видавець Кандич С. Г.) 2017, с. 161.

¹³ Д. Дорошенко, *Пам’яті П.Я. Дорошенка (1858–1919)*, Стара Україна, кн. VII–VIII (1924) 110.

¹⁴ Див.: Н. Полонська-Василенко, *Дмитро Іванович Дорошенко – історик-державник*, Український літопис, ч. 1 (Аугсбург 1953) 115–118; Д. В. Бурім, *Op. cit.*, с. 8, 15.

¹⁵ Н. Полонська-Василенко, *Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ “Історії України” д-ра Ст. Томашівського)*, Державницька думка 4 (1951) 14.

¹⁶ В. Липинський, *Твори. Архів. Студії*, ред.: Л. Білас, Я. Пеленський, Філадельфія 1991, т. 3: *Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*, с. 151–152.

Відтак історики-державники значну увагу приділяли видатним постатям української історії, представникам, за висловом В. Липинського, “провідної верстви” України. Будучи ж активними учасниками Української революції українські історики особливу увагу звернули на постаті українських гетьманів та старшини, що провадили виражену антимосковську політику. Так, Д. Дорошенко прямо зазначав, що “серед галереї українських історичних діячів другої половини XVII століття постать гетьмана Петра Дорошенка, безперечно, одна з найцікавіших і, з погляду ідеї боротьби за єдність і незалежність України, одна з найсимпатичніших, особливо для нашого покоління, якому так само довелося за цю ідею боротись”¹⁷. В іншому місці, відповідаючи на питання, чи була марною боротьба Петра Дорошенка за незалежність України, історик впевнено відповідає, що “відповідь на це дають події, що відбулися перед нами в 1917–1918 роках, коли знову розгорнуто було в усю широчінь прапор самостійної України й було здійснено, хоч на короткий час, те, за що боровся Дорошенко: відновлено самостійну Українську Державу”¹⁸. Петро Дорошенко, виснаживши всі свої сили “на боротьбу за здійснення високого ідеалу об’єднаної і самостійної української держави”¹⁹, закінчив своє життя 9 листопада 1698 р. на вимушеній еміграції на Московщині, в еміграцію ж, по окупації російськими більшовиками України, змушені були виїхати й новітні українські політичні діячі, а серед них і Дмитро Дорошенко, що скінчив своє життя 19 березня 1951 р. в Мюнхені (ФРН).

Паралелі свого часу з періодами правління Петра Дорошенка та Івана Мазепи неодноразово зазначав і Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра²⁰. Чітка спадкоємність між козацькою Україною та УНР через призму персоналій проходить і в українській художній літературі. Так, Іван Багряний у вірші “Марш «Україна» (Чорними хмарами)” чітко наголошує, що “З нами пройшли через муки й тортури, / Як приклад великий, як жертва за нас, / Великі звитяжці Мазепа й Петлюра, / Петро Дорошенко, Богдан і Тарас”²¹. Так само й гетьманський табір апелював

¹⁷ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності*, ред. В. ОМЕЛЕНКО, Нью-Йорк (Видання УВАН у США) 1985, с. 23.

¹⁸ *Ibid.*, с. 670.

¹⁹ Д.І. ДОРОШЕНКО, *Історія України в 2-х томах*, том II (від половини XVII століття), К. (Глобус) 1991, с. 89.

²⁰ О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Симон Петлюра*, S. I. 1936, с. 12, 19, 114.

²¹ М. СТЕПАНЕНКО, *Постать Симона Петлюри в українському письменстві (Перегляд творів, імен і головніших ідей за останнє 50-ліття)*, Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Статті, замітки, матеріали, ред. В. КОСИК, Мюнхен; Париж 1980, с. 62.

до козацької тематики, а в ній і до постаті гетьмана Петра Дорошенка. Так, говорячи про легітимність наділення гетьмана Павла Скоропадського надзвичайними повноваженнями, Д. Дорошенко проводить паралель з посталями Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, які “в тяжкі моменти будівництва держави здійснювали в собі всю повноту влади, як монархи суверенної держави”. Відтак, “проголошуючи себе «Гетьманом усієї України», Гетьман П. Скоропадський тим самим означив загально-національний характер своєї влади, якої влади над цілою Українською землею, тим самим завершуючи означення гріниць цієї землі у великих планах гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка”²².

Таким чином у міжвоєнний період формується цілий напрямок в українській історіографії – мазепознавство, актуалізується увага до Мазепинської еміграції, гетьмана Орлина та його соратників, а також Гетьмана Петра Дорошенка та інших козацьких лідерів, що провадили виражену державницьку та антимосковську політику.

На еміграційний період припадає й найактивніший період творчої біографії Дмитра Дорошенка, коли він на повну силу розкрився як визначний та різноплановий історик України. До постаті гетьмана Петра Дорошенка дослідник звертався уже в своїх синтетичних курсах з історії України²³. Монографічно ж, суто науково він починає опрацьовувати цю тему лише в 1930-ті роки, коли почав активну співпрацю з Варшавським університетом та Українським науковим інститутом у Варшаві, відтак отримав доступ до польських архівосховищ. Позаяк найбільш неприйнятною для української історіографії XIX і початку XX ст. виявилась турецька орієнтація гетьмана Петра Дорошенка, першою працею стало дослідження “Польща, Україна, Крим і Висока Порто в першій половині XVII ст.”²⁴, опублікована у співавторстві з Я. Рипкою у празькому Часописі Народного музею за 1936 р. (Sv. I). Розробляючи тему, Д. Дорошенко публікує статті “Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України”²⁵ та “Польсько-українська війна 1671 року (До історії гетьману-

²² Д. ДОРОШЕНКО, *Історія України 1917–1923 рр.*, т. II: *Українська Гетьманська Держава 1918 року*, Ужгород 1930, с. 71, 72.

²³ Д.І. ДОРОШЕНКО, *Історія України в 2-х томах*, том II, К. 1991, с. 73–94 та ін.; ДМ. ДОРОШЕНКО, *Короткий курс історії України*, Катеринослав; Ляйпціг (Українське видавництво в Катеринославі) 1923, с. 134–139.

²⁴ D. DOROŠENKO, J. RYPKA, *Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII stol.*, Časopis Národního musea, sv. I (1936) 19–49; окрема відбитка: D. DOROŠENKO, J. RYPKA, *Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII stol.*, Praha 1936 (Nákladem vlastním) 32 s.

²⁵ Д. ДОРОШЕНКО, *Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України*, Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі, Прага 1939, т. 2, с. 30–41.

вання Петра Дорошенка)²⁶, що напряду були дотичними до історії гетьманування Петра Дорошенка, і лише в 4 томі Праць Українського історично-філологічного товариства в Празі у 1942 р. з'являється стаття “Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)”²⁷. Однак все це були лише підготовчі дослідження до великої монографії Д. Дорошенка “Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності”.

Після окупації Чехословаччини, зокрема Праги радянськими військами в 1945 р., Д. Дорошенко був змушений покинути країну й емігрувати далі на захід, до Західної Німеччини. У Празі вчений залишив свою багату бібліотеку та архів. Як згадував Б. Крупницький, “особливо болючим було те, що Дмитро Іванович депонував десь у Празі і найбільшу працю останніх років, свою велику монографію про гетьмана Петра Дорошенка, писану на підставі свіжого архівного матеріалу з польських архівів, матеріалу, що з огляду на знищення архівів став унікальною рідкістю”²⁸.

На щастя, рукопис не загинув. 1970 р. він був виявлений у Західній Європі і за сприяння ректора Українського вільного університету у Мюнхені В. Янева переданий до Української Вільної Академії Наук у США, яка й прийняла рішення видати цей *magnum opus* її першого президента – Дмитра Дорошенка. Позаяк рукопис не був остаточно підготовлений до друку, була створена редакційна колегія на чолі з Василем Омельченком, яка й підготувала монографію до друку. Брак потрібної довідкової літератури, складність редагування і значний обсяг монографії зумовили її видання лише у 1985 р. у Нью-Йорку під егідою Української Вільної Академії Наук. Видання було здійснено за кошти Федора Олійника, який пожертвував на нього 15 тисяч доларів²⁹.

До появи подібної монографії В. Степанкова “Петро Дорошенко. Політичний портрет” (К. 2011) праця Д. Дорошенка залишалась єдиним

²⁶ Д. ДОРОШЕНКО, *Польсько-українська війна 1671 року (До історії гетьманування Петра Дорошенка)*, Науковий збірник Українського університету в Празі, Прага 1942, т. III, с. 161–202; окрема відбитка: Д. ДОРОШЕНКО, *Польсько-українська війна 1671 року (до історії гетьманування Петра Дорошенка)*, Прага (Видання Українського Вільного Університету в Празі) 1942, 42 с.

²⁷ Д. ДОРОШЕНКО, *Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)*, Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі, Прага 1942, т. 4, с. 120–144.

²⁸ Б. КРУПНИЦЬКИЙ, *Зі спогадів історика*, упоряд., вст. стаття, ком. ДМИТРА ГОРДІЄНКА, К. 2017, с. 61.

²⁹ В. ОМЕЛЬЧЕНКО, *Передмова* [в:] Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності*, ред. В. ОМЕЛЬЧЕНКО, Нью-Йорк (Видання УВАН у США) 1985, с. 18–19.

фундаментальним дослідженням, присвяченим гетьману Петру Дорошенку, попри те, що в роки незалежності значно зріс інтерес до постаті гетьмана (можна назвати дослідження Т. Чухліба³⁰, Т. Таїрової-Яковлевої³¹, збірку статей “Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні” (К.; Ніжин 2015)³²), як і зросло зацікавлення постаттю Дмитра Дорошенка³³, що підтверджує припущення Б. Крупницького, за яким державний напрям в українській історіографії буде актуальним доти, доки не ствердиться українська держава³⁴.

В. Степанков чи не єдиний, хто у своїй монографії дав короткий історіографічний аналіз монографії Д. Дорошенка³⁵. Так, за висновками В. Степанкова, Д. Дорошенко “створив цілком рельєфний портрет цього видатного політичного лідера, простеживши складний шлях його сходження до вершин влади, формування його політичних поглядів та з’ясувавши його місце в ієрархії владної української еліти, непростий характер взаємин у середовищі якої справляв далеко не лише конструктивні впливи на політичне життя козацької України, починаючи з кінця 50-х років XVII ст., а також ту роль, яку доводилося відігравати П. Дорошенку щодо нейтралізації або ж – навпаки – підсилення дієвості цих впливів”³⁶. Фактично, за схемою книги Дорошенка написана й монографія В. Степанкова, який її оновив, додавши деякий новий матеріал. Відтак і по виданню цього дослідження, монографія Д. Дорошенка не втратила свого евристичного значення. Враховуючи ж використання істориком деяких на сьогодні втрачених архівних матеріалів, вона має і джерельне значення для української історіографії.

Структурно монографія Д. Дорошенка складається з 21 розділу, у перших двадцяти з яких розкривається біографія гетьмана, а у 21-му до-

³⁰ Т. Чухліб, *Петро Дорошенко*, К. 2007, 63 с.; Т. Чухліб, *Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа*, К. (ВД “Києво-Могилянська академія”) 2011, с. 89–105 та ін.

³¹ Т.Г. ТАІРОВА-ЯКОВЛЕВА, *Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність*, К. (ТОВ “Видавництво «Кліо»”) 2015, с. 201–254.

³² *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка з ініціативи Володимира Володимировича Кривошеї та на вишанування його світлої пам’яті, 16 жовт. 2015 р.*, упоряд. Є.М. Луняк, К.; Ніжин (НДУ ім. М. Гоголя) 2015, 362 с.

³³ В.М. Андрєєв, *Д. І. Дорошенко як дослідник української історіографії*: Автореф. ... канд. іст. н., Дніпропетровськ 1998, 17 с.; Д.В. БУРИМ, *Op. cit.*

³⁴ Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України...*, с. 7, прим.

³⁵ В. СТЕПАНКОВ, В. СМОЛІЙ, *Петро Дорошенко. Політичний портрет*, К. (Темпора) 2011, с. 32–34.

³⁶ *Ibid.*, с. 33.

слідник розкриває образ Петра Дорошенка в уяві сучасників та в українській історіографії ХІХ–ХХ ст. Щодо біографії гетьмана, в центрі уваги – її політична складова. Лише в першому розділі коротко подається життєпис Петра Дорошенка до початку його політичної кар’єри. Відтак у своїх працях Д. Дорошенко й розкриває постать Петра Дорошенка як видатного українського політичного діяча другої половини ХVІІ ст. Насамперед дослідник розкриває службу Петра Дорошенка у Богдана Хмельницького, яку він розпочав як гарматний писар Чигиринського полку. І далі, вже коли Петро Дорошенко став полковником, а згодом гетьманом, він постійно зображується у дослідженнях Дмитра Дорошенка як соратник і продовжувач справи Богдана Хмельницького: “Від юних літ належав Дорошенко до близького оточення Богдана Хмельницького й разом з ним вийшов раною весною 1648 р. на Запоріжжя, щоб звідти вирушити з новообраним гетьманом у славний похід, який привів до створення Української Козацької Держави. Отже це мусіло зробити з молодого Дорошенка справжнього «хмельничанина» й гарячого поборника незалежної, «козако-руської» держави”³⁷, – підсумовує Д. Дорошенко. Ця теза, стверджена українською історіографією другої половини ХІХ ст. у працях М. Костомарова³⁸ та М. Грушевського³⁹ і сприйнята сучасною українською історіографією⁴⁰, повністю відповідала концепції істориків-державників, у центрі уваги яких був Богдан Хмельницький як творець Козацької української держави, на чому, проте, наголосив ще “останній могікан народництва” М. Грушевський⁴¹. Значну увагу Хмельницькому приділяв і Д. Дорошенко та його учні, насамперед Б. Крупницький⁴². Квінтесенцією такого підходу до постаті гетьмана Петра Дорошенка є висновок Д. Дорошенка, що “серед здеморалізованого суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з’явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх су-

³⁷ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко...*, с. 660.

³⁸ Н.И. КОСТОМАРОВ, *Исторические монографии и исследования*, Санкт-Петербург 1905, кн. VI, с. 271.

³⁹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Виговський і Мазепа*, Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки, впоряд., вст. стаття і довідки Б. КРАВЦЕВА. 2-е вид., Нью-Йорк (Пролог) 1964, с. 186.

⁴⁰ Ю. Мицик, *Умань козацька і гайдамацька*, К. (Видавничий дім “КМ Академія”) 2002, с. 76; В. Степанков, В. Смолій, *Op. cit.*, с. 7; Т. Чухльб, *Петро Дорошенко*, с. 56–59.

⁴¹ М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ, “Мазепинство” і “богданівство” [в:] М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань, Л. (Світ) 2005, т. 2: *Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”*, с. 202 та ін.

⁴² Б. Крупницький, *Богдан Хмельницький і традиції козацької державности*, Орлик, Берхтесгаден 1948, ч. 3, с. 31–32; Б. Крупницький, *Богдан Хмельницький як державний діяч*, Українське Слово, ч. 640–641 (Париж 1954); та ін.

часників, який надихнув у них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити до купи її розірвані частини й створити самостійну українську державу, – таку, яку вже був створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко⁴³. Відтак, як зауважує історик, козаки обрали на гетьмана Петра Дорошенка 1665 р. зважаючи на те, що він пройшов добру школу Богдана Хмельницького⁴⁴. Висновок, що повністю корелює з мотивацією Гетьманського перевороту 1918 р.

Тому послідовно, спираючись на джерельний матеріал, Д. Дорошенко й проводить думку про державницький вимір Петра Дорошенка, який керувався винятково інтересами держави, незалежності України, а не якимись власними устремліннями. Таким чином, протурецька політика гетьмана, що найбільше закидалась йому у фольклорі та історіографії, у візії Д. Дорошенка постає як продовження політики великого гетьмана – Богдана Хмельницького⁴⁵. При цьому протурецька політика Дорошенка, як показує Д. Дорошенко, була більш послідовною і виваженою, ніж така ж політика Богдана Хмельницького. З іншого боку, позаяк історіографія ХІХ ст. подавала козацтво як християнський щит проти магометанства, чому турецькі сюжети козацької історії й були настільки неприйнятними для української історіографії, Д. Дорошенко уводить у контекст початку зносин Петра Дорошенка з Портою прибуття в Чигирин його вірного соратника – митрополита Йосипа Тукальського і зазначає, що на той час по обох берегах Дніпра населення молилося за “благочестивого, Богом даного гетьмана Петра”. Відповідно й відхід Дорошенка від протурецької політики та складання гетьманства, дослідник кладе в контекст смерті “вірного друга і порадника” митрополита Йосипа Тукальського⁴⁶. Загалом як гетьман Петро Дорошенко у дослідженнях Д. Дорошенка постає як реальний політик, який змушений був діяти в жорстких умовах внутрішньої і зовнішньої політики, “обертаючись раз-у-раз у зачарованому трикутнику Москва – Польща – Туреччина”⁴⁷.

Відтак, як наголошував Д. Дорошенко, “непопулярна в очах усіх кругів українського громадянства спілка з бусурманами була причиною негативною оцінки його діяльності також і з боку козацьких літописців ХVІІ–ХVІІІ віків і навіть українських істориків ХІХ століття. І хоч рідко хто з них міг утриматися від того, щоб не висловити свого здивування перед тою за-

⁴³ Д. І. ДОРОШЕНКО, *Історія України в 2-х томах*, том II, К. 1991, с. 70.

⁴⁴ *Ibid.*, с. 74.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 76.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 78–79, 89.

⁴⁷ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко...*, с. 405.

взятістю, з якою боровся Дорошенко за свій ідеал вільної й самостійної України, та проте ніхто з них не спромігся і навіть не спробував подати безсторонню оцінку історичної ролі гетьмана Петра Дорошенка, сперту на можливо широкому вивченні багатого архівного матеріалу, і так, щоб з'ясувати всі обставини й перипетії боротьби славного гетьмана за незалежну українську державу⁴⁸. Вже ця цитата чітко демонструє державницький підхід Д. Дорошенка до постаті гетьмана Петра Дорошенка, а виклад матеріалу демонструє кращі зразки позитивістської методики.

На думку Д. Дорошенка, гетьман Петро Дорошенко “взагалі не був принциповим прихильником турецької орієнтації, а тим паче турецького підданства”⁴⁹. Петру Дорошенку турецька зверхність була потрібна лише як засіб досягнення незалежності і об’єднання України. Неспроста ж Порта, у своїй полеміці з Річчю Посполитою щодо права зверхності над Україною, апелює не до споконвічних прав, а до порушення вольностей українців поляками. Д. Дорошенко переповідає відповідь султана польському королю, в якій султан наголошує, “що козаки були вільними людьми, що поляки їх поневолили, і тоді козаки, не витерпівши польської жорстокости, несправедливости, утиску й поневолення, взялися за шаблі, удалися під охорону кримських ханів, а потім Високої Порти”. Відтак “яким правом сміють тепер поляки називати Україну своєю дідичною землею? І як великий падишах може не взятися за зброю, щоб увільнити пригноблений народ од його гнобителів”⁵⁰. При цьому Д. Дорошенко подає не пряму цитату, а переказ, очевидно дещо згустивши фарби. Українська міжвоєнна політична еміграція шукала міжнародної допомоги для визволення України, у тому числі й з-під польської окупації західноукраїнських земель. Тому, настільки демонстративний виступ султана на захист України виглядав і як певний маніфест до західних володарів виступити на захист України від окупації червоною Москвою та другою Річчю Посполитою.

Неоднозначно Д. Дорошенко трактує й кримський фактор у зовнішній політиці Петра Дорошенка. Попри те, що історик послідовно, інколи навіть занадто згущуючи фарби, подає ненадійність союзів з Кримським ханатом, основним ворогом виступає Москва. І саме кримський хан Селім Гірей висуває проект скерувати проти Москви “три шаблі”: польську, турецьку й татарську⁵¹. При цьому, очевидно, козацькі шаблі мали бути у складі польських.

⁴⁸ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко...*, с. 23.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 558.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 407.

⁵¹ *Ibid.*, с. 559.

Варто зазначити і те, що зміна сприйняття турецького фактора в історії України державницькою історіографією зумовлювалась і тим фактом, що Османська імперія, як союзниця Німеччини, була підписантом Брестського миру й договору з Україною, тим самим однією з перших визнала незалежну Україну в 1918 р. та стала однією з перших держав-союзниць України. Влада Гетьмана Павла Скоропадського трималась на союзницькій військовій підтримці, і в такій ситуації Д. Дорошенко вбачав паралелі з діяльністю “найбільш прославлених українськими патріотами гетьманів” Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика та П. Дорошенка⁵².

Так, саме Андрусівська змова змусила Петра Дорошенка “шукати опори не тільки в татарській, але і в турецькій допомозі, щоб увільнитись від Польщі й відібрати від Москви лівий берег. Кампанія кінця 1667 р. повторює в зменшеному масштабі першу кампанію Богдана Хмельницького і так само закінчується через зраду татар компромісом під Підгайцями, як за Хмельницького закінчилася під Зборовом. І з того часу Дорошенко тратить усяку віру в можливість тривкого порозуміння з Польщею. Він відновлює боротьбу за допомогою Туреччини, призводить до Бучацького миру, але боротьба за Лівобережжя втягає його у фатальний конфлікт з Москвою; спираючись тільки на сили й засоби зруйнованої й вилюдненої Правобережної України та на таких непевних союзників, як татари, Дорошенко не може знайти виходу з трагічного трикутника: Польща, Москва, Туреччина. Він піддається Москві – одинокий вихід, що відповідав поняттям і настроям сучасних йому українців. Безнадійність дальшої боротьби стала зовсім очевидною, і це зараз же довели події, що наступили по капітуляції Дорошенка”⁵³. Подібно й гетьман Павло Скоропадський, втративши підтримку німецьких союзників, був змушений укласти федеративний союз з небільшовицькою Росією⁵⁴.

Не випадково Дмитро Дорошенко розділ, присвячений образу гетьмана Петра Дорошенка в очах сучасників та в історіографії, ставить останнім. До цього розділу, точніше до його висновків, історик підводить читача упродовж усіх попередніх двадцяти розділів. Фактичний матеріал, майстерно викладений у них, має сам показати хибність народної уяви та упередженість істориків, на оцінки яких, у свою чергу, вплинули козацькі літописці, які самі, відповідно, перебували під впливом народної opinio. Наприклад, аналізуючи працю М. Маркевича, Д. Дорошенко під-

⁵² Д. ДОРОШЕНКО, *Історія України 1917–1923 рр.*, т. II, с. 46, прим. 1.

⁵³ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко...*, с. 661–662.

⁵⁴ А. РУСНАЧЕНКО, *Ор. сіт.*, с. 49.

сумовує, що “численні епітети, якими наділяє історик Дорошенко, нічим неумотивовані”, а всі ті “злodeяння”, які йому приписуються, “зводяться фактично до того, що Дорошенко загубив тисячі москалів і набрав величезних збитків московській державі”⁵⁵.

Докорінну зміну у ставленні українського громадянства до постаті Петра Дорошенка історик вбачає у творчості Тараса Шевченка, який у вірші, відомому як “Заступила чорна хмара”, написаному вже на засланні у Кос-Аралі наприкінці 1848 р., возвеличує гетьмана у момент його смерті: “Мов орел той приборканий, / Без крил та без волі, / Знеміг славний Дорошенко, / Сидячи в неволі, / Та й вмер з нудьги”. У цих рядках Шевченко різко змінює оцінку московської служби гетьмана, коли він змушений був стати в’ятським воєводою. Це “почесне заслання” Шевченко подає як “московську неволю”, тим самим реабілітуючи й образ гетьмана в очах української національної історіографії та художньої літератури.

Відтак, у візії Дмитра Дорошенка, політичним ідеалом Петра Дорошенка є самостійна Україна “від Путивля до Самбора”. Як політик гетьман постає “найбільшим конституційним гетьманом”, що послідовно і строго дотримувався старих козацьких традицій⁵⁶. Однак, як зазначає український історик, “Дорошенко зійшов у могилу неоцінений і забутий своїми земляками, а разом з ним була похована надовго ідея незалежної України. Правда, колишній дорошенківець Іван Мазепа зробив у десять літ по смерті Дорошенка нову героїчну спробу вибороти рідному краю незалежність за допомогою шведів. Але його спроба не повелася, розбившись так, як і за Дорошенка, головне об несвідомість і непередготовленість народної маси, і Мазепа зійшов з історичної арени під прокляття як ворогів, так і своїх людей”⁵⁷. Масово не підтримав народ і провідників Української революції, тому рефреном до сучасної Д. Дорошенку дійсності звучать його слова, що “народ не виявив політичної дозрілості й витривалості настільки, щоб зрозуміти змагання своїх власних, далекозоріших провідників і піддержати їх, жертвуючи в ім’я дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. В результаті він залишився лише знаряддям у руках своїх дозрілиших, солідарніших і краще зорганізованих сусідів і перестав бути господарем на своїй власній землі”⁵⁸.

⁵⁵ Д. ДОРОШЕНКО, *Гетьман Петро Дорошенко...*, с. 647.

⁵⁶ *Ibid.*, с. 663.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 670; пор.: В. Антонович, *Про козацькі часи на Україні*, післям. М.Ф. Слабошпицького; комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Гирич, К. (Дніпро) 1991, с. 148–149.

⁵⁸ Д.І. ДОРОШЕНКО, *Історія України в 2-х томах*, том II, К. 1991, с. 93.

Підсумовуючи ж, можна зазначити, що постать славного пращура – Гетьмана Петра Дорошенка займає помітне місце у житті і творчості Дмитра Дорошенка. Для політика Д. Дорошенка образ Петра Дорошенка важливий як зразок, історичний прецедент українського державотворення, проведення багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на цілісність і суверенність України, відстоювання її інтересів у боротьбі з ворогами, насамперед Московською державою чи то царською, чи більшовицькою. Як для історика-державника Петро Дорошенко є одним з найвидатніших постатей ранньомодерної України, один з найпослідовніших українських державників, “Сонце Руїни”. Інтересами держави пояснюються і виправдовуються всі соціальні негативи правління гетьмана. З точки зору української історіографії, важливим є підхід історика Д. Дорошенка, в якому гетьман Петро Дорошенко подається як хмельничанин – вірний соратник і продовжувач справи Богдана Хмельницького, відповідно Іван Мазепа – як дорошенківець, “талановитий політик й адміністратор зі школи Петра Дорошенка”, продовжувач його справи⁵⁹. Таким чином, Дмитро Дорошенко проводить ідею послідовності політики найвидатніших гетьманів козацької України: Хмельницького, Дорошенка та Мазепа. Тим самим стверджується і неперервність української політичної, державної традиції в козацькій Україні та відродження її в роки Української революції 1917–1923 рр. Таким чином, приклад звернення Д. Дорошенка до постаті Петра Дорошенка демонструє суспільно-політичну складову української державницької історіографії, покликаної як легітимізувати саму українську державу, так і її політичні та суспільні інститути.

⁵⁹ Д.І. ДОРОШЕНКО, *Історія України в 2-х томах*, том II, с. 102.

Оксана Ковальчук

КЛЮЧОВІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ АРХЕОГРАФІЇ ДОБИ РОМАНТИЗМУ УКРАЇНСЬКИМИ РАДЯНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Історіографія цього питання досить широка. Незважаючи на те, що як обов'язковий елемент вона була присутня в усіх дисертаційних і монографічних дослідженнях, присвячених історії археографії першої половини ХІХ ст., цілісна картина все ж відсутня. Найбільше уваги приділив цьому питанню О. Журба в спеціальному дослідженні історії української археографії¹. Дослідження історії української археографії радянськими вченими розглядалося в контексті становлення археографії як науки. О. Журба виділяє декілька періодів в окресленні цього питання. Перший етап – 20-ті роки ХХ ст., “коли дослідники концентрували свою увагу здебільшого на зрілих формах публікаторської діяльності, що стали притаманні українській археографії, насамперед, з середини ХІХ ст., на внеску видатних науковців та спеціалізованих товариств”².

У 30-х – 50-х рр. ХХ ст. археографічна проблематика означеного періоду потрапляє в поле уваги дослідників рідко, а найбільш значний внесок у цей час робить своїм дослідженням Б. Ватуля. Його роботи “виконані на основі традиційних для того часу методологічних позицій, вони були досить повним покажчиком видань історичних джерел”³.

З кінця 1950-х років певні зміни відбулися в самій радянській археографії, отже, змінилося ставлення до питання важливості дослідження історичного минулого української археографії, “обумовлена суспільними і науковими потребами в перегляді властивих нещодавньому минулому історичних стереотипів, пошуками нових пізнавальних орієнтирів”⁴. Вперше І. Бутич розпочав розгляд археографічної продукції, “що стало першою постановкою і спробою вирішення питання дослідження історії вивчення минулого археографії (історії археографії другого рівня) і знаменувало зародження історіографії історії цієї галузі історичної науки”⁵. Відтак 1950-ті – 80-ті роки, на думку О. Журби, займають окреме місце і є наступним періодом в історіографії означеного питання. Він відзначився

¹ О. І. ЖУРБА, *Становлення української археографії та історичний процес другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ століття*, автореф. дис. ... д. і. н., – 07.00.06: історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, Дніпропетровськ, 2004, 36 с.

² *Ibid.*, с. 8.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, с. 9.

низкою особливих рис: домінуванням біографічного підходу (“як правило, він полягав не стільки у вивченні внеску певних науковців в археографію, скільки в дослідженні місця публікаторської діяльності в їх творчості”⁶), формування проблемного підходу. Останній був пов’язаний з ім’ям М. Ковальського і був “аналізом насамперед інформаційних можливостей археографічних комплексів для вирішення конкретного історичного питання”⁷.

Отже, за О. Журбою, в радянський період українськими радянськими вченими була розглянута не лише ціла низка питань з історії української археографії першої половини ХІХ ст., але й виведено питання дослідження історії археографії на теоретичний рівень (І. Бутич, М. Ковальський). Тобто поставлене питання, для чого і як потрібно досліджувати історію археографії.

Суттєвим внеском у розгляд історіографії питання є дослідження В. Хмарського⁸. Зокрема важливим є його зауваження щодо методологічних засад, на основі яких проводилися дослідження в радянську добу. Вони проводилися з точки зору “класових позицій”⁹. Окреслене коло питань розглядається і в інших дослідженнях. Підсумовуючи історіографічний огляд, зазначимо, що на сьогоднішній момент у загальних рисах окреслено: методологічну основу досліджень історії української археографії ХІХ ст. радянськими археографами; встановлено періодизацію в межах радянського періоду та підходи, що застосовувалися тогочасними вченими – біографічний і проблемний.

Отже, здобутки радянських археографів у царині дослідження історії української археографії ніколи не були предметом окремого дослідження, а розглядалися в контексті загальної історіографії. Методичні засади окреслені в загальному вигляді і потребують конкретизації.

Загальні засади трактування археографії, а відтак – і її історії в радянську епоху були такими: археографія трактувалася хоча як допоміжна, але все ж наука. Наука відносилася до сфери культури. Остання з точки зору марксистсько-ленінської теорії не була самодостатнім явищем, а визначалася передусім характером панівної суспільно-економічної формації. Культура відображала протиріччя суспільно-економічного розвитку. Відтак у ній, а отже, в археографії були завжди два полюси: один – реакційний, що відоб-

⁶ О. І. ЖУРБА, *Op. cit.*, с. 9.

⁷ *Ibid.*

⁸ В. М. ХМАРСЬКИЙ, *Археологічна діяльність наукових установ на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст.*, автореф. дис. ... д. і. н., – 07.00.01: історія України, О. 2004, 34 с.

⁹ *Ibid.*, с. 7.

ражав ідеологію панівного класу, інший – прогресивний, демократичний.

Радянська наука підходила до історії розвитку, виділяючи крупні періоди (суспільно-економічні формації), що займали великі хронологічні межі. Тому перша половина XIX ст. традиційно не виділялася в окремих етап. Натомість вона потрапляла в межі переходу від епохи феодалізму до капіталістичної. Для конкретизації особливостей її дослідження варто знати, які ж саме моменти виділяла радянська наука щодо культури епохи капіталізму. Окреслимо їх: класове протистояння загострюється, відбувається чітка поляризація двох підходів – “поряд з культурою панівних класів в умовах капіталізму починає дедалі впевненіше виступати нова культура у вигляді демократичних і соціалістичних елементів... В лєнінському вченні про дві культури в кожній національній культурі антагоністичної формації підкреслюється необхідність розрізняти прогресивні демократичні й соціалістичні елементи культури, що ведуть боротьбу з панівним експлуататорським класом”¹⁰.

При наявності чітко окресленого загального підходу ставлення вчених радянського періоду до історії археографії доби романтизму було неоднаковим. Дійсно, щодо цього, то можна виділити певні періоди. У 1920-х роках домінували “дореволюційні” погляди на історію археографії, представлені М. Грушевським, П. Клепацьким, Т. Житецьким, Ф. Савченком. Осібно в цей час стоять дослідження Д. Багалія, в яких відчутна потреба подивитися на цю проблему по-іншому, з точки зору вчення про суспільно-економічні формації, класову боротьбу й теорію двох культур. У 1930-х–40-х роках відчутні наслідки погрому в археографії. Дослідження з історії археографії першої половини XIX ст. фактично не робилися. З 1950-х років починається поживлення, що триває фактично до початку 70-х. Нова хвиля цікавості до цієї тематики припадає на кінець 70-х – 80-ті роки XX ст. Ці етапи відрізняються не лише за рівнем цікавості до проблеми, але й за характером досліджень: у 50-х – 60-х роках була закладена структура історичних досліджень, що була доповнена і розвинута в наступні періоди.

Коротко охарактеризувавши загальні засади дослідження української археографії першої половини XIX ст. радянськими археографами, перейдемо до змістового наповнення цих тез.

Отже, в основу дослідження історії української археографії був покладений марксистсько-лєнінський принцип класової боротьби, що передбачав наявність двох течій: реакційної і прогресивної. До прогресивних

¹⁰ *Большая советская энциклопедия*, Москва (Сов. энциклопедия) 1973, т. 13, с. 596.

сил були віднесені декабристи, О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський¹¹. Серед представників українських революційно-демократичних сил чільне місце посідав Т. Шевченко. Але така вузькість підходів обмежувала коло об'єктів дослідження. Тому з'являються спроби розширити це коло за рахунок віднаходження і висвітлення прогресивних рис наукової діяльності того чи того діяча науки або за допомогою введення перехідних між двома полюсами категорій. Показовою є спроба М. Грушевського обґрунтувати важливість дослідження поглядів М. Максимовича для радянської історичної науки за допомогою використання актуального для радянської ідеології концепту “народ”. Щоправда розуміння цього концепту М. Грушевським відрізнялося від його семантики в контексті радянської ідеології. Отже, за М. Грушевським, базовим концептом історичних поглядів М. Максимовича є народ. Саме через це народництво історик намагається актуалізувати спадщину не лише М. Максимовича, але й О. Лазаревського, М. Костомарова для радянської ідеології. Він підкреслює в їх роботах “конструювання народної стихії як ґрунту і первопричину всіх надбудов, і охоплення її інтересів, як першої умови дальшого культурного і соціального будівництва”¹². Їхнє гасло “Все з народу, через народ і для народу”¹³ цілком збігалось з офіційною ідеологією радянської держави, відповідало рівню “національного культурного і наукового будівництва в нашій робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтацією на потреби й інтереси селянства і робітництва”¹⁴. У подальшому, у 1960-х роках, були спроби віднести погляди того чи того діяча до більш близької до демократизму платформи. Зокрема у 60-х роках зазначалося, що М. Максимович “належить до когорти істориків, у поглядах яких була не розмежованість лібералізму і демократизму”¹⁵. Ще однією характерною рисою радянської історіографії було уявлення про заангажованість науковців і наукових установ, які в більшості захищали ідеологічні й класові позиції панівної верхівки. Тому передусім потрібно було показати ідеологічне підґрунтя археографічної роботи. Так, Б. Ватуля відкриття Одеського товариства історії і старожитностей пов'язував з колонізаційною політикою царського уряду. Створення Київської археографічної ко-

¹¹ Л. А. Коваленко, *Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.*, Кам'янець-Подільський 1964, 88 с.

¹² М. Грушевський, “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці, Україна, кн. 7 (1927) 10.

¹³ *Ibid.*, с. 4.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Л. А. Коваленко, *Конспект лекцій з української історіографії...*, с. 20.

місії пов'язували передусім з русифікаторською політикою царського уряду¹⁶. Хоча зустрічається й така теза, що “царська адміністрація намагалася надати роботі комісії монархічного напрямку з антипольським спрямуванням”¹⁷. Загалом пошук ідеологічного спрямування кожного об'єкта дослідження є характерною рисою робіт цього періоду. Так, Київська археографічна комісія всупереч офіційним завданням працювала над утвердженням національно-культурної самодостатності народу¹⁸, Д. Зубрицький протистояв політиці ополячення краю¹⁹, тому й заслугували на увагу української радянської археографії. Хоча інколи позиції щодо окремих об'єктів розходились: “співробітники Київської археографічної комісії прагнули використати видання комісії для поширення положень націоналістичної історіографії”²⁰. Ця теза буде домінувати в історіографії питання 1970-х – початку 80-х років, й імена М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша буде небезпечно згадувати.

Також потрібно було показати, що археографія, як складова офіційної культури, обслуговувала запити провідного (панівного) класу. Це забезпечувалося присутністю таких аспектів у дослідженнях з історії археографії: держава виступала як засновник археографічних установ; простежувалися джерела фінансування; підкреслювалося класове походження археографів і членів комісії з дворянства та духовенства; очільники товариств і комісій як правило були крупними чиновниками або представниками царської фамілії тощо.

Характерною рисою досліджень з історії археографії в 1950-х – 60-х роках було домінування російської науки й маргінальний, провінційний характер української. Забезпечення фактажем тези про те, що “українська археографія великою мірою наслідувала російську”²¹. Щодо цього питання, то 30-ті роки ХХ ст. є рубіжними. До цього часу підкреслювався український елемент в археографії, що протистояв русифікаторським тенденціям російських товариств і вчених. Зокрема показовою в цьому плані є робота М. Грушевського про М. Максимовича²². Актуалізуючи “народ” як ба-

¹⁶ Б. Ватуля, *Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX века*, дис. ... к. ист. н., К. 1952, 378 арк.; М. І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*, К. (Вид-во Київського ун-ту) 1959, с. 173; В. У. Павелко, *М. О. Максимович – археограф*, Український історичний журнал 1 (1962) 97–102.

¹⁷ Л. А. Коваленко, *Конспект лекцій з української історіографії...*, с. 18.

¹⁸ М. І. Марченко, *Op. cit.*, с. 173–174.

¹⁹ Я. Д. Ісаєвич, *Д. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін*, Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР 1 (1963) 48–56.

²⁰ Л. А. Коваленко, *Конспект лекцій з української історіографії...*, с. 17.

²¹ М. І. Марченко, *Op. cit.*, с. 168.

зовий концепт, у тому числі й археографічної діяльності М. Максимовича, він звертає увагу на його національну визначеність. У центрі студій М. Максимовича стоїть український народ. Тому базовою рисою археографічних робіт М. Максимовича було визначення українських рис, притаманних тій чи тій пам'ятці. Особливо притаманним це було для досліджень М. Максимовича характеру давньоруських пам'яток: “Руської правди”, “Слова Іларіона”, “Київського літопису”, “Слова о полку Ігоревім”. М. Максимович займався “народною українською мовою” і по пам'ятках встановлював її близькість до книжної мови Київської доби²³.

У післявоєнній українській радянській археографії утверджується теза про вищість російської археографії над українською: російські вчені раніше звернулися до археографічних тем; зробили це якісно краще тощо. Ця тема закріплювалася в обох виданнях “Української радянської енциклопедії”. Присутня вона і в дослідженнях Б. Ватулі, М. Марченка, Л. Коваленка. Єдиною особливістю стало віднаходження в московських і петербурзьких археографічних осередках українців. Зокрема Л. Коваленко підкреслює, що за походженням Й. Бодяньський українець. Інколи ця теза про вищість російської культури суперечить змісту матеріалу дослідження, де високо оцінюється діяльність археографічних установ на території України.

Історична наука вимагала певного рівня аналітики. Зокрема до таких питань належить: періодизація, аналіз теоретико-методологічних проблем. Щодо періодизації, то на відміну від 1920-х – 30-х років перша половина XIX ст., як правило, не виокремлювалась в окремий етап та не виділялася як романтичний період розвитку української археографії. Для радянської науки характерним був поділ на великі періоди: феодалізм, капіталізм, імперіалізм. Іншою ситуація була в 20-х роках XX ст. Тоді М. Грушевський, досліджуючи науковий спадок М. Максимовича, виокремлює романтичний період як окреме явище в історичній науці. Це характерно й для дослідження І. Крип'якевича²⁴, присвяченого М. Костомарову. Хоча робота І. Крип'якевича не належить до спадку української радянської археографії, але її залучення важливе з точки зору з'ясування процесу становлення уявлень про археографію доби романтизму в 1920-ті роки. Кожен з дослідників по-різному оцінював цей період. І. Крип'якевич, визнаючи

²² М. Грушевський, *Op. cit.*, с. 1–13.

²³ *Ibid.*, с. 7.

²⁴ І. Крип'якевич, *Археографічні праці Миколи Костомарова*, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 126–127 (1918) 103–140.

вплив романтизму на погляди М. Костомарова головним чинником формування його історичних уявлень (“що мав основне значення для всіх його дальших історичних студій”²⁵), вважав вплив цього чинника “нешасливим”, бо відволік історика від базових джерел української історіографії – актового матеріалу. М. Грушевський навпаки, позитивно оцінював романтичний період і вплив романтизму на історичний світогляд М. Максимовича. Він продовжив би “антикварний” напрям дослідження історії України, “коли б його не захопила отся народно-романтична хвиля”, вона “проходить як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм”²⁶. На цій хвилі він видає фольклорну збірку “Малоросійських пісень”, вважаючи її збіркою матеріалів до історії України. Таким чином І. Крип’якевич і М. Грушевський виокремлювали романтизм у самостійний період з власними підходами в пошуку, відборі та публікації документів з історії України.

Більшість радянських українських археографів у 1940-х – 60-х роках не виокремлювали добу романтизму. Хоча в дослідженні Л. Коваленка хронологічно він присутній (30–50 рр. XIX ст.), але названий “Основні риси розвитку історичних знань на Україні в період кризи кріпосницької системи”. Загалом те, що це особливий період в археографії зі своїми критеріями до формування джерельної бази історії України, на прикладі І. Срезневського та його гуртка, показує Я. Дзира²⁷.

Щодо аналізу теорії і методики, то аналізувалась в основному методика видавничої практики. Укладання заголовків і легенд, коментарі, покажчики, способи передачі тексту тощо були основними об’єктами історії археографічної методики. На той час трактування археографії зводилось до публікаторської діяльності, тому вагоме місце в цих дослідженнях займає аналіз опублікованих матеріалів. У цьому плані вирізняється стаття Я. Ісаєвича про діяльність Д. Зубрицького в царині допоміжних історичних дисциплін. Тут окремо охарактеризований кожен видавничий проект Д. Зубрицького; пояснені особливості археографічного оформлення; з’ясовано, чим ці особливості були зумовлені²⁸. Окрім того, розглядалися різні форми археографічних публікацій, у тому числі і як додатків до праць, і як вставок у вигляді приміток досліджень, і як цитат.

Питання теоретичного характеру фактично не розглядалися, за ви-

²⁵ І. Крип’якевич, *Op. cit.*, с. 108.

²⁶ М. Грушевський, *Op. cit.*, с. 2.

²⁷ Я. І. Дзира, *Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського)*, Український історичний журнал 6 (1967) 138–140.

²⁸ Я. Д. Ісаєвич, *Op. cit.*, с. 48–56.

нятком дослідження В. Павелко, де були названі роботи М. Максимовича з теорії і методики археографії²⁹.

Головною методологічною основою радянської історичної науки залишався позитивізм. Останній вимагав уваги до найдрібнішого факту і нагромадження фактографічного матеріалу. В цьому плані археографія 1940-х – 60-х років дає достатньо матеріалу для дослідження. У Б. Ватулі археографія на території України в першій половині XIX ст. представлена діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей та Київською археографічною комісією. Пізніше ця інформація доповнюється діяльністю Харківського гуртка³⁰, гуртка Є. Болховітінова, історико-археографічним осередком професури київського університету і Київським історичним товариством³¹. З'являється інформація про періодичні видання, на сторінках яких вміщуються історичні документи. Суттєвим зрушенням у 1960-х роках стало висвітлення діяльності окремих археографів: М. Максимовича³², П. Куліша³³, Д. Зубрицького³⁴, М. Костомарова³⁵, І. Срезневського³⁶, М. Іванишева³⁷, І. Вагілевича³⁸. Відповідно розширювалась інформація про видання історичних документів. Найчастіше це стосувалося Київської археографічної комісії, діяльність якої оцінювали як “нагромадження величезного документального матеріалу”³⁹; “опубліковані документи та матеріали становлять цінні джерела з історії України”⁴⁰. Неспростовність нагромаджених фактів змінило ставлення російських радянських археографів до археографічної діяльності в Україні першої половини XIX ст. Так, П. Софінов, оцінюючи “Пам'ятники”, що видавалися в першій половині XIX ст. Київською археографічною комісією, зазначає: “Видання ці навряд чи можна назвати вдалими”⁴¹. Але вже в опублікованому наприкінці 1960-х років аналогічному виданні, ре-

²⁹ В. У. ПАВЕЛКО, *Op. cit.*

³⁰ Я. І. ДЗИРА, *Op. cit.*

³¹ М. І. МАРЧЕНКО, *Op. cit.*

³² В. У. ПАВЕЛКО, *Op. cit.*

³³ Л. А. КОВАЛЕНКО, П. О. Куліш як історик, Український історичний журнал 8 (1964).

³⁴ Я. Д. ІСАЄВИЧ, *Op. cit.*

³⁵ І. БУТИЧ, М. І. Костомаров і царська цензура, Архіви України 6 (1967) 60–70.

³⁶ Я. І. ДЗИРА, *Op. cit.*

³⁷ О. Ф. СКАКУН, М. Д. Іванишев як історик і археограф, Український історичний журнал 9 (1971) 118–122.

³⁸ Г. ДЕМ'ЯН, Іван Вагілевич – архівіст, Архіви України 3 (1971) 42–51.

³⁹ М. І. МАРЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 174.

⁴⁰ Л. А. КОВАЛЕНКО, Конспект лекцій з української історіографії..., с. 18.

⁴¹ П. Г. СОФИНОВ, Из истории русской дореволюционной археографии. Краткий очерк, Москва 1957, с. 114.

дактором якого був П. Софінов, думка дещо змінилася: “виявлена значна кількість джерел з історії церкви, з історії козацтва, про податки і повинності селян, про промисли...”⁴².

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що радянський погляд на українську археографічну спадщину першої половини XIX ст. був сформований у 1950–60-х роках. До і після цього періоду концепції певним чином відрізнялись. На цей період припадає й основний масив робіт з історії української археографії першої половини XIX ст. Її особливостями було відображення марксистсько-ленінських підходів до науки. Археографічна діяльність на території України була висвітлена нерівномірно. Більш дослідженою була українська археографія на території, що потрапила до складу російської імперії, ніж Айстро-Угорської її частини. Попри ідеологічні оцінки, було нагромаджено великий фактографічний матеріал та було здійснено спробу створити синтетичну працю з історії української археографії першої половини XIX ст.

⁴² И. И. Корнева, Е. М. Тальман, Д. М. Эпштейн, *История археографии в дореволюционной России. Учебное пособие*, Москва 1969, с. 89.

Олександр Маврін

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ АРХЕОГРАФІЇ В 1940-х – 1950-х РОКАХ В УРСР

Маючи певні досягнення в процесі розвитку української археографії в умовах державної незалежності¹, з метою більш об’ємного бачення історії цієї науки, необхідно зробити екскурс у деякі попередні періоди, коли існувала єдина методологія та уніфіковані практики, базовані на єдиній таки ідеології. Яким є вплив загальносоюзних теорій та практик на розвиток української археографії? Чи є сучасна українська археографія модернізацією археографії радянської, чи, можливо, має успадковану “позасистемність”? На це питання слід шукати відповіді в різних етапах існування власне самої наукової дисципліни. Планується, що результатом проведених досліджень має стати серія публікацій з історії та теорії української археографії в період 1945–1991 років.

Одним з ключових питань будь-якої науки є її теоретико-методологічні засади. Звертаючись до історії української археографії радянської доби, не можна оминати розгляду основних тенденцій у становленні її теоретико-методологічних основ. Осмислення цих проблем розпочалося вже у 1940-х – 1950-х роках. У своїх дослідженнях радянські дослідники С. Валк² та С. Яковлев³, детально розглядаючи віяння епохи, свідками якої вони були, за масою деталей залишають поза увагою перспективні напрями розвитку теоретико-методологічної думки зазначених десятиліть. У той же час, узагальнюючі праці, написані з відстані часу⁴, часто “гублять” ті особливі риси, що були притаманні археографії 1940-х – 1950-х років. Окрім того, власне в українській радянській історіографії домінує схильність зводити розвиток української археографії в 1940-х –

¹ Див.: *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (1991–2011)*, К. (Український письменник) 2011, 416 с.

² Див.: С.Н. Валк, *Советская археология*, Москва; Ленинград (Изд-во АН СССР) 1948, 290 с.; С.Н. Валк, *Судьбы “археологии”*, Археологический ежегодник за 1961 год (Москва 1962) 453–465.

³ С.О. Яковлев, *Українська радянська археологія*, К. 1965, 176 с.

⁴ С.О. Шмидт, *Некоторые вопросы развития советской археологии*, Археологический ежегодник за 1978 год (Москва 1979) 132–141; Е.Ф. Шорохов, *О некоторых вопросах теории советской археологии*, Советские архивы (1976) 50–56; Е.М. Добрушкин, *О некоторых вопросах изучения терминологии и истории археологии*, Археологический ежегодник за 1987 год (Москва 1988) 92–102.

1950-х роках суто до видавничої діяльності⁵. Деякі дослідники, окрім видавничої діяльності, розглядали й окремі аспекти теоретико-методологічних засад української радянської археографії⁶.

Лише у 90-х роках ХХ ст. з'являються спеціальні роботи з теорії та методики української археографії⁷ й закладаються основи подальшого розвитку цього напрямку наукових досліджень. З огляду на їх невелику кількість і формат статей, або розділу дисертаційного дослідження (розглядався весь період радянської археографії, без особливої уваги до зазначеного періоду, хоча саме він багато в чому є формуючим й визначальним), варто повернутися до розгляду питання про теоретико-методологічні засади української археографії 1940-х – 1950-х років у контексті археографії загальносоюзної. Слід зазначити, що найбільш ґрунтовним дослідженням цього кола питань на сьогодні є частина 3.2 розділу 3 кандидатської дисертації Ю. Прилепішевої⁸, що має назву “Опрацювання нормативної бази публікації історичних документів українськими архівістами-археографами”. Оскільки хронологічні межі наших досліджень повністю співпадають, необхідно зупинитися на питаннях схожості й відмінності у висвітленні проблем теорії і методики української радянської археографії в 1940-х – 1950-х роках. Джерельна база для таких досліджень є типовою – це роботи з теорії і методики, або такі, що серед інших питань порушують питання теорії і методики. Оскільки Ю. Прилепішева у висвітленні даного питання вийшла за межі архівної археографії й охопила також роботи представників інших археографічних осередків, то джерельна база дослідження є репрезентативною для висвітлення загальноукраїнських тенденцій. У той же час вона є типовою. Зокрема І. Бутич у дослідженні теорії і методики теж опирався на це коло робіт. Проте, слід зазначити, що це досить невелика кількість праць. Принципово відрізняється сам підхід. Ю. Прилепішева розглядає 1940-ві – 1980-ті роки,

⁵ М.Ф. Дмитрієнко, *Археографічна робота в АН УРСР*, Український історичний журнал 3 (1969) 27–33; А.К. Швидько, *Етапы развития советской археографии на Украине и их особенности*, Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки, Днепрпетровск 1987, с. 42–51.

⁶ І.Л. Бутич, *Література до історії української археографії*, Історичні джерела та їх використання, К. (Наук. думка) 1968, вип. 3, с. 161–170.

⁷ Г.В. Боряк, *Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”*, К. 1995, 348 с.; Г.В. Боряк, *Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, К. 1998, число 2, с. 46–59.

⁸ Ю.А. Прилепішева, *Археографічна діяльність українських установ України в (1945–1991). Дисертація ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*, К. 2003, арк. 101–123.

як сталий, стабільний контент. Втім, є підстави розглядати цей матеріал на тому ж хронологічному зрізі, відстежуючи динаміку змін у межах певної проблематики. Це відповідає небезпідставним уявленням про загальний розвиток теорії і методики радянської археографії, що в 1940-х – 1950-х, 1960-х, 1970-х, 1980-х мав суттєві відмінності. Не в останню чергу це впливало на переосмислення методики. Відповідно змінюється й принципівий підхід до дослідження української радянської археографії. Зокрема, в 1940-х – 1950-х роках відмічаються не лише тенденції слухняного застосування й наслідування загальносоюзних розробок у царині теорії, а й розвиток окремих аспектів методології, викладених в “Основних правилах” 1945 року та “Правилах” 1955 року. Найважливішим у цей час можна вважати початок формування українською археографією власного предмета дослідження. На прикладі досліджень П. Фостик, львівського осередку археографів та їх послідовників, є сенс показати, як через переосмислення методики публікації, науковці виходять власне на проблему теоретичного рівня. Адже методика – це лише шлях дослідження предмета. Якщо ж метод, запропонований радянською археографією, не підходить, то це означає лише одне – предмет археографії, зокрема української, є іншим. І тут, власне вироблення методики передачі текстів, писаних іноземними мовами, ледь не в перше в історії післявоєнної археографії стає прикладом контроверсійних тенденцій. Це поки що можна лише означити як проблему. Ґрунтовніше її доцільно буде дослідити в окремій публікації. До того ж варто відмітити, що є й ще один напрям. Він має відношення до тривалого процесу формування власне предмета української археографії, а саме – спосіб передачі текстів, писаних українською мовою. Це питання також варто розглянути в подальшому, у дослідженні, присвяченому археографії 1960-х років. Хоча ця тенденція була закладена в рамках означеного періоду ще в “Передмові” до трьохтомного збірника “Воз’єднання України з Росією” та в статті О. Бєвзо “Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст.”, але, очевидним є те, що базові зрушення щодо окреслення рис об’єкта власне української археографії через методику передачі текстів, писаних українською мовою, відбуваються в 1960-ті роки.

Окрім контроверсійних тенденцій у формуванні власне теоретичних і методологічних питань у 1940-х – 1950-х роках, саме на базі українських досліджень простежується й формування перспективного напрямку, що буде актуалізований радянськими археографами (насамперед М. Сєлезньовим) в якості методу подолання кризових явищ у теорії

радянської археографії кінця 1960-х – початку 1970-х років. Це надзвичайно важливе питання дослідження історії археографії. І знову ж таки, з огляду на його об’ємність це питання в даному випадку викладене в тезовому вигляді. Тут слід наголосити, що дуже важливого значення в подальшому розгортанні зазначеної тематики матимуть археографічні передмови, або передмови до археографічних видань – окремих жанр наукової роботи та специфічне джерело для вивчення теорії і методики, а також історії археографії.

Українська радянська археографія була частиною загальносоюзної, центр якої знаходився поза межами України. Це означало, що головні напрацювання “союзних” (як правило, московських) археографічних осередків ставали безпосереднім дороговказом і для українських вчених. У той же час, навіть у складних умовах жорсткої централізації, українська археографія спромоглася на пошуки власного “обличчя”. Щоправда це були лише фрагментарні напрацювання в царині методології. Але, як виявилось у подальшому, вони посіли важливе місце не лише власне в українській археографії, але й вплинули на подальший поступ цілої археографії радянської.

Як перший крок до розкриття теми звернемося до “концентрату” необхідної інформації – головного довідкового видання Радянського Союзу – “Великої радянської енциклопедії” (БСЭ). В її першій редакції 1920-х років археографію було визначено як “галузь історичної науки, основні завдання якої полягають у збиранні, описі й виданні історичних пам’яток”⁹. Таке визначення археографії, на думку С. Шмідта, узагальнює і відображає досвід дореволюційної археографії¹⁰.

У післявоєнну добу визначення археографії дещо змінюється. У другому виданні “Великої радянської енциклопедії” археографія це вже “... допоміжна історична наука, завданням якої є розробка методів публікації історичних документів і підготовка їх до видання”¹¹. Зміни, що відбулися за тридцять років у радянській науці, результатом яких стала поява нового визначення, можна проаналізувати за допомогою теоретичної роботи з археографії Н. Бельчікова¹². Позиції археографії він визначає в межах архівної справи. Архівною справою дослідник називає всю су-

⁹ *Большая Советская Энциклопедия*, т. 3, Москва (Советская энциклопедия) 1926, с. 531.

¹⁰ С. О. Шмидт, *Op. cit.*, с. 132–141.

¹¹ *Большая Советская Энциклопедия*, Москва (Большая советская энциклопедия) 1950, изд. 2-е, т. 3, с. 164–166.

¹² Н.Б. Бельчиков, *Теория археографии*, Москва; Ленинград (ACADEMIA) 1929, 73 с.

купність “архівної дійсності”: “У її [архівної справи – О. М.] складі є окрема, спеціальна область роботи в архівосховищах з прийому, систематизації і опису матеріалів. Цю область ми називаємо археографією”¹³. Таке визначення цілком відповідало тим процесам, що відбувалися в перші десятиліття радянської влади з археографією. В умовах зростаючої ролі державних архівів археографія втрачає роль самостійної практики і потрапляє в сферу компетентності архівної справи. Об’єктом архівної археографії є фонди і справи, а за умов централізації архівної справи в 1920-х – 30-х роках ними мають стати (за словами Н. Бельчикова) “цілі архівні організми”. Археографія поділяється на практику і теорію: “Практична робота у вигляді розбирання, систематизації та опису архівних матеріалів і теоретичні, керівні норми для названих операцій над документом, для всієї сукупності робіт над останнім”¹⁴. Отже, таким чином вся робота археографа зосереджується в межах архіву. Зміни в теорії археографії Н. Бельчиков пов’язував зі змінами в архівному будівництві. Так, з централізацією державного архівного фонду на “теоретичну” археографію покладені завдання вироблення ефективних методів роботи з впорядкування “матеріалу колосального за своєю неохопністю” за відносно короткий термін і з обмеженою кількістю штатних працівників. Н. Бельчиков називає такі методи методами “концентрації”. Зразком такого методу концентрації є вирішення проблеми збереження всієї “маси, що відклася після революції документальної сировини”¹⁵, не шляхом розміщення в одному сховищі, а методом обліку за допомогою створення єдиної картотеки фонду, частини якого можуть бути розміщені в різних сховищах. Ще одним завданням, що покладалося на теорію археографії, – було упорядкування архівної термінології (уніфікація спеціальних термінів архівної справи)¹⁶.

Визначення археографії, подане у 2-му виданні “БСЭ”, відбирає у археографії функції збору і опису і залишає їх у компетенції архівних установ: “У дореволюційній Росії за відсутності централізації архівної справи і спеціальних органів архівного управління, до археографії входили також питання збирання та опису документів; в СРСР ця робота виконується державними архівами і входить до сфери архівної справи”¹⁷. Подібність цього визначення і даного Н. Бельчиковим у тому, що функція збору не належала археографії. У той же час є й певні відмінності. У ар-

¹³ Н.Б. Бельчиков, *Теория археографии*, с. 18.

¹⁴ *Ibid.*, с. 18–19.

¹⁵ *Ibid.*, с. 30.

¹⁶ *Ibid.*, с. 35.

¹⁷ *Большая Советская Энциклопедия*, 1950, т. 3, с. 164.

хеографії відбирається функція опису історичних документів. Точніше вона залишається у віданні архівної справи, зв'язок з якою у археографії вже значно послаблений. Післявоєнна археографія майже повністю підпорядковується завданням історичної науки. Окрім цього нового аспекту додається ще один – віднині археографія зорієнтовується на вироблення методів публікації історичних документів і підготовку їх до видання. За Н. Бельчиковим же, її компетенція обмежувалася наданням архівних довідок щодо історичних документів.

Таким чином за період, що розглянуто, археографія позбавилась подвійного “підпорядкування” і перейшла під “владу” історичної науки. Основною її функцією, на відміну від указаної Н. Бельчиковим, було не розбір, упорядкування і опис фондів, а вироблення методики публікації історичних документів і підготовку їх до видання. Змінюється власне статус археографії. Потрапляючи в сферу історичної науки, археографія не стає її сегментом, а посідає місце допоміжної галузі.

Ця роль і місце зберігаються за археографією протягом усієї радянської доби. Варіанти зміни статусу археографії, що зафіксовані в термінологічних словниках, з'являються вже після 1990-го року. Це певним чином пов'язано з розпадом радянської системи і зміною засад самої історичної науки. Функція цієї допоміжної дисципліни в 1950-х роках – це фактично підготовка історичних документів до друку. Підготувати історичні документи означає підготувати історичні матеріали, які полегшують роботу історика з синтезування інформації та формування історичного знання. У 1960-х роках термін “історичний документ” як об'єкт археографії буде замінений на інший – “історичне джерело”. Допоміжний характер археографії був чітко зумовлений: “Стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної науки, її методології...”¹⁸.

У заслугу марксистської наукової методології ставилося систематизація і узагальнення великого за об'ємом і різноманітного за змістом матеріалу: “Сутність революційного перевороту, здійсненого марксизмом в історичній науці: наукове вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості процесу”¹⁹. Такий результат досягається завдяки впровадженню синтетичних конструкцій, жорсткої моделі та структури. Зокрема розвиненої теорії суспільно-історичних формацій. Для такого типу структур потрібні вже готові елементи,

¹⁸ *Українська радянська енциклопедія*, вид. 2-е, т. 1, К. (Українська рад. енциклопедія) 1971, с. 261.

¹⁹ В.В. Косолапов, *Діалектичний та історичний матеріалізм – методологічна основа історичного дослідження*, Український історичний журнал 9 (1977) 24.

що мають ознаки структурності, а не сирий матеріал. Проте історичний документ – це набір різноманітних повідомлень²⁰. Це скоріше залишок минулого, артефакт, старожитності тощо. За допомогою певних методик його ще необхідно перетворити на історичне джерело²¹. Документ мав пройти певні процедури щоб стати “будівельним матеріалом” для наукових узагальнень. У процесі пошуку потрібного факту, дослідник-історик неминуче деформує текст пам’ятки скорочуючи його, вписуючи в концепцію, використовуючи як доказ чи ілюстрацію до власного тексту. В той час як за Н. Бельчиковим, археограф – найменш схильний до деформації тексту пам’ятки фахівець.

Загалом, відповідь на те, як повинно виглядати історичне джерело, мало дати історичне джерелознавство. Але теорія радянського джерелознавства у 1940-х – 1950-х роках не була ще достатньо розвинутою²². Тому ці проблеми мали вирішувати самі публікатори. У 50-х роках на нарадах архівних працівників постійно порушується питання що і як публікувати. Археографи діляться досвідом як підібрати джерела для висвітлення актуальної теми; як подолати невідповідність між наявною джерельною інформацією і тематикою. Отже, в 1940-х – 1950-х роках, коли археографія перетворюється на допоміжну історичну дисципліну, вона сама мала вирішити питання методики перетворення писемної пам’ятки на історичне джерело. Це й відобразилося в головних методологічних напрацюваннях з питань едиційної археографії 1940-х – 1950-х років.

Едиційна діяльність до кінця 1950-х років залишалася фактично єдиною сферою діяльності археографів. Пріоритетність саме такої форми археографічної роботи призведе до викривлення, певної невідповідності, коли археографію будуть ототожнювати лише з видавничою діяльністю, а згодом, на певному етапі намітиться тенденція цю функцію перетворити на предмет археографії. С. Валк у свій час навіть запропонував змінити застарілий на його думку термін “археографія” на більш відповідний наявній практиці – “видавнича справа”²³.

Важливою частиною теоретико-методологічних досліджень було вироблення правил видання історичних документів. Для радянської ар-

²⁰ А.В. Санцевич, *Нове в джерелознавстві Української РСР*, К. (Товариство “Знання”) 1989, с. 1–2.

²¹ И. Ф. Колесников, *Древние рукописи: От памятника старины до исторического источника*, Отчёт о состоянии императорского Московского археологического института в 1912–1913 академическом году, Москва 1914.

²² Л.Н. Пушкарев, Ю.У. Томашевич, *Обсуждение проекта правил издания документов*, Исторический архив 1 (1955) 249–251.

²³ С.Н. Валк, *Судьбы “археографии”*, с. 453–465.

хеографії 1940-х – 1960-х років вони мали виключне значення, адже археографія в радянські часи “довго трактувалася як методика публікації джерел”²⁴. Дійсно, кожні наступні “Правила видання”, що виходили з розривом приблизно у десять років, фіксували здобутки радянської археографії у сфері теорії. З 1940-х по 1970-ті роки вийшло три видання “Правил”, кожне з яких підсумовує окремих етап радянської археографії²⁵. Разом вони складають джерельну базу для вивчення теоретико-методологічного доробку радянської археографії. У процесі вивчення цих документів постає два базових запитання: в чому причина появи “Правил” та характер їх співвідношення. Оскільки останнє питання потрапляє в межі періоду, що розглядається (1940-ві – 1950-ті роки), лише частково, варто окреслити тільки його основні моменти. Аналізуючи історію розвитку “Правил”, дослідники окреслюють характер змін як еволюційний процес. Тобто “Правила” 1945 р. стали основою для наступних видань 1950-х та 1960-х років. Поширеним поясненням причини укладання нових правил є накопичення нового практичного досвіду, що потребував теоретичного осмислення²⁶. З цим почасти можна погодитись стосовно “Основних правил публікації документів Державного архівного фонду Союзу РСР” та наступних – “Правил видання історичних документів” 1955 року. Але щодо “Правил...” 1969 року, то вони не є, як видається, цілковитим результатом еволюції попереднього досвіду. Вони є радше результатом переосмислення базових принципів радянської археографії.

Досить складним залишається питання причини появи “Основних правил” 1945 року. Такі дослідники, як С. Валк, С. Шмідт розглядають це явище як логічне завершення накопичення досвіду видавничої практики, що вимагало осмислення, уніфікації, узагальнення. М. Селєзньов, В. Хевроліна схильні не пов’язувати практику і методіку причинно-наслідковими зв’язками. Як перша група дослідників, так і друга залишили низку запитань без відповіді. Зокрема С. Валк у згаданому вже дослідженні “Радянська археографія” замислюється над тим, чому дореволюційна археографія не залишила по собі зразка таких “Правил”. М. Селєзньов пояснює появу “Правил” внутрішніми закономірностями

²⁴ А. Д. СТЕПАНСКИЙ, *Археология: термин, объект, предмет*, Отечественные архивы 3 (1996) 22.

²⁵ Докладніше про це див.: Ю. А. ПРИЛЕПШЕВА, *Археологічна діяльність українських установ України в (1945–1991)*, 344 арк.

²⁶ О. Ф. КОЗЛОВ, И. И. КУДРЯВЦЕВ, *Новая редакция “Правил издания исторических документов в СССР” и перспективы развития археологии*, Советские архивы 1 (1991) 33.

розвитку науки, коли вона робить якісний стрибок і переходить до само-рефлексії, виробляючи теорію. Але таке пояснення є досить абстрактним і не пояснює, чому саме ці постулати були закладені в основу видавничої методики. Для цього ж дослідження це є важливим питанням, оскільки по-части пояснює напрям розвитку української археографії. Отже, на часі ви-класти власні міркування щодо причин появи “Правил” та їх базові основи.

На 1945 рік, власне на момент появи “Основних правил публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР”, радянська архео-графія мала досить строкатий у плані методики видання доробок, про що свідчать критичні зауваження С. Валка. Негативним наслідком чого, на думку критиків, було те, що не всі видання мали однакову пізнавальну вагу для історичної науки. Вироблення єдиних правил публікації мало виправити цю ситуацію, підтягнути рівень видань історичних документів до потреб вітчизняної історичної науки. Археографічна продукція мала відповідати ряду структурних запитів. Отже, на наш погляд, поява мето-дики не є логічним наслідком видавничої практики, підсумком кумуля-тивного накопичення досвіду, якимось внутрішньо дисциплінарним запитом на інший, вищий рівень. Запит йшов швидше іззовні, від істо-ричної науки, на службу якої була поставлена археографія. “Правила ви-дання” – це саме відповідь на такий запит. Дотримуючись такої точки зору можна почасти пояснити факт з історії археографії, описаний С. Валком, чому дореволюційна археографія так і не виробила єдиних правил публікації документів. Причина криється в якості моделі, покладеної в основу історичної науки. Варіант позитивізму, покладений в основу дореволюційної науки був більш гнучким, допускав декілька підходів у дослідженні історичного минулого. Відповідно не могло існувати й єдиних правил з відбору матеріалу. Проте радянська історична наука в основі мала єдину і до того ж досить жорстку марксистську модель, що вимагала для своєї побудови певного підходу до історичного матеріалу.

Отже, з’ясувавши причину виходу “Правил”, їх місце в межах пи-тань археографії та їх велике значення для всієї історичної науки, слід перейти до їх детального аналізу. Метою такого аналізу є підкріплення конкретним матеріалом викладених вище тез, їх конкретизація та подаль-ший розвиток дослідження на основі виявлених фактів.

Хоча в заголовку “Основних правил”²⁷ фігурує термін “документ”, так само як і у визначенні “археографія” у 2-му виданні “БСЭ”, у тексті

²⁷ *Основные правила публикации документов государственного архивного фонда Союза ССР*, Москва 1945, 27 с.

зустрічаємо як рівнозначний термін “історичне джерело”. Але тут важливим є те, що в “Загальних положеннях” цих правил відображений процес перетворення документа на історичне джерело: “Публікація документів Державного архівного фонду Союзу РСР має за свою особливу мету дати систематично підібрані, критично перевірені і точно відтворені джерела, що можуть служити надійною основою для історичних, історико-літературних, економічних, юридичних та інших досліджень”²⁸. Головним методом перетворення історичного документа на історичне джерело є відбір. Відбір пов’язаний принаймні з двома аспектами з трьох (див. цитату вище). Але й останній етап роботи з документами, що своїм формулюванням “точного відтворення” начебто виключає принцип вибіркової, насправді в самих “Основних правилах” у багатьох випадках передбачає його. Це – опускання цілої низки зовнішніх ознак документа, а також можливість публікувати документ у скороченому вигляді (п. 73), “в извлечениях” (у витягах) (п. 74); “выпускающей части текста” (п. 75), а також створення простору для широкого узагальнення. Принцип відбору укладачем “Основних правил” поданий як інновація: “Іншою відмінною рисою цих «Правил» є введення до них основних методичних вказівок з питань виявлення та відбору документів для друку. Всі попередні правила обмежувалися вимогами переважно технічного характеру”²⁹. Принципу відбору підпорядковані всі пункти “Основних правил”. Його вводить і зумовлює таке поняття, як “тема”. Ще С. Валк відмічав тотожність вживання в “Основних правилах” термінів “вибірковість” і “тематичність”³⁰. “Тема” стала базовим елементом “Основних правил”. Хоча саме це поняття не є предметом обговорення, але воно корелює всі головні аспекти археографічної роботи, згадані в “Основних правилах”: II. “Виявлення і відбір документів”; III. “Підготовка тексту документу до друку”; IV. “Оформлення документів і груп документів”; V. “Науково-довідковий апарат”. З усіх наявних можливостей у кожному розділі розвиваються ті аспекти, що найбільш задовольняють тематичність публікації. Зокрема активного розвитку (як найбільш прийнятна форма публікації) набуває збірник документів і матеріалів. Отже, вибірковість стає одним з головних методів перетворення документів на історичні джерела. Вибірковість застосовується для забезпечення тематичності. В той же час це і метод отримання джерела певної якості. Насамперед,

²⁸ *Основные правила публикации документов государственного архивного фонда*, с. 3.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Див.: С.Н. Валк, *Советская археография*, 290 с.

однією із вимог було дотримання принципу історичності, коли факт або явище бралися в своєму розвитку. Тому документи для публікації мали добиратися з урахуванням висвітлення процесу розвитку певного історичного явища. У збірнику документи мали розташовуватись у такому ж порядку. Ще одним методом підсилення потрібного джерельного потенціалу документа було введення принципу тематичного акцентування у вступ, коментарі, заголовки, науково-довідковий апарат тощо. В основному через них розставлялися потрібні ідеологічні акценти.

Якщо добір документів, робота з формування правильних заголовків і покажчиків як методи перетворення археографом документів на історичне джерело були описані ще Н. Бельчиковим, то “Основні правила” зафіксували нові аспекти роботи археографів у цьому напрямі. Як уже відмічалось, Н. Бельчиков у кінці 1920-х років визначав характер роботи археографа з текстом документа як найменш “травматичний” для останнього – тобто ці фахівці фактично не втручаються в текст. Текст документа деформує історик у процесі вилучення з нього потрібного історичного факту. В “Основних правилах” ми зустрічаємо археографа, який уже активно втручається в текст документа і саме його воля є багато в чому вирішальною для долі вже іншого, опублікованого документа. Археограф може скорочувати документ, компоновати уривки за принципом найбільшої виразності й яскравості – загалом поводитися з текстом більшої частини документів на свій розсуд. Тобто фактично так, як діяв (за Н. Бельчиковим) історик.

Ще одним аспектом, на якому базуються “Основні правила”, – є принцип уніфікації. Фактично це означає ігнорування специфіки документів, створених у різні епохи; їх видової приналежності, мовних особливостей тощо. Правила зорієнтовані не лише на масові документи, але й передбачають однорідність документального масиву. Окремі поправки й уточнення вирізняють лише такі категорії, як “особливо важливі документи” та “документи літературного характеру”. Уніфікація – це теж один із методів формування історичного джерела, адже формаційний підхід передбачав, що, незважаючи на відмінність формацій, у них діють одні й ті самі концепти. Береться до уваги “станова боротьба”, “економічний чинник”, “ідеологія” тощо. Тому тематичні збірники, зокрема присвячені соціальній боротьбі, часто охоплювали часові відрізки в декілька століть. Істориком легше було працювати з уніфікованим матеріалом, ніж з документами, що мають цілий ряд особливостей й індивідуальних рис, зумовлених багатьма факторами. У вступі до “Основних правил”

цей аспект окреслюється так: “На відміну від всіх попередніх, ці «Правила» склалися стосовно не документів одного певного періоду, а взагалі до документів, незалежно від їх характеру і часу походження”³¹.

Окрім вищезгаданих аспектів, без відповідей залишається ще ціла низка питань. “Основні правила” відображають й інші характерні риси радянської археографії, зокрема подолання “вікового бар’єру”, орієнтація на масовий документ, пріоритетність документів нової доби, проблема публікації таких документів, як стенограма, телеграма, фотодокумент тощо. Ці питання є менш важливими для даного дослідження, тому будуть розглядатись у майбутньому. Наразі слід повернутись до того як у подальшому розгорталася лінія методології, запропонована в “Основних правилах”.

У “Правилах видання історичних документів” (1955 р.)³² закріплюються і розвиваються тенденції, що знайшли місце в “Основних правилах” 1945 р. Зокрема, першим пунктом “Правил” 1955 р. є “Вибір теми”, в якому зазначається, що: “Вибір теми визначається її науковою цінністю і політичною актуальністю, що відповідає завданням історичної науки, вимогам господарського і культурного будівництва комуністичного суспільства. При виборі теми видання слід керуватися основним положенням марксистсько-ленінської методології про те, що поряд з вивченням засобів виробництва матеріальних благ, що визначають розвиток суспільства, справжня історична наука повинна займатися історією самих виробників матеріальних благ, історією трудящих мас, історією народів”³³.

Означивши в загальному вигляді спрямованість вибору, укладачі конкретизують коло найбільш актуальних питань для підготовки тематичних документальних збірників. І це є новацією у порівнянні з “Основними правилами” 1945 р. Обґрунтовуються не лише теми, але й сама специфіка відбору документів по кожній з них:

“Діяльність КПРС і Радянського уряду” (п. 9);

“Діяльність народних мас” (п. 10);

а) “Радянського періоду” (п. 11);

б) “Дореволюційного періоду” (п. 12).

“Відбір документів, що виходять від панівних класів дореволюційного періоду” (п. 13);

“Відбір документів, що виходять від ворожого Радянській державі табору” (п. 14);

³¹ *Основные правила публикации документов государственного архивного фонда*, с. 3.

³² *Правила издания исторических документов*, издание второе, Москва (Издательство академии наук СССР) 1956, 71 с.

³³ *Ibid.*, с. 5.

“Відбір документів, що видавалися раніше” (п. 15).

Отже, набуває розвитку тема відбору, яка не лише конкретизується за окремими темами, але й зазначається специфіка відбору документів до кожної окремо взятої тематики.

На підсилення ролі документального видання, як видання історичних джерел працює новий пункт розділу “Науково-довідковий апарат видання”, якого не було в “Основних правилах”. Це пункт “Хроніка подій”. Як пояснює п. 144 “Склад хроніки”: “Хроніка подій містить перелік основних фактів, що розташовуються в хронологічній послідовності”. В “Основних правилах” “Хроніка подій” згадується в пункті про додатки і розшифрування не має. На цьому відмінності між двома виданнями не вичерпуються. Але для даного дослідження, що не ставить на меті дослідження історії радянської археографії, а лише встановлює загальний напрям розвитку, досить означити основні тенденції.

Є підстави вважати, що сама видавнича практика розвивалася від концепції створення друкованого архіву до видання історичних джерел і зрештою прийшла до підготовки історичного дослідження в документах. Кульмінацією такого підходу стало створення потрібного документального факту самими археографами, що може бути проілюстровано прикладом ситуації, про яку згадує у своїй статті Ю. Прилепішева і яка пов’язана з укладанням збірника “Відміна кріпосного права на Україні” (К. 1961): “При характеристиці соціально-економічних причин проведення реформ 1861 р. упорядники стикнулися з тим, що відібрані до збірника джерела не містять відомостей щодо розвитку економіки на Україні в цей період. Виходячи з цього, вони взяли з архівних документів та інших джерел окремі дані по губерніях за різні роки та склали на їх основі зведені таблиці”³⁴. Зрештою, висловлювались і такі думки, що археографи, оволодівши методикою історичної науки, можуть не обмежуватися лише публікацією історичних джерел, а перейти до створення синтетичних праць з історії³⁵.

Таким чином, “Основні правила” 1945 р. були основані на двох принципах: універсальності й вибірковості. Універсалізм спирався на за-

³⁴ Ю.А. ПРИЛЕПШЕВА, *Документальні видання архівних установ з історії України XVI – початку XX ст. (1946–1991)*, Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник, редкол.: Р.Я. ПИРИГ (голова) та ін., вип. 3: Джерелознавчі дисципліни, К. 2001, с. 82.

³⁵ Див.: *Виступ Л.В. Гусевої (Харків) на нараді працівників державних і партійних архівів Української РСР 19–21 червня 1958 р. в м. Києві*, Науково-інформаційний бюлетень 3 (1958) 35.

гальне переконання, що велику кількість документального різноманіття можна звести до декількох типових правил, проігнорувавши їх індивідуальні особливості. Принцип вибіркової базувався на тому, що в документі є важливі й неважливі частини, які можна ігнорувати. Археограф може порушувати цю цілісність, вибираючи важливе й ігноруючи другорядне. “Правила” 1955 р., хоча й були більш гнучкими щодо індивідуальних рис “матеріалу” (зокрема з’явилися параграфи про особливості документів, що належать до різних епох), все ж були аналогічними “Основним правилам” і розвинули закладені в них позиції.

У той же час, починаючи з 50-х років ХХ ст., українською археографією порушується низка питань, що були по суті контроверсійними щодо чинних засад радянської археографії. Ця низка питань зводилася до однієї, але суттєвої, проблеми – наявність національних документів, що не вкладалися в рамки, визначені “Правилами”. Якщо до них застосовували принцип універсалізму й вибіркової, вони втрачали свої документальні риси. Крім того, питомою особливістю документа ХІV – поч. ХХ ст. була насиченість іншомовними текстами. Тому питання методики публікації іншомовних документів переростало в питання про вироблення інших археографічних підходів та й загалом – про іншу археографію. В її основу мали бути покладені принципи, зорієнтовані на передачу індивідуальних особливостей пам’яток. А їх була велика кількість як зовнішнього (форми), так і внутрішнього (змісту) характеру. Щодо іншомовних текстів, то ця загальна риса, характерна для історичних документів України, мала цілий ряд індивідуальних проявів. Вони залежали як від регіону (історичні документи західного регіону України в більшій мірі насичені іншомовними текстами, ніж аналогічні документи центральної України; зустрічається більше різноманіття мови документа тощо), так і від часу створення. Щодо останнього П. Фостик зазначає: “Діловодство у канцелярії феодальної Польщі велося латинською мовою, зрідка – німецькою. У другій половині ХVІ століття з’являються окремі документи, написані старопольською мовою. У ХVІІ та ХVІІІ століттях вони зустрічаються вже часто. Актові книги, за якими велося виявлення документів, написані характерною для досліджуваного періоду палеографією. Для письма ХІV–ХV ст. характерним є так званий готичний курсив. У ХV ст. він був усюди витіснений письмом епохи Відродження. Однак не обійшлося і без перехідних форм. Готика наклала свій відбиток на письмо Відродження і навпаки. Актові книги Відродження написані чітким каліграфічним почерком. У ХVІІІ ст. почерк до-

кументів стає каліграфічним, у ньому вже змішуються елементи різного письма”³⁶.

Окрім того, у згаданій статті, а також у статті А. Гайдош й І. Павловської³⁷ порушується питання про збереження мови специфічної термінології, назв посад, установ, одиниць мір тощо – всього того, що відтворює певну епоху.

У той же час питання публікації іншомовних текстів вимагало перегляду принципу вибірконості, закладеного в основу післявоєнної археографії. Воно поставало передусім через актуалізацію питання розуміння. Так, П. Фостик у своєму виступі на конференції архівних працівників³⁸ наводить приклад, як значення важливого терміна можна зрозуміти лише відтворивши цілісний текст. Тому природно постає питання про доцільність публікації уривків текстів. Також вже у своїй статті П. Фостик демонструє випадок, коли зрозуміти окремих документ можна лише, взявши його в цілому комплексі з іншими дотичними документами окремого фонду, що порушує вже питання про необхідність публікації комплексу документів як єдиного цілісного організму³⁹. У цій же статті через опис процесу роботи перекладача з документом висвітлюється проблема привнесення у текст великої міри суб’єктивізму, що може спотворювати джерельну інформацію. Відтак постає питання про необхідність відтворення і вміщення до публікації документа оригіналу самого документа: “Збірник мав би більшу цінність, якби поряд з археографічно обробленим документом розміщувалася і його фотокопія”⁴⁰. Те ж саме питання ставлять й А. Гайдош та І. Павловська. Вони визнають, що кращою з існуючих є форма публікації документальних джерел, написаних іноземними мовами, мовою оригіналу⁴¹. Переклад тільки максимально наближає до друку оригінал, але не може передати його повністю: “...публікація історично цінних, важливих документів, перекладених з іноземної мови, має ті певні відхилення від тексту оригіналу, якого вимагає переклад. І, при всій своїй рівноцінності, ніколи не може замінити оригінал... вважаємо правильною точку зору деяких археографів та істориків, що доцільніше публікувати документ на мові оригіналу...”⁴². Власне цей

³⁶ П. Фостик, *К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках*, Научно-информационный бюллетень 2 (1957) 71.

³⁷ А. Гайдош, І. Павловська, *З приводу публікації іншомовних документів*, Архіви України 1 (1967) 23–30.

³⁸ *Выступление П. Фостик*, Научно-информационный бюллетень 2–3 (1956) 120–122.

³⁹ П. Фостик, *Op. cit.*, с. 71.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 78.

⁴¹ А. Гайдош, І. Павловська, *Op. cit.*, с. 24.

⁴² *Ibid.*, с. 27.

напряму української археографії, закладений у 1950-х роках, продовжили “Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.” 1990-х рр.

Аналогічні питання порушувалися й методологічними дослідженнями в галузі передачі документів, писаних національними мовами. Розпочата в цьому напрямку робота О. Бевзо з унормування правил такої передачі свій розвиток отримає в 1960-х роках.

Якщо методика передачі мовних особливостей певним чином вступала в протиріччя з загальносоюзними засадами археографії, то дослідження історії археографії не лише виопуклювало власний предмет української археографії. Такі дослідження можемо віднести до перспективних, потенціал яких радянською археографією буде розкритий значно пізніше. А у 1950-х роках вони відкривали новий напрям археографічних досліджень і синхронізувалися з загальносоюзними. Саме український доробок зробив суттєвий внесок у розвиток радянської археографії.

Якщо окреслені напрями мали новаторський характер, то були й такі, що йшли в загальному руслі, наслідуючи тенденції загальносоюзної археографії. Зокрема щодо методів видання матеріалів, що задовольняли потреби тогочасної історичної науки. В цьому плані українська археографія працювала в напрямку, чітко окресленому в статті “Про публікацію історичних джерел в ССРСР за 40 років”⁴³. Розроблялися методи підвищення джерельного потенціалу історичних документів, перетворення їх на історичне джерело до тематичних збірників, в основному присвячених Жовтневій революції та громадянській війні. На методологічному рівні обґрунтовувалась можливість скороченої публікації тексту документа (лише важливої для тематики частини), або у витягах. Потрібні акценти розставлялися за допомогою науково-довідкового апарату. Розвивався ідеологічний потенціал приміток⁴⁴, покажчиків, заголовків⁴⁵, за допомогою яких у відповідне русло спрямовувалась думка дослідника. Така робота починалася на самому ранньому етапі – на етапі пошуку документів за певною методикою⁴⁶ і охоплювала рівень опису і підготовки документа.

⁴³ А.А. Новосельський, В.А. Кондратьев, *О публикации исторических источников в СССР за 40 лет*, История СССР 3 (1958) 204–219.

⁴⁴ Т.Б. Слюдинова, *Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата*, Научно-информационный бюллетень 2–3 (1956) 57.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 56.

⁴⁶ В. Стрельский, *Исторические источники для изучения социально-экономических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции на Украине*, Научно-информационный бюллетень 3 (1957) 3–20.

У той же час частина істориків критикує такі підходи, намагаючись орієнтуватися на видання історичного документа як такого, тобто “сирого матеріалу”. Тому критиці піддається втручання в текст документа, що публікується (вставлення слів, скорочення та виправлення тексту), надання документу потрібного звучання за допомогою коментування, хроніки подій тощо⁴⁷. Альтернативні точки зору не виходять за межі формату видання. Вони висловлюються в межах загальної теми: підготовки і публікації тематичних збірників. Сама форма публікації (тематичні збірники) фактично не зазнає критики.

За попередньою оцінкою, більшість робіт, в яких порушуються питання методологічного характеру, присвячені документальним тематичним збірникам, або окремим їх аспектам, або частинам. Аналіз збірників за час від 1940-х до кінця 50-х пройшов певну еволюцію: від висвітлення в основному таких аспектів, як тема, зміст, склад і почасти структура збірника до широкого спектру питань. Він складається не лише із зазначених аспектів, до нього входять: принципи виявлення і відбору документів; організація самого процесу підготовки збірника; порядок публікації документів; вибір, принципи відтворення та передачі тексту документа; археографічне оформлення документів (заголовки, легенда); науково-довідковий апарат (примітки, коментарі, хроніка подій, покажчики різного характеру). Хоча в більшості наукові статті охоплювали лише частину з означених аспектів, але з’явилися поодинокі дослідження і комплексного характеру⁴⁸. Найбільше методичних зауважень зустрічається по змісту збірника, його складу, організації процесу формування збірника, передача тексту, передача мовних особливостей, археографічне опрацювання. Останнє вважається найбільш складним питанням. Хоча тема збірника була не новою, усі його базові аспекти були обумовлені в правилах видань 1945-го та 1955-го років, але українські археографи змогли внести низку уточнень, що базувалися на практиці підготовки та видання тематичних збірників.

Незважаючи на те, що питання методики видання домінували в українській археографії, в ній знайшли відображення й питання загальнотеоретичного плану. Останні втілилися в спробі дати власне визначення терміна “археографія” у республіканських довідкових виданнях.

⁴⁷ І.Л. Бутич, *Нові публікації джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні*, Український історичний журнал 2 (1957) 131–134.

⁴⁸ И.В. Демкин, *Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (Из опыта работы ЦГАОР УССР)*, Научно-информационный бюллетень 2–3 (1956) 42–49.

Певне наслідування загальносоюзним зразкам спостерігається в українському визначенні терміна “археографія” і її функцій. Це стосується насамперед визначення, поданого в “Українській радянській енциклопедії”⁴⁹. Так, як і в “БСЭ” 2-е вид., в “УРЕ” археографія визнається допоміжною історичною наукою, головним завданням якої є розробка методів публікації. Стаття “Археографія” наслідує аналогічну в російському виданні і за структурою: подаються загальні відомості, потім історія розвитку археографії з особливим акцентом на радянський період. Відмінності в українському варіанті в тому, що він охоплює і розвиток української археографії. Відомості про останню подаються після інформації про розвиток російської археографії, під чийм “впливом розвивалася українська археографія”⁵⁰. Завершує статтю розділ “Археографія за кордоном”, що відрізняється від аналогічної в “БСЭ” хіба що назвою – “Археографія в Західній Європі”.

Окрім вказаних відмінностей, є ще такі, що показують певні зміни в археографії загалом. Зокрема це стосується визначення предмета. Між другим виданням “БСЭ” і першим виданням “УРЕ” пройшло дев’ять років. Пізніший український варіант відобразив тенденцію останнього десятиліття, а саме – зосередженість на методиці видання історичних джерел. Тому в “БСЭ” предметом археографії вважаються історичні документи, а в більш пізньому виданні (“УРЕ”) поряд з ними з’являється термін “історичні джерела”. Також певним відображенням змін є ще й введення історичної ретроспективи в питання методики. Якщо “БСЭ” головним завданням археографії вважає розробку методики публікації, то в “УРЕ” окрім цього археографія займається ще й вивченням методів публікації в минулому⁵¹.

Певним підсумком, пройденим радянською археографією в 1940-х – 1950-х роках, частиною якої була й українська радянська археографія, є стаття “Археографія” і в “Радянській історичній енциклопедії”⁵². У 1960-х роках визначення “археографії” звучить дещо по-іншому, ніж у 1950-х: “археографія – допоміжна історична дисципліна, що займається вивченням питання видання письмових історичних джерел. Принципи і методи видання, організація видавничої діяльності, історія публікації документів – основні проблеми, що розробляються археографією. У завдання археографів входить також робота по виданню джерел”⁵³. Можна порівняти це

⁴⁹ *Українська радянська енциклопедія*, за ред. М.П. Бажана, К. 1959, т. 1, с. 317–318.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 317.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Советская историческая энциклопедия*, гл. ред. Е.М. Жуков, т. 1, Москва (Советская энциклопедия) 1961, с. 810–822.

⁵³ *Ibid.*, с. 810.

визначення з аналогічним, поданим у 1950-х роках у “БСЭ”. Спільним для обох визначень є питання статусу археографії. Він не змінився: археографія – це допоміжна історична дисципліна. Зберігається акцент на тому, що археографія займається насамперед едиційною методикою. Новим є розширення аспектів методичної роботи. Окрім принципів і методів видання, додатково з’являються:

- організація видавничої роботи;
- історія публікації документів.

Окрім того, дещо по-іншому звучить предмет науки. Якщо у формулюванні 1950-х років – це “історичні документи”, то в цьому визначенні фігурують вже “історичні джерела”. І хоча в тексті статті далі зустрічається термін “документ” (що наводить на думку про синонімічне вживання цих термінів), це визначення відображає основні зрушення, що відбулися на теоретико-методологічному рівні у радянській археографії у 1940-х – 1950-х роках. У термінологічному визначенні “археографія”, серед її завдань звертає на себе увагу ще один новий напрям: поява дослідження в галузі історії археографії. Цей аспект також має свій власний сюжет розвитку: від прикладних досліджень П. Софінова, Б. Ватулі, В. Черних, С. Яковлева, до набуття питанням теоретичної ваги (М. Селєзньов). Тут варто зазначити, що московський дослідник М. Селєзньов подає список важливих для його аналізу авторів, без розподілу на представників “метрополії” та “провінційних”. Тому присутність тут українських археографів очевидно свідчить про вагомість їх здобутку. Так, Б. Ватуля – київський історик, який займався питаннями вітчизняної археографії, автор низки праць, присвячених публікації документів періоду 1917–1968 рр. Для даного дослідження важливою є його праця “Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв.” (*Исторический архив* 2 (1957) 192–195). С. Яковлев – київський історик, архівіст, археограф є автором таких праць, як “Документальні публікації про великий історичний акт возз’єднання України з Росією: 1648–1654” (*Наук. зап. Київ. держ. ун-ту: Зб. іст. факультету* 4 (1954)); “Огляд документальних публікацій про підготовку і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні” (*Ibid.* 10 (1957)); “Подготовка историков-архивистов в Киевском госуниверситете” (*Вопросы архивоведения* 3 (1962)); “Українська радянська археографія” (К. 1965, 174 с.).

Отже, в 1950-х роках серед інших питань починає формуватися усвідомлення необхідності рефлексії над питаннями більш складними і глибшими, ніж техніка видання джерел. Від питань методологічного ха-

рактору вчені переходять до теорії. Базовим питанням теорії став пошук предмета дослідження. У цьому плані знаковою стала праця М. Селезньова “Предмет і метод радянської археографії” (Москва 1958).

Для української радянської археографії так само вже у 1949–1950-х роках питання теорії поступово починають вимагати більшої уваги дослідників, проте особливості українського предмета дослідження значно ускладнює розвиток теоретичних досліджень в умовах планування у відповідності до певної “тематики”. Відчувався не лише ідеологічний чинник, а й колоніальний характер української науки в цілому. Що ж стосується гуманітарних дисциплін, а серед них – археографії чи не в першу чергу, то тут панували не лише “спущені з гори” “Правила”, а й самоцензура та такий собі науковий патерналізм. Попри це, є всі підстави стверджувати, що відродження української археографії в середині 1980-х років відбулося не на порожньому місці, і виразна “самобутність” українських археографів, що виявлялась через “нетиповість” виданих українських пам’яток досить природно трансформувалась в акцентовано національну дисципліну⁵⁴.

⁵⁴ Див.: О. МАВРІН, *Українська академічна археографія 80-х рр., XX ст.: від колоніальної до постколоніальної практики*, Славістична збірка, вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.), за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К. 2016, с. 29–42.

Валерій Старков

ТРАДИЦІЙНА ІГРОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ: СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ (1800–1861 рр.)

Традиційна ігрова культура є невід’ємною складовою загальної культури людності. Як об’єкт етнографічних, та більш широко – етнологічних досліджень вона не привертала значної уваги дослідників, хоча дослідження в цій галузі тривають вже понад 200 років. Незважаючи на те, що вже в “Енеїді” Івана Котляревського, на рубежі XVIII та XIX століть, народні ігри та розваги як самостійні історико-етнографічні реалії фігурували на рівні з іншими складовими культури української людності, як матеріальними, так і духовними¹, все ж за часів романтизму ігрова культура вважалась складовою святкової культури, що і знаходило своє відображення у нечисленних працях першої третини XIX ст.², і врешті решт знайшло свій концентрований вигляд у праці Костянтина Семеновського 1843 року³ та у відгуках на неї Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова, Амвросія Метлинського та Олексія Дмитрюкова.

Часовий проміжок, який ми розглядаємо, є певним етапом у розвитку етнологічних знань про українську людність і є заключним у до-

¹ В. Старков, *В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців)*, Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, т. 19. Тематичний випуск “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. У 2-х кн., кн. II, ч. 2-а, К. 2009, с. 291–310.

² IGNACY CZERWIŃSKI, *Swactwa, wesela i urodziny u ludu na Rusi Czerwonej, przez obywatela tamtego kraju opisane*, Nowy pamiętnik warszawski / Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk i umiejętn., Warszawa 1805, t. 18, s. 365 і далі; IGNACY CZERWIŃSKI, *Urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej*, ibid., Warszawa 1805, t. 19, s. 242 і далі; IGNACY CZERWIŃSKI, *Okolica Za-Dniestrzka między Stryiem i Domnicą, czyli opis ziemi i dawnych kłesk lub odmian tej okolicy, tudzież jaki est lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgola jaki en jest? W całym sposobie Życia swego lub w swych zabobonach albo zwyczajach*, Lwów 1811, XI+281 s.; АЛЕКСЕЙ ЛЕВШИН, *Письма из Малороссии*, X. 1816, 206+4 с.; Е. КОВАЛЕВСКИЙ, *Письмо из Украины. Этнографические заметки*, Труды вольного общества соренователей просвещения и благотворения 7 (1819) 43–54; Пл. Лукашевич, *О примечательных обычаях и увеселениях Малороссиян на праздник Рождества Христова в Новый год*, ibid., ч. 20, № VIII (1826) 386–388; И. Кулжинский, *Малороссийская деревня*, Москва 1827, с. 11–71; KAZIMIERZ WŁAD. WÓJCICKI, *Zarysy domowe*, t. I–IV, Warszawa 1842, t. III, s. 265–353 (“Rus Podlaska”); S.W. GROZA, *Kupajło. Wspomnienie z roku 1812*, Rusalka na rok 1842, Wilno 1842, s. 123–146; В. ПАСЕК, *Очерки России*, кн. 1, Санкт-Петербург 1838, с. 80–116; кн. III, Санкт-Петербург 1840, с. 71–118; кн. V, Санкт-Петербург 1842, с. 172–187.

³ К. СЕМЕНОВСКИЙ, *Замечания о праздниках у малороссиян*, Маяк, т. XI (1843), гл. III, с. 1–45.

вгому періоді накопичення фактичного матеріалу (XV – 60-ті рр. XIX ст.) у переддень формування української етнографії як науки⁴.

Якщо розглянути структуру джерел згаданого етапу, то насамперед відзначимо *описи і згадки елементів ігрової культури в загальних етнографічних працях*. Це друковані збірки етнографічних матеріалів вітчизняних, польських, російських та інших авторів. Відзначимо активність польських дослідників у цей час саме в царині ігрової культури українців. Праці Ігнація Червінського⁵, Карла Мілевського⁶, Лукаша Голембйовського⁷, були суттєвим внеском до української “ігрової” етнографії. В цих працях простежується багато ігрового пісенного матеріалу, особливо у Вацлава Залеського⁸, та Ігнаці Жеготи Паулі, упорядника збірки “*Pieśni ludu guskiego w Galicyi*” (2 томи, 1839–1840)⁹.

1838 року почали виходити “Очерки России” етнографа та історика Вадима Пассека, який мешкав у середині 30-х років на Харківщині і присвятив значну увагу Україні. Ще роком раніше у “Московском наблюдателе” він вмістив велику розвідку “Купало”¹⁰. Значну увагу купальській обрядовості з її іграми і розвагами приділено ним також у першій книзі “Очерков России”¹¹. Відомості про українську етнографію присутні і в наступних книгах (загалом їх п’ять) видання, зокрема в третій книзі – про обряди та розваги під час святка¹², а в п’ятій – про ігрові веснянки¹³. У Івана Сахарова в “Сказаниях русского народа” (т. 1, 1836–1837) вміщені українські обрядові пісні, в т. ч. веснянки та купальські¹⁴. Український етнографічний матеріал

⁴ В.Ф. ГОРЛЕНКО, В.І. НАУЛКО, *Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи*, Культура і побут населення України, К. (Либідь) 1991, с. 37.

⁵ IGNACY CZERWIŃSKI, *Swactwa, wesela i urodziny u ludu na Rusi Czerwonej...*; IGNACY CZERWIŃSKI, *Urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej...*; IGNACY CZERWIŃSKI, *Okolica Zадniestraska między Stryem i Domnicą...*

⁶ К. М[ILEWSKI], *O Huculach*, Biblioteka Polska, t. 1 (1821) 187–193.

⁷ L. GOŁĘBIOWSKI, *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincjach. Umieszczone tu: kuligczyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tance, reduty, zapusty, ognie sztuki, rusalki, sobotki i t.p., opisane przez...*, Warszawa 1831, 332 s.

⁸ WACŁAW ZALESKI (WACŁAW Z OLESKA), *O pieśniach ludu polskiego i ruskiego*, Pątnik narodowy, Lwów 1827, s. 90–128; WACŁAW ZALESKI, *O pieśniach ludu*, Rozmaitości. Dodatek do Gazety Lwowskiej, 1831, s. 345, 361, 367, 377; WACŁAW ZALESKI, *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką...*, – We Lwowie 1833, cz. I, LIX+516 s.

⁹ PAULI IGN. ŻEGOTA, *Pieśni ludu ruskiego w Galicyi*, zebrał PAULI IGN. ŻEGOTA, t. 1, Lwów 1839, 4+177+3 s.; t. 2, Lwów 1840, 205+14 s.

¹⁰ ВАДИМ [ПАССЕК], *Купало*, Московский наблюдатель. Журнал энциклопедический, ч. XIV (Сентябрь 1837), кн. 1, с. 247–267 (Науки).

¹¹ В. ПАССЕК, *Очерки России*, кн. 1, с. 80–116.

¹² *Ibid.*, кн. III, с. 71–118.

¹³ *Ibid.*, кн. V, с. 172–187.

¹⁴ *Сказания русского народа*, собранные И. САХАРОВЫМ, т. 1, кн. III, Санкт-Петербург 1841, изд. 3-е, с. 268–276. Перше видання: *Сказания русского народа о семейной жизни своих предков*, собрал И. САХАРОВ, в 3-х ч., Санкт-Петербург 1836–1837.

наведений у праці Івана Снегірьова “Русские простонародные праздники и суеверные обряды” (1837–1839)¹⁵. У першому випуску, між іншим, йдеться про святкування Коляди і Купала, про веснянки, поховальні обряди, про “дожинки, оборки, досевки, толоки с играми и забобонами”¹⁶. У третьому випуску наведені українські пісні до хороводних ігор “Красной горки, из которых известно по всей России Сеяние проса”¹⁷.

Сплеск ігрових етнографічних публікацій, спровокований 1843 року Костянтином Сементовським, вивів дослідження ігрової культури українців на новий рівень. Приходило усвідомлення того, що народні ігри та розваги людності, а не лише пісенні супроводи весняних обрядів, становлять самостійну категорію народної культури. Праця К. Сементовського звернула на себе увагу, насамперед, тим, що висвітлюючи народну святкову культуру, він був першим, хто подав огляд значної кількості ігор, описавши їх на Полтавщині. “Вся весна бывает постоянным, непрерывным праздником народным, на котором полевые работы и домашние занятия сменяются сельскими играми и забавами”, – писав він і виокремив веснянки, які, на його думку, “прежде сопровождались некоторыми играми и обрядами, что ... отчасти сохранилось и доньне”. Він наводить умови, за якими відбуваються ігри: “К вечеру ежедневно, по окончанию работы, а в праздники и после обеда собирается сельская молодежь на выгоне за селом или же среди самого села на площади: здесь-то обыкновенно поются разные песни и затеваются веселые игры, часто продолжающиеся до поздней ночи”¹⁸. Далі Сементовський докладно описує такі ігри, які він вважав найбільш популярними у молоді: 1. “Король”, 2. “Перепелка”, 3. “Галка”, 4. “Щитка”, 5. “Украв рипки или игра в дурного колеса”, 6. “Дробушка”, 7. “Ворон”¹⁹. Описані склад гравців, їх рухи, пісенний супровід. Ігри 5–7 він назвав не “хороводними”. Особливо детально описана гра “Ворон”, де визначені певні правила гри. Автор зазначає, що “Ворон принадлежит к особенно любимым играм сельской молодежи в Малороссии: в ней равно участвуют девки и парни”, а також “описанные здесь игры имел случай видеть в Золотоношском и Лубенском уездах Полтавской губернии”²⁰.

¹⁵ И. Снегирев, *Русские простонародные праздники и суеверные обряды*, Москва 1837–1839, вып. 1 (1837) 4+IV+246 с.; вып. 2 (1838) 142 с.; вып. 3 (1838) 214 с.; вып. 4 (1839) 200+40 с.

¹⁶ *Ibid.*, вып. 1, с. 164–176.

¹⁷ *Ibid.*, вып. 3, с. 32–34.

¹⁸ К. Сементовский, *Op. cit.*, с. 10.

¹⁹ Нумерація ігор наша.

²⁰ К. Сементовский, *Op. cit.*, с. 15, 10.

Окрім детально описаних ігор, К. Сементовський згадує і такі: “8. “Хрещик”, 9. “Гуси”, 10. “Довга лоза”, 11. “Тори дуб” та різні ігри у м’яча: 12. “В гилку”, 13. “В стенку”, 14. “В каші”, 15. “В свинку”, 16. “В горобця”, 17. “В городка” и проч.”, і зазначає: “в иных принимают участие исключительно девки или парни, в других же молодежь обоего пола вместе”²¹. Промовисте “и проч.” означає, на нашу думку, те, що автор не знав усіх відомостей про деякі ігри. Описуючи річний цикл свят, К. Сементовський згадує і деякі інші ігри, “прив’язуючи” їх до певного свята. На Чернігівщині у день св. Юрія (25 квітня ст. ст.) молодь обох статей “забавляется разными играми, катается по житу, чтобы быть сильными и здоровыми как Юрьева роса”²². Стрибкові ігри через вогонь ототожнювали з купальською обрядовістю, а різноманітні веселі ігри та танці на вечорницях – до святок²³.

Костянтин Сементовський, розглядаючи святкову культуру людності, започаткував цілий напрямок у вивченні української ігрової культури – *описову фіксацію ігрових явищ*, хоча і до нього були опубліковані деякі описи ігрових явищ. Як писав сам К. Сементовський “И.И. Срезневский, Н.И. Костомаров, А.А. Метлинский приняли на себя труд составят особенные дополнения и замечания к статье нашей”²⁴. Згодом на цю ж тему написав статтю Олексій Дмитрюков. Ця низка статей²⁵, яка склала своєрідну етнографічну збірку про українську святкову і зокрема ігрову культуру в окремому числі Санкт-Петербурзького часопису “Маяк”, була викликана об’єктивними причинами, оскільки відбувалося накопичення знань про ігрову культуру, які мали бути оприлюднені. Зокрема Ізмаїл Срезневський навів описи таких ігрових явищ, як гра “в короля” за Доленгою-Ходаковським та “кривий танець” і “кострубонька” в Галичині та акробатичну “вежу” в Саноцькому повіті за Ж. Паулі²⁶. В доповненнях Амвросія Метлинського описана великодня гра крашанками “на-вбитки”²⁷.

²¹ К. СЕМЕНТОВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 15.

²² *Ibid.*, с. 16.

²³ *Ibid.*, с. 24, 36.

²⁴ *Ibid.*, с. 6.

²⁵ И.И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Дополнения и замечания (к статье Сементовского Конст. “Замечания о праздниках у малороссиян”)*, *ibid.*, с. 45–57; Н. КОСТОМАРОВ, *О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии*, *ibid.*, с. 58–71; А.Л. МЕТЛИНСКИЙ, *Дополнения и замечания к статье К. Сементовского “Замечания о праздниках у малороссиян”*, *ibid.*, с. 71–74; А. ДМИТРИУКОВ, *Еще замечания о праздниках и поверьях у малороссиян*, Маяк, т. 13 (1844) 49–55.

²⁶ И.И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 46–49.

²⁷ А.Л. МЕТЛИНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 72.

І надалі описи ігор та розваг публікувались переважно у “загальних” етнографічних працях. Олександр Терещенко у праці “Быт русского народа”²⁸ (1848 р.), яка утримує сім частин, навів багато українського матеріалу. Нам особливо цікава четверта частина праці О. Терещенка (Игры. Хороводы), де описані українські, на думку О. Андрієвського (1930 р.), близько тридцяти народних ігор: “сорока”²⁹ (стор. 5), “перегонка” (“выпередки”, 9), “горобець” (13–15), “волок и гуси” (15), “гуси” (17), “жмурки” (31), “креймашки” (41), “коза” (45), “выпередки” (48), “м’яч” (51), “скрагли” (64), “скляп” (65), “скопердин” (66), “цурка” (66), “рай” (67), “жгут” (85), “дергач” (89), “король” (90), “кружок” (93), “ворон” (96), “колиска” (122), “муж и жена” (181), “Била жинка мужика” (як танкова, стор. 188), “мак” (298), “галка” (315), “щитка” (316), “горошок” (317), “толо” (317), “украва рипки” (319), “дрібущки” (319). До багатьох ігор наведено відповідні українські народні пісні³⁰.

У другій частині праці Миколи Арандаренка “Записки о Полтавской губернии” (1849)³¹ є описи звичаїв, обрядів, у т. ч. і весільних, весняних ігор. Зокрема, описані такі сім ігор (назви – за оригіналом): “Ворон”, “Украва рипки” (“В дурного колеса”), “Дробушка”, “Галка”, “Щитка”, “Король”, “Перепелка”³².

Михайло Максимович у “Днях и месяцах украинского крестьянина” (1856)³³, йдучи за календарем, поміж інших явищ, описав веснянки, деякі дитячі ігри, Великодні звичаї, “обливальний” понеділок, молодіжні складчини з розвагами. Окремий сюжет присвячений дівочим танцювальним іграм, які він порівнює з російськими хороводами і наводить перелік таких дівочих танцювальних ігор тієї частини Київщини, де він мешкав: 1) *кругові*, які водять, зімкнувшись у коло: “мак сеять”, “кроп”, “перепелка”, “заюшка”, “ящур”, “король”, “нелюб”, “переборець” та інші і 2) *ключові*, які водять зімкнувшись в один (“галка”, “че-

²⁸ А. ТЕРЕЩЕНКО, *Быт русского народа*. – В 7-ми ч., Санкт-Петербург 1848, ч. 1. *Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. Образ жизни. Музыка*, Х+507 с.; ч. 2. *Свадьбы*, 618 с.; ч. 3. *Времячисление. Крещение. Похороны. Поминки. Дмитриевская суббота*, 130 с.; ч. 4. *Игры. Хороводы*, 334 с.; ч. 5. *Простонародные обряды*, 182 с.; ч. 6. *Обрядные праздники*, 221 с.; ч. 7. *Святки. Масленица*, 348 с.

²⁹ Назви ігор – за оригіналом у О. Терещенка.

³⁰ Ол. Андрієвський, *Бібліографія українського фольклору*, К. 1930, с. 63.

³¹ *Записки о Полтавской губернии, НИКОЛАЯ АРАНДАРЕНКА, составленные в 1846 году*. – В 3-х ч., Полтава 1848–1852, ч. 1 (1848); ч. 2 (1849); ч. 3 (1852).

³² *Весенние игры. Брачные обряды*, *ibid.*, ч. 2, с. 232–239.

³³ М. МАКСИМОВИЧ, *Дни и месяцы украинского селянина* [в:] М. МАКСИМОВИЧ, *Собрание сочинений*, т. 2, К. 1877, с. 463–524. Перше видання: М. МАКСИМОВИЧ, *Дни и месяцы украинского селянина*, Русская беседа, кн. I (1856) 61–83; кн. III (1856) 73–208.

четка”, “горобей”, “лесаниця”, “кривий танець” та інші), або два ключа (як у танцях “просо сеять”, “шум”). Досить докладно описані рухи танців і пісенний супровід цих ігор-танців: “перепелка”, “мак сеять”, “заюшка”, “выступець”, “галка”, “просо сеять”, “Шум”³⁴. Згадані ігри крашанками на Великдень³⁵, про роль “ігорного дуба” у троїцькій та купальській обрядовості³⁶. Описані також ігри в “горю-дуба”, “дробушки” та ігровий обряд “Кострубонько”³⁷. У заключній частині видання 2002 року, підготовленого В. Гнатюком за неопублікованими рукописними матеріалами М. Максимовича³⁸, знаходимо додаткові відомості про українські народні, в т. ч. і танцювальні ігри: “Плету, плету ліс, ліс” (“Лісаниця”, “Плетениця”), “Мак сіяти”, “Заюшка”, “Кривий танець”, “Кріп”, “Чечітка”, “Горобей”, “Дума”, “Черничка”, “Квіточка”, “Хрещик”, “Піжмурки”, “Цици-баба”, “Рибка”, “Гадило”, “В персня”, “Ящур”³⁹. Хоча ці записи побачили світ лише в наші дні, ми можемо їх впевнено відносити до джерел ігрової культури періоду, що розглядається.

На тлі становлення української етнографії як науки, здобутки на етнографічній ниві 1860 року збагатилися кількома публікаціями про народні ігри і забави і за своїм значенням, у площині переходу на більш високий рівень вивчення ігрової культури, цей рік дуже нагадує 1843-й. Публікації 1860 року стосувались як східних, так і західноукраїнських земель. Йосип Лозинський у “Галагивке”⁴⁰ “описав 16 весняних (великодніх) ігор галицько-руської селянської молоді й дітей й подав 5 гральних пісень, з них одна, яка вживається при грі в кострубоньку”⁴¹. Каленик Шейковський у праці “Быт подолян”⁴² “описал [...] весенние (великодние) игры галицко-русских крестьянских молодых людей и детей”⁴³ і докладно розглянув у розділі “О гаивках” 17 весняних ігор, переважно танцювально-пісенних⁴⁴. Того ж року вийшла друком праця Миколи Мар-

³⁴ М. Максимович, *Дни и месяцы украинского селянина*, с. 475–479.

³⁵ *Ibid.*, с. 485.

³⁶ *Ibid.*, с. 506–509.

³⁷ *Ibid.*, с. 509, 514, 521–523.

³⁸ М. Максимович, *Дні та місяці українського селянина*, упорядкування, переклад з російської, вступна стаття та примітки В’ячеслава Гнатюка, К. (Обереги) 2002, с. 86–188.

³⁹ *Ibid.*, с. 155–162.

⁴⁰ И. Лозинский, *Галагивка*, Зоря Галицька (1860) 506–515.

⁴¹ Ол. Андрієвський, *Ор. cit.*, с. 113.

⁴² К. Шейковский, *Быт Подолян* [в:] *Издание К. Шейковского*, т. 1, вып. 1, К. 1860 (1859), VI+71 с.; вып. 2, К. (1860) IV+74 с.

⁴³ Н.Ф. Сумцов, *Предисловие 1* [в:] *Игры крестьянских детей в Купянском уезде*, собрал П. Иванов, Х. 1889, с. 5.

⁴⁴ К. Шейковский, *Ор. cit.*, вып. 1, с. 1–46.

кевича під назвою “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян”, яку надав їй видавець І. Давиденко невдовзі після смерті вченого⁴⁵. Розділ II. “Весна” має два підрозділи: 1. “Веснянки”⁴⁶ та 2. “Игры”⁴⁷. Як зазначав Микола Сумцов, у цій праці описані десять та згадані ще три гри⁴⁸.

Розглядаючи етнографічні здобутки 1861 року, які неможливо відділити від здобутків попереднього, до цієї ж групи праць про ігрову та святкову культуру українців належить і праця Анатолія Свидницького “Великдень у подолян”, яка була надрукована в “Основи” 1861 року з підзаголовком “По поводу “Быта Подолян” Шейковского”⁴⁹. Як зазначає М. Сумцов, А. Свидницький докладно описав 19 “детских и парубочьих игр”⁵⁰. Того ж року, в тій же “Основи” надрукована праця М. Номиса “Різдвяні святки”⁵¹, де описані кілька “хатніх” народних ігор⁵² і які “не помітив” М. Сумцов у своєму короткому історіографічному огляді у передмові до праці Петра Іванова. Це тим більш дивно, оскільки в праці А. Свидницького, яку аналізує М. Сумцов, є пряма згадка про гру “ціці-баба” з праці М. Номиса⁵³.

Відзначимо, що в зазначених працях Й. Лозинського, М. Маркевича, К. Шейковського, А. Свидницького, М. Номиса описи ігор, за традицією, “вмонтовані” в обрядовість календарного року, хоча у Шейковського це оголошено в намірах (він не зміг здійснити свій задум, окрім першої, згаданої нами, публікації), а у Й. Лозинського увесь сюжет присвячений весняним великоднім іграм.

У той же час *описи і згадки елементів ігрової культури* ми знаходимо *в окремих етнографічних працях*. Цьому сприяла поява мережі провінційної офіційної преси. 1830 року вийшло “Положення про видання «Губернских ведомостей»” (з січня 1838 року “Губернські відомості” почали видаватися у 42 губерніях Російської імперії, у т. ч. і у всіх

⁴⁵ *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян*, извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем, К. (Издан И. Давиденко) 1860, 8+174 с.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 66–70.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 70–77.

⁴⁸ Н.Ф. Сумцов, *Op. cit.*, с. 5–6.

⁴⁹ А. Свидницький, *Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского. Выпуск 1-й 1860 г. Киев)*, Основа X (1861) 43–64; XI–XII (1861) 26–71.

⁵⁰ Н.Ф. Сумцов, *Op. cit.*, с. 5.

⁵¹ М. Номис, *Різдвяні святки. Письмо 1-е. Приготовление к риздвянным святкам*, Основа I (1861) 267–281; *Письмо 2-е. Багатая кутя*, *ibid.* V (1861) 49–72; *Письмо 3-е. Святый вечир*, *ibid.* VI (1861) 21–38.

⁵² *Ibid.*, VI (1861) 36–38.

⁵³ А. Свидницький, *Op. cit.* XI–XII (1861) 37.

українських), у неофіційній частині яких дозволялось вміщувати різноманітні матеріали, у т. ч. географічні, історичні, етнографічні тощо. Етнографічні матеріали почали з'являтися в газетах з початку сорокових років. В Україні, зокрема збільшення публікацій про побут і культуру населення виявилось саме в “Губернських Відомостях”, які висвітлювали святкову культуру і обрядовість, які були насичені ігровими елементами. Відзначимо на тлі багатьох повідомлень про святкову культуру людноності⁵⁴ суто “ігрові” матеріали. Р. в “Саратовських Губернских Ведомостях” – про гімнастичну гру “горобецько” в малоросійських поселеннях Саратовської губернії (1846)⁵⁵, Ол. Шишацький-Ілліч у “Черниговских...” – про ігрові веснянки та згадку про “ігри при мерці” (1853, 1854)⁵⁶, О. Дмитрюков у “Курских...” – про ігри українського населення Курської губернії (1853)⁵⁷, В. Ковальський – в “Отечественном сборнике” – про “ігри при мерці” (1857)⁵⁸.

Літературні джерела. Окрім вищезгаданих джерел, зазначимо літературні твори цього періоду, в яких висвітлюються “ігрові” сюжети української дійсності. Перший перелік українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського – “Енеїди”⁵⁹. Він згадував дитячі та молодіжні ігри: “Панас” (“жмурки”, “куці-баба”, “ціці-баба”), “у свинки”, “хрещик” (“горелки”, “роби”), “у горюдуба”, “у тісної баби”, “в джгута”, “у ворона” (“крук”, “гуси”, “коршун”), “в паці” (“бабки”), великодню гру з яйцями “в кітьки” (“котючка”, “на-вкотка”), “в ката і мишку”, “дамки” (“шашки”), різні картярські ігри⁶⁰.

⁵⁴ В. Старков, *Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст.*, Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, т. 22 (К. (ІУАД) 2011) 135–142.

⁵⁵ Р., *Горобецько (гимнаст. игра в малороссийских селениях Саратовской губернии)*, Саратовские Губернские Ведомости 18 (1846) 125–126.

⁵⁶ Ал. Шишацький-Ілліч, *Святки в м. Олишевке (Козелецького уезда)*, *ibid.*, 13 (1853) 96–104; Ал. Шишацький-Ілліч, *Местечко Олишевка (Козелецького уезда, Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении*, *ibid.*, 21–31 (1854).

⁵⁷ *Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда*, повідомив А. Дмитрюков, Курские губернские ведомости 6 (1853) 51–55; № 7 (1853) 61–65; № 8 (1853) 71–75; № 11 (1853) 102–105; № 12 (1853) 111–114; № 13 (1853) 124–125.

⁵⁸ Василь Ковальський, *О русско-народных звичаях*, Отечественный Сборник, Вена 1857, ч. 7–9, 11–13 (Розділ V “Лубок”).

⁵⁹ І. Котляревський, *Енеїда* [в:] Іван Котляревський, *Твори*, К. (Наукова Думка) 1982, с. 36–210

⁶⁰ Валерій Старков, *В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців)* [в:] Валерій Старков, *Традиційна ігрова культура населення України*, К. (ІУАД) 2009, с. 358–374.

Так, гра “у скраклі” не згадана у І. Котляревського, натомість, перші ж згадки про цю гру в літературі ми знаходимо у творах Григорія Квітка-Основ’яненка та Миколи Гоголя, що відносяться до тридцятих років XIX ст. Г. Квітка-Основ’яненко згадує про скраклі у повісті “От тобі і скарб” (1836 р.)⁶¹. У цьому повідомленні – про скраклі – тільки згадка. У Миколи Гоголя в повісті “Вій”, яка входить до збірки “Миргород” (1835 р.), гра описується ширше: “За час до ужина вся почти дворян собиралась играть в кашу или в крагли – род кеглей, где вместо шаров употребляются длинные палки, и выигравший имел право проезжаться на другом верхом. Эта игра становилась очень интересною для зрителей: часто погонщик, широкий как блин, влезал верхом на свиного пастуха, тщедушного, низенького, всего состоявшего из морщин. В другой раз погонщик подставлял свою спину, и Дорош, вскочивши на нее, всегда говорил: «Экой здоровый бык!»”⁶² Як бачимо, окрім назви, є відомості про атрибути та хід гри і про “ігрову” долю переможців та тих, хто програв. Наявність таких відомостей у художній літературі наводить на думку про тривале побутування гри “у скраклі” до цих повідомлень.

Іншу гру “у свинки” Микола Гоголь (друга половина 20-х років XIX ст.) описує так: “На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м’яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м’яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м’яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, – буде замість нього гонити м’яч”⁶³.

Таким чином, джерела зазначеного періоду складаються, переважним чином, з *описів і заaddock елементів ігрової культури*

– *в загальних етнографічних працях*, ще не дуже численних, а також

– *в окремих етнографічних працях*, теж нечисленних, в основному в періодичних виданнях, які почали з’являтися в цей час, причому деякі праці присвячені суто ігровим сюжетам. Окремі ігрові відомості присутні також

⁶¹ Г. Квітка-Основ’яненко, *От тобі і скарб* [в:] Григорій Квітка-Основ’яненко, *Повісті та оповідання. Драматичні твори*, К. (Наукова думка) 1982, с. 214–215.

⁶² Н.В. Гоголь, *Вій*, Сборник повестей, X. (Книжный клуб) 2006, с. 166.

⁶³ Н.В. Гоголь, *Книга всякой всячины* [в:] Н.В. Гоголь, *Полное собрание сочинений*, т. 9, Москва 1952, с. 512.

– *в тогочасних літературних творах.*

В усіх цих видах джерел основним інформаційним чинником є *описова фіксація ігрових явищ*, яка була започаткована Костянтином Сементовським, але в цей час ще не набула належної інформативності.

Загалом же, така структура опублікованих джерел, як ми побачимо, в основному, зберігається і в подальшому. Додасться певна кількість зображувальних джерел і певної диференціації будуть підлягати згадані види. З'являться ґрунтовні збірки народних ігор і розваг, а описи ігрових явищ стануть набагато інформативнішими.

ОЛЕКСІЙ ШАХМАТОВ VS ФЕДІР ТРЕПОВ: СПРАВА ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА

Зростаючий останнім часом у вітчизняній гуманітаристиці науковий інтерес до антропологічних студій викликав посилення дослідницької уваги у вивченні біографій низки українських вчених, що, у свою чергу, спричинило більш уважне ставлення дослідників до джерел особового походження. Адже саме вони дозволяють з'ясувати історію становлення та розвитку громадських і наукових поглядів й пріоритетів вченого, визначити те коло спілкування, що більшою чи меншою мірою впливало на нього, нерідко вносячи певні корективи у його життєвий та творчий шлях. Джерела особового походження більшою мірою сприяють пізнанню внутрішнього світу вченого, оскільки позбавлені обмежуючих рамок офіційних документів. Дозволяють ці джерела виявити й окремі епізоди життєвого шляху людини, на які мало зверталась увага дослідників. Справа в тому, що під час дослідження біографії того чи іншого вченого дослідник змушений обмежувати велике коло джерел, обираючи здебільшого для аналізу великі корпуси епістолярію з відомими вченими, колегами або родичами, щоденники, офіційні документи, друковані праці тощо, оминаючи належною увагою окремі епізоди з життя, які, на перший погляд, не мали суттєвого впливу на подальшу долю досліджуваного персонажу.

Так сталося і у випадку одного з епізодів життя українського народознавця, етнографа, фольклориста, діалектолога Василя Григоровича Кравченка (1862–1945), якого за “антидержавницьку” діяльність російською владою у 1912 р. було вирішено вислати за межі Волинської губернії. Не можна сказати, що цей епізод проминули увагою дослідники біографії цього відомого вченого та громадського діяча¹, проте, на нашу думку, зважаючи на активну роль О. Шахматова у намаганнях врятувати В. Кравченка від висилки, цей епізод потребує більш прискіпливого розгляду, що дозволить детальніше окреслити деякі моменти біографії обох вчених, життєві шляхи яких щільно перетнулися за таких негативних обставин.

Початок цій історії поклали події в ніч з 17 на 18 лютого 1912 р., коли на квартирі старшого помічника наглядача першого округу акцизних зборів Волинської губернії надвірного радника Василя Кравченка, що проживав у Житомирі за адресою вулиця Велика Бердичівська 101,

¹ Т. М. Лобода, *Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність*, К. 2008, с. 47–50.

за головуванням начальника Волинського жандармського управління полковника Володимира Гофмана проводився обшук, під час якого були виявлені щоденник та листування, які дозволили з'ясувати, що “Кравченко разом з дружиною є переконаними українофілами та за політичними поглядами Кравченко відноситься до прихильників лівих партій”². І хоча під час слідчих дій “не було добуто даних, достатніх для порушення проти Кравченка кримінального переслідування”, Волинський губернатор Михайло Мельников³ вважав за доцільне, “зважаючи на невідповідні поглядам уряду напрямки Кравченка та різко виражене українофільство”, визнати “небажаним перебування його на займаній посаді”, оскільки він, постійно перебуваючи у роз’їздах, мав повну можливість безкарно займатися пропагандою “шкідливих ідей”, що визнавалось особливо небезпечним для населеної українцями Волині, перевести В. Кравченка до однієї з внутрішніх губерній Російської імперії, у якій “українофільство його ґрунту для пропаганди мати не може”⁴. Означені міркування були викладені у листі до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Федора Трепова від 11 серпня 1912 р., підкріплені копією протоколу обшуку на квартирі Кравченка, з якого виходило, що підставами для звинувачень його у неблагонадійності стали критичні висловлювання щодо урядової політики під час подій 1905 р. та Столипінської реформи, оповіді про участь в організації у Житомирі відділення “Просвіти” 1907 р., про розповсюдження української газети “Громадське слово”, а також листи, які засвідчували його друкування в українських виданнях Австро-Угорщини та безпосередні зв’язки з М. Грушевським⁵.

Генерал-губернатор, прийнявши до відома викладені міркування, 17 серпня 1912 р. надіслав листа товаришу міністра фінансів Йосипу Новицькому, який завідував головним управлінням неокладних зборів та казеного продажу питій, з проханням “не відмовити у переведенні названого чиновника до внутрішніх губерній імперії”⁶. Останній “не відмовив” – 27 серпня 1912 безпосереднім керівником Кравченка Олександром Єршовим було оголошено про прийняте рішення щодо переведення Василя Григоровича в одну з центральних губерній Російської імперії.

У відчаї останній того ж 27 серпня звернувся листом до академіка

² ЦДІАК України, ф. 442. оп. 862, спр. 219, арк. 1.

³ Мельников, Михайло Олексійович – Волинський губернатор у 1912–1915 рр.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442. оп. 862, спр. 219, арк. 1–1зв.

⁵ *Ibid.*, арк. 2–5.

⁶ *Ibid.*, арк. 6–6зв.

Олексія Шахматова з проханням допомогти у вирішенні цієї справи. Про стан Кравченка у момент написання листа свідчить збережений зошит, усі сторінки якого списані уривками чернеток цієї епістоли, у яких він набагато емоційніше змальовує обставини, що спонукали його звернутись до О. Шахматова, перераховує відібрані матеріали тощо⁷. Саме цей лист став поштовхом до включення відомого філолога-славіста у боротьбу з генерал-губернатором.

Зміст цього листа засвідчує, що Кравченко та Шахматов були мало-знайомі. Важко сказати, чи сам Василь Григорович прийняв рішення звернутись до очільника Відділення російської мови та словесності Петербурзької академії наук, чи йому кимось була підказана ця думка. Однак добре зрозуміло, чому саме до Шахматова звернувся волинський вчений.

Як засвідчив у своєму листі генерал-губернатор Ф. Трепов, Шахматов “виступає інколи на захист скомпроментуваних себе у політичному відношенні, але корисних для Академії наук своїми науковими працями осіб”⁸. Вочевидь, ці “наявні” у Трепова “дані” щодо прихильності Шахматова до вчених, чиї наукові здобутки він вважав корисними, були добре відомі науковому загалу, позаяк саме ця думка простежується у перших рядках листа Кравченка до Шахматова: “я знаю, що Ви цікавитесь моїми етнографічними працями та [...] напружено за ними слідкуєте. Тому навіть вважаю своїм моральним обов’язком пояснити Вам, що здійснення моїх праць може зустріти тепер [...] неочікувану складність та перешкоду”⁹. До того ж, як свідчить зміст листа, Шахматов був почесним членом Товариства дослідників Волині, до якого входив Кравченко і в “Працях” якого виходили високо оцінені Шахматовим етнографічні матеріали. Тож допомога Кравченкові для Шахматова була справою честі, тому він майже одразу включився у боротьбу за залишення Кравченка в Житомирі, аби той мав можливість для подальших етнографічних досліджень у Волинській губернії, що мали, як був переконаний академік, важливе значення для Академії наук.

Вочевидь, саме ці аргументи наводив О. Шахматов під час особистої зустрічі з Й. Новицьким 5 вересня 1912 р., якому подарував також примірник друкованих етнографічних матеріалів В. Кравченка. Останній, як можемо висувати з тексту листа Шахматова, у цей час також перебував у Санкт-Петербурзі й мав особисту зустріч з О. Шахматовим та Й. Новиць-

⁷ АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 510, арк. 5–20.

⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 9зв.

⁹ АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 510, арк. 1.

ким. Вочевидь, тодi ж останнiй отримав i позитивний вiдгук безпосереднього керiвника Кравченка Олексiя Єршова.

Зусилля вiдомого вченого не пройшли марно, аргументи переконали безпосереднє керiвництво Кравченка, i вже 18 вересня 1912 р. на стiл генерал-губернатору Трепову лiг лист Новицького вiд 15 вересня такого змiсту:

“Вследствие письма от 17 августа сего года за № 2826, имею честь уведомить Ваше Высокопревосходительство, что управляющий акцизными сборами Волынской губернии отзывается весьма лестно о служебных и нравственных качествах помощника акцизного надзирателя Василия Кравченко и удостоверяет, что он политикою вовсе не занимается и что увлечение его украинофильством вызывается не политикою, а его учеными занятиями по изучению малороссийских наречий. В том же направлении свидетельствует перед мною председательствующий в отделении русского языка и словесности императорской академии наук академик Шахматов и что г. Кравченко собраны этнографические материалы в Волынской губернии, которые признаются весьма ценными академиком Шахматовым.

В виду изложенного имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство – не признаете ли Вы возможным оставить г. Кравченко на занимаемой им ныне должности и о последующем не отказать уведомить меня. При этом обязуюсь присовокупить, что если это ходатайство Вами будет признано нежелательным, то мною будет сделано распоряжение о переводе г. Кравченко в другую губернию”¹⁰.

Цей лист Й. Новицького спричинив до подальшої паперової тяганини, адже рекомендації генерал-губернатора щодо висилання В. Кравченка за межі Волинської губернії були піддані сумніву та товариш міністра фінансів фактично запросив переглянути справу. Відтак, Ф. Трепов новим листом вiд 21 вересня 1912 р., виклавши короткий змiст повiдомлення Новицького щодо позитивних вiдгукiв як Єршова, так i Шахматова, звернувся до Волинського губернатора Мельникова з проханням “повiдомити, по узгодженню з наведеними вiдгукками щодо особи та напрямку Кравченка [...] остаточне рiшення з питання щодо допустимостi його залишення на займанiй ним посадi” Волинської губернії¹¹. Тож, по сутi, надав наказ переглянути справу.

Отже, цей короткий епiзод засвiдчує, що саме завдяки заступництву О. Шахматова, який особисто мав зустрiч з Й. Новицьким, почалася

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 7–7зв.

¹¹ *Ibid.*, арк. 9–9зв. Саме у цьому листі міститься пасаж щодо наявних у Трепова “даних” про те, що Шахматов виступає на захист неблагонадійних осіб, які своїми працями корисні Академії наук.

та сама “паперова тяганина”, завдяки якій була відтермінована висилка В. Кравченка за межі Волинської губернії та дозволила йому видати ще один том “Етнографічних матеріалів”. Адже, аби посилити позиції волинського красзнавця, Відділення російської мови та словесності 29 вересня 1912 р. розглянуло відношення Товариства дослідників Волині від 15 вересня 1912 р. щодо асигнування коштів для публікації зібраних Кравченком етнографічних матеріалів. Вочевидь, засідання Товариства щодо звернення по кошти, рівно як і позитивне рішення Відділення, були обумовлені саме позицією Шахматова. Не виключено, що за час особистої зустрічі у Петербурзі вчені обговорювали можливості подальшої лінії тиску на генерал-губернатора, аби той відмінив рішення висилки Кравченка за межі Волинської губернії.

Однак, як засвідчує подальший розвиток подій, рішення Волинського губернатора Мельникова, рівно як керівника жандармського управління полковника Гофмана, підкріплювалось не стільки особистою неприязню до Кравченка, скільки прагненням засвідчити силу влади, адже керівництво акцизного управління Волинської губернії фактично не допускало репресій проти своїх членів. Тож потрібним було прилюдне покарання, й Кравченко, зважаючи на свою активну громадську позицію, підходив для цієї ролі якнайкраще.

24 листопада 1912 р. на стіл Ф. Трепова були покладені доповідь Мельникова щодо неприпустимості залишення Кравченка на Волині¹², підкріплену рапортом керівника жандармського управління полковника Гофмана¹³. Доповідь Мельникова торкалась більше особи статського радника Єршова, який “взагалі сприяє особам, що у політичному відношенні опозиційні урядові”¹⁴. Більш цікавим по відношенню до характеристики “політичної неблагонадійності” В. Кравченка є розлогий рапорт полковника Гофмана, тому нижче вважаю за доцільне навести кілька розлогих цитат з названого документа.

У першій частині полковник більш детально навів декілька вже згаданих у протоколі першого обшуку цитат зі щоденника, завдяки чому, на думку жандарма, “визначилась політична фізіономія акцизного чиновника Кравченка”:

“Кравченко “не малоросс, а украинец” – политический борец против гнета “Московии”, т[о] е[сть], противник Российской государ-

¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 10–12.

¹³ *Ibid.*, арк. 14–18зв.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 10.

ственности. Идеал его – совершенное обособление “украинского народа”, так метко и зло, но очень характерно, названного у нас “мазеповщиной”¹⁵.

Такі політичні борці як Кравченко, яких Гофман назвав “українськими демократами”, на його думку дуже небезпечні, оскільки:

“[...] стремятся поселить в народе враждебное чувство к угнетателю “москалю”, указать на задачу “самостійности” и затем призвать к отторжению от Великороссии, т[о] е[сть], сделать общенародным то, о чем мечтал Мазепа и другие гетманы, рассчитывая только на свои силы и авторитет власти.

Они, эти “украинские демократы” “создали” целый 30 миллионный “украинский народ” в определенных этнографических границах; они выдумали для него историю; вымучивают язык; кропают филологию (доктор Левицкий: “украинский язык состоит по отношению к русскому приблизительно т[ак], к[ак] чешский к польскому”) и фонетику; для доказательства ссылаются на антропологию (Л. Васильевский: “в антропологическом отношении нет никакого сходства между великороссом и украинцем, потому, что череп поляка гораздо более, чем череп украинца, похож на череп великоросса”) и даже веру православную стараются подменить деланной унией (популярная брошюра “про Галичину”) все только с тем, чтобы обособить малороссиян от великоросса, как представителя Державной России. России противопоставляется Австрия “где лучше людям живется потому, что они находятся под властью просвещенной Австрии”.

Украинцы-демократы развращают народ, возбуждая племенную вражду между главнейшими частями империи. В этом их противогосударственность. Этот тип особенно вреден Волыни, приграничной с Галицией, откуда течет “свет украинства”; на Волыни, разьедаемой сепаратностью национальностей (поляки, евреи, немцы и чехи), на Волыни, где русская государственность едва борется с насилием инородцев.

Кравченко один из самых ярых этих “украинских демократов”, и если он принял теперь личину только “просветителя темного народа”, точно также, как “сивую шапку” сепаратиста переменил на форменную фуражку акцизного чиновника, то только потому, что иначе нельзя теперь. Но под этой фуражкой конечно роятся те же мысли, что и прежде под синей шапкой и упрямый хохол вместо того, чтобы “как сумасшедшему крутиться и запрашивать родное товарищество в собственный дом” (Дневник, 1905 г., л. 31), тихонько исподтишка ведет свое дело”¹⁶.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 17зв.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 16–16зв.

Стосовно позитивної характеристики працям Кравченка, наданої Шахматовим, то Гофман надав їй такого критичного тлумачення:

“Председательствующий в Отделе русского языка и словесности императорской Академии наук Шахматов признал весьма ценным “этнографический материал” Кравченко, помещенный, как известно, в V томе “Трудов Общества исследователей Вольны” за 1911 г. Мы знаем, что та же Академия наук признает заслуги по истории и профессора Грушевского, который с поразительной смелостью извращал все историческое, чтобы натравить малороссов на великороссов.

Эта оценка “материала” Кравченко академиком Шахматовым вполне совпадает с оценкой автора предисловия к “Материалу” М. Гладкого (украинофилы из земства, устроенные на Волины стараниями между прочим Кравченко).

Предисловие это было необходимо, главным образом, как толмач для тех малороссов, которые не посвящены в новую “самостійную” фонетику “украинофилов” (западноукраинскую). Такого рода грамматические правила всегда неизбежно сопровождают все издания “украинофилов”.

Это предисловие Гладкого трактует с “ученой” докторальностью об “Украине” с 30 миллионным населением, как о чем то целом, едином, “вид гир Карпацких до гир Уральских”, но политически разбитом” Россией, Австрией, Турцией и т.д.; об “украинском” языке как-будто совершенно самостоятельном, разделяющемся только на несколько говоров, подобно тому, как разбиваются на них, напр[имер], языки: русский, немецкий, французский и т[ак] д[алее]; о том, что из всех славянских народов “два особенно выделяются богатством народного товарищества ... Эти два – сербский и украинский”. Велико-россияне, эти создатели величайшей державы, творцы богатейшего языка, величественного народного эпоса – ничтожество сравнительно с творениями “украинского народа”, который при особенностях “диалектического приема Кравченко, представляют огромную ценность”.

Всему этому несомненно поверил академик Шахматов, едва ли изучивший фонетику украинофилов для ознакомления с материалом Кравченко. Если Гладкий видит в этом материале “огромную ценность”, однако не считая возможным “распространяться на эту интересную тему”, то очевидно потому, что “тема интересна” только как предлог политического выступления на мотив “самостийности” Украины. Беглый обзор жидких отрывков сборника определенно устанавливает, что материал Кравченко представляет “калейдоскоп” – смесь “архаических прений и говора” с позднейшим влиянием на эти предания и говор польского владычества. Много ли достоинства в таком “калейдоскопе”? Как мне говорил один из очень серьезных ученых, “этнография эта собрана от зазываемых с базара баб”. От влияния польщизны не уходит и сам Кравченко, который старательно

исключает из лексикона малороссов даже слово “уезд”, заменяя его польским “повят”¹⁷.

Варто нагадати, що жодних вагомих доказів щодо приналежності Кравченка до політичних революційних організацій встановити не вдалося, а рівень аргументації, окрім посилань на окремі фрагменти щоденників, обмежується фразами, що про погляди Кравченка “знають усі в місті”. Власне тому і не було можливості провадження кримінальної справи проти нього. Це визнавали як Мельников, так і Гофман, розумів це і Трепов. Проте залишити Кравченка в спокої заважав імідж управління, адже це покарання мало довести силу каральної системи Російської імперії та стати пересторогою іншим працівникам акцизного управління Волинської губернії:

“По общему мнению, акцизное управление, вслед за земством, составляет оплот кадето-украинцев. Это управление до сих пор очень стойко умело охранит непrikосновенность своих служащих. Известна тщетная борьба б[ывшего] Волынского губернатора барона Штакельберга по поводу удаления со службы Вошинина, который не только продолжает служить, но и повышен по службе – секретарь губернского акцизного управления. Известно, с какой энергией акцизное управление, соединившись со всем оппозиционным элементом, поддерживало и сумело провести по г. Житомиру выборщиков в IV Государственную думу своего кадета Позднякова – кадета по политическим взглядам и очень сомнительного в нравственном отношении. Все эти обстоятельства заставляют верить в циркулирующие в городе слухи, что статский советник Ершов, находясь под сильным влиянием жены, будто бы кадет, поддерживает кадетские традиции акцизного управления”¹⁸.

Саме тому з викладеними міркуваннями погодився Ф. Трепов, зазначивши: “багато написано, але теж переконливо. Кравченка слід вислати з Волинської губернії”¹⁹. Вже 28 листопада 1912 р. він направив Й. Новицькому листа, у якому настійливо просив вислати Кравченка в одну з центральних губерній²⁰.

Однак знову ж таки втручання Шахматова дозволило відсунути на деякий час справу з від’їздом Кравченка. Адже завдяки позитивному рішенню Відділення російської мови та словесності щодо визнання цінності

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 16зв., 18. Під час зшивання справи листи переплутали місцями.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 18зв.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 10.

²⁰ *Ibid.*, арк. 19–20зв.

зібраних В. Кравченком етнографічних матеріалів, були асигновані кошти для їхнього друку (400 крб.) у грудні 1912 р.

У зв'язку з цим Шахматов 15 січня 1913 р. надіслав листа Ф. Трепову, у якому зазначив, що на друк зібраних Кравченком матеріалів Товариству дослідників Волині вже асигновано 400 крб. Зважаючи на те, що висилка Кравченка призведе до того, що він не зможе закінчити обробку та друк матеріалів (підтекст цього формулювання означав невиконання поставленого імператорською Академією наук завдання, на яке вже була виділена чимала сума коштів), Шахматов просив Трепова переглянути справу, і якщо під час цього виявиться, що звинувачення не такі вже серйозні, залишити Василя Григоровича у Житомирі. Те, що це не було спонтанним рішенням, а продуманим кроком, свідчить лист від 5 січня 1913 р. Кравченкові про те, що Шахматовим невдовзі буде надісланий лист Трепову.

Втім, генерал-губернатор вже прийняв рішення, тому на листі було зазначено: “відмовити”, а також містилась рекомендація іншого чиновника: “прохаючи, цей Шахматов ненадійний у своїх рекомендаціях”²¹. Тож і ця спроба захистити Кравченка зазнала невдачі й питання його висилки набуло реальних обрисів, хоча воно було відтерміноване до 1 серпня 1914 р. вже за незалежних від Шахматова причин²².

Незважаючи на те, що вберегти волинського вченого від покарання не вдалося, саме завдяки втручання Шахматова була зумовлена ця “тяганина та писанина між різними інстанціями”²³, принаймні, у 1912 – на початку 1913 р., яка відтермінувала висилку Кравченка за межі Волинської губернії. Водночас варто зазначити, що саме ця справа сприяла активізації підготовки до видання другого тому “етнографічних матеріалів” Кравченка, вирішальну роль у друці яких у 12 томі “Праць Товариства дослідників Волині” відіграв саме Шахматов. Екземпляр означеного примірника був переданий Шахматову сином Кравченка Михайлом, від якого академік і дізнався про місце перебування свого “підзахисного”. Втім, Шахматов не полишив спроб допомогти Василю Григоровичу повернутися додому, що засвідчує збережена чернетка листа Кравченка від 21 січня 1916 р., у якому йдеться про написання Шахматовим рекомендаційного листа керівникові Всеросійського земського союзу Г. Львову, аби

²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 21.

²² В. Кравченка планувалось вислати до Катеринославської губернії, проте дана Кравченкові характеристика навела жах на тамтешнього губернатора, що призвело до чергового листування між Міністерством фінансів та канцелярією Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 24–32зв.

²³ Т. М. Лобода, *Ор. cit.*, с. 49.

Кравченко був зарахований до земської організації й міг повернутись додому. З цього листа випливає, що Шахматов продовжував опікуватись долею Кравченка, докладаючи зусиль щодо створення умов для повернення його до рідної Волинської губернії. На жаль, надалі стосунки обох вчених простежити за документами не вдається, тож невідомо, чи зміг Шахматов якимось чином вплинути на повернення Кравченка до Житомира на початку 1917 р.²⁴

Отже, історія зі “справою Кравченка” засвідчує, що часом короткотермінові або епізодичні зустрічі відіграють у житті вченого не менш вагомую роль, аніж тривале спілкування з колегами та оточенням. Тож для повноцінного пізнання та висвітлення життєвого й творчого шляху вчених не слід нехтувати навіть невеликими за обсягом джерелами, адже тільки цей підхід дозволить правильно розставити акценти у їхніх міжособистісних стосунках.

Чернетки та копії листів Василя Кравченка до Олексія Шахматова, а також копії листів останнього, виконані В. Кравченком та П. Абрамовичем, зберігаються в особовому фонді Кравченка (ф. 15) Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Лист Олексія Шахматова до Федора Трепова зберігається у “Справі по представленню Волинського губернатора про переведення помічника наглядача акцизного управління в місті Житомирі Василя Григоровича Кравченка до однієї з внутрішніх губерній за приналежність до українофільської партії” у фонді Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву (ф. 442). Листи публікуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *В. Кравченко – О. Шахматову, Житомир – Санкт-Петербург, 27 серпня 1912 р.*

Копія.

Милостивый Государь Алексей Александрович.

Решаюсь обратиться к Вам в тяжелую минуту жизни моей, несмотря на то, что я Вам мало знаком. Но я знаю, что Вы интересуетесь моими этнографическими работами и, позволю себе так выразиться, напряженно за ними следите. Поэтому даже считаю своим нравственным долгом объяснить Вам, что осуществление моих трудов может встретить

²⁴ Дата повернення В. Кравченка до Житомира дискусійна, докл. див.: Т. М. Лобода, *Op. cit.*, с. 51–52.

теперь, благодаря предстоящей перемене в моей жизни, неожиданное затруднение и помеху. Дело вот в чем: никогда я никакою политикою не занимался, но всегда интересовался вопросами, связанными с народным просвещением и, к[а]к Вы вероятно знаете, выступал в украинской печати – впрочем, это было давно, в 1902 году, когда я во Львове издал свои психологические этюды, озаглавленные “Буденне життя”²⁵. Жена моя года три тому назад состояла председательницей “Просвіти” в Житомире. Я, к[а]к Вам известно, состою председателем этнографической секции “Общества исследователей Волыни”²⁶ и поместил в т[оме] V трудов этого Общества²⁷ собрание своих этнографических материалов²⁸, собранных из уст народа в Житомирском, Овручском, Новоградвол[ынском], Кременецк[ом] и др[угих] уездах.

Все изложенное, вместе взятое, послужило основанием для местных националистов и союзников обвинить меня и мою жену в “украинофильстве”, “мазепинстве” и т[ак] д[алее]. У моей жены, никогда в политику не вмешивавшейся, сделан был в феврале м[есяце] настоящего года обыск, не давший никаких результатов. Но при этом подвергся обыску и я, и по личному усмотрению лица, руководившего обыском. У меня забрали все мои рукописи и дневники – результат моих многолетних работ. Впрочем, в них ничего предосудительного не найдено, и мне их почти все вернули. В жандармском управлении обратили, однако, внимание на найденную у меня брошюру проф[ессора] М.С. Грушевского²⁹, а также на попавшееся среди моих бумаг мое письмо к сыну, где я описываю мое посещение того же проф[ессора] Грушевского в Киеве. По предложению жандармского полковника³⁰ я изложил свой взгляд на современное украинское движение, причем, выражая сочувствие культурным целям, им преследуемым, я решительно восставал против всяких сепаратических стремлений.

²⁵ Мовиться про: В. КРАВЧЕНКО, *Буденне життя. Психологічні малюнки*, Л. 1902.

²⁶ Наукове товариство краєзнавчого спрямування, утворене в Житомирі 1900 р. Проіснувало до 1920 р. Товариство мало чотири секції – етнографічну, історичну, природничих наук, економічну.

²⁷ Періодик “Товариства дослідників Волині”, протягом 1902–1920 рр. вийшли друком 14 випусків.

²⁸ Мовиться про: В. Г. КРАВЧЕНКО, *Етнографіческие материалы, собранные в Волынской и соседней с ней губерниях*, ТОИВ 5 (1912).

²⁹ Грушевський, Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, громадський та політичний діяч, голова Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (1897–1913), завідувач кафедри історії Львівського університету (1894–1914), дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929), голова Центральної Ради УНР (1917–1918).

³⁰ Гофман, Володимир Емілійович (1858–1929) – полковник, начальник Волинського губернського жандармського управління у 1908–1914 рр. Учасник білогвардійського руху, емігрував до Югославії, де й помер.

Эта ли моя исповедь перед жандармским полковником, или предпочтительные жандармами мои связи с проф[ессором] Грушевским, послужили основанием к признанию меня неблагонадежным, о чем я узнал 27 августа, когда мне было объявлено моим непосредственным начальством, что я буду переведен³¹ в одну из отдаленных губерний России. Я состою старшим помощником надз[ирателя] I^{го} отделения акц[изных] сб[оров] Волын[ской] губ[ернии]. Предложение о переводе меня из Житомира в другую губернию сделано г[осподином] управляющим Акц[изными] сб[орами] В[олынской] г[убернии] от имени начальника Главного управления неокл[адных] сб[оров] и казенной продажи питей И.И. Новицкого³².

Вы поймете, какое ужасное я переживаю время. Вижу, что работы мои пропадут, начатое издание материалов остановится, собирание их по присланными Академией наук программами и руководствами – оборвется!

Вы состоите почетным членом “Общества исследователей Волыни”. Это обстоятельство, а также тот живой интерес, который Вы проявили к моим работам, пусть оправдают мое обращение к Вам. Быть может, Вы найдете возможным повидать г[осподина] товарища министра И.И. Новицкого и ходатайствовать перед ним о том, чтобы оставили в родной Волыни и дали докончить то научное дело, которому я всею душою отдан. – Впрочем, я рассчитываю получить разрешение от г[осподина] управляющего а[кцизными] сб[орами] В[олынской] г[убернии] и приеду в Петербург, где, надеюсь иметь возможность лично побывать у г[осподина] начальника Главного управления.

Примите уверения в совершеннейшем уважении и истинной преданности вашего покорного слуги

В. Кравченко.

1912 года, 27 августа.

г. Житомир. Б[ольшая] Бердичевская, № 101.

[P.S.] Г[осподину] начальнику главного управления академик А.А. Шахматов имеет лично вручить т[ом] V “Трудов Общ[ества] исслед[ователей] Волыни”, заполненных исключительно моими этнографическими материалами³³.

АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 510, арк. 1–2зв., автограф, авторська копія.

³¹ Фраза “что я буду переведен” написана над рядком.

³² Новицкий, Йосип Йосипович (1848–1917) – російський державний діяч, член Державної ради (1907–1917), з 1907 р. – товариш міністра фінансів, очолював головне управління неокладних зборів та казенної продажу напоїв.

³³ Це речення, на відміну від решти тексту листа, написане олівцем у правому нижньому куті останньої сторінки, рядки нахилені під кутом до основної частини тексту.

2. **О. Шахматов – В. Кравченку, Санкт-Петербург – Санкт-Петербург, 4 вересня 1912 р.**

Многоуважаемый Василий Григорьевич.

Буду у И.И. Новицкого завтра, 5 сентября, между 10 и 11. Зайдете ко мне завтра во 2-м часу. Если не застанете в квартире, спросите меня в библиотеке, которая рядом (в русском³⁴ отделе или славянском).

Искренне уважающий

А. Шахматов.

4 сент[ября] 1912.

[Санкт-Петербург].

АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 275, арк. 170, автограф.

3. **О. Шахматов – В. Кравченку, Санкт-Петербург – Житомир, 12 грудня 1912 р.**³⁵

12 дек[абря] 1912 г.

Санкт-Петербург.

Г[осподину] Председателю

Общ[ества] ис[следования] В[ольни].

В дополнение к отношению Отделения русского языка и словесности от 29 сентября сего года за № 444 имею честь уведомить Вас, что Отделение постановило выслать Общ[еству] иссл[едователей] Вол[ыни] четыреста рублей на напечатание этнографических материалов, собранных В.Г. Кравченком³⁶.

О высылке Обществу врученных денег уже сообщено Правлению Академии для исполнения.

Председательствующий

А. Шахматов.

АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 455, арк. 1, копия В. Кравченка, автограф.

³⁴ У місці розташування слів “которая рядом (в русском” лист у середній частині надірваний, тому більша частина літер знищена. Втім, за наявними за наявними фрагментами текст цього листа може бути повністю відновлений.

³⁵ Ліворуч скопійовано від руки текст бланку Відділення російської мови та словесності Петербурзької академії наук: “М[инистерство] н[ародного] п[росвещения], Императорск[ая] акад[емия] наук. Отделение рус[ского] яз[ыка] и слов[есности] 12 дек[абря] 1912. № 678. Санкт-Петербург”.

³⁶ Мовиться про: В.Г. КРАВЧЕНКО, *Этнографические материалы, собранные в Волынской и соседних с ней губерниях*, ТОИВ 12 (1914).

4. **О. Шахматов – В. Кравченку, Санкт-Петербург – Житомир, 5 січня 1913 р.**

Глубокоуважаемый Василий Григорьевич.

Простите, что долго не отвечал. Я был в отъезде и только что вернулся. Послезавтра к Ф.Ф. Трепову³⁷ отойдет мое письмо. 400 р[ублей] уже выслал Обществу.

С Новым Годом! Шлю Вам свои поздравления и лучшие пожелания. Положение Ваше угнетает меня.

Искренне преданный

А. Шахматов.

5 янв[аря] 1913.

[Санкт-Петербург].

АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 275, арк. 171, автограф.

5. **О. Шахматов – Ф. Трепову, Санкт-Петербург – Київ, 15 січня 1913 р.**³⁸

Ваше Высокопревосходительство

Милостивый Государь, Федор Федорович.

В интересах научного изучения этнографии и языка населения Волынского края почтительнейше обращаюсь к Вашему Высокопревосходительству с следующей просьбой.

Отделение русского языка и словесности императорской Академии наук, заинтересованное этнографическими материалами³⁹, собранными В.Г. Кравченко⁴⁰ и печатающимися в Трудах Общества исследователей

³⁷ Трепов, Федір Федорович (1854–1938) – військовий та державний діяч, член Державної ради (з 1905), Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор (1908–1914).

³⁸ Виконано на бланку Відділення російської мови та словесності АН, у лівому куті заповнений штамп: М.Н.П. Императорская академия наук. Отделение русского языка и словесности. От председательствующего. 15 января 1913 г. № 26". Нижче у лівому нижньому кутку зазначено: "Его Высокопревосходительству Ф.Ф. Трепову". На першій сторінці стоїть штамп вхідної дати: "Управляющий канцеляриєю киев[ского] под[ольского] и вол[ынского] генерал губернатора 18 янв[аря] 1913." Синім олівцем зверху вписаний номер відділення "III", та поставлена дата "18/1 1913". Ліворуч у верхньому куті чорним чорнилом поставлено "191" та розписано на Топілова – синім олівцем зазначено: "Топілову". У нижньому правому куті поставлена дата отримання Топіловим розписаного листа: "19/Г". Ним же у правому верхньому куті виконаний запис олівцем "украинс[кий] демокр[ат]. Пр[ося] дать порой этот Шахматов не надежен в рекомендациях. Т[опилов] 18/Г.". У лівому полі між штампом та текстом листа резолюція Ф. Трепова: "Отк[азать]. Ф. Трепов". У лівому полі під штампом обведений у коло червоним запис Топілова: "не треб[ует] испол[нения]. Т[опилов], 22/Г", трохи нижче чорним чорнилом зазначений номер справи та рік заведення: "219/912" (тобто, 1912 р., № 219).

³⁹ Слова "заинтересованное этнографическим материалом" підкреслені червоним.

⁴⁰ Прізвище підкреслене червоним та синім олівцем.

Волыни, ассигновало⁴¹ из своих средств в распоряжение названного Общества 400 рублей⁴². Между тем оказывается, что В.Г. Кравченко намечен к переводу со службы из Житомира⁴³, где он занимает место по акцизному ведомству, в одну из центральных губерний. Перевод этот вызывается соображениями политическими, так как В.Г. Кравченко замечен в участии в украинофильском движении. Не смею судить, насколько необходима в интересах порядка такая мера, но для меня совершенно ясно, что увольнение В.Г. Кравченко из Житомира самым печальным образом отразится на интересах научных; В.Г. Кравченко не сможет докончить обработки и завершить печатание своих материалов. Это обстоятельство побуждает меня ходатайствовать перед Вашим Высокопревосходительством о пересмотре дела о В.Г. Кравченко⁴⁴ и буде окажется, что возводимые на него обвинения не представляют сколь-нибудь серьезного характера⁴⁵, просить Вас разрешить В.Г. Кравченко дальнейшее пребывание в Житомире⁴⁶.

Прошу Вас принять уверение в совершенном уважении и преданности

А. Шахматов.

ЦДІАУК, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 21–21зв., машинопис.

6. П. Абрамович – В. Кравченку, Житомир – Житомир, 14 липня 1913 р.⁴⁷

Милостивый государь, Василий Григорьевич.

В отношении от 19 мая сего года за № 165 Вам были сообщены нужные справки об ассигновании Обществу исследователей Волыни Академией наук денежного пособия для печатания Ваших этнографических записей. В дополнение к ним теперь могу Вам доставить текст и другой интересующей Вас бумаги.

“М[инистерство] Н[ародного] П[росвещения]. Императорская Академия Наук. Отделение русского языка и словесности. 29 сентября 1912 года.

⁴¹ Слова “Трудах Общества исследователей Волыни, ассигновало” підкреслені червоним.

⁴² Слова “Общества 400 рублей” підкреслені червоним.

⁴³ Слова “к переводу со службы из Житомира” підкреслені червоним.

⁴⁴ Слова “о пересмотре дела о В.Г. Кравченко” підкреслені червоним.

⁴⁵ Слова “что возводимые на него обвинения не представляют сколь-нибудь серьезного характера” підкреслені червоним.

⁴⁶ Слова “разрешить В.Г. Кравченко дальнейшее пребывание в Житомире” підкреслені червоним.

⁴⁷ Лист виконаний на бланку товариства дослідників Волині. У лівому верхньому кутку – штамп: “Общество исследователей Волыни. 14 июня 1913 года. № 184. г. Житомир”.

№ 444. С[анкт-]П[етер]б[ург]. Г[осподину] председателю Общества исследователей Волыни. Отделение русского языка и словесности, заслушав в Заседании своем отношение Общества исследователей Волыни (от 15го сего сентября за № 241) об оказании ему материальной поддержки для напечатания этнографических материалов, собранных В.Г. Кравченком, – постановило сообщить Обществу, что оно согласно внести в свою смету на 1913 год 375 рублей в уплату за набор, бумагу и печатание этнографических материалов, собранных В.Г. Кравченком, в виду выдающегося научного интереса, представляемого этими материалами. Председательствующий А. Шахматов”.

Есть еще и такая бумага.

“Господину председателю Общества исследователей Волыни. Канцелярия Правления императорской Академии наук, препровождая при сем четыреста руб[лей], назначенные Обществу Отделением русского языка и словесности Академии на напечатание этнографических материалов, собранных В.Г. Кравченком, просит о получении сих денег Правление уведомить, наложив на уведомление гербовую марку в 5 коп[еек]. Правитель дел (подпись неразборчива). Столоначальник (тоже). № 4106. 19 декабря 1912 г.”

Сообщая об изложенном, честь имею быть Вашим покорным слугою секретарь О[бщест]ва

П. Абрамович.

АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 454, арк. 1–1зв., автограф.

7. О. Шахматов – В. Кравченко, Санкт-Петербург – Ковров, 27 січня 1915 р.

Глубокоуважаемый Василий Григорьевич.

Очень Вам благодарен за присылку Вашего труда. Мне было приятно познакомиться с Вашим сыном⁴⁸. – Итак, Вы в Коврове⁴⁹. Радуюсь тому, что Вы не на Волыни. Сердце обливается кровью, когда узнаешь, что делается на русском юго-западе.

Искренне преданный

А. Шахматов.

27 янв[аря] 1915.

[Санкт-Петербург].

АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 275, арк. 172, автограф.

⁴⁸ Кравченко, Михайло Васильович.

⁴⁹ Нині – м. Ковров, адміністративний центр Ковровського району Володимирської області. До м. Коврова В. Кравченко переведений з 1 серпня 1914 р.: АНФРФ ИМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 275, арк. 50зв.

8. В. Кравченко – О. Шахматову, Коєров – Санкт-Петербург, 21 січня 1916 р.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

К моему большому сожалению, в⁵⁰ Вашем⁵¹ письме⁵², которое⁵³ сегодня я⁵⁴ получил⁵⁵, заключается⁵⁶ маленькая описка, в ней⁵⁷ Вы называете меня “Владимир Григорьевич”, а я – Василий Григорьевич, почему и воспользоваться им не могу. А все же я позволю⁵⁸ выразить⁵⁹ Вам свою⁶⁰ сердечную⁶¹ признательность за Ваше желание помочь мне⁶².

Имею честь просить Вас: просмотрите еще раз мое предыдущее к Вам письмо и если оно, по Вашему мнению, окажется таким, что его можно дать прочесть и тому лицу, от власти и желания которого зависит мое зачисление в “Общеземскую организацию”⁶³, тогда, по-моему, Вам проще всего можно бы сделать так – Написать от себя письмо на официальном бланке, в котором следует подчеркнуть Ваши личные причины, побуждающие рекомендовать меня и все это отправить, заадресовав на имя “г[осподина] главноуполномоченного Общеземскими организациями князя Георгия Евгеньевича Львова”⁶⁴ (письмо Ваше должно быть написано тоже к кн[язю] Л[ьвову]) и отправить: “в г[ород] Москву, Покровка 1”.

Но если мое предыдущее письмо Вам почему-либо придется забраковать, тогда возьмите для Вашего письма из него то, что найдете существенным для дела и только одно Ваше письмо пошлите по тому же адресу кн[язю] Л[ьвову].

⁵⁰ Надписане над рядком.

⁵¹ Слово “Ваше” виправлене на “Вашем”, закінчення написане над рядком. Далі слідує закреслене “официальное ко мне”.

⁵² Слово “письмо” виправлене на “письме”.

⁵³ Далі знаходиться закреслене “мною”.

⁵⁴ Надписане над рядком.

⁵⁵ Слово “получено” виправлене на “получил”.

⁵⁶ Слово “заключает” виправлене на “заключается”. Далі знаходиться закреслене “в себе”.

⁵⁷ Слова “маленькая описка в нем” написана над рядком, під ним знаходиться закреслене “небольшую ошибку в ней”.

⁵⁸ Слова “я позволю” написані над рядком, під ними знаходиться закреслене “мне не могу не”.

⁵⁹ Закінчення слова виправлене.

⁶⁰ Слово “свое” виправлене на “свою”.

⁶¹ Слово “сердечную” написане над рядком, під ним знаходиться закреслене “искреннейшую”.

⁶² Слова “желание помочь мне” написані над рядком, під ними закреслене речення “сердечное участие в моем деле, а т[а]к к[а]к вообще хотелось бы, чтобы мое дело было сразу же поставлено на твердую основу, поэтому”. Над ним знаходяться слова “т[а]к к[а]к Вы испроси”. Останнє слово закреслене.

⁶³ Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораним, утворений у серпні 1914 р.

⁶⁴ Львов, Георгій Євгенович (1861–1925) – російський політичний діяч, керівник Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораним військовим (з 1914 р.), згодом очолив об’єднаного комітету Земського союзу та союзу міст (1915–1917), міністр-председатель та міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду (1917).

Я лично, в ожидании Вашего ко мне письма все еще не могу обратиться к кн[язю] Львову и думаю еще воздержаться, пока же на Ваше письмо не пришлет Вам ответа о результатах Вашей просьбы; или Вы сразу попросите его – пусть он напишет мне в г[ород] Ковров – когда и где я могу ему представиться своей особой.

Вся ведь задача в том, что кн[язь] Львов должен будет обратиться к г[осподину] начальнику Главного управл[ения] неоклад[ных] сбор[ов] и казен[ной] прод[ажи] питей Степану Степановичу Хрипунову⁶⁵ с просьбой чтобы тот от себя предложил г[осподину] управляющему акцизными сборами Владимирской губернии – отпустить меня на время войны служить в “Общеземской организации” т[а]к к[а]к я-де им нужен.

Как вообще мне не везет в моем деле, это явственно даже из того, что ушел⁶⁶ и И.И. Новицкий, тогда так близко принявший к сердцу Вашу обо мне перед ним просьбу. Ну, а г[осподин] Хрипунов у нас человек новый, я его не знаю, хотя и говорят, что человек интеллигентный.

Помощником акционерного надзирателя я был на Волыни, а сюда поменялся на должность “Старшего участкового акционерного наблюдателя”.

Здесь, в Коврове, я собрал около 350 шт[ук] фабричных “частушек”, но все они ни уму, ни сердцу моему ничего не говорят, так что даже больно становиться – как быстро под влиянием фабрики гибнет духовное творчество великого народа! А это еще больше окрыляет меня поскорее слететь на дорогу для меня Украину и все больше и больше там работать...

Книгу проф[ессора] Маштакова⁶⁷ “История р[еки] Днепра”⁶⁸ я вручил в Житомире благороднейшему лицу – Сергею Адамовичу Бржезовскому⁶⁹, который взялся внести в нее некоторые дополнения. –

Примите уверение в моем глубоком к Вам уважении и преданности, Ваш

В. Кравченко.

21/1 1916.

г[ород] Ковров.

АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 15, од. зб. 510, арк. 3–4зв., автограф, чернетка.

⁶⁵ Хрипунов, Степан Степанович – очолював головне управління неокладних зборів та казенної продажу напоїв у 1914–1917 рр.

⁶⁶ Слово написано над рядком.

⁶⁷ Маштаков, Петро Лазаревич (1872–1942) – філолог, географ, педагог.

⁶⁸ Вочевидь, мовиться про: П. Л. Маштаков, *Список рек Днепровского бассейна. С картой и алфавитным указателем*, Санкт-Петербург 1913.

⁶⁹ Особа не ідентифікована.

Валерій Левченко

**СЛАВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦІВ ОДЕСИ
У 1920-х – 1940-х РОКАХ:
НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМАТИКА, ОСОБЛИВОСТІ**

Вивчення слав'янознавства в Одесі має свої давні традиції. У землях Північного Причорномор'я приховано залишки матеріальної культури слов'ян найрізноманітніших епох – від давніх часів до козацької доби включно. Незважаючи на це, наукове вивчення історії слов'ян розпочалося з відкриттям форпосту розвитку культури в Одесі, як і загалом у південно-західній Євразії, – Імператорського Новоросійського (Одеського) університету, який став осередком формування, становлення та розвитку славістичних досліджень.

В імперський період існування Новоросійського університету (1865–1920) наукові розвідки у царині слав'янознавства проводила значна кількість його викладачів. Історик М. Смирнов вивчав суспільно-політичну і соціально-економічну історію українських і польських народів у пізньому середньовіччі¹. Таку саму проблематику² разом з іншими аспектами славістики³ досліджував історик І. Линниченко. Історик Ф. Успенський плідно працював не тільки у галузі слов'янознавства⁴, де він особливу увагу звертав на участь слов'янського елемента у формуванні специфічної форми візантійського феодалізму⁵, а й згуртував навколо

¹ М. П. Смирнов, *Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387)*, Санкт-Петербург (Тип. Лермонтова и К^о) 1860; М. П. Смирнов, *Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей*, ч. 1, О. (Тип. П. Францова) 1868.

² И. А. Линниченко, *Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Ч. 1. Русь и Польша до конца XII в.*, К. 1884; И. А. Линниченко, *Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси*, *Юридический вестник* т. 6, кн. 3 (1890) 503–528 та ін.

³ И. А. Линниченко, *Белинский в борьбе славянофилов с западниками (Посвящая дорогому другу Н. И. Стороженку): Лекция в публичном собрании Одесского историко-филологического общества, посвященная памяти В. Г. Белинского 11 октября 1898 года*, О. (Экономическая тип.) 1901, 18 с.; И. А. Линниченко, *Младший из старших славянофилов. Памяти К. С. Аксакова*, О. 1911, 18 с.; И. А. Линниченко, *Малорусский вопрос и автономия Малороссии*, О. (Типография Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела) 1917, 40 с. та ін.

⁴ Ф. И. Успенский, *Образование Второго Болгарского царства*, *Записки Императорского Новороссийского университета* т. 27, ч. II (1879) 97–448; Ф. И. Успенский, *Неизданное церковное слово о болгарско-византийских отношениях в первой половине X века*, *Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. IV. Византийский отд. II* (1894) 48–123; Ф. И. Успенский, *Значение византийской и южнославянской прони.*, *Сборник статей по славяноведению в честь В. И. Ламанского* (1901) 1–32 та ін.

себе групу колег, які у різних площинах цієї науки проводили активні дослідження. Один з його учнів історик М. Попруженко плідно працював над історією болгарського, сербського та інших слов'янських народів⁶. Філологи О. Кирпичников⁷ і В. Істрін⁸ розробляли питання візантійсько-слов'янських літературних комунікацій. О. Кочубинський⁹ був єдиним в одеському науковому співтоваристві дослідником, хто вивчав різноманітні аспекти славистики – історію, етнографію, літературознавство і мовознавство слов'янських народів середньовіччя і нового часу та історії слов'янознавства¹⁰. Предметом наукових досліджень С. Вілінського¹¹ і О. Ристенка¹² була історія літератур слов'янських народів. У корпорації одеських науков-

⁵ *Історія Одеського університету за 100 років*, відп. ред. проф. О. І. Юрженко, К. (Вид-во Київського університету) 323–324.

⁶ М. Г. Попруженко, *Заметки по кирилло-мефодиевскому вопросу*, *Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете*. II. Визант. отд. I, *Хроника (1892)* 43–64; М. Г. Попруженко, *Из истории литературной деятельности в Сербии XV века*. “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета, О. 1894; М. Г. Попруженко, *Материалы для истории славянских колоний в России*, О. 1902; М. Г. Попруженко, *Абагар. Из истории возрождения болгарского народа*, *Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук* т. X, кн. 4 (1905); М. Г. Попруженко, *Из материалов по истории славянских колоний в России*, О. 1909; М. Г. Попруженко, *Участие Одессы в возрождении народа болгарского*, О. 1912 та ін.

⁷ А. И. Кирпичников, *Всеобщая литература в наших университетах*, *Исторический вестник* т. 23, № 2 (1886) 411–420; А. И. Кирпичников, *К вопросу о древнерусских скоморохах*, Санкт-Петербург (Тип. Императорской АН) 1891, 22 с. та ін.

⁸ В. М. Истрин, *Александрия русских хронографов: Исследование и текст*, Москва (Университетская типография) 1893, VIII, 362, 378 с. В. М. Истрин, *История Сербской Александрии в русской литературе*. Вып. I, *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*. XVI. Визант.-слав. отд. IX (1910) 1–164; В. М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, книга X*, О. 1912 та ін.

⁹ Див.: Л. В. Юрченкова, *А. А. Кочубинский как историк зарубежного славянства*, Автореф. дис. ... канд. истор. наук, Москва (1983) 24 с.

¹⁰ А. А. Кочубинский, *Мы и Они (1711–1878). Очерки истории и политики славян*, О. (Издание книжного магазина Белого В. И.) 1878, 246 с.; А. А. Кочубинский, *Материалы для этнографии болгар из архива Новороссийского генерал-губернатора*, *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей* т. 15 (1889) 828–840; А. А. Кочубинский, *Историки литературы славян*, *Журнал Министерства народного просвещения* 2 (1880) 154–158; А. А. Кочубинский, *Славянские наречия и сравнительное языкознание (историко-критический очерк): вступительная лекция*, О. (Тип. Ульриха и Шульца) 1872, 50 с.; А. А. Кочубинский, *Начальные годы русского славяноведения. Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев*, О. (Типография “Одесского Вестника”) 1887–1888, 324 с. та ін.

¹¹ С. Г. Вишинский, *Византийско-славянские сказания о создании храма св. Софии Царьградской*, *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*. VIII. Визант.-слав. отд. V, *Исследования* (1900) 227–336 та ін.

¹² А. В. Рыстенко, *К истории повести “Стефанит и Ихнилат” в византийской и славяно-русской литературах*, *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*. X. Визант.-слав. отд. VII, *Исследования* (1902) 237–280; А. В. Рыстенко, *Легенда о св. Георгии и оракоме в византийской и славяно-русской литературах*, *Записки Императорского Новороссийского университета* т. 112, ч. 1 (1909) 1–542 та ін.

ців центральною фігурою у вивченні історії й культури слов'янства був В. Григорович¹³. Філософія його досліджень не збігалася з офіційною теорією панславізму імперської влади, а навпаки базувалася на відстоюванні права усіх слов'янських народів на політичну незалежність та самостійний культурний розвиток¹⁴. Головним чином наукові інтереси історика були сконцентровані на вивченні історії та літератури Болгарії і Сербії. Загалом його численні твори присвячені різноманітним аспектам політичної і культурної історії слов'ян.

До 1920 р. – часу встановлення радянської влади, славістичні дослідження в Одесі вже досягли значних успіхів. За попередні роки був накопичений значний обсяг джерел, вийшла у світ значна кількість наукових праць, що було не тільки відправним пунктом для подальшої розробки різноманітних проблем, але й значним досягненням світової славістики. Безумовно, зазначені явища позитивно сприяли появі подальших студій слов'янознавства серед вчених Одеси, але зі встановленням 1920 р. влади більшовиків відбулися державотворчі процеси, які призвели до суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних трансформацій, зокрема у науці. Жовтнева революція 1917 р. перервала природний процес розвитку слов'янознавства загалом у Російській імперії та зокрема в Одесі. Подальші політичні події у СРСР у 1920–1940-х рр. призвели до суттєвого зменшення суспільного інтересу та значущості досліджень проблем минулого слов'янських народів. Незважаючи на несприятливі умови щодо вивчення і популяризації слов'янознавства деякі одеські науковці проводили славістичні розвідки.

У вітчизняній історіографії відсутня праця, спеціально присвячена питанню становлення та розвитку слов'янознавства в Одесі у 1920-х – 1940-х рр. Однак окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє висвітлення у працях дослідників різних часів. Опрацьована література, за проблемним спрямуванням, поділена на кілька груп: загальні роботи, присвячені розвитку слов'янознавства у СРСР у зазначений період; дослідження, які стосуються персоналій вчених-славістів та їхньої наукової спадщини; студії, які висвітлюють розвиток історичної науки в Одесі та побіжно стосуються окремих аспектів розвитку слов'янознавчої освіти і науки.

За змістом наявна наукова література доволі строката, що пов'язано

¹³ Див.: О. Б. Дьомін, М. В. Алексєєнко, *Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович: монографія*, авт. передмови І. М. Коваль; наук. ред. В. О. Колесник; відп. ред. М. О. Подрезова; бібліогр. ред. Г. В. Великодна, О. (ОНУ) 2015, 482 с.

¹⁴ *Історія Одеського університету за 100 років*, с. 322.

з ідеологічним втручанням у розвій науки діючих у різні часи політичних режимів. Так, у біобібліографічному словнику-довіднику “Историки-слависты СССР”¹⁵ лукавлячи наголошується, що “процесс становления советской славистики... начался с первых лет существования Советского государства”¹⁶, при цьому в якості фактичного підтвердження вказується друге видання праці М. Любавського “История западных славян”¹⁷, уперше опублікованої до жовтневої революції 1917 р.¹⁸ В якості надбання радянської славистики у 1920-х рр. упорядники цього видання згадують напрацювання знаних істориків-славистів (В. Барвінок, Ю. Готьє, М. Любавський, Ф. Успенський, А. Ясинський та ін.), які проводили активні дослідження у цій царині ще до революційних подій 1917 р. та не були представниками марксистсько-ленінської методології у науці. На тлі загального огляду розвитку славистики в СРСР у словнику-довіднику відсутня жодна згадка про одеських істориків-славистів. При цьому подані стислі дані інтелектуальної діяльності двох науковців (К. Копержинський¹⁹, Г. Лур’є²⁰), які у різні часи працювали в Одесі, але без згадки про це.

На початку 1990-х рр., визнаючи ідеологічне забарвлення слав’янознавства радянською владою у 1920-х – 1930-х рр., російські науковці акцентували увагу на розвитку славистики переважно у російських наукових центрах – Москві, Ленінграді тощо, ігноруючи Одесу²¹. Подібні тенденції мають місце й у сучасній українській історіографії щодо зазначеної проблематики²².

Наприкінці 1990-х рр. у науковій літературі з’являються праці, переважно російських дослідників, в яких об’єктивно відмічено, що тільки наприкінці 1930-х рр. були сформовані науково-організаційні умови для відродження проведення досліджень у царині славистики, чому сприяли

¹⁵ *Историки-слависты СССР: библиографический словарь-справочник*, Москва (Издво “Наука”) 1981, 206 с.

¹⁶ *Ibid.*, с. 8.

¹⁷ М. К. Любавский, *История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков)*, Москва (Издание М. и С. Сабашниковых) 1918, 477 с.

¹⁸ М. К. Любавский, *История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков)*, Москва (Товарищество скоропечатни А. А. Левенсон) 1917, 473 с.

¹⁹ *Историки-слависты СССР: библиографический словарь-справочник*, с. 91.

²⁰ *Ibid.*, с. 103.

²¹ *Славистика СССР и русского зарубежья 20–40-х. Сборник статей и материалов*, Москва (1992) 146 с.

²² І. Федорів, *Становлення наукового слов’янознавства в Україні (перша третина ХХ ст.)*, Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, гол. ред. Л. М. Алексієвць 11 (2013) 194–206.

зовнішньополітичні фактори (реакція СРСР на прагнення Німеччини захопити слов'янські народи)²³. З'являються перші згадки про представників одеської плеяди істориків-славістів, але при цьому не вказуючи на їх приналежність до корпорації одеських вчених-істориків. Так, цитуючи М. Рубінштейна, російський історик А. Горяінов не охарактеризував науковця за ознакою приналежності до наукового центру або за місцем проживання, а представив за віковим цензом – "...молодой М. Л. Рубинштейн..."²⁴.

Уперше деталізовано писав про деяких одеських вчених-славістів 1920-х – 1940-х рр. російський славист М. Робінсон, який на значному масиві документальних і епістолярних матеріалів висвітив їх долі на тлі суспільно-політичних і соціально-економічних подій першої третини ХХ ст. У своїй монографії він згадує про трьох одеських лінгвістів-славістів того часу – П. Бузука, Б. Ляпунова, О. Томсона, при цьому не згадуючи імена істориків-славістів²⁵. Подібна тенденція зберігається й у дослідженнях С. Бернштейна²⁶ і А. Горяінова²⁷.

Поодинокі згадки щодо славістичних уподобань одеських науковців зустрічаємо у довідникових виданнях, підготовлених українськими вченими за останні двадцять років²⁸. Історіографічний аналіз вказує на існування значної кількості праць, присвячених окремим аспектам розвитку слов'янознавства в Одесі, у досліджуваній нами період, однак, вони мають фрагментарний характер і не дають можливості відтворити цілісну картину цього процесу. Комплексних досліджень щодо вивчення слов'янознавства не проводилося.

Переосмислення теоретичних положень радянської історіографії, перегляд досвіду історичної науки майже столітнього періоду дають можливість провести дослідження щодо вивчення інтелектуального надбання

²³ Е. П. АКСЕНОВА, *Славянская идея и советское славяноведение перед Второй мировой войной*, Славянская идея: история и современность. Сб. статей, отв. ред. В. А. Дьяков, Москва (1998) 160–162.

²⁴ А. Н. Горяинов, "Славянская взаимность" в трактовке советской историографии 1920–1930-х годов, Славянская идея: история и современность. Сб. статей, отв. ред. В. А. Дьяков, Москва (1998) 149.

²⁵ М. А. Робинсон, *Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов)*, Москва (Изд-во "Индрик") 2004, 432 с.

²⁶ С. Б. Бернштейн, *Труды по истории славистики (К 100-летию со дня рождения ученого)*, отв. ред. М. Ю. Досталь, вступ. статья А. Н. Горяинова и М. Ю. Досталь, Москва (Институт славяноведения РАН) 2011, 400 с.

²⁷ А. Н. Горяинов, *В России и эмиграции: Очерки о славяноведении и славистах первой половины ХХ века*, Москва (Институт славяноведения РАН) 2006, 320 с.

²⁸ Див.: *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник у 4-х т.*, відп. ред. В. А. Сминтина, О. (Астропринт) 2000; *Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.)*, О. (Друкарський дім) 2009, 480 с.

одеських вчених-славистів 1920-х – 1940-х рр., імена яких не вносили до біобібліографічних довідників та відповідно вони були невідомі широкому загалові істориків, а значна частина їх наукових праць під впливом ідеологічних обмежень потрапляла до спецсовищ. Отже, цивілізаційна потреба в актуалізації набутих нашими попередниками знань, які тривалий час залишались поза інтелектуальним обігом, засвідчує актуальність розроблення зазначеної проблеми.

У 1920-х рр. славистика в УСРР вступила у новий етап свого розвитку. Зміни суспільно-політичної формації життя сприяли зменшенню інтересу до слов'язнознавчих студій. Більшовицька ідеологія, активно й агресивно впроваджувана в сферу гуманітарного знання, не сприймала науку, засновану на позакласових ідеях етнічного споріднення слов'янських народів. З точки зору внутрішньої і зовнішньої політики радянської влади увага суспільства до історії і культури слов'янства у 1920-х – 1930-х рр. вважалася ворожим і неприпустимим для розбудови безкласової держави на засадах інтернаціоналізму. У зв'язку з цим, у мережі вищої школи Одеси було ліквідовано кафедру слов'янської філології, скасовано викладання славистичних предметів, обмежено систему закордонних відряджень для науковців тощо.

Незважаючи на суспільно-політичні зміни у досліджуваний період серед представників інтелектуальної корпорації Одеси дискретно продовжувався процес проведення вивчення деяких аспектів слов'янства. Наукова розробка слов'язнознавчої проблематики відбувалася завдяки працям вчених-гуманітаріїв дореволюційної генерації. Славистичні дослідження в Одесі у 1920–1930-х рр. проходили за чотирма напрямками – *мовознавчий, літературний, історичний і етнографічний*.

У 1920-х рр. в Одесі серед *мовознавців-славистів* працювали П. Бузук, Б. Ляпунов і О. Томсон. Через певні обставини у цей період Б. Ляпунов (1862–1943) не залишив по собі наукових розвідок у галузі слав'язнознавства. За останні п'ять років перебування у причорноморському місті він видав одну працю²⁹. У 1924 р. він переїхав до Ленінграда, де продовжив викладацьку діяльність у місцевому університеті.

О. Томсон (1860–1935) у період третього десятиліття ХХ ст. працював у двох вишах Одеси – Гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921) й Інституті народної освіти (1921–1930). У ці роки він змінює вектор спеціалізації у межах лінгвістичної славистики, акцентуючи свої

²⁹ Б. М. Ляпунов, *Единство русского языка в его наречиях (Пособие к лекциям по истории русского языка)*, О. (Типография Южно-Русского просветительного об-ва) 1919, 18 с.

дослідження на українській фонетиці, аналізуючи процеси переходу *e* та *o* в *i*, виділяючи стадію дифтонгізації, ствердіння губних, генезис твердості приголосних перед *e*, *u*³⁰.

Найбільш продуктивним серед одеських мовознавців-славістів у цей час був учень Б. Ляпунова П. Бузук (1891–1938) (див. фото). Після закінчення 1916 р. Імператорського Новоросійського університету за поданням Б. Ляпунова його було залишено для підготовки до професорського звання на кафедрі слов'янської філології³¹. Педагогічну діяльність розпочав в Одесі. Викладав у Гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921) й Інституті народної освіти (1920–1925). У 1924 р. П. Бузук захистив докторську дисертацію зі старослов'янської мови на тему “До питання про місце написання Маріїнського Євангелія”. Восени 1925 р. переїхав до Білорусії, де працював у місцевих вишах³². У 1929 р. брав участь у I Міжнародному конгресі славістів-філологів у Празі, де виступив з ідеєю створення загальнослов'янського лінгвістичного атласу. П. Бузук вивчав проблеми праслов'янської мови, діалектного роздрібнення мови слов'ян дописемної епохи, мови давніх слов'янських пам'яток, а також пам'яток давньої Русі тощо. Багато праць присвятив історії та діалектології української мови, аналізу мови та стилю окремих творів української літератури, особливо сучасної української мови³³.

Літературно-славістичні дослідження нового часу в Одесі проводив В. Селінов (1876–1946). Випускник історико-філологічного факультету Імператорського Київського університету (1901). До 1919 р. викладав у навчальних закладах Києва і Катеринослава. До Одеси переїхав восени

³⁰ О. І. Томсон, *Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen*, Записки історично-філологічного відділу УАН 51, т. 1 (1927) 253–263; О. І. Томсон, *О дифтонгизации е, о в украинском языке*, Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР 101 (1928) 318–322; О. І. Томсон, *Замітки про південноукраїнське і з о, е*, Записки історично-філологічного відділу УАН, 23 (1929) 25–26.

³¹ *Державний архів Одеської області*, ф. 45, оп. 4, спр. 1142, арк. 6–7.

³² О. І. Бондар, *Бузук Петро Опанасович: Український і білоруський мовознавець*, Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник у 4-х т., т. 2, О. (“Астропринт”) 2005, 178.

³³ П. О. Бузук, *Взгляды академика Шахматова на доисторические судьбы славянства*, Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН XXIII, кн. 2 (1921) 150–179; П. О. Бузук, *Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня*, О. 1924, 60 с.; П. О. Бузук, *Взаємовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис)*, Записки історико-філологічного відділу УАН VII–VIII (1926) 421–426; П. О. Бузук, *Нарис історії української мови: Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії*, К. 1927, 98 с.; П. О. Бузук, *З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької євангелії XIV в.*, Збірник комісії для дослідження історії української мови 1 (1931) 127–128 та ін.

Фото П. Бузука 1911 р.
(ДАОО, ф. 45, оп. 4, стр. 1142, арк. 1)

1919 р., де у різні часи працював в Інституті народної освіти (1921–1930), Інституті професійної освіти (1930–1933) та Інституті соціального виховання (1930–1933). У 1930–1941 рр. працював завідуючим відділу феодалізму та торговельного капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею. В. Селінов є одним із найяскравіших представників історичної дореволюційної школи Російської імперії одеської “пізноуніверситетської” генерації вчених-істориків 1920-х – 1940-х рр.³⁴, який був висококваліфікованим фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук: історія, археологія, архітектура, історія літератури, краєзнавство³⁵. Одним з аспектів його наукових інтересів стала біографія і літературна діяльність російського поета О. Пушкіна³⁶, де окремими мотивами виділяються славістичні дослідження. По-перше, у студії щодо вивчення за архівними матеріалами питання про джерела повісті “Кірджалі”, присвяченої болгарину Георгію Кірджалі. По-друге, у статті, присвяченій біографії О. Пушкіна бессарабського періоду, опублікованої 1932 р. у празькому журналі “Slavia” (“Славія”) з питань слов’янської філології. Враховуючи обмежену можливість міжнародної наукової комунікації для науковців через політичні чинники формування тоталітар-

³⁴ За весь час розвитку історичної науки в Одесі у корпорації вчених-істориків умовно виділяємо дев’ять генерацій: 1) “аматорська”: кінець XVIII ст. – 1817 р.; 2) “ранньооліцейська”: 1817–1837 рр.; 3) “пізнооліцейська”: 1837–1865 рр.; 4) “ранньоуніверситетська”: 1865 – кінець XIX ст.; 5) “пізноуніверситетська”: кінець XIX ст. – 1920 р. та 1941–1944 рр.; 6) “ранньорадянська”: 1920–1941 рр.; 7) “середньорадянська”: 1944–1968 рр.; 8) “пізноорадянська”: 1968–1991 рр.; 9) “українська”: від 1991 р. – до сучасності. Див.: В. В. Левченко, *Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект*, Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання, Х. (Апостроф) 2016, 220–230; В. В. Левченко, *Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ століття: періодизація, термінологія, історія*, Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею 15 (2016) 220–223 та ін.

³⁵ Про нього див.: В. В. Левченко, *Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження)*, Юго-Запад. Одессика. Історико-краєзнавчий научний альманах 2 (2006) 256–266; В. А. Смирнов, *Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича)*, [в:] В. А. Смирнов, *Рекием ХХ века*, ч. IV, О. 2007, 89–131; В. В. Левченко, *Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства*, Краєзнавство: науковий журнал 3/4 (2014) 35–45 та ін.

³⁵ В. І. Селінов, *До питання про джерела повісти Пушкіна “Кірджалі” (За архівними матеріалами)*, Записки історично-філологічного відділу УАН т. II, кн. XIII–XIV (1927) 97–110; В. І. Селінов, *Что дают для биографии Пушкина Бессарабского периода материалы Одесского краевого исторического архива?*, Slavia. Časopis pro slovanskou filologii r. XI, s. 1 (1932) 100–107; В. І. Селінов, *А. С. Пушкін в Одессе*, О. 1941, 67 с.

³⁶ В. Ткаченко, *Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920–1939 рр.)*, Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика 14 (2008) 364–376; В. В. Левченко, *Вчені-історики Одеси в міжнародній науковій комунікації в 1917–1930-х рр.*, Університет: науковий історико-філософський журнал 3 (2012) 11–22 та ін.

ної держави³⁷, факт публікації В. Селіновим статті у закордонному виданні³⁸ був певним ризиком для долі вченого. Як наслідок (стаття була написана у травні 1930 р.³⁹ і найвірогідніше цього ж року подана до друку) у лютому 1931 р. його було заарештовано органами ДПУ за підозрою в участі у підпільній контрреволюційній діяльності одеських українських націоналістів. Після семи місяців перебування в одеській тюрмі, у вересні 1931 р. В. Селінова випустили з під варти та він продовжив наукові пошуки.

На стику *лінгвістичної, літературної та історичної* спеціалізацій славистики середньовіччя працював історик і філолог П. Потапов (1882–1945). Після закінчення 1907 р. Ніжинського історико-філологічного інституту його життя було пов'язано з Одесою. Працював в Імператорському Новоросійському університеті (1911–1920), Інституті народної освіти (1920–1930), Педагогічному інституті (1933–1941) та Одеському державному університеті (1937–1941), де в останньому очолював кафедру російської мови і слов'язнознавства⁴⁰. Ще до початку викладання в Новоросійському університеті П. Потапов проявив глибоку зацікавленість літературно-славистичними дослідженнями середньовіччя⁴¹. Плідна систематична наукова робота дала йому можливість отримати посаду приват-доцента на історико-філологічному факультеті, де він підхопив справу В. Істріна, С. Вілінського і О. Ристенка у вивченні слов'яно-руської літератури⁴². У 1920-х рр. П. Потапов продовжив цю традицію – опублікував дві статті⁴³ та видав підготовлений до друку померлого професора О. Ристенка слов'яно-руський текст унікальної пам'ятки житійної

³⁷ Станом на 1932 р. дипломатичні відносини між СРСР і Чехією були відсутні.

³⁸ В. І. СЕЛІНОВ, *Что дают для биографии Пушкина Бессарабского периода материалы Одесского краевого исторического архива?*, с. 107.

⁴⁰ В. Ф. ШИШОВ, *Потапов Петро Осипович*, Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник у 4-х т., т. 3, О. ("Астропринт") 2005, 548.

⁴¹ П. О. ПОТАПОВ, *К вопросу о литературном составе летописи. I. Летопись и "Исповедание веры" Михаила Синкеля*, Русский филологический вестник LXIII, вып. 1 (1910) 1–13; П. О. ПОТАПОВ, *К вопросу о литературном составе летописи. II. Летопись и "Паннонские жития"*, Русский филологический вестник LXIII, вып. 1 (1910) 13–18; П. О. ПОТАПОВ, *К вопросу о литературном составе летописи. III. Летопись и "Откровение" Мефодияч Патарского*, Русский филологический вестник LXV, вып. 1 (1911) 81–110.

⁴² П. О. ПОТАПОВ, *Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе*, Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН т. 22, кн. 2 (1918) 141–186.

⁴³ П. О. ПОТАПОВ, *К литературной истории рукописных сказаний о св. Николае Чудотворце*, Учёные записки Высшей Школы г. Одессы. Отдел гуманитарно-общественных наук, под ред. проф. В. Ф. Лазурского, А. В. Флоровского, М. И. Гордиевского и П. А. Бузука 2 (1922) 119–129; П. О. ПОТАПОВ, *З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії (Зографська переробка Хроніки Зонари)*, Збірник історично-філологічного відділу УАН 51, т. 1 (1927) 346–357.

літератури X–XI ст.⁴⁴, популярної серед православних вірян середніх віків. До цього видання науковець написав передмову, в якій відзначив, що аналіз пам'ятки допоможе вирішити питання про формальні та лексичні відмінності давньоруської і старослов'янської мов⁴⁵.

Наприкінці 1930-х рр. під впливом зовнішньополітичних факторів радянська влада почала відроджувати у громадській свідомості необхідність всебічного вивчення історії і культури слов'янських народів. У зв'язку з цим почали формуватися нові наукові колективи і структурні підрозділи у вишах і науково-дослідних організаціях. Одним із перших подібних структурних підрозділів у СРСР⁴⁶ стала кафедра російської мови і слов'янознавства, створена на відкритому 1937 р. філологічному факультеті Одеського державного університету, яку очолив П. Потапов. За декілька років вчений підготував “Курс лекцій по старославянському языку”⁴⁷, в якому дав високу оцінку внеску Г. Ягича у вивчення старослов'янської мови, подав загальну характеристику багатьох пам'яток, виданих знаним філологом-славістом, привів приклад його міркування щодо низки розглянутих проблем, використав деякі відкриття як хрестоматійні.

Враховуючи “пом'якшення” політики радянської влади щодо слов'янознавчих досліджень П. Потапов повертається до розробленої у 1910–1920-х рр. тематики “Хроніки Зонари” та упродовж 1938–1944 рр. готує докторську дисертацію на тему “Славянский перевод хроники Зонары по спискам Ундольского 1191, Венскому 126, Хиландарскому 332 и др.”⁴⁸, яку успішно захистив 1944 р. Ґрунтовне дисертаційне дослідження мовних особливостей текстів всіх слов'янських перекладів літературної пам'ятки було виконано у традиціях головної проблематики

⁴⁴ *Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови*, підгот. до друку А. В. Ристенко; передне слово П. О. Потапова, О. (Центральна наукова бібліотека м. Одеси) 1928, 544 с.

⁴⁵ П. О. Потапов, *Декілька слів про значення текстів Життя Нифонта*, Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови, підгот. до друку А. В. Ристенко; передне слово П. О. Потапова, О. (Центральна наукова бібліотека м. Одеси) 1928, с. 6–16.

⁴⁶ Російська дослідниця О. Аксьонова вказує, що першою спеціальною слов'янознавчою кафедрою у СРСР стала кафедра історії південних і західних слов'ян історичного факультету Московського державного університету, відкрита 1939 р. Див.: Е. П. Аксенова, *Академическое славяноведение в предвоенный период (Документальные этюды из истории славяноведения в конце 1930-х – начале 1940-х годов)*, Славистика СССР и русского зарубежья 20–40-х годов XX века. Сб. статей и материалов (1992) 3.

⁴⁷ П. О. Потапов, *Курс лекцій по старославянському языку на филологическом факультете ОГУ*, О. (ОГУ) 1940, 161 с.

⁴⁸ В. Ф. Шишов, *Потапов Петро Осипович*, с. 548.

наукових досліджень істориків і філологів Імператорського Новоросійського університету: вивчення слов'яно-візантійських культурних зв'язків і давніх слов'яно-руських перекладів з грецької мови. На підставі мовних даних П. Потапов уточнив час перекладу “Хроніки Зонари” з грецької мови та з'ясував національність перекладача, дійшовши висновку, що переклад був зроблений у Болгарії, а не у Сербії, як це вважалося раніше⁴⁹.

Історико-славистичні дослідження нового часу проводив Є. Загоровський (1885–1938). Випускник історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету (1909) викладав у різних вишах Одеси: Новоросійському університеті (1916–1920), Гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921), Інституті народної освіти (1921–1930), Інституті професійної освіти (1930–1933) та інших⁵⁰. Будучи учнем І. Линниченка, Є. Загоровський вивчав історію півдня України, де одним з аспектів було питання політичних, соціальних і економічних відносин слов'янських народів у Північному Причорномор'ї. Напередодні Першої світової війни він опублікував свої перші праці з історії слов'янської колонізації, де магістральним акцентом стало вивчення історії переселення болгар, далматинців, македонців, поляків, сербів за нового часу до Північного Причорномор'я⁵¹. Ще одним вектором наукових праць Є. Загоровського були біоісторіографічні статті довідкового характеру, присвячені пам'яті знаних одеських істориків-славистів О. Кочубинського⁵² і В. Григоровича⁵³ та плеяди російських істориків-русистів – Є. Трифільєва⁵⁴, О. Шпакова⁵⁵ і М. Рожкова⁵⁶. Плідна наукова діяльність Є. Загоровського

⁴⁹ Див.: В. Ф. Шишов, *Пётр Осипович Потапов (1882–1945): методические материалы к спецкурсу “Русисты Одесского университета”*, О. (ОГУ) 1982, 20 с.

⁵⁰ Див.: В. В. Левченко, *Из истории Новоросийского (Одесского) университета: профессор Евгений Александрович Загоровский*, Науковий вісник. Одеський державний економічний університет 16 (2007) 184–197 та ін.

⁵¹ Е. Загоровский, *Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения*, Военно-исторический вестник 1 (1912) 87–97, 4 (1912) 125–148, 1 (1913) 63–85; Е. Загоровский, *Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения*, К. 1913, 59 с.; Е. Загоровский, *Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке (По поводу исследования проф. Г. Г. Писаревского “Из истории иностранной колонизации России в XVIII веке”*. Москва. 1909), О. (“Центральная” типография С. Розенштрауха и Н. Лемберга) 1913, 16 с.

⁵² Є. О. Загоровский, *Пам'яті проф. О. О. Кочубинського (пом. 26/V 1907 р.) [Доповідь на засіданні соціально-історичної секції 26 травня 1927 р.]*, Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН 4–5 (1929) 18.

⁵³ Є. О. Загоровский, *Життя та діяльність В. І. Григоровича [Доповідь на засіданні соціально-історичної секції 9 травня 1928 р.]*, Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН 4–5 (1929) 27–28.

⁵⁴ Е. А. Загоровский, *Е. П. Трифилев (некролог)*, Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН 2–3 (1925) 117–119.

була поступово призупинена у 1930-х рр. унаслідок двох арештів на тлі політичних репресій. Перший арешт з 16 на 17 лютого 1931 р. у справі “Весна”. 4 жовтня 1931 р. за браком доказів слідча справа була припинена, а його звільнено. Другий арешт – 23 грудня 1937 р., а 11 лютого 1938 р. за рішенням НКВС СРСР і Прокурора СРСР Є. Загоровського засуджено до вищої міри покарання (розстрілу), який було виконано 22 лютого 1938 р.⁵⁷

Внесок у розвиток *історико-славістичних* досліджень також зробив М. Рубінштейн (1897–1963). У 1922 р. він закінчив соціально-історичне відділення факультету професійної освіти Одеського інституту народної освіти (ОІНО) із захистом дипломної роботи на тему “Западные пути Киевской торговли”. Від 1 січня 1927 р. до 2 листопада 1928 р. був аспірантом Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при ОІНО (керівник М. Слабченко)⁵⁸. У 1931 р. переїхав на постійне мешкання до Москви, де і продовжив свої наукові студії. В одеський період життя М. Рубінштейн написав дві праці у слав’янознавчому напрямі. В одній він дослідив політичні й соціальні моменти історії польського народу нового часу⁵⁹. У другій М. Рубінштейн в умовах заборони радянською владою теорії “слов’янської взаємності” через побоювання її як підґрунтя згуртування новостворених слов’янських держав (Королівство Сербів, Хорватів і Словенців; Польща; Чехословаччина) на протигагу формуванню ідеології класової свідомості й інтернаціоналізму висловлював свою думку щодо ідеї слов’янської єдності. Представник генерації істориків-марксистів наголошував, що російські слов’янофіли симпатизували “в гораздо большей степени... русским славянам, нежели западным их соплеменникам”⁶⁰.

⁵⁵ Е. А. ЗАГОРОВСКИЙ, *Проф. А. Я. Шпаков (некролог)*, Государство та право. Записки Одеського інституту народного господарства 1 (1928) I–V; Е. А. ЗАГОРОВСКИЙ, *О. Я. Шпаков (некролог)*, Східний світ 2 (1928) 5–7.

⁵⁶ Е. А. ЗАГОРОВСКИЙ, *Рожков, как русский историк [Доповідь на засіданні соціально-історичної секції 24 лютого 1927 р.]*, Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН 4–5 (1929) 15–16.

⁵⁷ Див.: В. В. ЛЕВЧЕНКО, *Из истории Новороссийского (Одесского) университета: профессор Евген Александрович Загоровский*, Науковий вісник. Одеський державний економічний університет 16 (2007) 184–197 та ін.

⁵⁸ Див.: В. В. ЛЕВЧЕНКО, *Неизвестные страницы одесского периода жизни историка Николая Леонидовича Рубинштейна (1897–1963)*, Проблемы славяноведения 15 (2013) 128–145; В. В. ЛЕВЧЕНКО, *Одесский период жизни историка Миколи Рубинштейна: уточнения та доповнення інтелектуальної біографії*, Емінак: науковий щоквартальник 3 (2015) 67–77 та ін.

⁵⁹ Н. Л. РУБИНШТЕЙН, *Крестьяне и помещики в польском восстании 1831 года (По материалам Одесского областного архива)*, Каторга и ссылка 1 (1926) 131–137.

⁶⁰ Н. Л. РУБИНШТЕЙН, *Историческая теория славянофилов и ее классовые корни*, Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. статей в 2 т., с предисл. и под ред. М. Н. Покровского 1 (1927) 92–93.

Єдиним представником серед одеських вчених-істориків 1920-х рр. у проведенні етнографічно-славістичних досліджень є К. Копержинський (1894–1953). По закінченню Кам'янець-Подільської гімназії навчався на слов'яно-російському (словесному) відділенні історико-філологічного факультету Петроградського університету (1913–1918). Викладав у навчальних закладах Кам'янець-Подільська (1918–1923) і Ленінграда (1923–1925). У 1925–1928 рр. перебував в Одесі – професор Одеського інституту народної освіти, завідуючий відділом україністики Одеської Центральної наукової бібліотеки та дійсний член багатьох наукових товариств⁶¹. Впродовж усього творчого шляху пріоритетною галуззю наукових інтересів К. Копержинського була славістика. Не виключенням став і одеський період життя. Він є автором першої за обсягом та повнотою відображення наукової праці щодо історії розвитку обжинкових обрядів у слов'ян. Вчений описав зв'язок жнивварських свят з весільними, розкриваючи паралелі в обрядових елементах. Особливу увагу дослідник приділяє аналізу типових західнослов'янських, зокрема чеських національних урочистостях, процесій збору врожаю⁶². Автор низки праць у царині фольклору, етнографії, мовознавства і літературних взаємин слов'янських народів⁶³.

Отже, у 1920–1930-х рр. вчені-славісти Одеси продовжували вивчення проблем історії вітчизняної і зарубіжної славістики, що впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. сформувалася та виокремилася у самостійний напрям наукових досліджень в історіографічному процесі. Визначальною рисою славістичних досліджень одеських вчених-гуманітаріїв стало звуження їх проблематики, що відбувалося на фоні утвердження в історіографії нових ідеологічних підходів до вирішення окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах та переформатування загальних принципів розвитку гуманітарних наук в умовах формування держави соціалістичного зразка. Позитивним моментом стало те, що поряд із домінуючою проблематикою політичної історії мали місце різноманітні напрями славістичних досліджень: мовознавство (О. Томсон, П. Бузук), соціально-економічна історія і слов'янознавство (Є. Загоровський, М. Ру-

⁶¹ Л. А. САВЕНКО, *Кость Капержинський і Одеса (до 100-річчя від дня народження вченого-славіста)*, Одесі-200 II (1994) 30–32; В. В. ЛЕВЧЕНКО, *Копержинський Костянтин Олександрович*, Одеські історики, т. 1, О. (Друкарський дім) 2009, 178–180 та ін.

⁶² К. О. КОПЕРЖИНСЬКИЙ, *Обжинки. Обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку*, О. 1926, 59 [1] с.

⁶³ К. О. КОПЕРЖИНСЬКИЙ, *До системи понять часу у слов'ян*, К. 1928, 63 с.; К. О. КОПЕРЖИНСЬКИЙ, *Господарчі сезони у слов'ян*, Первісне громадянство та його пережитки на Україні I (1928) 12–26; К. О. КОПЕРЖИНСЬКИЙ, *Пережиток симпатичної магії в косарській обрядовості на Україні*, Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського II (1928) 3–9 та ін.

бінштейн), етнографія (К. Копержинський), історико-літературні сюжети (П. Потапов, В. Селінов). Одеські науковці у цілому намагалися продовжувати вивчення проблем історії слов'янських народів, проте у цей період не було створено ґрунтовних досліджень, а більшість із виданих праць становили невеличкі поодинокі розвідки. Діяльність одеських науковців дає підстави стверджувати, що Одеса залишалася одним з центрів розвитку славістичної науки, але у цілому слов'янознавство у причорноморському місті перебувало у деструктивному стані.

Загальна закономірність цивілізаційного розвитку в СРСР у 1920-х – 1930-х рр. відмічена процесом зміни генерацій науковців. У навчальних закладах і науково-дослідних установах починали діяльність молоді дослідники нової ранньосоціалістичної формації. Вони формували відмінні від попередників погляди (не власні, а нав'язувані ідеологією діючого політичного режиму) на розвиток культурного ландшафту держави загалом і на слов'янознавство зокрема. Суспільно-політичні і соціально-економічні катаклізми мали негативний вплив на вивчення проблем історії слов'янських народів, більшість яких (крім білорусів, росіян і українців) опинилася у складі ворожого табору щодо СРСР. Унаслідок зміни вектору геополітичного розвитку країни відбулося обмеження доступу науковців до документальних джерел вітчизняних архівосховищ щодо історії і культури слов'янських народів та відповідно зменшення обсягу їх інформативності у вивченні їх історичного минулого. Для радянських вчених-гуманітаріїв став неможливим доступ до документальних матеріалів із бібліотек і архівів країн Західної і Центральної Європи, що обмежувало можливість проведення наукових досліджень. Відбулося значне зменшення наукових комунікаційних зв'язків між українськими вченими та їх колегами у зарубіжних країнах. Нова генерація науковців-гуманітаріїв під впливом політичних умов необ'єктивно-критично оцінювала слов'янські старожитності, піддавала сумнівам концепції та погляди знаних вітчизняних і зарубіжних дослідників-славістів XIX – початку XX ст. Загалом усі об'єктивні й суб'єктивні чинники призвели до поступового занепаду слов'янознавчих досліджень зокрема в Одесі та загалом в СРСР.

У повоєнний час відбулися суттєві зрушення у дослідженні славістики. Традиції слов'янознавства намагався продовжити історик А. Готалов-Готліб, але його праці з узагальнюючими тезами щодо вивчення історії і культури слов'янських народів в Одесі ґрунтувалися на позиціях політичної ситуації: “Победа героической советской армии в Великой Отечественной войне над историческим врагом славянских народов –

германским захватчиком, избавившая человечество от угрозы жесточайшей тирании, освободила славянские народы от векового угнетения и дала им возможность построить свою жизнь на демократических началах. СССР стал организатором братского содружества славянских народов на экономической, политической и культурной почве. Осуществлено, наконец, то славянское единение, о котором могли только мечтать лучшие люди прошлого. В этих условиях получают новый смысл и огромное значение славяноведение в широком смысле, а также история Византии, теснейшим образом связанная с историей нашей родины у балканских народов и всего Ближнего и Среднего Востока. Это налагает на кафедры филологического и исторического факультетов Одесского университета обязанность согласовать свою работу со стоящими пред нами актуальными задачами⁶⁴.

У підсумку зазначимо, що період 1920-х – 1940-х рр. став часом дискретного розвитку славістики в Одесі. Політична позиція радянської влади не сприяла зверненню уваги одеських науковців на дослідження у галузі слов'янознавства. Ідеологічні фактори більшовиків перешкоджали збереженню наукових традицій у цій області. Вивчення і дослідження історії та культури слов'янських народів не посідало чільного місця серед навчальних дисциплін вишів і цільових наукових програм науково-дослідних установ. Обмеження міжнародних наукових зв'язків з колегами всього світу, обрив сталих історіографічних традицій призвели до деструктивної ситуації у студіюванні різних аспектів історії і культури слов'янських народів. Наявний масив наукових праць одеських науковців 1920-х – 1930-х рр. у царині слов'янознавства є важливим пластом у розвитку вітчизняної славістики.

⁶⁴ Див.: В. В. Левченко, *Матеріали личного архива А. Г. Готалова-Готлиба как исторический источник*, Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць 6 (2017) 190–197.

Наталя Солонська

УКРАЇНСТВО В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ КАНАДИ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ

Питання ролі канадсько-українських учених у розвитку слов'янознавчої науки та її ваги в Канаді на сьогодні є проблемою в науці системно недослідженою.

Білоруська дослідниця К. Вощенко зауважує, що у вітчизняній науці її країни “питання канадської інфраструктури центрів вивчення славістики висвітлюється вельми слабо”¹. Аналогічна ситуація простежується й в Україні.

Хронологічні межі статті охоплюють період від першої хвилі української еміграції в Канаду (з 1891 р.) до сьогодні. Мета статті – окреслити роль українства в розгортанні славістичного руху в Канаді. Проблема значення української діаспори в становленні іміджу слов'янського угруповання та розвитку славістики в цій країні порушується вперше.

Запропонована нами тема невіддільна від таких, як: мовна ситуація української громади в англomовному оточенні, неминучість асиміляції в ньому, збереження рідної мови як засобу консолідації української громади та національної етнічності, як ознаки належності до слов'янства².

Значні напрацювання з напрямів славістики низки учених України різних поколінь: П. Бузук, В. Піскун, Д. Дорошенко, І. Зілинський, О. Колесса, І. Огієнко, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Франко, Д. Чижевський та ін. Торкаються її й: Б. Ажнюк, М. Гримич, В. Євтух, В. Жила, Ю. Жлуктенко, О. Ковальчук, І. Краснодемська, І. Осташ, В. Трошинський, письменник Ф. Зубанич та ін.

Їх канадські колеги за кордоном збільшили спільний обсяг славістичних досліджень. Тема “українство і слов'янство” простежується в монографіях і статтях таких канадсько-українських учених, як: К. Андруси-

¹ К. V. VOSHCHENKO, *Contemporary Slavic Studies in Canada*, European researcher 6 (9) (2011) – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.erjournal.ru/journals_n/1309518973.pdf. – Назва з екрану.

² Н. Г. СОЛОНСЬКА, *Слов'янська емігрантологія та бібліографія українського поселення в Канаді*, Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.), К. 2016, с. 340–343; Н. Г. СОЛОНСЬКА, *Слов'янська окремішність та акультурація перших українських переселенців до Канади*, Наук. праці: науково-метод. журн., вип. 270, т. 282. Історія, Миколаїв (Вид-во ЧНУ імені Петра Могили) 2016, с. 27–31; Н. Г. СОЛОНСЬКА, Г. О. БОРИСОВИЧ, *125-річчя поселення українців у Канаді*. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.nbv.gov.ua/> – Назва з екрану.

шин, В. Боровик, В. Буйняк, В. Кайє-Кисілевський, С. Кірсахбаум, Б. Медвідський, І. Нагаєвський, митр. Іларіон (І. Огієнко), Ю. Луцик, О. Роїк, Я. Рудницький, Я. Славутич, Ю. Фотій та ін., проф. історії Східної Європи Д. Сімпсон. Одна з узагальнювальних праць з історії слов'язознавства в Канаді – стаття В. Кірконнелла “The Place of Slavic Studies in Canada” (Slavistica, 1958).

Так, Я. Рудницький у праці “Славистика в Канаді в 1950 р.”³ здійснює стислий огляд досліджень зі славистики в Торонтському, Монреальському, в інших канадських університетах (Західно-Онтарійському, МекМастерському, Квінському); славистичних з’їздів, конференцій, доповідей; славистичних видань, випущених у Канаді; участь українських учених у цих заходах. Продовження подібних, дуже цінних, аналогічних досліджень не сталося, хоча славистика в Канаді активно і динамічно розвивається.

Це засвідчує й одна з небагатьох статей, надрукованих в Україні: “Становлення і розвиток славистичних студій у Канаді (1945–1954)” (Р. Сіромський, Г. Сіромська)⁴, що має доволі велику і цінну пристатейну бібліографію. Дослідники аналізують становлення і розвиток славистичних студій у Канаді, побіжно торкаючись й місця в цьому процесі канадського українства як представників слов’янської групи іммігрантів. Не обійдемо увагою й захищену в 2008 р. М. Бабутою в м. Томську (Росія) кандидатську дисертацію “Формирование и современное состояние украинской диаспоры: конец XIX – начало XXI вв.”, де зокрема проаналізовано і шляхи й форми збереження та відтворення національної ідентичності.

Канада – найбільша за площею країна. За територією вона займає в світі перше місце (9,97 млн кв. км). Це – федерація, що складається з 10 провінцій і 3 територій⁵. Акт про Британську Північну Америку 1867 року проголосив її домініоном Великобританії⁶.

Населення Канади прийнято умовно поділяти на дванадцять мовних груп.

Історично це – неслов’янська країна⁷. Її корінне населення – ірокези, індіанці. Їх племена були розкидані по всій її величезній території.

³ Я. Рудницький, *Славистика в Канаді в 1950 р.*, Укр. Вільна Акад. Наук, Вінніпег 1950, 46 с. – (Slavistica / Праці Інституту слов’язознавства; ч. 9).

⁴ Р. Сіромський, Г. Сіромська, *Становлення і розвиток славистичних студій у Канаді (1945–1954)*, Проблеми слов’язознавства, вип. 65 (2016) 65–76.

⁵ *Століття конфедерації Канади (1867–1967)*, Рідна нива: календар на звичайний 1967 рік. Століття Канади (1867–1967), с. 7–8.

⁶ *Canada one Hundred. 1867–1967*, published under authority of the Honourable Robert H. Winters Minister of Trade and Commerce, Ottawa 1967, 504 p.

⁷ З. Бичинський, *Історія Канади*, Вінніпег 1928, 222 с.

Індіанці й ескімоси, що жили здавна на ній, припускають учені, мають азійські корені. Втім, Канаді, яка невідступно дотримується своєї Конституції, вдалося позбутися дискримінації за расовими, етнічними та конфесійними ознаками.

Наприкінці XIX ст. колосальний простір країни “кленового листка” треба було освоювати, залюднювати⁸. Сюди стали прибувати іммігранти: англійці, французи, німці, поляки, росіяни, українці та ін. Слов’яни відчутно програвали за чисельністю в колі інших груп переселенців, а відповідно, і менше могли впливати на розвиток загальної культури багатонаціональної держави. Мало що змінили в цій картині й процеси масової еміграції з країн Європи після Другої світової війни (третя хвиля української еміграції), хоча утворилися білоруська, польська, російська, українська та інші діаспори. У цьому різноманітті культур і формувався національний розвиток Канади⁹.

Найбільша чисельність українців-іммігрантів припадає на провінції: Онтаріо, Альберта; Британська Колумбія, Манітоба; Саскачеван; Квебек¹⁰.

Науковці виділяють в українській еміграції до Канади п’ять хвиль¹¹. Перша еміграція – трудова, селянсько-заробітчанська. Від першого поселення українців у Канаді минуло понад 125 років¹². Нині в ній проживає найбільша в світі українська діаспора¹³.

Канада на час першої та ще й другої хвилі еміграції українців (після поразки Українських визвольних змагань) не мала виразного, об’єктивного уявлення, що являє собою слов’янська культура, а, відповідно, й історія країн, з яких переселялися до неї їх представники. Тільки

⁸ О. Сороко-Цюпа, *История Канады*. – Електронний ресурс. – Режим доступу: – http://www.sena.lt/istorija/soroko-czyupa_oleg-istoriya_kanady/591825. – Назва з екрану.

⁹ V. J. KAYE-RYSILEVS’KY, *Slavik Groups in Canada*, *Slavistica*, ч. 12. Вінніпег (Укр. Вільна Акад. Наук) 1951, с. 1–29.

¹⁰ Ф. Д. Заставний, *Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах)*, Л. (Світ) 1991, 120 с.

¹¹ *Пропамятна книга з нагоди Золотого ювілею поселення українського народу в Канаді (1891–1941)*, уложена укр. священниками під проводом свого єпископа; Єпископський Ординаріят, Йорктон (Голос Спасителя) 1941, 338 с.

¹² В. Ю. МАКАР, *Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади*, дис. ... канд. політ. наук; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Чернівці 2004, 208 арк.; С. Я. Рудик, *Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.)*, дис. ... канд. іст. наук; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, К. 2003, 177 арк.

¹³ *Вторая Международная конференция по канадским исследованиям в Университете им. Витаса Великого, Литва, 18 окт. 2014 г.*, Канадский ежегодник. Труды (2002) 228 с.; М. Антонович, *Століття поселення українців у Канаді*, Український історик 31–2 (108–109), рік 28 (1991) 37–39.

в 1930 р. з'являються в канадських шкільних підручниках деякі відомості про Україну та українців.

Ефективним засобом розкриття історії слов'янства, її оприлюднення в умовах англомовного та французькомовного середовища стало відстоювання засад власної української культури, мови, представлення історії та культури України, а українства як слов'янської етнічної групи¹⁴.

Підкреслимо, проблема “українство в слов'янському світі Канади” тісно переплітається з темою “українство в контексті багатокультурності Канади”, більше того, – невіддільна від неї. Непересічний і вирішальний вплив на проблему “українство в слов'янському світі Канади” має формування та реалізація політики багатокультурності як суспільного явища в цій країні, формування його концепту специфіки та модифікацій.

Розпочиналося позиціонування українства і в слов'янському світі Канади, і в її чужомовному оточенні з перенесення і привнесення в іншу культуру власних назв поселень, вулиць, імен; від заходів зі збереження рідної мови, зокрема, включення її до шкільного курсу, дозволу урядів провінцій викладати українську мову в університетах країни, у створенні у вищих навчальних закладах кафедр українознавства; організації читалень, бібліотек, народних театрів; послідовного дотримання релігійних свят, проведення культурно-освітніх заходів, виконання народних обрядів, дотримання національних традицій. Навіть за своєю будовою, архітектонікою поселення українських іммігрантів нагадували національний пейзаж їх історичної батьківщини. В архітектурі, народному побуті максимально збережено елементи національного стилю, які міцно підтримують українські музеї, що діють по всій Канаді і є вельми популярними серед різних верств населення. Й сьогодні в цій країні численні вулиці (навіть у містах) мають українські назви. Це, крім слов'янського “зафарбування”, є незаперечним засобом також і проти лінгвоциду. Оригінальним та яскравим атрибутом культурного пейзажу піонерської доби була українська католицька та православна церква.

Про визнання українства як слов'янської групи свідчить і встановлення пам'ятників Тарасові Шевченку, князеві Володимиру, Іванові Франкові, Лесі Українці, Василеві Стефанику, Маркіянові Шашкевичу; пам'ятника жертвам голодомору в Україні 1932–33 рр., меморіальних дощок тощо.

Знаменною подією в науковому житті Канади 1949 р. стало переведення в цю країну з Німеччини Інституту славістики, заснованого в

¹⁴ В. М. ПІСКУН, А. В. ЦІПКО, О. В. ЩЕРБАТЮК [та ін.], *Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини*, К. (ЗАТ “Нічлава”) 2004, 240 с.

1948 р. видатним українським філологом і славістом Я. Рудницьким. Під його керівництвом, також у 1949 р., розгортає свою роботу і Відділ славістичних студій у Манітобському університеті (Вінніпег), де було створено солідну бібліотеку.

Не обійдемо увагою й Відділ славістичних студій в університеті Британської Колумбії (Ванкувер), заснованому в 1945 р. (підтримувався фундацією Рокфеллера) і де головне місце займало вивчення російської мови. Таке ж саме провідне місце цей напрям посідав і у Відділі модерних мов (Department of Modern Languages) Альбертського університету (Едмонтон).

Унікальним у білінгвістичному процесі не тільки інтеграції української культури в чужу культуру, англійську і французьку, а й презентація її в новому суспільному оточенні, є те, що розпочинали його, в основному, вимучені злиднями, неписьменні люди з Буковини і Галичини, але які несли в собі потужний потенціал відчуття власної національної окремішності, високих духовних джерел історичної батьківщини, що сягали корінням в епоху Київської Русі, в добу Галицького князівства.

Відома англomовна канадська письменниця українського походження Мирна Косташ пише (це погляд людини із “середини” канадського суспільства), що “самоідентифікація канадських українців як українців, а не канадських, спричинилася тим, що вороже ставлення англо-канадців до іммігрантської чужості змушувало багатьох канадських українців знаходити розраду не в безликій асиміляції «канадськості» (для іммігрантів та їхніх нащадків у першому поколінні, це було цілком неможливо), а в утвердженні національної гідності”¹⁵. Тобто, це відчуття підтримувало на висоті й культивувало в англomовному середовищі загальну слов'янську культуру; не давало можливості “розчинитися” її представникам в іншомовному просторі; зберегти своє найдорожче й одвічне – мову.

Українські емігранти прибули до Канади із земель, де цілеспрямовано не десятиліттями, а століттями владами ігнорувалися, знищувалися українська мова, книга, культура. Завданням українства було відновлення історичної справедливості на новій батьківщині.

Я. Рудницький нагадує і наголошує: “Традиції української славістики сягають своїми початками XVII ст. і в'яжуться з ім'ям визначного філолога того часу Мелетія Смотрицького, що видав 1619 року свою знамениту граматику церковно-слов'янської мови”. У спільний науковий ресурс української славістики внесли свій вклад і М. Максимович (“він перший відзначив повноголос на ознаку східнослов'янських мов), й

¹⁵ І. Бурковський, *Українство в Канаді – очима канадки*, Всесвіт 5/6 (1994) 147.

І. Срезневський (“автор багатьох праць про церковно-слов’янську мову”), Й. Бодянський (“він видавав церковно-слов’янські пам’ятки”) та ін. (див.: Я. Рудницький, *Скорочений текст інавгураційної доповіді з нагоди відкриття Інституту слов’янознавства УВАН в Авсбурге 19 серпня 1948 р.*).

Справжній інтерес до слов’янства, славістики, “нової ділянки на канадському науковому полі”¹⁶ почав зростати в Канаді після Другої світової війни, коли до цієї країни хлинула третя хвиля української еміграції¹⁷. Це був потік осіб, свідомих своїх національних традицій і слов’янськості.

Першим серед канадських університетів запровадив славістичні студії Саскачеванський університет. Головну роль у цьому відіграли Дж. Симпсон, Т. Павличенко, К. Андрусинин. Заснування окремого Департаменту славістичних студій у цьому вищому навчальному закладі під керівництвом проф. Я. Рудницького припадає на 1945–1946 рр. У 1945 р. в цій вищій школі було створено Славістичний департамент. Його першим головою став Костянтин Андрусинин. Він і запровадив у Департаменті славістичну філологію. Крім україністики, увів полоністику, русистику. Із часом К. Андрусинина заступила Рома Франко. Професорські посади обійняли доктор В. Буйняк, О. Роїк, Ю. Луцьків.

Завдяки ініціативі д-ра А. Г. С. Джилсона почали функціонувати славістичні студії у Вінніпезькому університеті в 1949 р. У тому ж році створено Центр слов’янських студій (Centre d’Etudes Slaves) при філософському факультеті Монреальського університету. В програмі: слов’янська філологія. Мови: польська, російська, словацька, українська, чеська. Курси – слов’янської цивілізації, слов’янських літератур, канадська цивілізація і т. д. З українців-викладачів: М. Павленко-Луців (східні слов’яни); д-р Д. Донцов (українська література), д-р Ю. Русов (українська культура); о. д-р М. Залеський (українська цивілізація – стара церковно-слов’янська мова, введення до слов’янського мовознавства і методики слов’янського навчання), о. д-р І. Назарко (історія церкви). Монреальський центр слов’янських студій здійснював також широку діяльність з інформування канадського суспільства про слов’янську історію і культуру.

На 1949 р. припадає й організація Департаменту славістичних студій у Торонтському університеті. Першим славістом тут став проф. Б. Е. Шор, з часом – секретар Славістичної Асоціації Канади. Через рік у виші було введено цикл українських доповідей¹⁸.

¹⁶ Я. Рудницький, *Славістика в Канаді в 1950 р.*, с. 5.

¹⁷ *Ibid.*, 45 с.

¹⁸ *Ibid.*, с. 28.

Стає традицією й комунікаційно-наукова діяльність учених-славистів у Канаді: проводяться зустрічі славистів у Торонто, річний з'їзд славистів, Слов'янський конгрес (МакМастерський університет, Гамільтон)¹⁹, славистичні конференції (організатор першої – В. Кірконнелл) тощо.

Завдяки зусиллям проф. Т. Домарадського, в 1949 р. розгортають свою діяльність славистичні й східноєвропейські студії в Оттавському університеті (столиця Канади). Завдання нового осередку окреслені, як “заохота мови й літератури тих народів, що в поважному числі емігрували з півдня й Сходу Європи до Канади. Курси в Інституті призначені однаково для студентів із цих країн, а теж і для всіх, хто цікавиться життям і долею етнічних груп, які є тепер під російською окупацією”²⁰.

Я. Рудницький підкреслює: “у загал слов'янської науки починає поступово (sic! – Н. С.) включатися наймолодша ділянка славистики, історія слов'янської етнічної групи у Канаді”²¹. Славистичні студії (відділи) постають при університетах у Ванкувері, Альберті, Едмонтоні, Саскатуні, Торонто, Монреалі, Бритійській Колумбії тощо.

З 1949 р. у Вінніпезі (за редакцією Я. Рудницького) українською та англійською мовами видається слов'янознавча серія неперіодичних монографічних випусків “Slavistica” з проблем слов'янознавства та україністики. Зокрема, було видано 20 випусків “Slavica Canadiana”²². У 1956 р. засновується Канадський інститут українських студій (CIUS) (в Альбертському університеті з ініціативи Канадської федерації українських підприємців і професіоналістів, філіал – у Торонто). Його друкований орган – журнал “Канадські славистичні документи” (Canadian Slavonic Documents Magazine). З 1956 р. видається “Canadian Slavonic Papers” (CSP), де присутня, хоча й рідко, й українська проблематика. У цьому, скоріше, відбито певну неактивність і наших вітчизняних дослідників. Це – щоквартальник, міждисциплінарний журнал Канадської асоціації славистів, що видається англійською та французькою мовами і де порушуються проблеми мови та лінгвістики, літератури, історії, політології, соціології, економіки, антропології, географії, філософії та мистецтва. Журнал підтримується Радою з досліджень соціальних та гуманітарних наук Канади, грантів з Альбертського університету та Канадською асоціацією

¹⁹ Див.: *Український голос*, Вінніпег 1950 (5 лип.).

²⁰ Я. Рудницький, *Славистика в Канаді в 1950 р.*, с. 30.

²¹ *Ibid.*

²² Н. Г. Солонська, *Наукове видання “Slavistika” (1948–1958): історичний огляд*, Славистична збірка, вип. 3 (2017).

славистів²³. (За електронною адресою: <https://www.artsrn.ualberta.ca/csparxiv/> подано архів журналу).

CIUS є фундаментальним ресурсом для університету Альберти, «інтернаціональної місцевої спільноти та України. CIUS сприяє розвитку науки та освіти, видає книги та науковий журнал, розробляє матеріали для набуття освіти на українській мові, організовує конференції, лекції, семінари, нагороди і стипендії для аспірантів, а також дослідницькі гранти для вчених. CIUS також вносить свій вклад у культурно-просвітницький розвиток українських співтовариств у Канаді в спосіб надання спеціалістів і ресурсів для їх діяльності»²⁴.

У структурі КІУС: Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика, Українсько-Канадська програма, Програма досліджень сучасної України ім. Стасюка, Український лінгвістичний освітній центр, Українська програма церковних досліджень, Програма досліджень Східної Європи ім. Ковальських, Канадсько-український законодавчий та міжурядовий проект. Успішно працюють: The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, UCRDC (Українсько-канадський дослідницько-документаційний центр), Ukrainian Resource & Development Centre, URDC (Центр українського розвитку та ресурсів); Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage, St. Thomas More College of the University of Saskatchewan, RСУН (Центр дослідження української спадщини при коледжі Св. Томаса Мора; створено в 1998 р.).

19 вересня 1980 р. стала дійсністю кафедра культури та етнології ім. Гуцуляків при відділі слов'янських і східноєвропейських студій в Альбертському університеті. Подружжя Ераста і Лідії Гуцуляків передали великий добродійний внесок на розвиток цієї кафедри.

У 1998 р. утворено Слов'янську дослідницьку групу Університету Оттави. Мета – підвищення ефективності досліджень зі слов'янської проблематики – культури, літератури; організація наукових заходів; видавничої діяльності; просвітницької роботи; організація міжнародних проектів та співробітництва тощо.

Продуктивно функціонує незалежне наукове співтовариство – Канадська асоціація славистів (Canadian Association of Slavists (CAS)), створена на базі канадського філіалу Американської асоціації вчителів славистики і східноєвропейських мов (ATSEEL). CAS входить до Канад-

²³ *Canadian Slavonic Papers*. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <https://sites.ualberta.ca/~csp/> – Назва з екрану.

²⁴ *Canadian Slavonic Papers*.

ської федерації гуманітарних та соціальних наук, є членом Міжнародного комітету славистів (ICS) та Міжнародної асоціації українських досліджень. Членами CAS є викладачі та дослідники в галузі славистики та споріднених дисциплін. Організація проводить різного роду заходи, здійснює обмін досвідом з аналогічними структурами; видавничу діяльність (монографії, збірники наукових статей, історіографічні огляди, які, на жаль, не відомі в Україні)²⁵.

У 2002 р. в CAS було виокремлено як автономну організацію Канадську асоціацію українських досліджень (CAUS). Перший її президент – Роман Сенкус.

Принагідно зазначимо, що в Центрі російських та східноєвропейських досліджень (Університет Торонто) (Centre for Russian and East European Studies (CREES)) діє Програма українських досліджень П. Яцика. Підкреслимо, цей добровічний узагалі чимало зробив для україністики: в Торонто фінансував Програму з вивчення України, Центр слов'янських та східноєвропейських ресурсів; зніціював багато інших важливих для української діаспори проектів.

У Департаменті слов'янських мов та літератур (Department of Slavic Languages and Literatures) (Торонто) функціонують курси: української мови, української літератури та культури, канадо-української літератури, курс, присвячений Києву, курси – українська драма, українська поезія, українська новела, курс, присвячений Тарасові Шевченку, та курс історії української мови.

З 1976 р. виходить “Journal of Ukrainian Studies” (“Журнал українських досліджень”). Це – єдине канадське періодичне видання, що повністю присвячене українським і канадським дослідженням. Видається також електронний журнал – слов'янський шоквартальник “Toronto Slavic Quarterly”. RCUH видає “The Heritage Press service”. Щорічний інформаційний бюлетень. “RCUH Focus” повідомляє про діяльність Центру, соціально-орієнтовані програми, зв'язки з місцевим співтовариством. Друкований орган CAUS – “Journal of Ukrainian Studies” (“Журнал українських досліджень”). Офіційний друкований орган Канадської асоціації славистів (CAS) – “Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes” (журнал “Канадські праці зі славистики” (під патронатом Альбертського університету). Заснований 1965 року.

²⁵ В. И. МЕНЬКОВСКИЙ, М. А. ШАБАСОВА, *Современная канадская инфраструктура изучения славистики*, Российские и славянские исследования: науч. сб., вып. 2, Минск (БГУ) 2007, с. 240–245.

“Слов’янський щоквартальник Торонто” (“Toronto Slavic Quarterly”) – академічний електронний журнал Університету Торонто, на базі якого було опубліковано перше видання “Щорічного слов’янського журналу Торонто” (“Toronto Slavic Annual”), – колекції статей, оприлюднених у часописові впродовж року²⁶.

2002 року офіційно зареєстровано Канадську асоціацію українських досліджень (The Canadian Association for Ukrainian Studies, CAUS), який видає “Журнал українських досліджень” (“Journal of Ukrainian Studies”) під егідою Канадського інституту українських досліджень (Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS). Це єдине канадське періодичне видання, яке повністю присвячене українським та канадсько-українським дослідженням.

“Канадські праці зі славістики” (“Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes”) – міждисциплінарне видання англійською та французькою мовами, де оприлюднюються дослідження за темами славістики²⁷. Щоквартальник, заснований 1956 р., є офіційним друкованим органом CIUS. Випуск у світ різноманітних видань, зокрема журналу “Схід-Захід”, відбувається згідно з програмою досліджень Східної України ім. Ковальських (м. Едмонтон, Канада).

Триває постійний пошук нових підходів і методів вивчення слов’янського регіону, що відповідають вимогам сучасності²⁸.

Наприклад: “Toronto Slavic Annual” (2003, №1) публікує статті: Maria G. Rewakowicz, *Introducing the Ukrainian Emigre Poets of the New-York Group*; Dmitrii Bak, *По-українски думаю, вижу и осязаю мир...*; *Canadian poets*, translated by Evgeny Vitkovskii, Mikhail Gasparov and Roman Dubrovkine. Bibliographies Leszek Czubik Bibliography of Selected Works by Current and Recent Professors of the Department of Slavic Languages and Literatures, University of Toronto²⁹.

На превеликий жаль, представники наукового світу України не мають можливості всебічно ознайомитися з доробком славістичних центрів Канади. Література навіть англійською мовою опиняється у фондах бібліотек країни, в їх центральному осередку – Національній бібліотеці

²⁶ О. ЛИСЕНКО, *Електронні періодичні видання зі славістики*, Вісн. Книж. палати 9 (2005) 51–52.

²⁷ V. BUYNIAK, *Slavic Studies in Canada: An Historical Survey*, Canadian Slavonic Papers, vol. IX, № 1 (Spring) (1967).

²⁸ К. V. VOSHCHENKO, *Contemporary Slavic Studies in Canada*.

²⁹ *Toronto Slavic Annual*. – Електронний ресурс. – Режим доступу :<http://sites.utoronto.ca/tsq/tsa/tsa2003.shtml>. – Назва з екрану.

України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), у відділі зарубіжної україніки, – випадково, за рахунок поодиноких дарунків, оскільки про стабільне придбання наукової літератури НБУВ з фінансових причин навіть не може йтися. Свого часу щирий вчинок було здійснено Я. Рудницьким, який подарував НБУВ свою книжкову колекцію. Зберігаються у фондах НБУВ і деякі праці (з численних) знаного канадсько-українського вченого, етнолога, фольклориста славіста Р.-Б. Климаша.

Отже, сучасний світ потребує спільних канадсько-українських досліджень із проблем славістики, взагалі досліджень, які відбивають ситуацію з проблеми в країнах поселення наших колишніх співвітчизників.

Стан і тенденції розвитку слов'янознавства в Канаді, особливості вивчення ролі в ньому канадсько-українських учених визначають і методичу цих досліджень.

Слов'янознавча проблематика в Канаді безпосередньо перетинається з такими науковими дисциплінами, як емігрантологія, мовознавство, онтологія (назвознавство), фольклористика, мистецтвознавство, геортологія та ін., що свідчить про міждисциплінарність досліджень і є темою інших наукових статей³⁰.

Історіографія із заявленої нами проблеми перебуває на самому початку свого створення. І якщо стосовно цього ще зарано ставити питання, то об'єктивним підґрунтям для джерелознавчих досліджень може стати славістична преса Канади й наукова періодика сучасної України.

Крім вищеназваних зарубіжних наукових видань, питання славістики в Канаді та інших країнах порушуються і у таких наукових виданнях України, як: “Проблеми слов'янознавства” (Інститут славістики Львівського національного університету ім. І. Франка); у збірниках наукових праць: “Слов'янські обрії” (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського та ін., Київ); “Слов'янський світ” (Інститут мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ); “Слов'янський вісник” (Рівне), “Слов'янський збірник” (Одеса) тощо.

У сучасній Канаді проводяться численні наукові дослідження та заходи зі славістичних досліджень, в яких беруть участь представники української діаспори. Наприклад, в університетах – Торонтському, Альбертському, Карлетона.

Наші вітчизняні дослідники сьогодні перебувають на підходах до розв'язування проблеми – унікальності ролі українства в опозиціону-

³⁰ Н. Г. Солонська, *Слов'янська емігрантологія та бібліографія українського поселення в Канаді*, с. 340–343; Н. Г. Солонська, *Наукове видання “Slavistika” (1948–1958): історичний огляд*.

ванні слов'янства в Канаді. Цю національну унікальність глибоко відчув і пояснив ще понад століття тому славіст, етнограф, книгознавець, бібліографознавець, професор Дерптського та Київського університетів, учень Й. Бодянського О. Котляревський (1837–1881). Учений аналізує інший період української історії, однак слова його вельми доречні до порушеної нами теми. Цією цитатою ми хочемо підбити підсумки пропонованої статті:

“Только любовь к родному попелищу, к отогретому месту, с котрым соединилось много дорогих воспоминаний, только эта любовь могла побудить разбежавшееся при вторжении татар население – к возвращению на прежние жилища. Эту привязанность к отчизне не могли искоренить даже многовековые бури непосредной казацкой жизни: подвержаемое многочисленным искушениям, святое чувство это только крепло, мужало: оно и теперь залегло основным камнем народного малорусского характера – и оно-то, главным образом, служит верною порукою, что нынешние малороссияне – прямые и достойные потомки тех русичей, к народному чувству которых обращался певец Игоря, возбуждая вступить за землю Руськую и за обиду того времени!”³¹.

³¹ А. А. Котляревский, *Опыт исторической грамматики русского языка* [в:] А. А. Котляревский, *Сочинения*, т. 1, Санкт-Петербург (Тип. импер. АН) 1889, с. 637.

Таїса Сидорчук

**ОМЕЛЯН ПРИЦАК ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В 1970–1990-х рр.**

2018 рік в історії вітчизняної науки позначений щонайменше двома знаменними датами – 100-річчям заснування Національної академії наук України у добу Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським та 50-річчям постання українознавчого центру у США, що згодом отримав назву Harvard Ukrainian Research Institute – Український науковий інститут Гарвардського університету (далі: УНІГУ). Програма створення центру українських студій у Гарварді була розроблена Омеляном Прицаком і ухвалена у грудні 1967 р. Фондом кафедр українознавства (далі: Фонд) та радою наукових консультантів при цьому ж Фонді. Офіційно українські студії у Гарвардському університеті були започатковані у січні 1968 р. на підставі угоди між президентом та науковцями університету, з одного боку, та Фондом кафедр українознавства, з іншого. Відповідно до концепції О. Прицака, структура українських студій у Гарварді передбачала створення: а) трьох українознавчих кафедр (історії України, української мови, української літератури); б) відділення україніки в бібліотеці університету; в) науково-дослідного інституту¹. Реалізація цієї програми та ще й в умовах еміграції вимагала, з одного боку, відповідно до умов Гарвардського університету фінансового забезпечення українознавчого центру через заснування у Гарварді спеціального фонду, зібраного зусиллями всієї української спільноти у США, а з другого боку, – залучення високопрофесійних викладачів та добір студентів і докторантів. У здійсненні такого масштабного науково-освітнього проекту значна роль відводилася видавничій діяльності, яка розвивалася відповідно до завдань, наукових та матеріальних ресурсів УНІГУ. Оскільки О. Прицак був автором концепції українських студій у Гарварді та основним її активним її провідником, у пропонованій статті аналізується видавничий напрям діяльності УНІГУ протягом перших двадцяти років українознавчого центру – від його започаткування і до початку 1990-х рр. Ці роки в історії УНІГУ позначені становленням Гарвардського українознавчого

¹ Див.: ОМЕЛЯН ПРИЦАК, *Чому катедри українознавства в Гарварді?* Кембрідж, Масс.; Нью Йорк, Н. Й. 1973, 188 с.

осередку як визнаного міжнародною науковою спільнотою університетського центру. Верхня межа обумовлена тим, що у 1989 р. О. Пріцак виходить на пенсію і з початку 1990-х рр. переїздить до Києва для заснування нових наукових інституцій в Україні. Частина видавничих проектів УНІГУ, що побачили світ у 1990-х і навіть у 2000-х рр., готувалися ще за участі О. Пріцака, а також за його безпосередньої підтримки та у співпраці.

Для втілення плану створення українських студій у Гарвардському університеті у травні 1968 р. деканом факультету гуманітарних наук був заснований Комітет українських студій (далі: Комітет), до якого входили професори університету Омелян Пріцак (голова) та члени – славіст Гораций Лант, історик Річард Пайпс, візантолог Ігор Шевченко, літературознавець Віктор Вайнтрауб. Крім того, були запрошені професори Олександр Оглоблин, а також Збігнєв Вуйцик та Анджей Геровський з Польщі. Одночасно О. Пріцакові вдалося сформуванати першу групу молодих дослідників з україністики – Орест Субтельний, Любомир Гайда, Григорій Грабович, Френк Сисин та Зенон Когут. Це дало можливість О. Пріцакові започаткувати щотижневий Семінар українських студій (далі: Семінар) для формування молодого покоління вчених-україністів.

Ідея та формат Семінару також належали О. Пріцакові, який формулював головну мету Семінару як обмін результатами наукових досліджень та ідеями з різних українознавчих дисциплін між студентами, професорами та гостьовими лекторами і дослідниками. Семінар, на його думку, служив школою методології дослідницької роботи, з одного боку, та допомагав у реалізації довгострокового проекту центру – підготовки біобібліографічних праць і колекцій історичних документів, – з другого. І нарешті Семінар бачився О. Пріцаком як форум обміну науковим досвідом та інформацією між старшим поколінням вчених і молодими дослідниками. При цьому акцент робився на міждисциплінарних підходах, тобто нова генерація дослідників мала бути відкритою до методів і проблем у різних дисциплінах українських студій загалом, і особливо до сучасної наукової діяльності та індивідуальних досліджень американських і канадських науковців у галузі славистики та україністики. Супровідна функція семінару полягала у сприянні розвитку духу кооперації між студентами і членами факультету через спільну участь у дискусіях і виданнях². Семінар проводився О. Пріцаком як головою Комітету українських студій та заступниками і членами Комітету І. Шевченком та В. Вайнтрау-

² O. PRITSAK, *Introductory Remarks*, Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1970–1971, Cambridge, Mass. 1 (1970–1971) 3.

бом. Секретарями Семінару були Ph.D.-кандидати, кожний з яких виконував ці функції протягом половини навчального року. До обов'язків секретаря також входило ведення протоколу Семінару.

З 1970–1971 навчального року матеріали цих протоколів за весь навчальний рік публікувалися під назвою “Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies” (далі: “Minutes”). Протокол кожного засідання включав стислий виклад доповіді одного з учасників Семінару, прізвища осіб, що взяли участь у дискусії, та резюме висловлених ними думок, а також бібліографію доповіді. До друку “Minutes” готували секретарі Семінару та О. Прицак у статусі консультанта. Видання виходило як щорічник і включало матеріали всіх засідань Семінару, що відбулися протягом академічного року. В середньому кожний том оприлюднював матеріали 25–30 щорічних засідань Семінару. Серед визначних науковців, що брали участь у Семінарі і матеріали яких представлені в “Minutes”, були О. Оглоблин, Я. Рудницький, Ю. Шевельов, В. Кіпарський, Д. Оболенський, Alexandre Bennigsen, Zbigniew Wójcuk, Andrej Poppe, Marc Raeff, Bernard D. Weinryb, Riccardo Picchio, Moshe Altbauer, Alexander Gieysztor, Stefan Kieniewicz, Dov Noy, Horace G. Lunt, Shmuel Ettinger. Оскільки Семінар, за задумом О. Прицака, бачився насамперед як форма наукового вишколу молодих дослідників – і студентів старших курсів, і Ph.D.-кандидатів, закономірно, що більша кількість тих, хто виступав, була саме з числа останніх. Наприклад, вже протягом першого року своєї роботи, в 1970–1971 навчальному році, на 23 засіданнях Семінару виступили 13 студентів та 10 професорів і лекторів. Подібна тенденція зберігалася протягом всіх наступних років роботи Семінару. Перший номер “Minutes” був підготовлений першими секретарями Семінару – З. Когутом, зі спеціальності “історія” та Г. Грабовичем зі спеціальності “порівняльна література”³. Всього у 1970–1979 рр. вийшло 9 номерів журналу, які висвітлюють матеріали 299 засідань Семінару. Залучення дослідників-початківців до ведення протоколів Семінару і до підготовки їх до друку формувало та удосконалювало навички студіюючої молоді лаконічно висловити суть реферату доповідача та думки учасників дискусій, а також сприяло отриманню досвіду редакторської, організаційної та видавничої роботи.

Якщо “Minutes” виходив один раз протягом академічного року, то вихід у світ другого періодичного видання під назвою “Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications” (далі: “Recenzija”) відбу-

³ *Report on the development and current status of Ukrainian Studies at Harvard*, Наукова бібліотека НАУКМА, ф. 10, оп. 1, спр. 1266, арк. 2.

валося два рази на рік. О. Пріцак розглядав цей журнал як майданчик для дискусій та оцінки найновіших друкованих праць у галузі україністики, що побачили світ у радянській Україні. Журнал представляв собою огляд публікацій українських радянських науковців, у тому числі монографічних досліджень, наукових збірників та журналів у галузі української історії, літератури, мовознавства, а також споріднених наукових дисциплін – соціології, антропології, археології та політичних наук. Подібно до основної ідеї призначення Семінару, мотивацією заснування журналу було прагнення також створити засіб наукового діалогу та обміну ідеями у сфері української гуманітаристики і соціальних наук між різними поколіннями дослідників. Фактично журнал створював можливість молодим дослідникам студіювати праці старших науковців і публікувати свої дослідження. Невипадково О. Пріцак називав “*Recenzija*” саме студентським журналом⁴. Відповідальним за підготовку журналу до друку (аналогічно з “*Minutes*”) призначався студент-випускник університету – учасник Семінару. О. Пріцак, як голова Комітету українських студій мав функції консультанта-радника. При цьому щопівроку відбувалася ротація головного редактора, тобто кожний студент відповідав за видання одного номера. Передбачалося, що й розповсюдженням журналу займаються самі студенти – учасники Семінару⁵.

В перший рік виходу у світ, у 1970–1971 рр., журнал був профінансований Комітетом українських студій. У подальшому засновники розраховували на підтримку з боку передплатників, зокрема відомо, що вже через рік після виходу першого номера журнал передплачували 250 читачів та установ, серед яких 50 бібліотек з різних континентів. Крім того, вже перші номери “*Recenzija*” отримали відгуки з академічного середовища, зокрема був відзначений високий науковий рівень видання⁶. Журнал неодноразово був рецензований науковцями Гарвардського та інших американських університетів, отримуючи при цьому схвальні відгуки⁷.

Всього протягом 1970–1979 рр. вийшло у світ 16 номерів журналу. Більшість оглядових статей були підготовлені дослідниками-початківцями – членами Семінару із залученням окремих авторів із середовища Гарвардського університету та поза його межами. З-поміж студентів та молодих дослідників у підготовці до друку та написанні статей брали

⁴ ОМЕЛЯН ПРИЦАК, *Чому катедри українознавства в Гарварді?*, с.119.

⁵ *Harvard Ukrainian Studies Newsletter* (April 1970) 4–5.

⁶ *Ibid.*, vol. III, no. 3 (1971) 1.

⁷ Див.: *Slavonic and East European Review*, vol. 54, no 4 (1976) 643–644.

участь випускники Слов'янського та Близькосхідного департаментів Гарвардського та інших університетів: О. Субтельний, Л. Гайда, Г. Грабович, П. Магочі, Р. Голод-Третяк, З. Філіпчак, Ф. Сисин, З. Когут, О. Ільницький, О. Городиська-Грабович, А. Сливоцький, Р. Солчаник, А. Сороковський, Е. Касинець, О. Андрієвська, Б. Струмінський, О. Пелех, У. Климишин, Н. Пилипюк, Н. Кононенко-Моль, Дж.-П. Химка, Р. Коропецький, В. Остапчук, Р. Гантула, Я. Гаркун, Т. Закидальський, Є. Лащик, Т. Геврик, Р. Сербин, N.M. Shields, L. Everett, M.J. Okenfuss, L. Crone, E. Forman, O. Ronen, G.J. Edynak, D.C. Waugh, F.R. Goff, J.E. Walsh, M. Łesiów, P.K. Grimsted, H. Andersen, Z. Deal, S. Reynolds, D. Ostrovski, J. Barnstead, D.H. Kaiser, M.K. Bourke, R. Mathiesen, G. Walker, T.S. Noonan, R. Miller.

Згодом більшість з вищеназваних членів редколегії та дописувачів "Recenzija" стали відомими професорами та науковцями американських, канадських та інших університетів. Консультантом всіх номерів журналу був О. Прицак, який також підготував для видання 4 книжкові огляди. Крім того, деякі номери журналу науково підтримали досвідчені вчені з різних університетів США, Канади та Європи, зокрема І. Коропецький, В. Ісаїв, Ю. Шевельов, А. Гумецька, H.G. Lunt, E.L. Keenan, M. Raeff, J.S.G. Simmons. Номер за 1974 рік (vol. V, no. 1) був спеціально присвячений 400-річчю книгодрукування в Україні і тому всі його критичні огляди фокусувалися на працях українських радянських науковців з проблем дослідження різних аспектів українського книгодрукування в XVI–XIX ст. Цей же номер "Recenzija" є єдиним, що має додаток, підготовлений українським візантологом І. Шевченком. Додаток включає статтю про перше видання перекладу слов'янською мовою твору Константинопольського диякона Агапіта "Князівське дзеркало", здійснене за ініціативою Петра Могили у друкарні Києво-Печерської лаври у 1626 р. та його факсимільний текст⁸.

Після набуття молодими українцями наукового досвіду в роботі Семінару, написанні ними статей та підготовки до друку двох періодичних видань "Minutes" та "Recenzija", захисту дисертацій, а також зміцнення позицій УНІГУ як наукового університетського осередку в цілому, були створені підстави для заснування "Harvard Ukrainian Studies" (далі: "HUS")⁹. Наскільки ґрунтовно та серйозно О. Прицак та його однодумці

⁸ ІНОР ШЕВЧЕНКО, "Ljubomudrejsij Kyr" Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine Mirror of Princes with a facsimile reproduction, Recenzija, 5, 1, Suppl. (1974) 32 + XXXI с.

⁹ О. ПРИЦАК, Слово про "HUS" ("Гарвардські українознавчі студії"), Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів I–XV (1977–1991), укл. К. Додгсон Тейлор, З. Боришук, К.; Cambridge, Mass. 1992, с. 6.

ставилися до підготовки наукового періодичного журналу УНІГУ, свідчать слова О. Прицака про те, що “HUS” планомірно готувався 10 років, тобто ще від часу розробки О. Прицаком концепції українських студій у Гарвардському університеті¹⁰. Отже, “HUS” як міжнародний науковий українознавчий журнал засвідчував новий період у розвитку УНІГУ, наукові сили якого бралися за творення нового періодичного конкурентоспроможного академічного видання. До редакційного комітету входили О. Прицак (головний редактор), І. Шевченко (заступник головного редактора), О. Субтельний (редактор з питань історії) та Г. Грабович (редактор з питань літератури). Крім того, до редколегії входили члени Комітету українських студій та створений дорадчий орган з 20 видатних вчених з США, Канади, Австрії, Великобританії, Ізраїлю, Італії, Німеччини, Польщі, Румунії, Туреччини, Франції і Чехословаччини.

Основне завдання журналу полягало у створенні міжнародного форуму з українознавчих досліджень на основі міждисциплінарного підходу. О. Прицак вважав, що журнал мав друкуватися західноєвропейськими мовами для того, щоб українська тематика увійшла у міжнародний науковий дискурс, з одного боку, та щоби методи світової науки були застосовані до українознавчих досліджень, – з другого. Видавці зверталися до потенційних авторів з проханням подавати свої українознавчі аналітичні чи синтезуючі дослідження в контексті славістичних та європейських студій¹¹.

Перший номер “HUS” з’явився у березні 1977 р. і протягом наступних семи років виходив як кварталник, а з 1984 р. – два рази на рік. Історико-філологічний профіль журналу був обумовлений тим, що саме ці наукові дисципліни не розвивалися в Україні вільно. При цьому редколегія приймала також економічні та політологічні дослідження. Видавці приділяли велику увагу публікаціям історичних документів та джерел з історії та культури України, особливо створених східними мовами, а також праць із візантиністики. З жанрової точки зору в журналі були представлені основні та типові для наукової періодики публікації: аналітичні статті, бібліографічні дослідження, документи та джерела, оглядові статті, рецензії. Дотримання стандартів світової науки та послідовна позиція видавців журналу розглядати україністику у світовому контексті сприяли створенню широкого кола авторів “HUS” з числа визначних науковців США, Канади та Європи. Протягом 1977–1991 рр. у журналі були

¹⁰ О. ПРИЦАК, *Слово про “HUS” (“Гарвардські українознавчі студії”)*, с. 5.

¹¹ О. PRITSAK, I. ŠEVČENKO, *A Note from the Editors*, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. I, no 1 (1977) 5.

опубліковані статті, рецензії та документи понад 300 авторів. Окремі номери “HUS” готувалися як тематичні збірники, один з яких присвячений 350-річчю заснування Києво-Могилянської академії¹², а другий – політичним та соціальним ідеям В’ячеслава Липинського¹³. В декількох номерах публікувалися матеріали міжнародних конференцій, зокрема міжнародного конгресу, проведеного у Равенні (Італія) в рамках відзначення 1000-ліття хрещення Русі¹⁴ та міжнародної конференції з проблем концепцій націотворення в Росії та Східній Європі у ранньоновітню добу, що відбулася в Єльському університеті (США)¹⁵. Три томи, так звані ювілейні, були підготовлені та видані з нагоди 60-ліття й 70-ліття О. Прицака¹⁶ та 60-ліття І. Шевченка¹⁷.

Оскільки в американських університетських бібліотеках, і в тому числі Гарвардського університету, україніка фактично була відсутня, Комітет українських студій одразу після свого заснування започаткував видання *Harvard Series in Ukrainian Studies* (Гарвардські серії українських студій; далі: ГСУС) для забезпечення навчального процесу з україністики необхідною науковою літературою та джерелами. Комітет ухвалив розроблену О. Прицаком довгострокову видавничу програму, яка передбачала насамперед видання джерел з історії та культури України, перевидання давніх рідкісних книг, українських граматик, підручників, довідників, бібліографій, словників, вибраних творів класиків української гуманітарної науки, антологій української літератури українською мовою та друкування нових українознавчих досліджень, тематичних збірників англійською мовою¹⁸. До редакційної колегії, окрім О. Прицака як головного редактора, входили Г. Лант, Р. Пайпс, І. Шевченко, В. Вайнтрауб. Друкування серії перші п’ять років здійснювало німецьке видавництво *Wilhelm Fink Verlag* у Мюнхені.

¹² *Harvard Ukrainian Studies. Special issue “The Kiev Mohyla Academy. Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632)”*, vol. VIII, no 1/2 (1984) 252 p.

¹³ *Harvard Ukrainian Studies. The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns’kyj*, vol. IX, no 3/4 (1985) 508 p.

¹⁴ *Harvard Ukrainian Studies. Special issue “Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus’-Ukraine”*, vols XII/XIII (1988/1989) 894 p.

¹⁵ *Harvard Ukrainian Studies. Special issue “Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe”*, vol. X, no 3/4 (1986) 597 p.

¹⁶ *Harvard Ukrainian Studies. Eucharistion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, vols III–IV, parts 1, 2 (1979–1980) 972 p.

¹⁷ *Harvard Ukrainian Studies. Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, vol. VII (1983) 701 p.

¹⁸ *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1271, арк. 15, 35; *Harvard Ukrainian Studies Newsletter* (March 1970) 1–2.

Опублікований тематичний план ГСУС на 1970 р. включав 15 позицій, у тому числі перевидання праці “Матеріяли для книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.” (К. 1924) Хв. Тітова, двох томів “Українські народні думи. Корпус” (К. 1929–1930) К. Грушевської, п’яти томів “Апокрифи та легенди” (Л. 1896–1910) І. Франка, “Літопис Самовидця” (К. 1878), підготовленого О. Левицьким, та інші рідкісні видання українських інтелектуалів XIX–XX ст. Кожне перевидання передбачалося надрукувати зі вступною статтею, потенційними авторами яких були Д. Чижевський, О. Оглоблин, О. Прицак, І. Шевченко, О. Зілинський. Крім того, були заплановані видання також досліджень І. Шевченка, О. Прицака, Т. Гунчака, Ю. Луцького, К. Тарнавського¹⁹. У період започаткування ГСУС у співпраці з Wilhelm Fink Verlag вдалося здійснити декілька перевидань, а саме праць Ф. Савченка²⁰, О. Оглоблина²¹, М. Кордуби²², “Літопису Самовидця”, т. 1²³, та “Галицько-Волинського літопису”²⁴. З нових досліджень побачили світ праці Ю. Луцького²⁵ та Д. Чижевського²⁶.

Після офіційного відкриття УНІГУ у червня 1973 р. керівництво українознавчого центру вирішило реорганізувати Гарвардську серію українських студій. Насамперед Комітет відмовився від послуг німецького видавництва Wilhelm Fink Verlag на користь американського через фінансові та організаційні труднощі, пов’язані з виданням в іншій державі та ще й на іншому континенті. Більшість нових видань УНІГУ була опублікована в Harvard University Press. Координатором серії був призначений П. Магочі, який з листопада 1974 р. виконував обов’язки завідувача видавничими проектами в УНІГУ. За типом видань реорганізована ГСУС ділилася на три підсерії: монографії і підручники, джерела і документи та передрук відбиток статей з наукових журналів. Крім того, нові видання планувалося ви-

¹⁹ *Harvard Series in Ukrainian Studies. Titles scheduled for 1970*, Muenchen (Wilhelm Fink Verlag) 1970, 10 p.

²⁰ FEDIR SAVČENKO, *The Suppression of the Ukrainian Activities* (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 14), Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1970, 415 p.

²¹ O. OHLOBLYN, *A History of Ukrainian Industry* (Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 12), München (Wilhelm Fink Verlag) 1971, 866 p.

²² MYRON KORDUBA, *La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte rendu 1917–1931*. (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 10), Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1972, 365 p.

²³ *The Eyewitness Chronicle. Part I*, ed. (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 7), Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1972, 466 p.

²⁴ *The Galician-Volynian Chronicle*, translated and annotated by GEORGE PERFECKY (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 16), München (Wilhelm Fink Verlag) 1973, 159 p.

²⁵ GEORGE S. LUCKYI, *Between Gogol' and Ševčenko. Polarity in the Literary Ukraine: 1798–1847* (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 8), Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1972 (1971), 210 p.

²⁶ DIMITRIJ TSCHIZEVSKIJ, *Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker* (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 17), Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1974, 233 p.

давати англійською мовою. З нового плану до кінця 1970-х рр. були реалізовані декілька проектів, зокрема добірка нарисів Є. Сверстюка²⁷, опрацьований комплекс історичних документів доби Української революції початку ХХ ст. Т. Гунчаком²⁸, перевидання монографічної праці в перекладі англійською мовою І. Зілинського²⁹ та анотоване видання ранньослов'янської літератури М. Альтбауером і Г. Лантом³⁰. У 1980-і рр. монографічний блок Гарвардських серій українських студій поповнився 11 працями. Серед авторів підготовлених видань були досвідчені вчені та університетські професори, зокрема І. Коропецький³¹, Ю. Шевельов³², І. Шевченко та М. Альтбауер³³, а також молоді науковці з когорти перших вихованців та асоційованих дослідників Гарвардського українознавчого центру, зокрема Г. Грабович³⁴, Дж.-П. Химка³⁵, Дж. Мейс³⁶, Б. Струмінський³⁷, О. Воловина³⁸, З. Когут³⁹, які таким чином мали можливість оприлюднити свої перші серйозні наукові досягнення з україністики.

²⁷ IEVHEN SVERSTIUK, *Clandestine essays*, translation and an introd. by GEORGE S.N. LUCKYJ (Littleton, Colo Ukrainian Academic Press for the Harvard Ukrainian Research Institute) 1976, 100 p.

²⁸ TARAS HUNCZAK, *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* (Harvard University Press) 1978, 390 p.

²⁹ IVAN ZILYNS'KYJ, *A phonetic Description of the Ukrainian Language*, translated and revised according to the author's emendations by WOŁODYMYR T. ZYLA and WENDELL M. AYCOCK, Cambridge, Mass. (Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute) 1979, 212 p.

³⁰ *An Early Slavonic Psalter from Rus'*, vol. I, eds. ALTBAUER MOSHE and LUNT HORACE, Cambridge, Mass. (Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute) 1978, 179 p.

³¹ *Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics*, KOROPECKYJ I.S., ed. (Harvard University Press) 1984, 250 p.

³² GEORGE Y. SHEVELOV, *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status*, (Harvard University Press for Harvard Ukrainian Research Institute) 1989, 242 p.

³³ *An Orthodox Pomjanyk of the Seventeenth–Eighteenth Centuries*, ed. by MOSHE ALTBAUER, IHOR ŠEVČENKO and BOHDAN STRUMINSKY, Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1989, 292 p.

³⁴ GEORGE G. GRABOWICZ, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*, (Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1982, 176 p.

³⁵ JOHN-PAUL HIMKA, *Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*, Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1983, 244 p.

³⁶ JAMES MACE, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*, Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1983, 365 p.

³⁷ BOHDAN STRUMINSKY, *Pseudo-Melesko: A Ukrainian Apocryphal Parliamentary Speech of 1615–1618*, Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1984, 168 p.

³⁸ *Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States*, WOŁOWYNA OLEH, ed., Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1986, 176 p.

³⁹ ZENON E. KOHUT, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1989, 363 p.

Окрім вищевказаних видань у видавничому портфелі УНІГУ в 1970–1980-х рр. було підготовлено ще низку проектів у Гарвардських серіях українських студій, однак окремі з них побачили світ на початку 1990-х рр., наприклад, факсимільне видання “Опис України” Г. де Боплана⁴⁰. Окремі проекти серії, а саме видання вибраних праць та листування М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Юркевича, Д. Дорошенка, В. Вернадського, Я. Пастернака так і не були реалізовані. Кожний з цих проектів має свою тривалу історію створення, що відображено у змісті та обсязі підготовчих документів, починаючи від плану-проспекту видання, листування з потенційними виконавцями проектів та завершуючи англомовними перекладами текстів праць⁴¹.

У середині 1980-х рр. видавнича програма УНІГУ зазнає чергового коригування, що було пов’язано з активним включенням Гарвардського українознавчого центру до підготовки відзначення українською діаспорою Тисячоліття Хрещення Русі-України та провідною роллю О. Прицака у розробці наукової концепції та її реалізації, присвяченої цій даті. Фактично УНІГУ став своєрідним інтелектуальним і науково-організаційним центром проведення масштабних та довгострокових заходів зарубіжного українства під загальною назвою “Гарвардський Проект Тисячоліття християнства на Русі-Україні”. Одним з центральних пунктів цього проекту була підготовка і видання багатотомного корпусу української досекулярної літератури XI–XVIII ст., який отримав назву Гарвардська бібліотека давнього українського письменства (Harvard Library of Early Ukrainian Literature). У рамках цього нового довгострокового видавничого проекту передбачалося видати до 50 томів, при цьому кожний твір мав з’явитися трьома мовами: фототипічне видання мовою оригіналу, а також у перекладі сучасною українською та англійською мовами. У значній мірі реалізація цього проекту залежала від доступу до текстів пам’яток, частина яких зберігалася у фондосховищах СРСР та інших країн Європи. Крім того, успіх та темпи втілення проекту залежали від наявності висококваліфікованих науковців, які погоджувалися брати участь у підготовці видань. У 1980-х рр. було підготовлено 9 томів мовою оригіналу, зокрема “Твори Мелетія Смотрицького”⁴², “Євангеліє учитель-

⁴⁰ BEAUPLAN, GUILLAUME LE VASSEUR, SIEUR DE, *A Description of Ukraine*, ANDREW B. PERNAL and DENNIS F. ESSAR trans. and annot. (Harvard University Press for Harvard Ukrainian Research Institute) 1991, 356 p., 29 maps, 1 table.

⁴¹ Підготовчі матеріали цих видавничих проектів зберігаються в архіві О. Прицака. Див.: *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1341–1346, 1352–1355.

⁴² *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, introduction by D.A. FRICK (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. I), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1987, 805 p.

ноє” Мелетія Смотрицького⁴³, “Obrona iednosci cerkewney” Льва Кревзи та “Палінодія” Захарія Копистенського⁴⁴, “Твори про Києво-Печерську Лавру XVII ст.”⁴⁵, “Діаріуш подорожний” П. Орлика⁴⁶, “Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи”⁴⁷, “Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмелницкого” Григорія Грабянки⁴⁸. Крім того, англійською мовою в серії вийшло 6 томів. У підготовці до друку текстів, написанні вступних статей та бібліографій взяли участь Д.А. Фрік, П. Левін, О. Субтельний, Б. Струмінський, Ю. Луценко, а також О. Прицак, який поряд з виконанням функцій головного редактора цієї серії підготував її 4 томи.

Інформація про видання УНІГУ в перші двадцять років діяльності буде не повною без згадки про інформаційно-періодичні видання. Зокрема, діяльність Комітету українських студій та повідомлення про його засідання висвітлювались у спеціальному інформаційному бюлетені під назвою “Harvard Ukrainian Studies Newsletter” (далі: “Newsletter”), який Комітет видавав для поширення інформації та новин щодо програми українських студій у Гарварді. Бюлетень був розрахований для інформування засобів масової інформації, а також зацікавлених осіб та інституцій, які були залучені до діяльності новостворюваного осередку⁴⁹. Його вихід був запланований як щомісячний протягом академічного року, тобто з жовтня по травень включно, а також одного або двох номерів під час літнього періоду. Перші чотири бюлетені, з лютого по травень 1970 р., з’явилися без нумерації, лише із зазначенням місяця. Серпневий номер, позначений як літнє видання, вже отримав нумерацію – vol. I, no 5. У подальші роки

⁴³ *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj*, introduction by D.A. FRICK (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. II), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1987, 552 p.

⁴⁴ *Lev Krevsa's "Obrona iednosci cerkewney" and Zaxarija Kopystens'kyj's "Palinodija"*, introduction by O. PRITSAK and B. STRUMINSKY (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. III), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1987, 596 p.

⁴⁵ *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*, introduction by P. LEVIN (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. III), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1987, 596 p.

⁴⁶ *The Diariusz podrozny and Other Writings of Pylyp Orlyk*, introduction by O. PRITSAK and O. SUBTELNY, Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University), vol. V: 1720–1726, 1988, XIIV, 794 p.; vol. VI: 1727–1730, 1988, XXVIII, 868 p.

⁴⁷ *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices*, introduction by O. PRITSAK (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. VIII), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1990, 761 p.

⁴⁸ *Hryhorij Hrabjanka's "The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj"*, introduction by O. PRITSAK (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, vol. IX), Cambridge, Mass. (Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University) 1990, 588 p.

⁴⁹ *Harvard Ukrainian Studies Newsletter* (February 1970) 1.

нумерація починалася з кожного вересневого номера. Бюлетень друкувався у форматі А4 від 6 до 10 сторінок. Змістовно “Newsletter” крок за кроком відображав усі події, новини, плани, досягнення у створенні Гарвардського українознавчого центру. З огляду на таку інформативність та систематичність виходу бюлетень є цінним джерелом у контексті реконструкції перших років постання українознавчих студій у Гарварді та їх імплементації як ще одного наукового центру в університетську структуру. Всього вийшло понад 40 номерів протягом 1970–1977 рр.

Бюлетень під назвою “A newsletter for the friends of the Harvard Ukrainian Research Institute” за змістом і характером матеріалу, а також за форматом повторював функції “Harvard Ukrainian Studies Newsletter” і був його фактичним продовженням з 1979 р. Видання нового бюлетеня здійснював не УНІГУ, а Фонд українських студій. Ідея такого періодичного видання зародилася у членів організації “The Friends of HURI”, яка була заснована українськими молодими дипломованими фахівцями та підприємцями на початку 1979 р. Їхнє особисте небайдуже ставлення до розвитку української культури в цілому, палке прагнення розуміти українську історію, мову, літературу, мистецтво, релігію в сучасних умовах та бажання самим взяти участь у розгортанні українознавчої програми у Гарварді, спонукало до пошуків форм залучення ширшого кола громадянства для підтримки Гарвардських українських студій⁵⁰. Однією з таких дієвих форм стало видання інформаційного бюлетеня для ознайомлення різних верств та груп американського суспільства з ідеєю Гарвардського українознавчого центру, його співробітниками, всіма сторонами діяльності – академічною, науковою, культурно-просвітницькою та соціальною⁵¹. У перші роки бюлетень видавався раз на три місяці у форматі А4 обсягом від 4 до 8 сторінок, детально інформуючи громадськість про всі події, ініціативи та результати діяльності УНІГУ. Наприкінці 1980-х рр. інтервал між номерами збільшувався навіть до 6 місяців. Цінність “A newsletter for the friends of HURI” полягає у тому, що на його сторінках, окрім коротких повідомлень з новинами та досягненнями УНІГУ, також публікувались ширші дописи окремих співробітників (У. Пасічник, Е. Касинець та ін.) про різні сторони діяльності центру та

⁵⁰ *A newsletter for the friends of the Harvard Ukrainian Research Institute* 1 (1979) 1.

⁵¹ З 1982 р. окрім видання бюлетеня товариство “The Friends of HURI” організувало публічні лекції та дискусії з української тематики, в яких брали участь співробітники та дослідники УНІГУ, зокрема О. Прицак, Дж. Мейс, Б. Нагайло, П. Шоу, Ф. Сисин, Ю. Гаєцький, Д. Бернстайн та ін. Див.: *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1284, арк. 1–8.

інтерв'ю з молодими дослідниками (Дж. Мейс, О. Андрієвська, В. Остапчук, Р. Коропецький, М. Тарнавський та ін.) про їхні наукові здобутки та участь у діяльності інституту. Крім того, бюлетень, на відміну від свого попередника, містить значну кількість фотографій, що візуалізує літопис УНІГУ та збагачує текстову інформацію і розуміння різних аспектів діяльності українознавчого центру.

Отже, для забезпечення ефективного виконання кожного з вищезазначених напрямів та успішного поступу українознавчих студій поза межами України в цілому творці Гарвардського українознавчого осередку і насамперед О. Прицак відводили важливу роль видавничій діяльності. О. Прицакові належить не лише створення загальної концепції УНІГУ, але й розробка програми видавничої справи центру та планів окремих видавничих проєктів, а саме наукових журналів “Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies”, “Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications”, “Harvard Ukrainian Studies” та багатотомних книжкових серій “Series in Ukrainian Harvard Studies”, “Harvard Library of Early Ukrainian Literature”. Якщо “Minutes” та “Recenzija” служили насамперед базою для формування нового покоління науковців-україністів, то “Harvard Ukrainian Studies” засвідчував наукові досягнення всіх творців і співробітників УНІГУ та міжнародний науковий рівень україністики в цілому. Видані монографічні дослідження науковців ХХ ст. та перевидання давньої української літератури становить значний внесок у розвиток сучасної україністики.

Надія Верещазіна

**АРХІТЕКТУРНО-ЖИВОПИСНА ДЕКОРАЦІЯ НАРТЕКСА
КИЇВСЬКОГО ХРАМУ СВ. КИРИЛА В КОНТЕКСТІ
ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПОМИНАЛЬНОГО БОГОСЛУЖІННЯ**

Церква св. Кирила в Києві була побудована великим київським князем Всеволодом-Кирилом Ольговичем (1140–1146) і вперше згадується в літописі під 1169 р. Вона зводилася як династичний храм-некрополь чернігівських Ольговичів і призначалася для погребень членів ктиторської родини – самого князя, його дружини, спадкоємця престолу та його дружини. Для поховальних саркофагів були передбачені чотири ніші-аркасолії. Дві з них розміщені в західній стіні притвору (нартекса), дві інші – в південній. На схилах півциркульних арок поховальних ніш збереглися фрагменти фресок ангелів, які тримають у руках державу й скіпетр, у центральній частині арок зображено зірку¹. Держава і скіпетр – символи могутності й верховної влади – свідчення статусу земних володарів, спокій яких довічно оберігають небесні стражі. В ієрархії руського суспільства великокнязівська родина займала найвищу ступінь, що підтверджує й розпис храму: ктиторському портрету, який розміщений у південній наві, відповідає фреска з зображенням рівноапостольних Константина та Єлени, котра знаходиться у північній наві².

Сталося так, що ктитор храму Всеволод Ольгович був похований у вишгородській Борисоглібській церкві, а в Кирилівському храмі похоронені: у 1179 р. його дружина, донька князя Мстислава Великого Марія Мстиславівна, того ж року дружина їхнього онука Марія Казимирівна, у 1194 р. син засновника храму великий київський князь Святослав Всеволодович (один з персонажів Слова про полк Ігорів), у 1212 р. син Святослава великий київський князь Всеволод Чермний. Відомо, що Марія Мстиславівна, Марія Казимирівна та Святослав Всеволодович перед смертю прийняли чернечий постриг. Останки членів князівської родини не збереглися. Коли і куди вони поділися невідомо. Самі саркофаги були виламані з ніш-аркасолій шляхтичем Войтехом Соколовським у XVII ст. і використані як будівельний матеріал у його маєтку³.

¹ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Київська обитель святого Кирила*, К. 2005, с. 42–47, 344–345.

² *Ibid.*, с. 105–106.

³ *Ibid.*, с. 344–345.

Притвор, де розташовані аркасолії, з'єднується з центральною навою широкою півциркульною аркою, яка за своєю формою аналогічна аркам поховальних ніш. На південному стовпі арки в його горішній частині збереглася давня фреска – зображення архітектурної споруди, а на тлі її – погруддя жінки, що виглядає з-за завіси. На думку дослідників, це “портрет” Марії Мстиславівни, на бажання якої він був розміщений навпроти ніші-аркасолії, де княгиня мала намір влаштувати власну гробницю. На західному боці південного опорного стовпа нартекса в нижньому його сегменті, навпроти входу до храму розміщений величезний круглий медальйон з фронтальною півфігурою Христа Всевидця. Аналогічний медальйон із погруддям Богородиці, яка звернута в три чверті повороту з молитвою до Сина, представлений на північному опорному стовпі⁴.

Сюжет з медальйонами Кирилівської церкви перегукується з символічною програмою декорації імператорського входу Софійського собору в Константинополі, на що вперше звернув увагу В. Александрович⁵. “Царські врата” Софії були центральними в ряду з дев'яти дверей, що вели з нартекса до основного простору церкви. Декораційна програма їхнього оформлення втілювала тему покаяння та милосердя Божого й спасіння, яке дарувалося через вхід до храму. Вона об'єднувала два реєстри – вхідні двері й тимпан над ними. Нижній реєстр включав власне двері, виконані, за легендою, з дерева Ноева ковчега та вкриті срібними пластинами, і чудотворні ікони Христа й Богоматері, що були розташовані обабіч дверей. Гадано, на іконах були зображені повнофігурні образи значних розмірів, іконографія яких невідома. Вірогідно, Богоматір була представлена в “деісусному” типі⁶. Саме цій іконі вклонявся константинопольський патріарх, розпочинаючи святкові богослужіння. Цей образ став раритетом, ушлавленим на всьому християнському Сході. Про його історію йдеться в житії Марії Єгипетської (поч. VI ст.). За переданням, ікона знаходилася біля вхідних дверей у храмі Воскресіння в Єрусалимі. Блудниця Марія намагалася увійти до храму, але якась божественна сила зупиняла її біля

⁴ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Op. cit.*, с. 110–111.

⁵ В. Александрович, *Фреска нартексу київської Кирилівської церкви “Богородиця Заступниця у молінні перед Христом” та її константинопольський прототип*, Софійські читання, вип. 5, К. 2010, с. 15–21; с. 58–59; В. Александрович, *Кирилівська фреска “Богородиця у молінні перед Христом”*, Пам'ятки України 2 (2013) 46–53.

⁶ А.М. Лидов, *Чудотворные иконы в храмовой декорации. О символической программе императорских врат Софии Константинопольской*, Чудотворная икона в Византии и Древней Руси, Москва 1996, с. 51; М. Н. Бутырский, *Богоматерь Параклесис у алтарной преграды: происхождение и литургическое содержание образа*, Иконостас: Происхождение, развитие, символика, ред.-сост. А.М. Лидов, Москва 2000, с. 207–213.

входу. Грішниця зі сльозами покаяння звернулася до образу Богородиці, благаючи її бути поручителькою перед Христом, і тільки після цього змогла увійти до церкви. Виходячи, вона знову звернулася до ікони і та, заговоривши з нею, направила Марію на чернечий подвиг у Йорданську пустелю⁷. Таким чином, блудниці Марії після заступництва Богородиці була дарована благодать – божественна рятувальна сила, що відкриває християнину шлях до вічного життя⁸. Це давало усім грішникам, що покалися, реальну надію на спасіння за клопотанням Божої Матері.

Ікона була перенесена імператором Левом VI Мудрим (886–912) у св. Софію й розміщена праворуч від царського входу відповідно до колишнього місцеположення в єрусалимському храмі. Вочевидь програмний характер цієї декорації заклав практику розташування парних образів Христа й Богородиці на межі суміжних сакральних просторів: біля дверей, які ведуть з нартекса до нави, та обабіч перегороди, яка відокремлює вівтар від нави. Традиційно Христос був зображений фронтально, а Богоматір – в образі Молитвениці зі схиленою головою та зверненими до Сина руками, в які вкладений розгорнутий сувій з текстом діалогу між ними. Богоматір просить Христа простити грішних, на це той відповідає, що вони ще не покалися, і все ж таки за молитвою своєї матері обіцяє людям спасіння. Цей іконографічний образ Марії відомий як Параклесіс (Paraklesis) за епітетом, котрий здебільшого його супроводжував⁹. Грецький термін “паракліс” означає покірливе благання, ревну молитву¹⁰, отже епітет “параклесіс” вже в ранньовізантійський період слугував для висловлення “жаркого, благального прохання”¹¹.

Протографом Богородиці Параклесіс називають Богородицю Агіосорітіссу – ікону, що знаходилася у Влахернах у каплиці Святої Раки, зведеної імператором Левом I (457–474) для мафорія Діви Марії. Композиція Параклесіс, скомпонована з образів Христа й зверненої до нього Богоматері, гранично наглядно демонструвала основну функцію Богородиці як посередниці та заступниці за грішне людство перед Сином. Вона сходила до традиції написання святих персонажів християнської історії

⁷ *Житие Марии Египетской*, Византийские легенды, сост. С.В. Полякова, Москва 1972, с. 84–93.

⁸ Г. Дьяченко, протоиерей, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1993, с. 41.

⁹ А. М. Лидов, *Op. cit.*, с. 44–58.

¹⁰ Г. Дьяченко, протоиерей, *Op. cit.*, с. 408.

¹¹ С. WALTER, *Two notes on Deësis*, *Revue des etudes byzantines* 26 (1968) 311–324; I. ZERVOU-TOGNAZZI, *Δέσις. Interpretazione del termine e sua presenza nell' iconografia bizantina*, Milion: Studi e ricerche d'arte bizantina, Roma 1990, p. 391–416.

з текстами моління до Христа від імені донаторів або ктиторів храму. Тип Богоматері в молитовній позі (Агіосорітісса-Параклесіс) знаний з доіконоборського часу. Іконографію Параклесіс із сувоєм у руці Богоматері демонструють нечисленні пам'ятки тієї епохи – мозаїка (бл. VII ст.) з церкви св. Димитрія в Салоніках та ікона (до IX ст.) з синайського монастиря св. Катерини. Пізніше композиційна група Параклесіс з'являється у пам'ятках XII–XV ст. як у монументальному живописі, так і в іконописі. Усталеним елементом цієї іконографії є грецький текст на сувої, гімнографічним джерелом якого став твір Феодора Студита, що належить до канону “параклетикос” – молитовному зверненню до Богоматері з благанням про заступництво перед Христом за померлих. Він був відомий вже у XII ст. і читався у монастирях на повечерії¹². Текст на сувої висловлював основну ідею канону – дарування прощення грішнику за умови його покаяння та за клопотанням Богоматері. Есхатологічна спрямованість тексту пов'язана з темою грядущого Страшного суду, осудженням грішників та спасінням тих, що покаються. Отже, сюжет наглядно акцентує значимість посередницької молитви. У XIV ст. композиція Параклесіс із сувоєм, що містить слов'янський переклад грецького тексту отримує поширення в розписі балканських храмів¹³.

Декорація софійського центрального входу складалася з двох регістрів. Нижній регістр (вже розглянутий) – “двері Ноєва ковчега” з іконами Христа і Богородиці – врата спасіння, структурно об'єднувався з верхнім – тимпаном над входом. У композиції тимпану, яка була розроблена, як вважають, імператором Левом Мудрим, який уславився своєю богословською ерудицією, збереглася відома мозаїка, що представляє Христа на троні та самого Лева Мудрого, котрий, стоячи на колінах, схилився до стіп Спасителя. Образ тронного Христа фланкують медальйони із зображенням Богородиці й архангела Михаїла – іконографічних персонажів Страшного суду: Богоматір Молитвениця уособлює заступництво, архангел Михаїл – ідею невідворотності покарання. Оскільки Богоматір і архангел представлені без супроводжуючих підписів, вони, як вважають, були списками чудотворних шанованих образів, свого роду *imagines clipeatae* – меморіальними портретами¹⁴. У цій композиції Марія в три чверті повороту звернута до Сина. В її молитовно простягнутих

¹² Н. ПАТТЕРСОН-ШЕВЧЕНКО, *Иконы в литургии*, Восточнохристианский храм. Литургия и искусство, Санкт-Петербург 1994, с. 42; М.Н. БУТЫРСКИЙ, *Op. cit.*, с. 209–210.

¹³ М.Н. БУТЫРСКИЙ, *Op. cit.*, с. 213–214.

¹⁴ А.М. ЛИДОВ, *Op. cit.*, с. 50–51.

руках немає сувою. Чи відповідає ця іконографія образу Богородиці, зображеному в нижньому регістрі, невідомо. Отже іконографія Богоматері в медальйоні в нартексі Кирилівської церкви, зведеної в середині XII ст., є аналогічною медальйонному мозаїчному образу Богородиці Агіосорітисси, що представлений у тимпані Софії Константинопольської.

Кирилівські медальйони втратили давню малярську поверхню й від фресок вцілили лише фрагменти. Деталі первісної іконографічної схеми нам невідомі, проте відомо, що за головним принципом реставрації Кирилівської церкви у XIX ст. було обов'язковим повторення давніх малюнків. Отже, можна вважати, що зображення в медальйонах, написані у XIX ст. у техніці олійного живопису, відповідають давній композиції: Христос представлений фронтально, Богородиця повернута до нього¹⁵.

Така богородична іконографія зустрічається на київських енколпіонах другої половини XII ст.¹⁶

В. Александрович, наголошуючи на візантійському родоводі композиції, реконструює її як моління Богородиці Заступниці (Агіосорітисси) перед Христом. Дослідник проводить аналогію з декоративною символікою нижнього регістру царського входу Софії Константинопольської, що з'єднував нартекс з основним простором собору. Важливою особливістю київської композиції є те, що вона також розташована при вході з нартекса до нави, і слугує рідкісним прикладом наслідування ерусалимської й константинопольської схеми. Зазвичай цей сюжет розміщався обабіч вітваря¹⁷. Зазначимо, що на відміну від візантійського зразка кирилівські образи вміщені в медальйони.

У Кирилівській церкві тему моління Богородиці значно посилює композиція Страшного суду, складовою частиною якої і стали образи в медальйонах. Страшний суд у цьому храмі – одна з найбільш ранніх і повних іконографічних есхатологічних композицій у руському монументальному мистецтві. Він розміщений на стінах та склепінні нартекса. Центральна частина фрески розташована на східній поверхні склепіння. У центрі в мандорлі зображений Христос – Великий Суддя. Обабіч нього – Богородиця та Йоанн Предтеча в молитві за людство. Окремі групи людей прямують до Престолу уготованого, де возсідає Спаситель. Серед них гурт князів. Можливо, це представники чернігівської династії Свя-

¹⁵ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Op. cit.*, с. 110–111.

¹⁶ Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова, *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, таб. 45–47.

¹⁷ В. Александрович, *Фреска нартексу київської Кирилівської церкви*, с. 15–21.

тославичів-Ольговичів. Симптоматично, що медальйон із зображенням Христа Судді розташований навпроти сцен Пекла, а зображення Богородиці Заступниці – біля сцен Раю¹⁸.

Родовий храм-усипальня призначався для погребінь членів князівської династії, а, отже, і проведення поминальних богослужінь. Очевидно патрональна церква св. Кирила замислювалася, за візантійською традицією, як монастирський храм, адже щотижневі тривалі поминальні ритуали могли здійснювати тільки ченці, котрі постійно мешкали при храмі. Їхнім головним обов'язком було виконання панахидних служб, зразком для яких слугували візантійські поминальні ритуали, що звершувалися біля гробниць ктиторів монастирів та царських осіб. Найдавніший ктиторський устав, що дійшов до нас у слов'янських перекладах XI–XV ст. – типикон константинопольського патріарха Олексія Студита (1025–1043), передбачав влаштування в монастирях ктиторської усипальні. Сам патріарх заснував богородичний монастир поблизу Константинополя, де й розмістив свою гробницю. Згідно типікону в монастирі сім раз на рік мали відбуватися панахиди: шість вселенських і одна ктиторська на день упокоєння патріарха. Крім того, щодня після повечерії ченці повинні були являтися до гробниці ктитора й молити за нього Бога¹⁹.

У типіконі 1136 р. константинопольського монастиря Пантократора, який був усипальнею імператорської родини Комнінів, передбачалися особливі поминальні богослужіння: меморіальні служби на дні пам'яті засновників монастиря та щотижневі служби з панахидою в ніч з п'ятниці на суботу, участь у яких брали шановані ікони. Типік докладно описує процесійну ходу по монастирю та повідомляє про зображення на стінах храмів Христа, Богоматері, Предтечі, архангелів та ін. Під час п'ятничної всенощної виконувався “параклетикос канон”. У типіконах монастиря Пантократора та монастиря Богородиці Космосотіри у Фері (Фракія) 1152 р. говориться, що під час літургії виносилися образи Богоматері, які шанувалися ктиторами монастиря і до яких зверталися з молитвою²⁰. У монастирі Пантократора складний ритуал з ектенії, всенощної та літургії біля імператорських усипалень включав до себе ходу з винос-

¹⁸ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Op. cit.*, с. 108–109.

¹⁹ М. Скабалланович, *Толковий Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением*, вып. 1, К. 1910, с. 399, 472; М. Лисицын, протоиерей, *Первоначальный славяно-русский типикон*, Санкт-Петербург 1911, с. 298, 344–345.

²⁰ Н. Паттерсон-Шевченко, *Op. cit.*, с. 42–43; М.Н. Бутырский, *Византийское богослужение у иконы согласно типуку монастыря Пантократора 1136 года*, Чудотворная икона в Византии и Древней Руси, Москва 1996, с. 145–150.

ними іконами Богородиці Одигітрії та Параклесіс – персоніфікованими молитвеницями перед Христом за померлих членів родини імператора, що супроводжувалося регламентованим ритуальним запалюванням свічок. Причому, Богоматір Параклесіс була представлена без сувою з текстом моління до Христа, оскільки ці благання-молитви промовлялися під час читання ектеній. Ектенії були звернені до Христа, чиє зображення знаходилося поруч з іконою Богоматері над входом до гробів²¹.

Мабуть у київському Кирилівському храмі-усипальні поминальні богослужіння були скромнішими за візантійські, але включали основні складові меморіального ритуалу, в тому числі винос шанованих родових ікон Богородиці, наявність яких у великокнязівській родині не підлягає сумніву. Читання “параклетикос канона” та ектеній було звернено до Христа від імені Богоматері Параклесіс (Агіосорітісси), чий величезні образи-ікони в медальйонах представлені в монументальному живописі нартекса навпроти поховальних ніш, на мою думку, від початку призначалися для участі в панахидних службах. Логічно вважати, що Богородиця Параклесіс звернена до Сина у благанні-молитві від імені ктиторів храму.

У цьому контексті виглядають доречними фрескові зображення преподобних з розгорнутими сувоями у руках, що розміщені одне навпроти одного на південному та північному схилах арки, яка веде з нартекса до нави. Фактично ці образи фланкують прохід з основного простору храму до притвору з княжими гробницями, котрим мала прямувати ритуальна хода. На жаль, фреска збереглася погано й текст на сувоях не ідентифікований. Але можна припустити, що він належав до канону “параклетикос” – молитовному зверненню до Богоматері з благанням про заступництво перед Христом за покійних Ольговичів.

З літургійної точки зору всі ці композиції виступають як складові частини єдиного сакрального простору, декораційна програма якого, згідно візантійської поминальної практики, втілює тему покаяння та спасіння через заступництво Божої Матері.

²¹ М.Н. Бутырский, *Византийское богослужение у иконы*, с. 147–150.

Олена Ясинецька

ШЛЮБ КАЗИМИРА І ВІДНОВИТЕЛЯ ТА ДОБРОНІГИ-МАРІЇ В КОНТЕКСТІ ДИНАСТИЧНИХ ВЗАЄМИН ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ XI–XII ст.

За даними джерел, понад тисячу років тому – 25 липня 1016 року народився видатний польський правитель – Казимир I¹. В історію польської держави він увійшов як великий державний діяч, що об'єднав роздроблену, виснажену війнами країну та відбудував і заснував численні храми й монастирі, відроджуючи занепалу за часів смуги християнську культуру Польщі. Відновлюючи Давньопольську державу, він “повернув багато втраченого (...) і відновив те, що було зрівняне з землею”², а тому нащадками був названий “Відновителем”.

Бл. 1040 р. він узяв шлюб з руською князівною – Добронігою-Марією, продовживши довгу низку династичних шлюбів між представниками правлячих династій Польщі та України. І, хоча монарші шлюби у ті часи були цілковито підпорядковані політичним цілям, можемо припустити, що сімейний союз був вдалим, оскільки з любові та взаємності цього подружжя народилося п'ятеро дітей, серед яких – правителі Польщі Болеслав II Щедрий і Владислав I Герман та перша королева Чехії Сватава (Святослава). Символічно – з лона цього шлюбу виросло древо всіх наступних князів та королів Польщі, міцно поєднавши родину Болеслава Хороброго з родиною Володимира Великого – правителя Руської держави.

Польські князівни з династії П'ястів ставали, в свою чергу, дружинами правителів Київської Русі. “Взаємність” династичної історії Польщі та України тривала століттями і, на думку деяких учених, завдяки цим тісним взаєминам в обох державах правила одна і та ж княжа родина³. Насправді, коріння цієї “взаємності” – ще глибше і сягає в неозору далечинь недатованої давнини...

Про “родину” спорідненість польського та українського (руського) народів свідчить легенда про братів Чеха, Леха і Руса, яка вперше зустрічається у польського хроніста, познанського єпископа Богухвала († 1253): “Читається в древніх книгах, що Паннонія – мати і колиска всіх

¹ *Piastowie. Leksykon Biograficzny. Wydawnictwo Literackie*, Krakow 1999, s. 50, 53.

² *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.*, Москва 1987, с. 70.

³ S.M. KUCZYŃSKI, *Studia z dziejow Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 18.

слов'янських народів... Отож у тій Паннонії у Пана, князя паннонського, народилося три сини – (...) Лех, Рус і Чех. Ці три брати, коли примножився їх рід і нарід, поклали початок трьом королівствам: Лешському, Руському і Чеському”⁴.

Оповідь Богухвала, як він сам засвідчує, ґрунтується на ще древніших авторах (“in vetustissimus codicibus”). Ця легенда викладена також й у інших джерелах – Вінцентія Кадлубка 1200 р. і в Хроніці Великопольській кінця XIII ст.⁵ та повторена у модифікованому вигляді у пізніших авторів – Яна Длугоша (XV ст.)⁶, Гваньїні (XVI ст.) та ін⁷. І, хоча легенда не є достовірним історичним джерелом, в її основі – правдива історична версія про спорідненість слов'янських, зокрема польського та українського народів⁸. Свідченням цього є, щонайменше, той факт, що формування української та польської держав у IX–X ст. відбувалося навколо племен з однаковою назвою – поляни⁹. Ще Никонівський літопис засвідчує етнічну спільність Русі та Польщі і перекоує, що вони були народами, які розмовляли однією мовою – “...бѣ бо единъ языкъ Словенскъ”¹⁰.

Державні взаємини України та Польщі також сягають далеко вглиб століть і, як свідчать джерела, становлять **щонайменше тисячу років** тісної взаємодії – політичної, військової, торговельної (економічної), конфесійної, культурної та династичної. Дослідники неодноразово підкреслювали значення дослідження матримоніальних зв'язків при вивченні історії міждержавних відносин. Окрім важливого політичного значення такі шлюби сприяли міцнішим економічним, торговельним взаєминам між державами та народами, пошквлювали розвиток культур, сприяли тіснішому культурному спілкуванню та культурним взаємовпливам. Вони уклалися для скріплення міждержавних союзів, мали на меті викликати більш активну

⁴ *Boguphali II episcopo Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconiscustodis Posnaniensis*, Monumenta Poloniae Historica, Lwow 1872, т. 2, р. 467–600; В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 31.

⁵ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях...*, с. 52.

⁶ Н.И. ЩАВЕЛЕВА, *Древняя Русь в “Польской истории Яна Длугоша”*, Москва 2004, с. 218.

⁷ О. Гваньїні, *Хроніка європейської Сарматії*, упор. та пер. о. Юрія Мицика, К. 2007, с. 58, 400; М. Стрийковський, *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі*, відп. ред. О. Купчинський, Наукове товариство ім. Шевченка, Л. 2011, с. 172.

⁸ В.Т. Пашуто, *Op. cit.*, с. 31.

⁹ В.П. Кобычев, *В поисках прародины славян*, Москва 1973, с. 99; А. Гейштор, *Этническая и региональная общность в польском средневековье*, Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XI–XIV вв., Москва 1974, с. 55.

¹⁰ *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ), т. 9: *Летописный Сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою Летописью*, Москва 1862, с. 16.

участь однієї держави у долі іншої; майже всяка спроба зближення між правлячими родинами завершувалася укладанням династичних шлюбів¹¹.

Шлюбні союзи між представниками монарших родин відігравали величезну політичну роль в усі часи, але особливо важливу – в добу Середньовіччя. Руська княжа родина у період XI–XII ст. започатковувала матримоніальні стосунки зі всіма державами, що входили до кола її політичних інтересів – Візантією, Німеччиною, Чехією, Угорщиною, Францією, Данією, Англією, Норвегією, Швецією, але виняткове місце належало Польщі. Ще тисячу років тому польська земля – найближча сусідка Київської Русі, з якою існував найдовший кордон і найтісніші стосунки, що часто виливалися й у збройні протистояння. Традиційно мир між донедавна воюючими сторонами скріплювався шлюбом між дітьми правителів. Шлюбні союзи П'ястів і нащадків Володимира Великого слугували своєрідними віхами у стосунках Русі та Польщі¹² і, будучи підпорядкованими політичним цілям, відігравали вагомую роль у міждержавних відносинах, особливо в XI–XII ст.

З числа іноземних князівен, які виходили заміж до Польщі, на частку руського княжого дому припадав найбільший відсоток. Шлюбні контакти між Руссю та Польщею були “найінтенсивнішими” аж до початку XIV ст., коли було укладено шлюб між королівною Марією (дочкою Юрія Львовича Галицького – бл. 1293–1341) та сином опольського князя Болеслава I Тройденом († 1341)¹³.

Володимир Великий і Невідома П'ястівна (?). Початок польсько-українським (києво-руським) шлюбом було покладено ще Володимиром Святославичем у X ст. Так, деякі польські дослідники (Станіслав Стемпень, Олександр Брукнер та ін.) доводять, що однією з дружин “короля Русі”, як іменують нашого правителя польські джерела¹⁴, була польська князівна з династії П'ястів, від якої народилися сини Станіслав і Позвізд¹⁵. Літопис руський не ідентифікує імені та походження їх матері¹⁶. Проте, польське звучання імені першого з них, як вважає Ф. Сіліцький, не ви-

¹¹ И. Линниченко, *Взаимные отношения Руси и Польши до пол. XIV ст.*, ч. I. Русь и Польша до кон. XII в., К. 1884, с. 37.

¹² Н.И. Щавелева, *Польки – жены русских князей (XI – середина XIII в.)*, Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, Москва 1989, с. 50.

¹³ Л.В. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 277.

¹⁴ Галл Аноним, “*Хроника и деяния князей или правителей польских*”, предисловие, перевод и примечания Л.М. Поповой, ответственный редактор В.Д. Королюк, Москва 1961, с. 35.

¹⁵ F. SIELICKI, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 34.

¹⁶ *Літопис руський*, пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич, К. 1989, с. 49.

кликає сумнівів¹⁷. Учені доводять, що в імені Позвізд (Погвизд) також польське походження, оскільки у польській міфології відомі божки Погвизд і Похвистель¹⁸. На думку М. Ломоносова, таке ім'я мав слов'янський бог вітру і дощу¹⁹. Виходячи з язичницького імені Позвізда, дослідники вважають, що він, відповідно, народився до 988 р.²⁰ Хоча деякі літописні джерела (наприклад, Устюзьке літописне зведення) згадують Позвізда і Станіслава (“Стоніслава”) серед молодших дітей Володимира Великого²¹. У Рогозькому літописі замість Позвізда записаний Василько²², що дає підстави припускати, що хресне ім'я князя – Василько²³. За Густинським літописом він мав володіння на Волині²⁴. М. Ломоносов уточнює, що Погвизду дано у княжіння “Волинь і Луцко” (Луцьк)²⁵. Час смерті Позвізда-Василька невідомий. Синодальний список Родовідної книги свідчить, що він помер ще за життя батька²⁶. Але деякі дослідники вважають це свідчення хибним²⁷.

Візантійський хроніст Нікіта Хоніат розповідає про князя-воєначальника руської дружини на прізвисько Хрисохір (Золоторукий), який з'явився у Візантійській імперії з наміром стати на військову службу до імператора. Візантійські власті до початку перемовин поставили руським воїнам вимогу скласти зброю, Хрисохір відмовився. Він зі своїм військом прорвався до о. Авідос, розбив пропонтидського стратиґа, дійшов до о. Лемнос, де був оточений візантійським флотом і загинув з більшістю своїх воїнів. М. Баумгартен ототожнював Хрисохіра з Позвіздом²⁸.

Інший син ймовірної дружини Володимира Великого з роду польських П'ястів – Станіслав, як вважають дослідники, народився бл. 985 року і помер ще за життя батька. Вітчизняні літописи містять про нього

¹⁷ F. SIELICKI, *Op. cit.*, s. 34.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ М.В. Ломоносов, *Древняя Российская история* [у:] М.В. Ломоносов, *Избранные произведения*, т. 2, Москва 1986, с. 106.

²⁰ Л.В. Войтович, *Op. cit.*, с. 277.

²¹ *ПСРЛ*, т. 37: *Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв.*, Ленинград 1982, с. 24.

²² *ПСРЛ*, т. 15 (вып. 1), *Рогожский летописец*, Москва 1963, с. 15.

²³ Е.В. Пчелов, *Генеалогия древнерусских князей IX – нач. XI в.*, Москва 2001, с. 204.

²⁴ *ПСРЛ*, т. II, *Густынская летопись*, Санкт-Петербург 1843, с. 267, 259.

²⁵ М.В. Ломоносов, *Op. cit.*, с. 122.

²⁶ *Синодальный список Родословной книги*, *Временник Московского Общества Истории и Древностей Российских*, кн. 10, Москва 1851, с. 6.

²⁷ Л.В. Войтович, *Op. cit.*, с. 277.

²⁸ N. de BAUMGARTEN, *Genealogies et mariages occidentaux des rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Broché 1927, p. 7.

дуже скупі відомості, зазначаючи лише, що Станіслав був удільним князем Смоленським²⁹.

Болеслав I Хоробрий і Предслава Володимирівна. Першим, зафіксованим у джерелах, польсько-українським шлюбним союзом міг стати шлюб дочки Володимира Святославича Предслави (Передслави) і першого короля Польщі Болеслава I Хороброго. Король офіційно сватався до князівни, але Предслава відхилила його сватання³⁰. Длугош і Галл Анонім свідчать, що у сватанні Болеславу було відмовлено братом руської князівни Ярославом Мудрим³¹. Через це під час походу на Русь 1018 р. Болеслав прагнув помститися Предславі та її братові. Галл Анонім переповідає в красномовних деталях про бажання польського князя зробити князівну своєю наложницею³². Давні та сучасні польські дослідники теж називають Предславу “наложницею” Болеслава³³. Натомість, Тітмар Мерзебурзький свідчить, що після захоплення Києва Болеслав взяв з Предславою шлюб: “з однією з них [сестер Ярослава], забувши про дружину, [він] незаконно одружився”³⁴. Після походу сестри київського князя – Предслава і Премислава серед інших родичів Ярослава Мудрого, полонених Болеславом, були вивезені до Польщі³⁵.

Існує версія, засвідчена Яном Длугошем та Йоакимівським літописом у викладі В. Татищева: в Польщі дві доньки Володимира були видані заміж, Предслава стала дружиною Болеслава III († 1037), князя Богемського, а Премислава (Прямислава) – угорського князя Ласло Лисого³⁶. В. Татищев свідчить, що обидва князі спочатку за посередництвом Болеслава I Хороброго сваталися до дочок Володимира Великого³⁷, а потім і самі опинилися в полоні правителя Польщі. Гіпотетично можемо припустити, що Болеслав дозволив шлюб своїх полонянок зі своїми бранцями, але вірогіднішою вважаємо версію сучасних польських істориків, зокрема Г. Лабуди.

²⁹ ПСРЛ, т. 5, *Псковская летопись (II)*, Санкт-Петербург 1847, с. 120; ПСРЛ, т. 7, *Летопись по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1856, с. 313; ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Санкт-Петербург 1862, с. 57; ПСРЛ, т. 16, *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, Санкт-Петербург 1889, с. 16; ПСРЛ, т. 17, *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907, с. 14.

³⁰ Н.И. ЩАВЕЛЕВА, *Древняя Русь в “Польской истории Яна Длугоша”*, с. 248.

³¹ ГАЛЛ АНОНИМ, “*Хроника...*”, с. 35.

³² *Ibid.*, с. 35.

³³ O. BALZER, *Genealogia Piastow*, Krakow 1895, s. 78; *Piastowie...*, s. 50, 53; K. JASIŃSKI, *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań 2004, s. 89.

³⁴ THIETMAR VON MERSEBURG, *Chronik*, Neu übertragen von W. TRILLMICH, Berlin 1969, I. VII, S. 32.

³⁵ *Літопис руський...*, с. 83.

³⁶ В.Н. ТАТИЩЕВ, *История Россійская*, Москва 1963, т. 2, с. 242.

³⁷ *Ibid.*, с. 242.

За припущенням цього дослідника, Предслава дійсно стала “*via facti*” другою дружиною Болеслава при живій Оді³⁸. Оскільки король не міг привести ще одну дружину до палацу в Гнезно, він оселив Предславу поблизу – на острові Ледницькому на однойменному озері³⁹. Тут постала ціла “руська колонія” з родичів Предслави, київських бояр, ченців (серед яких знаменитий Мойсей Угрин), київських єпископів на чолі з Анастасом Корсунянином. Відомий єпископ у свій час допоміг князю Володимирі здобути грецький Корсунь, а згодом був настоятелем Десятинної церкви у Києві. Джерела свідчать, що Анастас під час київського походу Болеслава (1018) став його довіреною особою і скарбником: “Анастаса, [попа] десятинного, він приставив до майна”⁴⁰ і відбув разом з військом та полоненими до Польщі. Очевидно, Анастас Корсунянин провів на о. Ледницькому останні дні свого священства. Тут для “руської колонії” було розбудовано цілий комплекс палацово-сакральної архітектури. За формою закладки, типом будівлі та особливостями будівництва храм нагадує киево-руські культові споруди і належить до періоду візантійського впливу на європейське храмове будівництво⁴¹.

Дослідникам невідомі обставини життя київських князівен-бранок у Польщі, але безсумнівно – Ледницький острів та його історико-культурні пам’ятки, зокрема руїни фортеці та церкви, є особливим місцем, знаковим і символічним не лише для Польщі, а й для України, воно зберігає сліди і таємниці спільної польсько-української історії.

За припущенням Г. Лабуди, Предслава народила польському королеві Болеславу I Хороброму сина, який помер малолітнім⁴². Дослідник припускає, що після смерті короля київські князівни могли повернутися до Русі, як згаданий Мойсей Угрин⁴³. Проте, достеменних відомостей про це не збереглося.

Святополк Окаянний і невідома Болеславна. Першим руським князем, офіційно одруженим з польською князівною, був сумно відомий Святополк, “син двох батьків” на прізвисько “Окаянний”⁴⁴. Дата шлюбу

³⁸ G. LABUDA, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. I–II, vol. I, Poznań 1987, s. 407.

³⁹ *Ibid.*, s. 407.

⁴⁰ *Літопис руський*, с. 83; В.Н. ТАТИЩЕВ, *Op. cit.*, с. 74.

⁴¹ К.Б. СКУРЕВИЧ, *Зодчество западных славян и влияние на него романской архитектуры*, Санкт-Петербург 1906, с. 23; Т.Л. ВЛКУЛ, *Предслава*, Енциклопедія історії України, т. 8, К. 2011, с. 491.

⁴² G. LABUDA, *Op. cit.*, s. 410, 415.

⁴³ *Ibid.*, s. 410, 415.

⁴⁴ М.Б. СВЕРДЛОВ, *Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI в.*, Известия по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и ее соседи, Москва 1972, с. 154–155.

точно не встановлена, дослідники припускають, що він міг відбутися між 1008 і 1015 рр.⁴⁵, І. Лінниченко вважає – незадовго до смерті Володимира в кін. 1013 – поч. 1014 р.⁴⁶ Лабуда стверджує – до 1013 року⁴⁷. Болеслав Хоробрий звернувся до Русі в складний період війн зі Священною Римською імперією.

Вірогідно, сам Володимир одружив Святополка з невідомою на ім'я дочкою Болеслава I. Літопис Руський про цю подію не сповіщає, натомість повідомлення про шлюб містить Хроніка Тітмара Мерзебурзького⁴⁸. Святополк посідав турівський престол (приблизно з 990 р.), його землі межували з Польщею – і тому саме цього сина обрав Володимир за кандидата на одруження з польською князівною.

Доля князя турівського, пізніше великого князя київського Святополка-Петра, названого в народі немилозвучим іменем “Окаянний”, складалася драматично з раннього дитинства. Його матір – невідома на ім'я грекиня, в минулому черниця. Колись, побачивши її в одному з грецьких монастирів, князь Святослав Завойовник (батько Володимира і Ярополка, дід Святополка-Петра) привіз її до Києва і віддав за Ярополка “бо гарна вона була з лиця”⁴⁹.

Будучи вдовою великого князя київського Ярополка Святославича, ще вагітною вона стала дружиною іншого Святославича – Володимира Великого. Літопис Руський передрікає його лиху вдачу ще до народження: “Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня – лихий плід буває...”⁵⁰ Тому літописець називає Святополка “сином двох батьків”, а пізніші дослідники іменують його то Святополком Ярополковичем, то Святополком Володимировичем.

Літопис змальовує Святополка як найжорстокішого братовбивцю, який у боротьбі за київський престол “замовляє” вбивство своїх братів – Бориса, Гліба і Святослава. Перешкодити цьому намагалася, як свідчать джерела, зведена сестра – та сама Предслава⁵¹. В житійній оповіді про Бориса і Гліба, складеній у третій чверті XI ст., Святополк постає одним

⁴⁵ В.Т. ПАШУТО, *Op. cit.*, с. 35; F. SIELICKI, *Op. cit.*, s. 34; F. SIELICKI, *Charakterystyka historycznoliteracka, przekł. I komentarz do Powieść minionych lat*, Wrocław 1968, s. 34.

⁴⁶ І. ЛИННИЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 46–47.

⁴⁷ G. LABUDA, *Op. cit.*, s. 402.

⁴⁸ THEITMAR VON MERSEBURG, *Chronik*, I. VII, S. 32.

⁴⁹ *Літопис руський*, с. 45.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 45

⁵¹ *Ibid.*, с. 79–83.

із найбільш негативних персонажів середньовічної історії України. Однак, існують гіпотези істориків ХХ ст. (М. Ільїн, М. Алешковський, А. Поппе та ін.), які виправдовують Святополка і пов'язують вбивство Бориса і Гліба з варязькими найманцями Ярослава, або, навіть, Мстислава Володимировича⁵². Цей погляд ґрунтується на свідченнях “Саги про Еймунда”⁵³, отож питання залишається дискусійним. Відомо напевне, що Святополк був і учасником, і жертвою боротьби за владу в стольному Києві, а допомагав йому в цій боротьбі його тесть – правитель Польщі Болеслав I Хоробрий.

Ім'я дружини Святополка, дочки Болеслава I – невідоме. Вона народилася між 991–1001 рр. від третього шлюбу польського володаря з Емнільдою, дочкою лужицького князя Добромира⁵⁴, ближче до першої дати⁵⁵ і померла після 14.08.1018 р. Більшість дослідників датують цей шлюб 1013–1014 рр., вважаючи його саме наслідком укладання миру з Польщею після походу Болеслава I на Русь.

З Болеславною до Києва прибув її духівник, колобрежський єпископ Рейнберн, який, за свідченням джерел, підбурював турівського князя на повстання проти батька, великого князя київського Володимира Святославича⁵⁶. За це князь Володимир заточив Святополка разом із дружиною та єпископом Рейнберном у в'язницю. Того ж 1013 р. польський король Болеслав із загонами німецьких та печенізьких найманців рушили на Русь, спустошуючи все на своєму шляху. Святополк був визволений, проте, єпископ Рейнберн помер в ув'язненні⁵⁷. Ярослав виступив проти Святополка та вигнав його з Києва. Той “біжить у Ляхи”⁵⁸. Дружина ж його залишається у Києві⁵⁹, звідки її в якості заручниці Ярослав вивозить до Новгороду.

У 1018 р. Болеслав I став на бік свого зятя Святополка в його боротьбі за київський престол. На його рішення, як свідчить польський хроніст Галл Анонім, вплинуло і ув'язнення київським князем його дочки, і груба відмова Предслави стати його дружиною⁶⁰.

⁵² Н.Н. Ильин, *Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа)*, Москва 1957, с. 168; А.Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, К. 1988, с. 25.

⁵³ *Сага об Эймунде* [в:] Е. А. Рыдзевская, *Древняя Русь и Скандинавия*, Москва 1978, с. 99.

⁵⁴ O. BALZER, *Op. cit.*, s. 69.

⁵⁵ K. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 120–121.

⁵⁶ *Літопис руський*, с. 82; В.Т. Пашуто, *Op. cit.*, с. 37; S. ŻYLIŃSKA, *Piastówny i żony Piastów*, Warszawa 1967, s. 47.

⁵⁷ THEITMAR von MERSEBURG, *Chronik*, I. VII, S. 72–73.

⁵⁸ *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928, с. 142.

⁵⁹ THEITMAR von MERSEBURG, *Chronik*, I. VII, S. 73.

⁶⁰ ГАЛЛ АНОНИМ, “Хроника...”, с. 36–37.

Інші дослідники вважають, що похід мав виключно політичну мету, а саме – захоплення Червенських міст, завойованих раніше Володимиром Великим⁶¹, як важливого пункту на торговельних шляхах, а також заволодіння багатствами стольного Києва⁶². Болеслав Хоробрий прибув з військами і допоміг перемогти Ярослава, але тимчасово. Після того, як Святополк зійшов на престол, він вигнав тестя. Це мало для Святополка негативні наслідки – Ярослав повернувся і переміг його.

Літопис Руський повідомляє, що Святополк під час втечі з Києва загинув у пустелі “межи Чехами і Ляхами”⁶³, що іншими словами може означати: “ніхто не знає, де і як”. М. Стрийковський, посилаючись на Кромера, Длугоша і Меховіта, стверджує, що в дорозі до Польщі Святополк заразився невідомою хворобою і раптово помер та похований у невідомому місці⁶⁴. Писемні джерела не містять також жодних відомостей про долю Болеславни та про нащадків Святополка і польської князівни. Вірогідно, їх шлюб був бездітним⁶⁵.

Казимир I Відновитель і Доброніга-Марія Київська. Першою київською князівною, виданою заміж до Польщі в XI ст., чий повноцінний шлюб зафіксовано у вітчизняних та західних джерелах, є Доброніга-Марія (бл. 1015/1017–1087) – дружина правителя польської держави князя Казимира I Відновителя (1016–1058). Більшість сучасних дослідників, ґрунтуючись на свідченнях джерел, стверджують, що Доброніга (Доброгніва, Доброніга) – донька Володимира Святославича та його візантійської дружини Анни Порфирогенетки⁶⁶. Рік її народження точно не відомий. Але, ґрунтуючись на датуванні смерті царівни Анни, науковці стверджують, що Доброніга, відповідно, народилася до 1011 р. А точна дата смерті Доброніги записана у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р.⁶⁷ У такому разі, князівна-королева прожила тривале життя – понад 76 років – щасливе виключення для того часу. Однак, ми вважаємо, що датування життя Доброніги, як і її походження, є досі достеменно не з’ясованим і вимагає додаткових ретельних досліджень.

⁶¹ *Літопис руський*, с. 49; М. Стрийковський, *Op. cit.*, с. 219.

⁶² В.Д. Королюк, *Западные славяне и Киевская Русь*, Москва 1964, с. 161.

⁶³ *Літопис руський*, с. 84.

⁶⁴ М. Стрийковський, *Op. cit.*, с. 222.

⁶⁵ К. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 122.

⁶⁶ *ПСРЛ*, т. 2, *Густинська летопись*, Москва 1843, с. 267; А.Г. Плахонін, *Доброніга Володимирівна*, Енциклопедія історії України, т. 2, К. 2003, с. 422; Л.В. Войтович, *Op. cit.*, с. 277; *Piastowie...*, s. 53; В.Н. ТАГИЦЕВ, *Op. cit.*, с. 227; Н.Н. Ильин, *Op. cit.*, с. 114–115.

⁶⁷ *Рочник Краковського капітулу* [в:] Н.И. ЩАВЕЛЕВА, *Польские латиноязычные источники*, Москва 1990, с. 148, 150–151; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, под ред. Т.Н. ДЖАКСОН, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова, т. IV: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А.В. Назаренко, Москва 2010, с. 345.

Вітчизняні літописи, зокрема Літопис Руський називають Марію сестрою Ярослава Мудрого⁶⁸. В історіографії була також спроба ідентифікувати Добронігу як дочку Ярослава (Brückner, Kętrzyński, Поппэ та ін.)⁶⁹. Проте, таку версію відкинута після аналізу подальших шлюбів нащадків Ярослава Володимировича.

Деякі історики, починаючи з М. Баумгартена, ґрунтуючись на “Ге-неалогії Вельфів” та опосередкованих свідченнях Тітмара Мерзебурзького, вважають матір’ю Доброніги-Марії останню дружину Володимира Святославича – невідому на ім’я дочку графа Куно (Конрада) фон Еннінген, з якою Володимир нібито одружився після смерті царівни Анни⁷⁰. За свідченням Тітмара Мерзебурзького вона як “вдова короля Русі” в числі багатьох інших полонених потрапила до Польщі після походу Болеслава 1018 року⁷¹. На наш погляд, факт одруження Володимира з дочкою Конрада малоїмовірний. Після смерті Анни (1011 р.) великому князеві було вже бл. 60 років, він народився, вірогідно у середині, або другій половині 950-х рр., оскільки в 969 р. отримав своє перше княжіння, хоч і був ще неповнолітнім. Володимир пережив Анну лише на три–чотири роки і помер у “глибокій старості”, як свідчать ті ж західноєвропейські джерела⁷². Малоїмовірно, щоб у “глибокій старості” князь обзавівся ще одною дочкою. Так само, мало-вірогідно, що Доброніга – донька візантійської царівни Анни. Датуючи народження Доброніги 1011 р. дослідники не врахували, що Анні Порфирогенетці мало б бути на той час бл. 48 років. Неймовірно, щоб Доброніга народилася задовго до цієї дати, оскільки ми знаємо точне датування її смерті (1087 р.) і рік народження її чоловіка – 1016. Народившись від Анни в її “дітородний” період – кін. 980-х – 990-ті рр., Доброніга-Марія мала б прожити бл. 90–100 років, вступала б у шлюб (а ми знаємо його більш-менш точне датування – між 1038 і 1043 рр.) у віці бл. 50 років (а вона після цього народила п’ятьох дітей!) і була б набагато старша за чоловіка – що

⁶⁸ Літопис руський, с. 94.

⁶⁹ А.В. НАЗАРЕНКО, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 579–580.

⁷⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников...*, с. 190; *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. I. Середина IX – первая половина XII в.*, Москва 1989, с. 81–93; А.В. НАЗАРЕНКО, *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, пер., коммент.*, Москва 1993, с. 192; *Літопис руський*, с. 49; Н.А. БАУМГАРТЕН, *Добронег Владимирова, королева польская, дочь св. Владимира*, Благовест 2–3 (Париж 1930) 102–109; N. de BAUMGARTEN, *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*, *Orientalia christiana* 27 (Roma 1932) 121; В.Д. КОРОЛЮК, *Op. cit.*, с. 227.

⁷¹ В.Т. ПАШУТО, *Op. cit.*, с. 326.

⁷² А.В. НАЗАРЕНКО, *Немецкие латиноязычные источники...*, с. 141.

неймовірно, навіть з огляду на велику бажаність і політичну доцільність цього шлюбу для Польщі.

Тому є підстави припускати, що Доброніга могла народитися дещо пізніше – бл. 1015–1017 рр. і бути не дочкою, а онукою Володимира Святославовича. А в її родоводі можуть постати не лише великі князі київські та імператори Візантії, а й царі Болгарії, королі Англії, імператори Священної Римської імперії...

На наше переконання, Доброніга була дочкою Бориса Володимировича – сина великого князя київського, пізніше канонізованого православною і католицькою церквами в числі перших святих страстотерпців Київської Русі. Завдяки життєписам князя відомо, що з волі батька Борис рано вступив у шлюб⁷³. Але ні давні джерела, ні сучасні дослідники не вказують, з ким був одружений Борис.

У “Великій хроніці про Польщу, Русь та їх сусідів” (XIII ст.) є цікавий запис стосовно Доброніги-Марії: “Він [Казимир] взяв собі за дружину дочку короля Русі Романа, сина Одона, на ім’я Доброніга, інакше названа Марією”⁷⁴. З численних джерел відомо, що хресне ім’я князя Бориса – Роман, тому можна стверджувати, що у Великій хроніці йдеться саме про Бориса-Романа Володимировича. “Синоном Одона”, на наш погляд, він названий через те, що був одружений з дочкою (нащадком, членом роду) Одона. В ті часи, як часто і тепер, “батьком” могли називати й тестя, а отже зятя – “сином”. Так, наприклад, новгородська Степенна книга, оповідаючи про Святополка Окаянного, сповіщає: “Иде ко отцу своему Болеславу”, оскільки Святополк, як уже зазначалося, був одружений з дочкою Болеслава I Хороброго, короля Польщі⁷⁵.

“Одоном” Великопольської хроніки, за нашим припущенням, міг бути найвідоміший Одон (Оттон) того часу – імператор Священної Римської імперії Оттон I. Про шлюб “короля Русі” з представницею роду імператора Оттона свідчить “Генеалогія Вельфів” (XII ст.). У ній зокрема сказано, що граф Куно із Енінгена (Конрад Швабський) у шлюбі з дочкою імператора Оттона (“лат. *filia Ottonis Magni imperatoris*”) мав чотирьох синів і чотирьох дочок, одна з яких вийшла заміж за “короля Русі”⁷⁶.

⁷³ Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора. Рукопис Моск. Синод. Друкарні № 1 (53), пергамент, Сильвестрівський збірник XIV в., арк. 89 (Позначення В), за вид.: С. БУГОСЛАВСЬКИЙ, *Україно-руські пам’ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка й тексти)*, К. 1928, с. 179–206; Б. САМБОР, *Святі землі української*, К. 2009, с. 372; Борис и Глеб. *Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых*, Д. 2015, с. 19; Н.Н. НИКИТЕНКО, *Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в ее центральном нефе*, Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь”, К. 2009, с. 63–79.

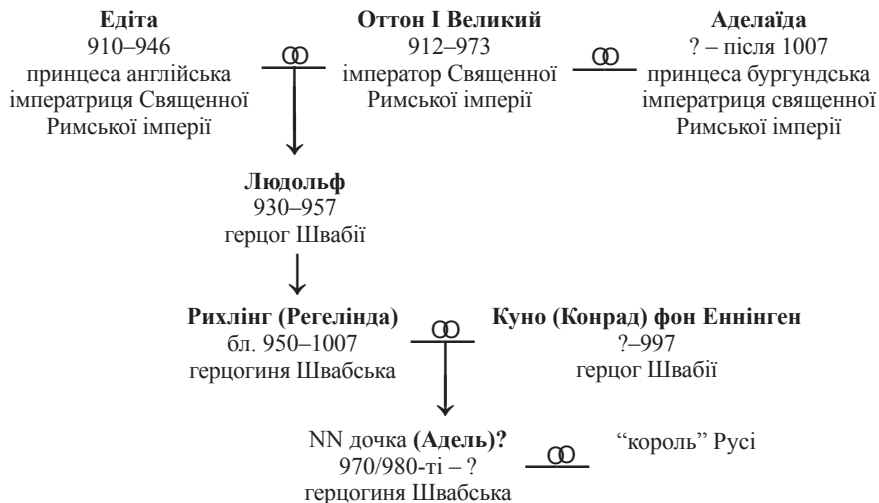
⁷⁴ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях...*, с. 70.

⁷⁵ В.Н. ТАТИЩЕВ, *Op. cit.*, с. 239.

⁷⁶ *Genealogia Welforum*, ed. G. WAITZ, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. XIII, Hannover 1881, p. 733–734; *Древняя Русь в свете зарубежных источников...*, с. 189–190.

Дослідники Д. Джекман і Й. Фрід⁷⁷ на основі “Вайнгартенської історії Вельфів”⁷⁸ зробили висновок, що її звали Рихлінд (Регелінда – Regelindis, Richlind Otona). На думку деяких учених слово “*flia*” в даному випадку варто розуміти ширше – не “дочка”, а “нащадок, член роду”. Так, сучасний західноєвропейський дослідник А. Вольф довів, що у “Генеалогії Вельфів” пропущена одна ланка, а саме: Регелінда – дружина Куно-Конрада († 997) доводилася не дочкою, а онукою імператорові Священної Римської імперії Оттону I Великому і була дочкою його сина Людольфа, народженого у першому шлюбі імператора з англійською принцесою Едітою⁷⁹.

Припускається також, що ім’я їхньої дочки – правнучки імператора Оттона I і дружини “короля Русі” – Адель, але давнє джерело, яке слугувало підставою для цього припущення, не збереглося. Вірогідно, ця версія ґрунтується на тому, що друга дружина Оттона Великого мала ім’я – Аделаїда (Адела, Адель) Бургундська.

Мал. 1. Походження дружини “короля Русі” за Генеалогією Вельфів, Вайнгартенською історією Вельфів та уточненнями А. Вольфа і Д. Джекмена

⁷⁷ D.C. JACKMAN, *Criticism and Critique: Sidelights on the Konradiner*, Oxford 1997; D.C. JACKMAN, *The Konradiner. A Study in Genealogical Methodology*, Frankfurt am Main 1990, p. 72.

⁷⁸ Латиноязычные источники по истории Древней Руси, с. 199–200; *Historia Welforum Weingartensis*, ed. L. WEILAND, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. XXI, Hannover 1868, p. 454–471.

⁷⁹ A.A. WOLF, *Wer war Kuno “von Öhningen”*. Überlegungen zum Herzogtum Konrads von Schwaben († 997), Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 36 (1980) 25–83.

“Генеалогія Вельфів” не вказує імені правителя Русі. З цього уривка відомий російський генеалог М. Баумгартен зробив висновок, що йдеться про Володимира Святославича. Але пізніше О. Назаренко обгрунтовано довів, що цим “королем Русі” не міг бути Володимир Святославич, і зробив висновок, що згаданий у “Генеалогії Вельфів” “король Русі” – це Ярополк Святославич – рідний брат Володимира⁸⁰.

На наш розсуд, версія авторитетного вченого також хронологічно не обгрунтована. За сучасними дослідженнями, шлюб Куно і Регелінди (нар. бл. 950 р.) відбувся 968 р.⁸¹, подружжя мало щонайменше 4 синів і 4 дочки, а отже, їх дочка, яка вийшла заміж за “короля Русі” (згадана у переліку дочок третьою), могла народитися не раніше 970-х рр., а, найвірогідніше – у 980-х рр. За даними Літопису Руського Ярополк Святославич загинув 11 червня 980 р.⁸², за іншою версією ще раніше – 978 р.⁸³, отже не міг одружитися з дочкою Куно і Регелінди. Припускаючи, що цим “королем” міг бути Володимир Святославич (за М. Баумгартеном), або Ярополк Святославич (за О. Назаренком), під титулом “короля Русі” ніколи не розглядався Борис Володимирович.

За “Житієм” першим удільним князівством Бориса була Волинь⁸⁴. Близькість до Польщі, з якою воювала Священна Римська імперія, зумовлювала потребу укріплення русько-німецьких стосунків, які й могли бути скріплені шлюбом Бориса та німецької принцеси.

Існує також думка, що цей альянс був реакцією на союз Турівського князівства (Святополк Окаянний) і Польщі (Болеслав Хоробрий), скріплений шлюбом Святополка і дочки Болеслава. Нашу версію підтверджують висновки і припущення інших дослідників, які обгрунтовували гіпотезу про те, що в розпал польсько-німецької війни 1007–1013 рр. оформився русько-німецький союз⁸⁵, ми припускаємо, скріплений шлюбом руського князя і правнучки Оттона I.

Вірогідно, укладанню шлюбу міг посприяти цистеріанець Бруно (Боніфаций), який прибув до Русі бл. 1008 року з місієюною метою хрещення печенігів та виступив посередником для примирення Володимира зі степовиками. При цьому один із синів київського князя перебував у

⁸⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Е.А. Мельниковой, Москва 2013, с. 190, 300–304.

⁸¹ D.C. JасkMAN, *The Konradiner*, p. 34.

⁸² *Літопис руський*, с. 46.

⁸³ М.Ф. Котляр, *Ярополк Святославич*, Енциклопедія історії України, т. 10, К. 2013, с. 757–758.

⁸⁴ Л.В. Войтович, *Op. cit.*, с. 273.

⁸⁵ В.Д. Королюк, *Op. cit.*, с. 231.

печенігів заручником. Більшість дослідників вбачають у цьому “синові” Святополка⁸⁶, однак, ймовірніше, ним міг бути Борис – нащадок київського великокняжого престолу⁸⁷, якого пізніше активно підтримували печеніги в боротьбі з Ярославом⁸⁸.

Місіонер Бруно був не лише родичем імператорів Священної Римської імперії, а й довіреною особою, учасником коронації імператора Оттона III (внука Оттона I і двоюрідного брата Регелінди).

Окрім того, матір'ю імператора Оттона III була Теофано – родичка, а за іншими джерелами – рідна сестра Анни Візантійської – дружини Великого князя київського Володимира Святославича.

Вірогідно, шлюб Бориса із представницею роду Оттона Великого міг відбутися між 1009 і 1013 рр. (після шлюбу Святополка і Болеславни), ймовірно, ближче до 1013 р. – після повстання Святополка, підбурюваного Болеславом, проти Володимира і розривом русько-польських стосунків, або бл. 1015 р., коли відновилося військове протистояння Польщі та Священної Римської імперії⁸⁹. Тим більше, що Великопольська хроніка називає зятя Оттона “правителем Русі”, а Борис міг бути проголошений спадкоємцем великокняжого престолу бл. 1015 р.

Таким чином, за нашою версією, Борис-Роман був “сином” у широкому сенсі – “зятєм” Оттона Великого, пошлюбленим з представницею його роду, та батьком Доброніги-Марії, що, в такому разі, узгоджується з відомостями Великопольської хроніки та “Генеалогією Вельфів”. Вірогідно, в т. ч. і через спорідненість з імператором Священної Римської імперії князь Борис під іменем “Роман Руський” належить до шанованих святих Римо-католицької церкви⁹⁰. Можливо, саме через заборони-застереження проти укладання міжконфесійних шлюбів (між православними і католиками-латинянами) з часів Середньовіччя і пізніше, шлюб Бориса Володимировича, шанованого православною церквою, з “латинянкою” ретельно замовчувався.

Ще одним опосередкованим підтвердженням нашого припущення є той факт, що чоловік Доброніги по лінії його матері й сам походив з роду Оттона Великого, а шлюби між далекими нащадками одного роду були поширеними.

⁸⁶ Л.В. Войтович, *Op. cit.*, с. 248.

⁸⁷ Н.Н. Никитенко, *Op. cit.*, с. 77.

⁸⁸ *Ibid.*, с. 77.

⁸⁹ *Христианство: Энциклопедический словарь*, Москва 1995, т. 3, с. 747.

⁹⁰ *Сага об Еймунде*, с. 99; Н.Н. Ильин, *Op. cit.*, с. 168; А.Б. Головкин, *Op. cit.*, с. 25.

Більшість дослідників датує загибель Бориса і Гліба 1015 р., але деякі вчені, посилаючись на дані “Саги про Еймунда”, припускають, що ця трагічна подія трапилася пізніше – у 1017 р.⁹¹, а отже і Доброніга-Марія могла народитися бл. 1017 р.

Досі тривають дискусії і про родовід Бориса-Романа Володимировича. Вітчизняні джерела чітко не вказують імені та походження матері Бориса, називаючи її “болгаринею”⁹². Більшість дослідників погоджуються з її болгарським корінням, але її ім’я та достеменно походження досі залишаються не з’ясованими.

За нашою гіпотезою, Борис Володимирович по материнській лінії – нащадок болгарських царів та візантійських імператорів, а саме – онук царя Болгарії Бориса II⁹³.

Маємо й інше сміливе припущення – Доброніга, можливо, була не єдиною дочкою Бориса. Приблизно у той самий час іншу київську князівну – Агату видано заміж за нащадка англійського престолу, який жив як вигнанець при дворі великого князя київського Ярослава Мудрого. Існує багато версій її походження з роду імператорів Священної Римської імперії, про це свідчили європейські середньовічні хроніки та хроністи: Англо-саксонська хроніка Флоренса Ворчестерського⁹⁴, Матвій Паризький, Елред Рівоський⁹⁵ та ін. У випадку, якщо наші припущення правильні і вона є другою дочкою Бориса-Романа та представниці роду Оттона Великого – це пояснює такі зв’язки. Зазначене підтверджується і даними ономастики – в роду Романа I Лакапена не раз зустрічається ім’я “Агата” (Агафія). А серед онуків Агати є святий король Шотландії на ім’я Давид (поширене у Візантії та Болгарії, а також хресне ім’я Гліба Володимировича – рідного брата Бориса-Романа) – тоді це ім’я вперше з’явилося на землях Англії та Шотландії. Агата стала матір’ю і бабусею наступних королів і королев Шотландії, її нащадки утворили міцне родове древо королів Англії, яке можна прослідкувати включно до сучасної королеви Єлизавети II⁹⁶.

⁹¹ *Сага об Еймунде*, с. 99; Н.Н. Ильин, *Op. cit.*, с. 168; А.Б. Головкин, *Op. cit.*, с. 25.

⁹² *Літопис руський*, с. 48.

⁹³ Обґрунтування гіпотези див.: О. Ясинецька, *До питання про особливості родоvodu давньоруської князівни Марії-Доброніги, дружини правителя Польщі (бл. 1040–1058 рр.)*, *Красзнавство* 1–2 (2016) 175–193.

⁹⁴ R.R. DARLINGTON, P. MCGURK (eds.), P. MCGURK, J. BRAY (trs.), *The Chronicle of John of Worcester: The Annals*, London 1854, p. 133.

⁹⁵ AILRED OF RIEVAULX. *Lament for David, King of the Scots*, Ailred of Rievaulx. The historical works, Kalamazoo 2005, p. 1–37.

⁹⁶ Е. ЯСИНЕЦКАЯ, *Европейское прошлое Киевской державы тысячелетней давности. От дочерей Ярослава Мудрого до королевы Великобритании Елизаветы II*, *Dessange Magazine* 46 (2013) 58–60.

Середньовічний хроніст Вільям Мальмсберійський (XII ст.) називає Агату “сестрою королеви Угорщини”. Королевою Угорщини в середині XI ст.⁹⁷ була Анастасія Ярославна. За нашою версією, дійсно сестра (двоюрідна) Агати і Доброніги. В історіографії існує кілька найбільш поширених гіпотез походження Агати: Німецька, Угорська, Українська (Київська) і Болгарська. Наша версія об’єднує їх, оскільки обґрунтовує причетність усіх згаданих династій до родоводу Агати і Доброніги-Марії. Таким чином, у родоводі Доброніги – дружини правителя Польщі Казимира I, постають імператори Візантії, царі Болгарії, королі Англії, імператори Священної Римської імперії та правителі Русі.

Про Добронігу-Марію Літопис Руський згадує, не називаючи імені, лише під 1043 р.: “У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир замість віна людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава”⁹⁸. Хроніка Гваньїні датує цей шлюб 1042 р.⁹⁹, Саксонський анналіст (XII ст.) подає запис про шлюб під 1039 р.¹⁰⁰ Сілезькі Компілятивні Анналі датують цей шлюб навіть 1031 р.¹⁰¹ О. Бальцер вважає – не пізніше 1039 р.¹⁰² Загалом, дослідники припускають, що шлюб, найвірогідніше, міг відбутися між 1038–1043 рр.¹⁰³

Казимир I Відновитель (Карл, “Кароль”¹⁰⁴, 1016–1058) – син короля Польщі Мешка II В’ялого (990–1034) та Рикси Лотаринзької (бл. 995–1063). Польща у ті часи переживала важку кризу, після правління Мешка II була роздробленою і виснаженою військовими конфліктами. Всередині країни розпочалася боротьба між шляхтою і селянами, християнська віра, нещодавно запроваджена, почала занепадати, населення потерпало від розбоїв та беззаконня, державна влада збереглася лише в містах. Селянське повстання 1037–1038 рр. за розмахом належало до одного з найбільших повстань того часу. Від Польщі відокремилися Помор’я і Мазовія, де утвердилися місцеві династії. Останнім ударом стало вторгнення (1038 р.) військ чеського князя Бржетислава I, який захопив Гнезно, розграбував святині Гнезненського собору і приєднав Сілезію до володінь чеської корони.

⁹⁷ WILLIAM of MALMESBURY’S, *Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of the King Stephen*, by J.A. GILES, London 1866, p. 196.

⁹⁸ *Літопис руський*, с. 94.

⁹⁹ О. Гваньїні, *Op. cit.*, с. 86.

¹⁰⁰ *Annalista Saxo*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, t. VI, Hannover 1844, p. 683; *Саксонський анналіст*, Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том IV. Западноевропейские источники. Москва 2010, с. 229.

¹⁰¹ *Annales Silesiaci compilati*, Monumenta Poloniae Historica, t. III, Lwów 1878, s. 657–679.

¹⁰² О. BALZER, *Op. cit.*, s. 89.

¹⁰³ В.Д. КОРОЛЮК, *Op. cit.*, с. 316; К. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 134.

¹⁰⁴ К. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 128.

Галл Анонім пише, що після смерті Мешка Казимир залишився маленьким хлопчиком зі своєю матір'ю-королевою; Рикса потурбувалася про гарну освіту сина, з раннього віку віддавши його в монастир, де Казимир вивчав Священне Писання, і правила королівством з гідністю, але “зрадники через заздрість” прогнали її з королівства, а сина утримали “для прикриття” своїх злодіянь. Коли ж він виріс і став правити, зрадники, “боячись помсти”, повстали проти нього і змусили тікати до Угорщини. Стефан, який стояв тоді на чолі угорської держави, утримував Казимира при собі через дружні стосунки з чеським королем, з яким Польща мала часті військові конфлікти. Лише після смерті Стефана Казимир зміг отримати свободу¹⁰⁵.

Дещо інакше цей епізод польської історії змальовує Великопольська хроніка. На чолі держави після смерті Мешка II утвердився його старший син Болеслав. Він ще до того, як став правителем, “приніс своїй матері багато сорому” – знеславив себе розпусною поведінкою і занедбав державні справи. “Не маючи сили зносити його безпутство”, Рикса, забравши сина Казимира, “вирушила у рідну землю Саксонію” і “вступила до монастиря”¹⁰⁶. Рикса Лотаринзька також походила з роду правителів Священної Римської імперії – була онукою імператора Оттона II.

Хроніка оповідає, що старший син Рикси Болеслав “внаслідок своїх численних злодіянь, хоч і був відмічений королівською діадемою, погано скінчив своє життя і тепер навіть не числиться у списку королів і правителів Польщі”¹⁰⁷. Деякі дослідники називають його “Болеславом Забутим”, інші – заперечують існування сина Мешка II на ім'я Болеслав, в усякому разі, у шлюбі з Риксою¹⁰⁸.

Після смерті Мешка II у Польському королівстві виникло багато смут і війн, переважно міжусобних. О. Гваньїні у “Хроніці європейської Сарматії” (XVI ст.) красномовно свідчить: “Поляки без пана були як заблукані вівці і не знали, що далі робити...”¹⁰⁹ Королівство через безперервні війни “майже втратило всю свою могутність”. Тоді впливові люди держави вирушили до Саксонії до своєї королеви з проханням, аби її син Казимир зайняв польський престол. Від Рикси вони дізналися, що Казимира відправлено в Париж “для вивчення вільних наук”, де він вступив до ордену св. Бенедикта і обрав собі церковну кар'єру. Коли послі при-

¹⁰⁵ Галл Анонім, “Хроніка...”, с. 49–50.

¹⁰⁶ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях...*, с. 69.

¹⁰⁷ *Ibid.*, с. 69.

¹⁰⁸ *Piastowie*, s. 50, 53; К. Jasiński, *Op. cit.*, s. 127–128.

¹⁰⁹ О. Гваньїні, *Op. cit.*, с. 85.

були до Франції, Казимир уже прийняв чин диякона в монастирі Клюні, а потім у Саксонії жив під іменем Карла в монастирі Лаомерта¹¹⁰. Порадившись з абатом монастиря, послали вирушили до Рима і звернулися до Папи Бенедикта IX з проханням посприяти поверненню їх правителя та виділити йому диспенсію, аби він міг одружитися і, таким чином, не позбавити Польщу спадкоємця престолу. Посли скаржилися на численні “нещастя”, які переживала Польща, – відступи від християнської віри, “пролиття крові в результаті нашествия ворогів”. Папа відгукнувся на прохання і дав дозвіл Казимирові полишити монастир заради інтересів польської держави і на його шлюб, виділивши для цього диспенсію, але за колишнє вигнання свого законного володаря наклав на польський народ зобов’язання щорічно виплачувати з кожної людини динарій на світильник св. Петра і на побудову церкви. Деякі дослідники вважають перебування Казимира у Франції малоімовірним і вважають, що весь час свого вигнання він провів у Німеччині¹¹¹. Казимир повернувся до Польщі, “де був прийнятий з великою радістю”¹¹².

З допомогою німецького війська Казимирові у 1039 р. вдалося відновити державну владу в Польщі, придушити бунт та вгамувати непокірних аристократів. Однак за цю допомогу імператора Польща мала визнати над собою сюзеренітет Священної Римської імперії. “Цей Казимир, – як повідомляє Великопольська хроніка, – проявив велику мужність, скрізь змусивши ворогів утікати, мирно володів Польським королівством”. Названий він був “Відновителем” завдяки тому, що “повернув багато втраченого його батьком Мешком і щасливо відновив те, що було зрівняне з землею”¹¹³. Встановивши мир на польських землях, Казимир одружився “з дочкою князя Русі Романа, сина Одона, на ім’я Доброніга, інакше названа Марією”¹¹⁴. Галл Анонім називає її “дівицею шляхетного походження з Русі”¹¹⁵.

Згідно з деякими джерелами, наречена короля мала ім’я Марія, але, коли прибула до Польщі, “покинула грецьку віру і знову охрестилася (...), взяла собі ім’я Доброгніва”¹¹⁶. За вказаними джерелами відбулася ця подія у Кракові, а коронована Марія, як і її чоловік, була у Гнезно (нині – Гнезненський собор Внебовзяття Найсвятішої Марії Панни та Св. Адаль-

¹¹⁰ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях...*, с. 69.

¹¹¹ *Piastowie*, s. 51.

¹¹² О. Гваньїні, *Op. cit.*, с. 86.

¹¹³ *Ibid.*, с. 70.

¹¹⁴ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях...*, с. 70.

¹¹⁵ Галл Аноним, “*Хроника...*”, с. 51.

¹¹⁶ О. Гваньїні, *Op. cit.*, с. 86; М. Стрийковський *Op. cit.*, с. 228.

берта). Дослідники сумніваються в факті коронації – Казимир носив титул “князя Польщі”, а не короля, мало ймовірно також, що “перехрещення” Марії на латинський обряд мало місце – “велика схизма” (1054 р.) ще не відбулася, Гваньїні вслід за Длугошем¹¹⁷ просто невдало пояснив існування двох імен княгині, не знаючи, що для Русі це була звична практика – існування у представників княжої родини двох імен – світського та хресного (Володимир-Василь, Ольга-Олена, Гліб-Давид, Борис-Роман...). На цю помилку польських хроністів вказував ще І. Лінніченко¹¹⁸ і зауважував, що, очевидно, мирським іменем було Доброніга, а хресним – Марія.

Казимир “взяв за наречену великий посаг” і заручився військово-політичною підтримкою її родича – великого князя київського Ярослава Мудрого. Ярослав здійснив кілька військових походів на підтримку Казимира (1041, 1043 рр.), а в 1047 р. допоміг йому остаточно здолати бунтівного мазовецького князя Маслава (Мечислава, Моїслава), в результаті чого Мазовецька земля знову відійшла до польського королівства. Йоакимівський літопис оповідає, що Ярослав на прохання польського князя Казимира, зятя свого, “ходив на мазовшан”, яких у жорстокій битві переміг і “князя їх Моїслава убив”, “землю ж ту Казимирові здобув”¹¹⁹.

Шлюб Марії та Казимира виявився успішним. Доброніга у відповідності до свого імені, очевидно, мала добрий норов (“гнів”), ласкавий до підданих характер, була милостива і справедлива, вродлива і добродійна¹²⁰. Польські хроніки зберігають про неї значно більше відомостей, ніж руські. Місцеві хроністи стверджували, що після одруження Казимира з Добронігою укріпилися стосунки Польщі не лише з Руссю та “запанував мир і спокій” на польських землях¹²¹. Від синів Марії та Казимира походять наступні спадкоємці престолу – правителі Польщі.

Через те, що Казимир I чернечу мантию змінив на шати князя-правителя, його в історії часто іменують “Монахом” або “Мнихом” (в останні десятиліття у факті його чернецтва дослідники сумніваються¹²²), а завдяки своїй активній діяльності з відбудови та об’єднання держави він отримав ім’я “Відновитель”. Подружжя Марії та Казимира уславило себе як ктитори та покровителі церковного будівництва, меценати освіти і

¹¹⁷ Н.И. ЩАВЕЛЕВА, *Древняя Русь в “Польской истории Яна Длугоша”*..., с. 253.

¹¹⁸ И. Линниченко, *Op. cit.*, с. 48–49.

¹¹⁹ В.Н. ТАГИЦЕВ, *Op. cit.*, с. 79; *Літопис руський*, с. 95.

¹²⁰ Н.И. ЩАВЕЛЕВА, *Древняя Русь в “Польской истории Яна Длугоша”*, с. 253.

¹²¹ *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях*..., с. 71.

¹²² K. Drózdź, *O wykształceniu i rzekomym mniostwie Kazimierza Odnowiciela, Średniowiecze Polskie I Powszechnie*, t. 1 (1999), s. 64–74.

мистецтва. Казимир переніс столицю держави з Гнєзна до Кракова – єдиного великого міста, яке вціліло після воєн. Сюди перемістили й митрополічу кафедру зі зруйнованого Гнєзна. Єпископат було відновлено також у Вроцлаві. Місто Краків перетворилося тепер не лише у центр Малої Польщі, а й у символ польської державності. Тут Казимир розбудував новий собор (очевидно, на місці древнішого), нині відомий як головний храм Кракова і всієї Польщі – Кафедральний собор на честь святих Станіслава і Вацлава (Вавельська кафедра). У Вавельському замку відбувалися коронації польських монархів. Тут зберігалися знаки державної влади: корона, меч, скіпетр і держава. Цікаво, що меч “Щербинець” – атрибут коронації польських королів, дістав свою назву також у зв’язку з подіями польсько-української історії XI ст. Цей епізод оповідає Галл Анонім: Болеслав I під час нападу на Київ (1018 р.) ударив мечем у Золоті ворота і меч надщербився¹²³.

Очевидно, активну участь у справах храмового будівництва брала і дружина Казимира – київська князівна, вихована у християнській вірі та побожності. З ініціативи подружжя були засновані та збудовані: Крипта Св. Леонарда, бл. 1038/1039–1118 рр. (Краків); Тинське бенедиктинське абатство, бл. 1044 р. (Тин, Тинець); Собор св. Йоанна Хрестителя, 50–60-ті рр. XI ст. (Вроцлав); Костел на честь св. Егідія, 1067 (Таржек, *Tarczek*); Бенедиктинське абатство (бл. 1050) в м. Могильно і м. Любуші (Сілезія)¹²⁴ та ін.

Казимир-реформатор запровадив ключовий елемент феодалізму – надання земельних уділів та маєтків своїм воїнам, що перетворило їх у середньовічних лицарів. Князь Казимир I помер у 1058 р. і, як свідчить Ян Длугош, був похований у Познані, за іншою версією – у Кракові¹²⁵. Марія пережила його майже на тридцять років і, коли їх старший син Болеслав зійшов на престол у віці п’ятнадцяти років, він, як свідчать джерела, дослухався порад матері – Доброніга тривалий час мала на нього вагомий вплив. Дата смерті Доброніги-Марії записана у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р.¹²⁶ Місце її захоронення невідоме¹²⁷.

¹²³ ГАЛЛ АНОНИМ, “Хроника...”, с. 36.

¹²⁴ О. ГВАНЬІНІ, *Op. cit.*, с. 87; Т. BIBER, М. LESZCZYNSKI, *Poczet Wladcow Polski*, Poznan 2015, s. 20–21; G. LABUDA, *Polish diplomacy during the rule of the Piast dynasty*, The history of Polish diplomacy X–XX c., Warsaw 2005, p. 31; *Piastowie...*, s. 53.

¹²⁵ *Piastowie*, s. 54; К. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 131.

¹²⁶ *Rocznik Krakowskiej Kapituły*, ed. L. LETOWSKI, Katalog biskupow, pralatow i kanonikow Krakowskich, Krakow 1853, t. IV, s. 3–115; *Rocznik Kapituły Krakowskiej*, ed. Z. KOZŁOWSKA-BUDKOVA, Monumenta Poloniae Historica, 1978, t. V, p. 21–105; *Древняя Русь в свете зарубежных источников...*, с. 345.

¹²⁷ *Piastowie*, s. 54; К. JASIŃSKI, *Op. cit.*, s. 139.

У шлюбі Доброніги та Казимира I народилося п'ятеро дітей, що правда двоє синів – Мешко (1045–1065) і Оттон (бл. 1046–1048) померли, не залишивши нащадків (останній ще дитиною). Двоє інших стали правителями Польщі, відомими під іменами: король Болеслав II “Щедрий” (“Сміливий”; бл. 1043–1081/2) і князь-правитель Владислав I Герман (“Благочестивий”; бл. 1044–1102). Дочка Святослава (Святохна, Сватава; до 1048–1126) стала першою королевою Чехії, дружиною Вратислава II¹²⁸.

Шлюб руської князівни Доброніги-Марії і князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя став важливим етапом міждержавних стосунків Польщі та України XI ст., скріпивши політичний альянс і поклавши початок періоду дружніх відносин між двома державами. Цей шлюб сприяв спорідненню двох династій – П'ястів та Володимировичів і частим шлюбним відносинам між їх членами. “Подальші шлюбні союзи князів польських і давньоруських укріплювали і поширювали цю спорідненість”¹²⁹. Генеалогічні древа П'ястів і Володимировичів міцно сплелися і дали численних нащадків, що уславилися у європейській середньовічній культурі.

Бл. 1043 р., майже одночасно зі шлюбом Казимира та Доброніги відбувся шлюб сестри Казимира – Гертруди (1025–1107) та Ізяслава Ярославича (1024–1078) – сина великого князя київського Ярослава Мудрого. Вихована в традиціях європейської латинської культури, Гертруда залишила помітний слід в історії Польщі, України та Німеччини – з її ім'ям пов'язано щонайменше дві безцінні пам'ятки: церковний обрус (szata kościelna), подарований бл. 1076–1078 рр. на раку Св. Адалберта-Войцеха з вигаптуваною молитвою для архієпископського собору в м. Гнезно¹³⁰ та унікальна рукописна книга, нині відома як Псалтир Егберта або Кодекс Гертруди (Psalterium Egberti – Codex Gertrudianus)¹³¹.

Деякі дослідники вважають, що друге ім'я Гертруди, отримане у Києві, – Олісава (Єлизавета) та приписують польській князівні причетність до ще однієї пам'ятки – особистого автографу-молитви на стінах головного храму України – святої Софії Київської: “Господи помози рабі своєї Олісаві Святополчі матері, руський княгині”¹³²; утім, дослідженнями Н. Нікітенко

¹²⁸ О. Гваньїні, *Op. cit.*, с. 87.

¹²⁹ S.M. KUCZYŃSKI, *Op. cit.*, s. 19.

¹³⁰ А. НАЗАРЕНКО, “Зело неподобно правоверным”. *Межконфессиональные браки на Руси в XI–XII вв.*, Вестник истории, литературы и искусства, Москва 2005; *Piastowie*, s. 56.

¹³¹ M. MAŁEWICZ, *Rękopis Gertrudy Piastówny – najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego*, Materiały do historii filozofii średniowiecznej w Polsce, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1972, t. II, s. 796.

¹³² В.Л. Янин, *Русская княгиня Олисава-Гертруда и её сын Ярополк*, Нумизматика и эпиграфика 4 (1963) 142–164.

та В. Корнієнка така інтерпретація напису на хорах Софії Київської спростована, рівно як і можливість отримання Гертрудою імені Олісава¹³³.

Люмінований Псалтир, що тепер зберігається у колекції Національного археологічного музею італійського міста Чивідале-дель-Фріулі, є цінним надбанням людства і занесений у список ЮНЕСКО¹³⁴. В 977–993 рр. Псалтир було створено на замовлення єпископа Трірського Егберта, а в середині XI ст. Псалтир уже належав польській князівні Гертруді. Саме на замовлення Гертруди Псалтир Егберта доповнили новими вшитими листками пергаменту з латинськими текстами молитов та п'ятьма мініатюрами. Деякі з молитов – дуже особисті, а інші стосуються глобальних проблем, актуальних й до сьогодні, наприклад – об'єднання Східної та Західної церков¹³⁵.

Деякі польські вчені вважають Кодекс Гертруди першим польським літературним твором, який свідчить про “духовну культуру поляків XI ст.”¹³⁶. Важливий він і для історії України, на майстерних мініатюрах Кодексу зображений син Ізяслава Ярославича і Гертруди – Ярополк-Петро з дружиною і сама Гертруда, які припадають до ніг святого Петра, а в тексті молитов міститься напис: “раба Божа Гертруда”¹³⁷.

Цікаво, що унікальна рукописна пам'ятка до того, як потрапити до археологічного музею в Італії, перебувала у приватних власниць, кожна з яких прямо, або опосередковано пов'язана з нащадками великого князя київського Володимира Святославича. Так, перша власниця була дружиною князя київського Ізяслава Ярославича – онука Володимира Великого, другою власницею Кодексу Гертруди була дочка князя турівського Святополка Ізяславича Збислава – дружина князя Болеслава III Кривоустого, правителя Польщі, який і сам був онуком руської князівни Доброніги-Марії. Третьою власницею Псалтиря стала інша Гертруда – дочка Болеслава III від його другого шлюбу. Після цього пам'ятка потрапила до ще однієї Гертруди – князівни Меранської, виданої за короля Угорщини Андраша II, по лінії батька – внука київської князівни Єфросинії Мстиславівни, а по лінії матері – далекого нащадка київської князівни і французької королеви Анни

¹³³ Докл. див.: Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЕНКО, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время её создания*, К. 2012, с. 160–162.

¹³⁴ В. ЖИШКОВИЧ, *Кодекс Гертруди – яскравий взірець культурно-мистецького синтезу Середньовіччя*, Народознавчі зошити 6 (120) (2014) 1189–1198.

¹³⁵ *Piastowie*, s. 56.

¹³⁶ S. KĘTRZYŃSKI, *Gertruda*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, z. 35, Kraków 1958, s. 406;

S. ŻYLIŃSKA, *Op. cit.*, s. 82.

¹³⁷ В. ЖИШКОВИЧ, *Op. cit.*, с. 1189.

Ярославни. Дочка Андраша II і Гертруди Меранської – Єлизавета Угорська, уславлена свята католицької церкви, стала останньою приватною власницею Псалтиря, саме вона передала пам'ятку до капітули собору в м. Чивідале.

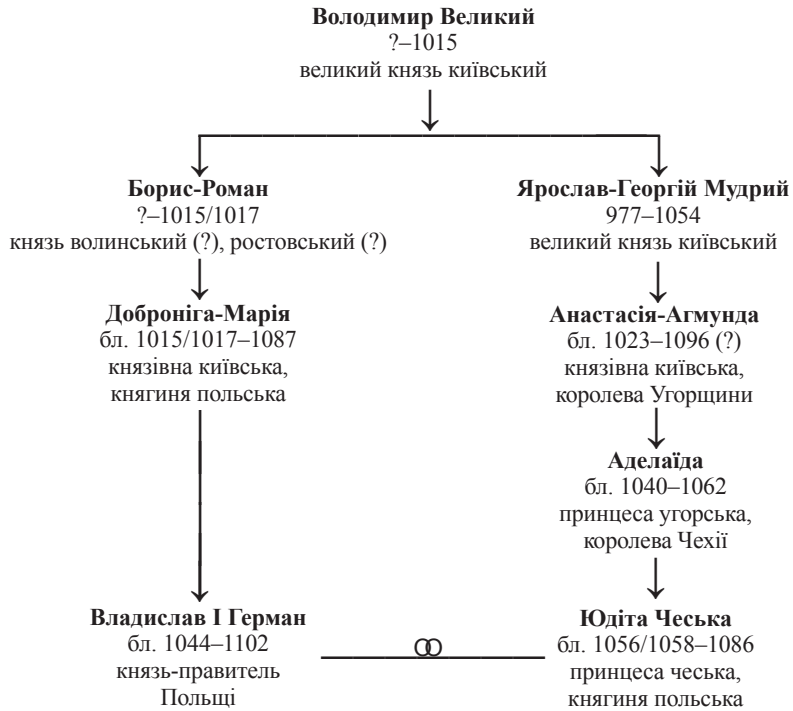
Традицію династичних шлюбів між представниками династії П'ястів та нащадками Володимира Великого продовжила дочка Ізяслава і Гертруди Євпраксія Турівська, 1088 р. вона була видана за Мешка Болеславича (бл. 1069–1089 рр.) – сина Болеслава II Сміливого (Щедрого) і ще однієї руської князівни – Вишеслави Святославни († 1089 р.). Нашадки Ізяслава Ярославича і Гертруди по лінії їх сина Святополка правили Руссю і одна з дочок Святополка – Збислава (1085/90–1114), як уже зазначалося, також була видана до Польщі – за Болеслава III Кривоустого (1086–1138). На це навіть довелося брати дозвіл у Папи – наречені доводилися одне одному братом і сестрою у третьому поколінні. А 1106 р. шлюб з рідною сестрою Болеслава III взяв волинський князь Ярослав (бл. 1072–1123) – брат Збислави¹³⁸. Інша дочка Болеслава III – Марія, за однією з версій, була видана за Петра Власта, ймовірно, представника роду Сілезьких П'ястів.

Загалом, до XIII ст. дослідники нарахували 12 польсько-руських шлюбів. За нашими підрахунками ще більше – понад двадцять. Окрім того, існувала певна кількість шлюбів між представниками династії П'ястів та нащадками Володимира Великого, народжених у шлюбах з іншими європейськими династами. Так, наприклад, син Доброніги-Марії Владислав I Герман був одружений з Юдітою Чеською – онукою короля Угорщини Андраша I і київської князівни Анастасії, дочки Ярослава Мудрого (мал. 2).

Династичні взаємини П'ястів та Володимировичів XI–XII ст. були настільки тісними, що, на думку деяких дослідників, можна стверджувати: завдяки постійним сімейним зв'язкам правлячих династій, в обох державах – у Польщі та Русі правила одна княжа родина¹³⁹.

¹³⁸ *Літопис руський...*, с. 170.

¹³⁹ S.M. KUCZYŃSKI, *Op. cit.*, s. 18.

Мал. 2. Родовід подружжя Владислава I Германа та Юдіти Чеської

Олександр Ганшин

САКРАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ КНЯЗІВСЬКОЇ УСИПАЛЬНИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА ТА ДАТУВАННЯ ЇЇ ФРЕСКОВИХ РОЗПИСІВ

Київський храм Святителя Кирила, архієпископа Александрійського, побудований у XII ст. за типом шестистовпних хрестовокупольних, однобаневих церков із закомарним перекриттям та трьома перспективними порталами. У сер. XVIII ст. архітектура споруди набула рис українського бароко, які й досі репрезентують її екстер'єр. Внутрішнє планування пам'ятки залишається без істотних змін. Стінопис репрезентують близько 800 м² унікальної фрески сер. XII ст., темперний портрет кін. XVII ст. та понад 2000 м² олійних робіт 80-х рр. XIX ст., що залишені реставраторами на тих ділянках, де первісний розпис не зберігся.

За роки дослідження Кирилівської церкви викристалізувалось коло найбільш актуальних наукових проблем, що пов'язані, як не дивно, із персоною замовника храму, датою закладання, часом завершення будівельних робіт та розпису стін церкви. Вирішення цих питань значною мірою гальмувало те, що згадки про ктиторів містяться в літописах, але вказуються дві різні особи.

У Київському літописі за Іпатіївським списком під 1179 р. зазначається: “Того же лѣта престависа княгини Всеволожаѣ приємши на са чернечкоюу скимоу и положена бысть в Києвѣ оу святого Кюрила юже бѣ сама создала”¹. Тобто запис сповіщає про смерть княгині, що спочила “оу святого Кюрила”, який сама і створила, але далі під 1194 р. міститься друга згадка щодо ктитора, коли мовиться про поховання великого київського князя Святослава Всеволодовича: “и престависа месяца июла и положиша и во святомъ Кюрилѣ во втнѣ емоу манастьрѣ”². Дуже цікаво, що Лаврентіївський список дублює цю інформацію, але дає згадку про те, що князь був похований “въ церкви святаго Кирила юже бѣ создалъ втец юго”³.

Такі суперечливі відомості джерел тривалий час не дозволяли знайти бодай мінімальну зачіпку для достовірного вирішення окресле-

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва 2001, стб. 612.

² *Ibid.*, стб. 680.

³ ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Москва 2001, стб. 412.

ного вище кола наукових питань та сприяли появі цілої низки гіпотез стосовно ктиторів храму, які детально розглянуті та систематизовані у монографії І. Марголіної⁴. Свою увагу історіографії проблеми також приділяли М. Максимович⁵, О. Советов⁶ та О. Певна⁷.

Оригінальною виглядала остання аргументація І. Марголіної, яка на підставі аналізу погано збереженого зображення святих зі свинцевої вислої печаті-молівдовула Теофано Музалон та залишків фрескової композиції з Кирилівської церкви, підкріпленою аналізом інших писемних та епіграфічних джерел, надала перевагу ктиторству Всеволода Ольговича. Дослідниця наголошувала, що зображення двох фігур з печаті є майже ідентичним фресковій композиції над так званою ктиторською композицією Кирилівської церкви, є нібито скопійованим з печаті у збільшеному вигляді⁸. Не викликає подиву, що її логічні побудови, екстравагантні за оцінкою В. Чхайдзе⁹, було спростовано В. Ульяновським, який опублікував нову якісну за станом збереження знахідку печаті Теофано Музалон, що походить з приватної колекції Музею Шереметьєвих та повністю ідентична раніше відомим зразкам¹⁰. На віднайденій печаті чітко видно, що зображено дві німбовані постаті в ідентичній молитовній поставі, але цього разу вдалося встановити, що на ній присутні постаті Богородиці та святого Миколи, а в фресці Кирилівської церкви присутні образи двох святих мужів, які за своєю іконографією радше можуть інтерпретуватися як постаті святих апостолів Петра та Павла. Слід також додати, що ідентична іконографія відома у ростовському Толковому Апостолі 1220 р., але вона чомусь залишилась непоміченою дослідниками пам'ятки¹¹.

Вважаємо, що стосовно проблеми ктиторства та абсолютного датування розписів Кирилівської церкви Києва, не варто відкидати таке інфор-

⁴ І. МАРГОЛІНА, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*, К. 2001, с. 25–29.

⁵ *Собрание сочинений М. А. Максимовича*, К. 1877, т. 2, с. 162–171.

⁶ А. СОВЕТОВ, *Киево-Кирилловская церковь*, Учебно-Богословские церковно-проповеднические опыты студентов имп. КДА 12 (К. 1914) 244–254.

⁷ О. ПЕВНА, *Церква Святого Кирила Олександрійського в Києві: важливість візуальної культури в розвитку релігії та віри на Русі*, Етнічна історія народів Європи 26 (К. 2008) 16–18.

⁸ І. МАРГОЛІНА, В. КОРНІЄНКО, *Датування київської Кирилівської церкви в світлі сучасних досліджень її монументального живопису та графіті*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна II (К. 2012) 257–267; І.Е. МАРГОЛІНА, В.В. КОРНІЄНКО, *Современные исследования монументальной живописи и граффити Кирилловской церкви в Киеве и ее датировка*, Сугдейский сборник V (К. 2012) 151–159.

⁹ В.Н. ЧХАЙДЗЕ, *Феофано Музалон: Новые находки – старые открытия*, Античная древность и средние века 43 (Екатеринбург 2015) 298–299.

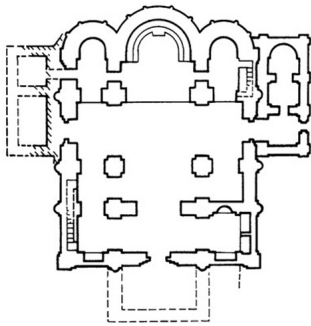
¹⁰ В.И. УЛЬЯНОВСКИЙ, *Новая булла Феофано Музалон и загадка “архонтессы Руси”*: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему, Сфрагистичний щорічник IV (К. 2013) 88–95.

мативне джерело, як аналіз стінописної програми храму та особливості організації його сакрального простору. З метою вирішення зазначених питань пропонуємо звернути увагу на особливості організації князівської усипальні в притворі храму та ідейну програму розпису цього приміщення.

Зауважимо, що розробками низки дослідників було гіпотетично встановлено християнське ім'я князя Всеволода Ольговича. Переважна більшість спеціалістів схиляється до тієї думки, що тезоіменним святим, на честь якого хрестили княжича, був святий Кирил Александрійський¹².

Припустимо, що князь Всеволод Ольгович дійсно був тією персоною, яка заклала Кирилівську церкву на честь свого небесного покровителя. У такому випадку він мусив керуватися певними нормами, зумовленими традиціями церкви. Відомо, що відповідно до візантійського придворного етикету новий правитель мав подбати про місце свого майбутнього поховання. Найчастіше такою локацією був своїм коштом збудований храм з усипальною у західній частині¹³.

Поза сумнівом, такий конструктивний елемент присутній у Кирилівській церкві та був зорганізований ще під час ранніх етапів будівництва цієї пам'ятки. Усипальня Ольговичів й досі розміщується в західній частині храму та складається з чотирьох поховальних ніш (мал. 1), які

Мал. 1. План-реконструкція
Кирилівської церкви
М. Холостенка

найімовірніше були відведені не тільки для майбутнього поховання ктитора, а й для конкретних членів його родини.

Здавалося б, єдиною зачіпкою, яка дає мінімальну змогу розібратися з проблемою, для кого конкретно князь замовляв чотири поховальні ніші, є їхня кількість та дані генеалогії князівської родини, але відповідь на це інтригуюче питання міститься в нюансах стінописної програми, які дозволяють відстежити певну систему організації сакрального простору сімейної усипальні.

¹¹ Г.И. Вздорнов, *Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков*, Москва 1980.

¹² П.Н. Лихачев, *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, Ленинград 1928, с. 256; К.М. Гупало, Г.Ю. Ивакин, М.А. Сагайдак, *Дослідження кийського Подолу (1974–1975)*, Археологія Києва. Дослідження і матеріали, К. 1979, с. 54–55; А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Op. cit.*, с. 504–505.

¹³ Р. Луценко, *Аркосолії давньоруських храмів Чернігова*, *Opus Mixtum* 3 (К. 2015) 86.

Нагадаємо, що в цьому приміщенні давніми майстрами було прописано фрескову композицію Страшного суду. Наразі вона має фрагментарне збереження, але достатнє для розуміння її іконографії, що дозволило у кін. XIX ст. художникам-реставраторам поновити сюжет олійними фарбами¹⁴.

Центром фрескової композиції виступає образ Ісуса Христа Верховного Судді, прописаний на східній частині склепіння притвору. Обабіч Спасителя – Богородиця та Іван Хреститель у молитовних поставах. По обидва боки від них засідають апостоли, тримають перед собою розкриті книги з чистими аркушами, що символізує початок Останнього суду над людством. Праворуч від цієї сюжетної лінії прописано групи людей, які прямують до Спасителя¹⁵.

Серед покликаних на процесію прописано різні верстви суспільства, але на загальному фоні своїм багатим одягом особливо вирізняється невелика група володарів (мал. 2), яка звершує собою ходу до Престолу уготованого¹⁶. Цей сюжет із зображенням правителів ще у кін. XIX ст. отримав умовну назву “*Лик князів*”, тобто ще керівник тогочасної реставрації А. Прахов¹⁷ вирізнив ці фігури серед всього загалу підсудних, а потім дав завдання художнику С. Власенку поновити сюжет олійними фарбами та зробити відповідний пояснювальний підпис¹⁸. Більша частина цієї фрески наразі відчищена від пізніших нашарувань.

Цей сюжет складається із зображень п’яти постатей, прописаних на повний зріст, які прямують до Верховного Судді людства. Перша особа вдягнена у рожевий хітон та зелений гіматій, за її спиною ледь помітні янгольські крила. Небесний провідник веде за собою до Христа чотирьох підсудних, які вдягнені у вишукано орнаментовані князівські костюми¹⁹.

Персоніфікація написаних у сюжеті володарів була запропонована І. Марголіною, яка вказала, що за першою фігурою янгола прямують члени родини князя Всеволода Ольговича: перша постать належить батькові, князю Олегу Святославичу, засновнику чернігівської гілки Рюриковичів; наступним слідує сам князь Всеволод Ольгович, вдягнений у багряне ве-

¹⁴ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, *Київська обитель Святого Кирила*, К. 2005, с. 107–111; І.Є. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття: живопис українських художників у Кирилівській церкві*, К. 2016, с. 109, 119.

¹⁵ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 109.

¹⁶ І.Є. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття...*, с. 113–117.

¹⁷ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 109.

¹⁸ І.Є. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття...*, с. 113–117.

¹⁹ І.Є. МАРГОЛІНА, *Тасмниці дорогожицьких пагорбів*, К. 2014, с. 29.

Мал. 2. Сюжет “Лик князів” з композиції Страшний суд.

Білим прямокутником позначено *damnatio memoriae*. Світлина І. Крижанівського лико князівське корзно; передостання фігура належить князю Ігорю Ольговичу (святomu Ігорю Чернігівському), рідному братові; завершує ходу княжич Святослав, старший син князя Всеволода Ольговича²⁰.

Ця атрибуція прописаних у сюжеті князів є важливою в контексті нашого наукового пошуку, але має відносно гіпотетичний характер, оскільки припущення автора дослідження про відтворення князівських обличчя олійними фарбами за залишками фрескового стінопису не можливо підтвердити чи спростувати наявним фактажем. А втім, цю думку можна розвинути, якщо залучити певні особливості сакральної організації приміщення усипальні.

Вважаємо, що три аркосолії, розміщені в південній частині храму, відводилися заздалегідь для князя Всеволода Ольговича, його брата князя Ігоря, який успадковував після нього владу, та старшого сина князя Святослава, а відособлена ніша північної ділянки зорганізована для вже померлого князя Олега Святославича. Таке твердження може виглядати дивним, ос-

²⁰ І.С. МАРГОЛІНА, *Таємниці дорогожицьких пагорбів*, с. 29–31.

кільки достовірно відомо про його поховання у чернігівському соборі Спаса, але не будемо забувати той момент, що практика перепоховання була присутня на Русі ще із часів Володимира Великого, який переніс поховання княгині Ольги до Десятинної церкви.

Стосовно групи з трьох поховальних ніш, то цілком логічно, що аркосолій (із зображенням Собору трьох святих над ним) південної частини західної стіни притвору міг бути відведений задалегідь князем для власного поховання. На це вказує тематика сюжету над цим аркосолієм, яка побудована на ідеї єднання та примирення, що було доволі актуальним саме для князя Всеволода Ольговича за часів легітимізації своєї влади в умовах міждинастичних усобиць. Дві інші ніші в південній стіні зорганізовані для князів Ігоря Ольговича та Святослава Всеволодовича, оскільки відокремлена ніша у північній частині західної стіни була зорганізована для небіжчика, на що натякає не тільки її віддаленість від інших, але й композиція “Лоно Авраама”²¹, сцена вічного праведного спокою, яка прописана над цим аркосолієм.

У контексті цієї логічної побудови також слід додати те, що в горішній частині північної стіни притвору залишилися невеликі ділянки фрескової композиції із зображенням воріт Раю²², а запропонована нами організація ктиторського задуму організації поховань усипальні орієнтовно цього об’єкта повністю ідентична за послідовністю, як і висунута персоналізація у сюжеті “*Лик князів*”: найближче до Райських воріт розміщується ніша, відведена для вже померлого князя Олега Святославича, за нею слідує Всеволодова, а найвіддаленіші – для князів Ігоря та Святослава.

Зазначимо, вже науковець О. Преображенський припускав, що збереження у князівських будовах XI–XII ст. великих хорів, які огинають західне рамено хреста, та наявність під ними великої площини склепіння притвору може свідчити про гіпотетичну можливість розміщення на цій ділянці зображення фундатора споруди. Поява в нартексах “*отніх*” обителів образів Страшного суду, на його думку, може свідчити про підвищення есхатологічної чуттєвості руського ктитора, що й сприяло формуванню “*как будто неизвестных дотоле надгробных портретов*”²³.

Також він підкреслював той факт, що поховальні портрети мали поєднуватися з сюжетом зі священної історії, тобто не супроводжувати

²¹ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 111.

²² І.С. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття...*, с. 66–69.

²³ А.С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Ктиторские портреты средневековой Руси. XI – начало XVI века*, Москва 2010, с. 91–92.

композицію, а природно включатися до неї самої²⁴, що ми й бачимо за матеріалами Кирилівської церкви. Також О. Преображенський висловлював думку, що така робота могла прижиттєво зображати фундатора та легітимізувати його владу в очах суспільства, що трапляється серед численних пам'яток візантійської ойкумени: Сицилії, Болгарії, Сербії, Грузії, але не серед пам'яток Русі²⁵.

Нами в цій роботі запропоновано інший погляд, що така реалізація задуму характерна і для нашого регіону. На жаль, прямих паралелей подібній системі організації серед пам'яток руських земель нами поки не віднайдено, але як аналогію можемо навести композицію Страшного суду, що походить зі всесвітньовідомої падуанської капели поч. XIV ст. дель Арена. У цій композиції фрескістами під керівництвом майстра Джотто ді Бондоне серед покликаних було прописано ктитора Енріко Скровенні, який підносить модель своїм коштом збудованої сакральної споруди²⁶.

Підкреслюємо, що сюжет “*Лик князів*” з Кирилівської церкви Києва слід більш детально дослідити, адже можемо побачити не тільки повну відсутність облич членів родини у фресці, але й ту деталь, що у фігури ктитора на рівні піднесених рук зовсім незбережений живописний шар. Роботи на пам'ятці дозволили нам виявити характерні системні забитості від інструменту й численні подряпини на цій ділянці (мал. 3), які засвідчують про цілеспрямовані механічні дії, тобто мова йде про *damnatio memoiae*. Чи не модель будівлі Кирилівської церкви була прописана в руках князя Всеволода Ольговича, а потім затерта і знищена після його смерті різними засобами? Питання риторичне, адже при безпосередньому контакті з цією ділянкою нам вдалося побачити незначні залишки фрески із зображенням закомари моделі храму. На нашу думку, наявність *damnatio memoiae* у стінописі безумовно підтверджує атрибуцію образу князя Всеволода Ольговича, знаходить паралелі із окремими подіями політичної історії Русі сер. XII ст.²⁷, а стосовно дисонансу в літописних відомостях про ктитора храму, то в цьому випадку ця різноголосиця може виступати додатковим джерелом²⁸. Очевидно, що Київський літопис відображає симпатії його автора до Мономаховичів та доволі холодне ставлення до князя Всеволода Ольговича²⁹. На нашу думку, таке упередження автора

²⁴ А.С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 92.

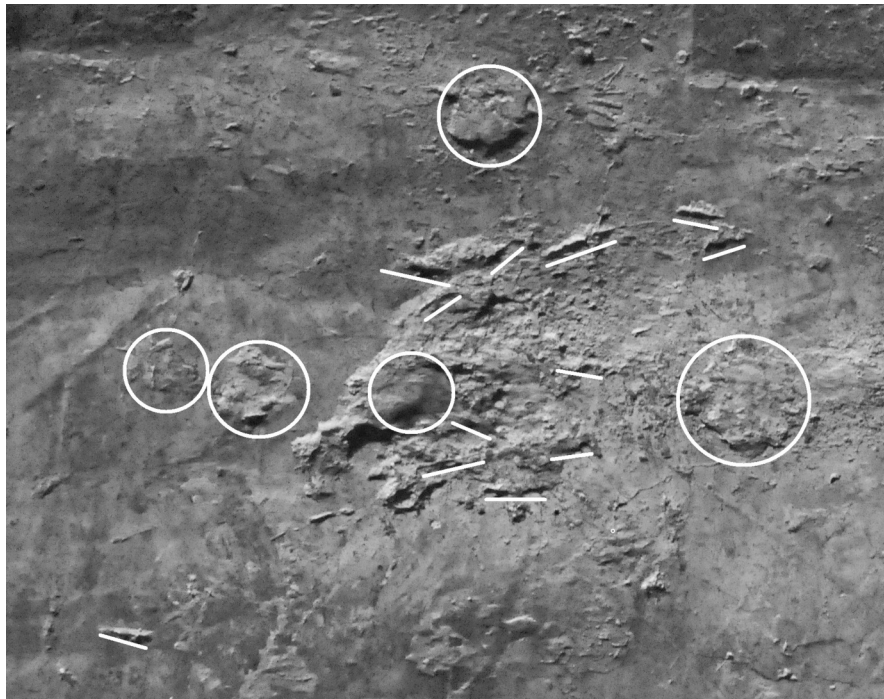
²⁵ *Ibid.*, с. 93.

²⁶ Е. ВАГГИСТІ, *Giotto*, Ohio 1960, p. 76.

²⁷ П.П. Толочко, *Дворцовые интриги на Руси*, Санкт-Петербург 2003, с. 126–141.

²⁸ Т.Л. Вилкул, *Віче в паралельних повідомленнях літописів*, Український історичний журнал 4 (К. 1998) 70–81.

²⁹ М.Ф. Когляр, *Київський літопис XII століття. Історичне дослідження*, К. 2009, с. 102–103.

Мал. 3. *Domnatio memoriae* з сюжету “Лик князів”
із позначеними системними забитостями. Світлина автора

джерела і обумовило згадку про княгиню Всеволожу, онуку Володимира Мономаха, як фундаторку Кирилівської церкви Києва, тоді як Лаврентіївський літопис містить достовірну інформацію щодо цього питання.

Таким чином, ми аргументовано схиляємося до ранньої дати закладання (1139/1140 р.), побудови (1139/1140–1143/1144 рр.) й розпису храму (1145–1146 рр.), оскільки сюжет “*Лик князів*” писався фрескістами ще за життя князя Всеволода Ольговича та був би повністю позбавлений змістовності після його смерті, адже він відтворений з метою легітимізації влади нового великого київського князя та маркував систему київського князівського наслідування. Наше дослідження також дозволяє підтвердити численні припущення науковців про характер пам’ятки й персону ктитора, висвітлити певні моменти придворного етикету, тогочасної політичної історії та під новим кутом поглянути на проблематику організації сакрального простору князівської усипальні Кирилівської церкви Києва.

Наведені висновки також дають можливість поставити під питання атрибуції портретів княгині Всеволожої у фресковому стінописі церкви. Нагадаємо, що один портрет був атрибутований у розписах нартексу, а інший – у залишках фрески південної стіни середньої кліті південної нави, яка деякими фахівцями розглядається як ктиторська композиція храму, виступає їх аргументом на користь того, що княгиня брала участь у розписі стін церкви після смерті свого чоловіка. Отже, пропонуємо додатково звернути увагу і на ці суперечливі атрибуції образів, щоб вони не залишалися скалками на загальному фоні нашої реконструкції сакрального простору усипальні, не стали джерелом сумнівів стосовно наведеної нами логіки абсолютного датування пам'ятки.

Що стосується портрету княгині Всеволожої в нартексі, то він розміщений на горішній частині лопатки південного опорного стовпа цього ж приміщення, поруч із комплексом так званої хрещальні. На цьому невеликому за розмірами залишку давньої фрески помітне погрудне зображення жінки з трохи схиленою головою, вище від цього образу розрізняється імітація споруди/балдахіна червоного кольору з орнаментальним декором у нижній частині, що виконаний білими фарбами на червоному тлі цієї ж споруди/балдахіна.

Цей жіночий образ виявив А. Прахов у 80-х рр. XIX ст. під час відкриття давнього фрескового стінопису від пізніших нашарувань, у своєму зошиті з копіями кирилівських орнаментів та проектів робіт він позначив один із них написом “Под Мар. Мст.”, тобто, на його погляд, це зображення могло належати княгині Марії Мстиславівні, княгині Всеволожій³⁰. Щоправда, це припущення не висловлено в жодній із публікацій А. Прахова, а популяризовано в пізніші часи прихильниками гіпотези про можливість участі княгині в розписі стін храму.

Слід наголосити, що О. Преображенський зазначав щодо цієї персоніфікації таке: “...не находит себе подтверждения в византийской ктиторской иконографии... фрагмент, находящийся в нартексе, не мог быть самостоятельным: вероятно, он составлял часть какой-то композиции, занимавшей утраченную апсиду нижнего придела (так называемой крещальни)”³¹. Дивно, але в нас складається враження, що його тезу стосовно цього образу один з активних опонентів навмисно проігнорував³², адже з

³⁰ І. МАРГОЛИНА, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*, с. 116.

³¹ А.С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 125.

³² І. МАРГОЛИНА, *Ктиторская композиция в Кирилловской церкви Киева*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна IV (К. 2014) 461–477.

протилежного боку комплексу так званої хрещальні, на лопатці південного пілону в горішній частині, дійсно є невеликий фрагмент фрески із червоною спорудою/балдахіном з невеличкими залишками орнаменту, виконаного білими фарбами, який ідентичний імітації споруди/балдахіна над зображенням жінки. Вважаємо, що критика О. Преображенського підтверджується стінописом церкви, а атрибуцію цієї фрески образом княгині ставимо під великий знак питання.

Нагадаємо, що ще одним джерелом, яке нібито може підтвержувати участь княгині Всеволожої в опорядженні Кирилівської церкви, вважають незначні залишки фрескової композиції південної стіни середньої кліті південної нави. На цій ділянці фрескова композиція не збереглася повністю, є тільки її горішня частина, поверхня має незадовільний стан та численні механічні пошкодження. Окремі залишки пігменту все ж таки дають змогу побачити, що в центрі композиції було прописано фігуру Ісуса Христа із хрещатим німбом. Спаситель вдягнений у червоний одяг, нижче ліворуч від нього помітний фрагмент німба фігури, яка вдягнена у блакитний одяг, праворуч – невеликі залишки ще одного німба та за ним архітектурний елемент, з-за завіси якого виглядає явно жіночий образ.

У 1994 р. Т. Куделко вперше порушила питання щодо іконографії цих залишків фрескової композиції. Вона зазначала, що збережені фрагменти фрески дають змогу реконструювати постать Ісуса Христа з двома фігурами святих, які стоять біля нього. Зважаючи на аналогії, вона дійшла висновку, що на композиції могли бути зображені фігури, які мають стосунок до замовника храму, тобто атрибутувала цю роботу як патронального характеру (ктиторську) композицію. Вона також припустила, що в сюжеті, окрім Спасителя, могли бути образи святого Кирила та святої Агати, що стоять перед Христом, які є небесними патронами князя Всеволода Ольговича та його дружини³³. Стосовно жіночого образу, який виглядає з-за завіси архітектурної форми, то авторка концепції оминула його увагою. О. Певна висловила припущення, що цю постать можна інтерпретувати як образ княгині, ймовірної фундаторки Кирилівської церкви³⁴. І. Марголіна підтримала тезу щодо атрибуції жіночого образу, але рішуче відкинула твердження О. Певної щодо персони ктитора, зазна-

³³ Т. КУДЕЛКО, *До питання іконографії невідомої композиції на південній стіні Кирилівської церкви*, Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею (Біла Церква 1994) 78–79.

³⁴ О. ПЕВНА, *The Kyrylivska tserkva: The Appropriation of Byzantine Art and Architecture in Kiev*, New York 1995, p. 217–219.

чила, що на залишках фрескової композиції, окрім княгині, могли бути образи князя Всеволода Ольговича та святого Кирила³⁵. О. Преображенський стосовно атрибуції жіночої постаті на цій фресці зазначав таке: “больше всего эта фигура похожа на образы служанок – свидетельниц того или иного события, – встречающихся в сценах жития Иоакима, Анны и Богородицы. Однако интересующая нас композиция не относится к этой категории. Она включает фигуру Христа, не входит в какой-либо цикл... Все это позволяет видеть в ней именно ктиторскую композицию”³⁶.

Безумовно, що всі ці концепції щодо реконструкції сюжету на залишках фрески стіни середньої кліті південної нави Кирилівської церкви мали суто гіпотетичний характер. І. Марголіною виказувалась думка, що розшифрування сюжету може дати змогу остаточно вирішити питання ктиторства³⁷. Отже, відштовхуючись від цієї тези дослідниці спробуємо запропонувати своє бачення цього сюжету.

Вважаємо, що зауваження О. Преображенського стосовно того, що жіноча фігура, яка виглядає з-за завіси, “...похожа на образы служанок – свидетельниц того или иного события...”, було слушним. Ми переконані, що цей образ, а також постать Ісуса Христа та особливості розташування залишків двох інших персон дають змогу розкрити справжній зміст цього сюжету. На нашу думку, у фігурі жінки, що виглядає з-за завіси архітектурної форми, слід вбачати постать Сари, дружини Авраама, а саму композицію атрибутувати як “Старозавітну Трійцю”, або “Гостинність Авраама”.

Наявність Спасителя із хрещатим німбом у цьому сюжеті не має дивувати, адже таке явище відомо, наприклад, у фрескових розписах XI ст. каплиці церкви Токалі-Кілісе³⁸, незайвим буде звернути увагу й на роботу із Софійського собору Києва XI ст., верхня частина якої ідентична за системою побудови сюжету залишкам фрескового стінопису Кирилівської церкви. Стосовно загальної іконографії Старозавітної Трійці слід також нагадати, що дослідниками виділено два основні типи цього сюжету – східного та західного зразка. Вважається, що східний біблійно-історичний тип цього сюжету, у якому зображується Спаситель із двома ангелами, домінує в мистецтві до кінця XIV ст.³⁹ На нашу думку, саме

³⁵ І. МАРГОЛІНА, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*, с. 117–118.

³⁶ А.С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 125.

³⁷ І. МАРГОЛІНА, *Ктиторская композиция в Кирилловской церкви Киева*, с. 463.

³⁸ А. W. EPSTEIN, *Tokali Kilise: Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington 1986, p. 68.

³⁹ В.К. ЛАУРИНА, *Две иконы “Троицы ветхозаветной” Русского музея и их литературная основа*, Труды Отдела древнерусской литературы. Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства 38 (Ленинград 1985) 109–110.

така іконографія присутня в залишках фрескової композиції південної стіни середньої кліті південної нави Кирилівського храму.

Отже, гендерна проблематика в контексті питання щодо персонікатора Кирилівської церкви Києва надміру штучна, обумовлена дисонуючими літописними згадками, які тривалий час не давали змоги дослідникам аргументовано встановити абсолютне датування пам'ятки та персону ктатора. Наша реконструкція сакрального простору князівської усипальні в притворі храму дозволила виявити наступне: Кирилівська церква Києва закладена, розбудована, розписана за часів правління великого київського князя Всеволода Ольговича; ніші-аркосолії усипальні храму закладалися для перепоховання князя Олега Святославича, поховання після смерті князів Всеволода Ольговича, Ігоря Ольговича та Святослава Всеволодовича. Реальних же доказів щодо ролі княгині Всеволожої в заснуванні, будівництві, розписі стін храму не існує, окрім єдиної недостовірної літописної згадки, яка вводила в оману не одне покоління аматорів та дослідників Кирилівської церкви Києва.

Ігор Лихтей

**НА ТЕРЕЗАХ КОХАННЯ Й ПОЛІТИКИ:
ДОЛЯ КОРОЛЕВИ КУНІГУНДИ НА ТЛІ КРИЗОВИХ ЯВИЩ
У ЧЕСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.**

Життя більшості представниць жіночої статі, які або походили з династії Пршемисловичів, або внаслідок шлюбу ставали членами цієї правлячої чеської родини, було не таким уже й легким. З одного боку, вони були на найвищому щаблі суспільної ієрархії, а з іншого – їхній вплив практично не поширювався за межі князівського чи королівського палацу. Та деяким з них волею долі випадала-таки рідкісна нагода залишити слід у духовному чи політичному житті Чеської держави. Отримала такий шанс і друга дружина чеського короля Пршемисла Отакара II – Кунігунда (*Кунегунда, Кунгута, Chunegundis, Cunegunda, Kunigunda, Kunhuta*, бл. 1245–1285).

Слід відзначити, що Кунігунда не була першою володаркою на чеському троні, яка мала таке ім'я. Мати Пршемисла Отакара II теж звалася Кунігундою (бл. 1200–1248). Вона була донькою німецького короля Філіппа Швабського (1198–1208), сина Фрідріха I Барбаросси, і померла від болю та відчаю, коли у 1248 р. Пршемисл Отакар II розпочав війну проти свого батька – короля Вацлава I¹. Отже, в той час Кунігунда було звичне найменування для представниць правлячих династій. Припускаємо: цьому сприяла й та обставина, що 29 березня 1200 р. папа Іннокентій III здійснив обряд канонізації німецької імператриці люксембурзького походження Кунігунди (бл. 980–1033/39). Вона була донькою графа Зігфріда Люксембурзького і дружиною німецького короля й імператора Генріха II (1002–1024), якого папа Євгеній III підніс до лику святих ще 13 липня 1147 року². Тож у першій половині XIII ст. ім'я св. Кунігунди, чи, як подейкували в Чеському королівстві, – Кунгути, стало досить поширеним при монарших дворах.

¹ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278.*, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, Praha 1874, t. II, f. 1., p. 286; *Prříběhy krále Václava I.*, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, Praha 1874, t. II, f. 1., p. 304–308; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, Pokračovatelé Kosmovi, Praha 1974, s. 101, 102–106; J. PEKAŘ, *O povstání královice Přemysla proti králi Václavovi I*, Praha 1941, s. 14.

² М. ХЕФЕР, *Император Генрих II*, Москва 2006, с.76–88, 262–265.

Так, угорський король Бела IV (1235–1270, коронований 1214 р.) на честь св. Кунігунди назвав одну зі своїх доньок, яка народилася 1234 р. У 1243 р. Бела IV провів обряд заручин, а відтак і одружив Кунігунду з краківським князем Болеславом V Сором'язливим (1226–1279). Досить швидко вона переконала чоловіка, аби той дозволив їй зайнятися подвижницькою діяльністю, подібно до своєї покровительки – св. Кунігунди. Ось як про цю Кунігунду розповідається у “Великопольській хроніці”:
*“...Болеслав Сором'язливий, син покійного Лешка, краківського князя, взяв собі за дружину благочестиву Кінгу, доньку Болеслава (тут помилково вжито “Болеслава”, насправді – Бели IV – І. Л.), короля Угорщини. Вона, як розповідають, народившись, всупереч поведінці грудних немовлят, відразу ж мовила: «Хай живе цариця небес». Сказавши так, вона припинила розмовляти до часу, визначеного їй природою. Вона й чоловік її вели праведний спосіб життя і, доживши до кінця днів своїх, щасливо віддали Богові душу”*³. Померла ця угорсько-польська Кунігунда 1292 р., а в XVII ст. її було канонізовано.

Небогою саме цієї Кунігунди й доводилася майбутня дружина чеського короля. В історіографії вона відома як Кунігунда Угорська. Однак, на думку сучасного чеського медієвіста Йозефа Жемлічки, доцільніше називати її як Кунігунда Галицька, або ж Руська, або ж Чернігівська⁴.

По батьківській лінії Кунігунда була онукою чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1223–1246), який трагічно загинув у Золотій Орді і православною церквою піднесений до лику святих, та донькою його сина Ростислава Михайловича (бл. 1219 – після 1264). За своє життя Ростислав Михайлович був князем новгородським, галицьким, луцьким, а після втечі в Угорщину бл. 1244 р. одружився з Анною, донькою Бели IV, служив жупаном березьким і земплинським, а в 1247 р. став баном Мачви (розташованої на півдні угорських володінь династії Арпадовичів).

У цьому шлюбі народилося двоє синів і четверо доньок. Перший син – Михайло (пом. 1269, був баном Мачви й Боснії), другий – Бела (1250–1272). У 1270–1272 рр. Бела обіймав посаду бана Мачви. Ім'я першої доньки Ростислава Михайловича й Анни – не відоме. Сталося так, що по чергово вона була дружиною правителів Другого Болгарського царства: спочатку – Михайла I Асена, а після його смерті – Константина Асена (Тихого). Відтак народилися Кунігунда, Грифіна (пом. між 1305/7–

³ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (Перевод и комментарий), Москва 1987, с. 152.

⁴ J. ŽEMLIČKA, *Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali*, Praha 2005, s. 125.

1309 рр., була одружена з князем ленчицьким і краківським Лешеком Чорним) та Маргарета (пом. після 1290, черниця-абатиса)⁵. Отже, в жилах Кунігунди пульсувала кров двох династій – Рюриковичів і Арпадовичів.

У той час, коли маленька Кунігунда робила свої перші кроки, в Центральній Європі спалахнула війна за австрійську спадщину Бабенбергів. Конфлікт розгорівся після того, як 15 червня 1246 року у битві з військом Бели IV на р. Лейті біля Вінер-Нейштадта загинув австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг (1230–1246), що мав прізвисько Войовничий. Він не залишив після себе прямих спадкоємців, і в Австрії запанувало міжвладдя. Після загибелі Фрідріха II Бабенберга з цієї давньої династії залишилися тільки дві представниці жіночої статі: Гертруда – донька Генріха Бабенберга, старшого брата герцога Фрідріха Войовничого, і Маргарета – старша сестра останнього і вдова німецького короля Генріха (VII) Штауфена (1220–1235)⁶.

У такій ситуації першим претендентом на спадщину Бабенбергів, яка об'єднувала Австрійське і Штирійське герцогства, виявився старший брат Пршемисла Отакара II – моравський маркграф Владислав, який ще в травні 1246 р. одружився з Гертрудою. Проте чеський королевич так і не встиг перебрати владу над колишніми володіннями Бабенбергів, бо на початку січня 1247 р. несподівано помер⁷. Після смерті молодого Владислава ці території стали ареною для протистояння кількох суперників.

⁵ *Полное собрание русских летописей* (Издание второе), Санкт-Петербург 1908, том второй. *Ипатьевская летопись*, стлб. 794; *Летопись руський*, К. 1989, с. 400; Ф. ПАЛАЦКИЙ, *О руском князе, Ростиславе, отце чешской королевы, Кунгуты, и роде его. Критическое исследование*, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1846, № 3, с. 3–16; С. ПАЛАУЗОВ, *Ростислав Михайлович, князь Мачвы*, Журнал Министерства Народного Просвещения, ч. LXXI, Санкт-Петербург 1851, с. 27–49, 73–101; С. ПАЛАУЗОВ, *Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке*, Санкт-Петербург 1851, 57 с.; Л.В. ВОЙТОВИЧ, *Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів*, К. 1992, с. 53, 55, 58; Л.В. ВОЙТОВИЧ, *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 408, 418, 420; В. МАНДЗЯК, *Ростислав Михайлович – “dux Galiciae et imperator Bulgarorum”*, Княжа доба: історія і культура, Л. 2011, вип. 5, с. 131–143; М.М. ВОЛОЩУК, *Княгиня Грифіна Ростиславівна, її польський шлюб та ймовірне руське оточення двору*, Галичина, ч. 28 (2016) 12–19; E. MENDLOVÁ-MRÁČKOVÁ, *Královna Kunhuta*, Královny, kněžny a velké ženy české, III. vydání, Praha 1941, s. 95–96; D. TŘEŠTÍK, J. ČECHURA, V. PECHAR, *Králové a knížata zemi Koruny České*, Praha 2001, s. 280–282; K. CHARVÁTOVÁ, *Václav II. Král český a polský*, Praha; Litomyšl 2008, s. 30.

⁶ *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025–1283. (Tab. V.)*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae 1851, t. IX, p. 727; Е. ЦЬОЛЬНЕР, *Історія Австрії*, Л. 2001, с. 77, 109; К. ВОЦЕЛКА, *Історія Австрії. Культура, общество, политика*, Москва 2007, с. 63.

⁷ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 286; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 101; *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025–1283. (Tab. V.)*, p. 727.

Восени 1251 р. австрійська знать запропонувала Вацлаву I перебрати владу в герцогстві. Чеський король до такої пропозиції поставився прихильно. Згідно з повідомленням одного з авторів так званих Других продовжувачів Козьми, "...для управління цією власністю було відраджено королівського сина Пршемисла, який увійшов у Відень і до інших міст, замків і палаців"⁸. Як свідчить джерело, енергійний і амбітний чеський королевич заволодів цими землями наприкінці листопада 1251 р. Відтак 11 лютого 1252 року 20-літній Пршемисл Отакар II закріпив своє становище на підкорених територіях шлюбом із сорокашестирічною Маргаретою, вдовою Генріха (VII) Штауфена й сестрою Фрідріха II Бабенберга, яка офіційно передала йому спадкові права на Австрію і Штирію⁹.

Шлюб Пршемисла Отакара II з Маргаретою Бабенберг було укладено в Гайнбурзі і він виглядав дивним. В історії династії Пршемисловичів та, мабуть, і впродовж усієї тисячолітньої чеської минувшини це був чи не єдиний випадок такого одруження, коли наречена була ровесницею матері свого жениха. Втім і Пршемисл Отакар II, і Маргарета Бабенберг добре усвідомлювали, за яких обставин вони стали подружжям. Для Маргарети важливе значення мало те, що в протистоянні за спадщину Бабенбергів вона зуміла відтіснити набагато молодшу, більш привабливу й більш схильну до авантюр, свою небогу Гертруду. Натомість Пршемисл Отакар II забезпечив собі право на Австрію. Тобто шлюб мав винятково політичний характер. Позаяк у боротьбі за спадщину Бабенбергів папська курія підтримувала не Маргарету, а Гертруду, то всіма заходами намагалася перешкодити цьому шлюбу. Однак усі зусилля папи Іннокентія IV виявилися марними¹⁰.

Найбільш серйозним суперником Пршемисла Отакара II у його альпійській політиці був угорський король Бела IV, який теж претендував на ці землі. У розпал конфлікту король Вацлав I раптово помер (22 вересня 1253 р.) і празький трон успадкував Пршемисл Отакар II¹¹. З приходом до влади йому довелося продовжити розпочату ще при житті батька боротьбу з угорським королем Белою IV за спадщину Бабенбергів. Щоб припинити

⁸ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 289; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 111.

⁹ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 289; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 111; *Continuatio Lambacensis a. 1197–1348. (Tab. III)*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae 1851, t. IX, p. 559; *Continuatio Garstensis a. 1182–1257*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae 1851, t. IX, p. 599–600.

¹⁰ D. TRĚŠTÍK, J. ČECHURA, V. PECHAR, *Králové a knížata zemí Koruny České*, s. 270.

¹¹ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 291; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 113; *Continuatio Garstensis a. 1182–1257*, p. 600; *Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae 1851, t. IX, p. 643.

ворожнечу, в справу як посередник втрутився папа Іннокентій IV (1243–1254). Вагою свого авторитету він схилив Чеське й Угорське королівства до укладання миру. Остаточню його основні положення було узгоджено 3 квітня 1254 р. в Буді й підтверджено 1 травня того ж року під час зустрічі Пршемисла Отакара II та Бели IV в Пожоні (Братиславі). За умовами договору, чеський та угорський володарі поділили між собою спадщину Бабенбергів. Позаяк право Пршемисла Отакара II на Австрію не підлягало сумніву, то перемовини велися щодо Штирії. В результаті, Бела IV отримав більшу частину Штирії, а Пршемисл Отакар II – решту¹².

Отже, Штирійське герцогство, що вважалося складовою спадщини Бабенбергів, право на яку Пршемисл Отакар II забезпечив своїм шлюбом з представницею цієї династії Маргаретою, довелося здобувати силою зброї. Сама ж Маргарета Бабенберг на батьківщину свого чоловіка не поспішала. Уперше вона прибула до Чеського королівства в липні 1255 р. Ось як описав цю подію празький хроніст: “...*королева Маргарета, дружина Пршемисла, сина короля Вацлава, виїхала з австрійських земель і прибула до Чехії, й 11 липня її урочисто зустріли перед мурами міста Празького усе духовенство й люд того ж міста, з процесіями і з гучними танцями в супроводі різних музичних інструментів. Наступного дня її зустріли біля брами Празького граду (замку) єпископ і каноніки празькі з урочистою процесією*”¹³.

Війна неабияк виснажила як Чеське, так і Угорське королівства, тому обидва їх правителі погодилися на швидке розв’язання територіальних суперечок. Однак відвернути конфлікт у майбутньому не вдалося. Зростання великодержавних амбіцій Бели IV та Пршемисла Отакара II вело до нових зіткнень, які, внаслідок послаблення могутності Священної Римської імперії та політичного занепаду Польщі, виливалися в протистояння у боротьбі за гегемонію в Центральній Європі. Східний кордон із Угорською державою став для Пршемисла Отакара II відчутною перешкодою у розвитку універсалістських устремлінь¹⁴.

Нова війна між Пршемислом Отакаром II і Белою IV спалахнула в 1260 р., після того, як штирійська знать виступила проти угорського панування й визнала своїм сеньйором чеського володаря. Союзниками

¹² *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 292; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 114; *Continuatio Garstensis a. 1182–1257*, p. 600; *Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266*, p. 643; V. NOVOTNÝ, *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, Praha 1937, s. 16–17.

¹³ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 293; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 115.

¹⁴ *Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526*, Praha 1980, s. 223–224.

Пршемисла Отакара II у цій другій чесько-угорській війні стали маркграф Оттон III Бранденбурзький (1220–1267), каринтійський герцог Ульріх III Шпайнгамський (1256–1269), вроцлавський князь Генрик III (1241–1266), рацібозько-опольський князь Владислав (1246–1281/82). Король Бела IV та його син Іштван теж зорганізували чималі сили. На їхньому боці зокрема воювали король Данило зі своїми синами, краківський князь Болеслав V Сором'язливий (1227–1279), ленчицький, а згодом і краківський князь Лешек Чорний (1240–1288). Але у вирішальній битві біля Гройсенбрунна (неподалік від місця впадіння річки Морави в Дунай), яка тривала 12 і 13 (до полудня) липня 1260 р., Пршемисл Отакар II зі своїми союзниками розгромив військо Бели IV та його спільників¹⁵.

Чеський правитель зі своїм військом вторгся в угорські володіння, захопив прикордонні замки і, мабуть, Пожонь. Щоправда, він не мав наміру вдаватися до крайнощів і відразу відгукнувся на пропозицію, яка надійшла з боку Бели IV, щодо укладення миру. Перемовини між уповноваженими Бели IV та Пршемисла Отакара II пройшли швидко. Угорський король відмовився від Штирії, яка дісталася чеському володареві. Відтак Пршемисл Отакар II вирушив додому і вже 22 серпня 1260 р. урочисто увійшов у Прагу, де його як славного переможця привітали священнослужителі й представники інших станів¹⁶. На цьому суперництво Бели IV з Пршемислом Отакаром II за гегемогію в середньоевропейському просторі скінчилося.

Після перемоги над Белою IV за Пршемислом Отакаром II, який наближався до свого тридцятиліття, закріпилася репутація “найзвитяжнішого короля” (*victoriosissimus rex*). Проте у шлюбі з Маргаретою Бабенберг він так і не мав дітей. Аж тепер стали очевидними всі позитивні й негативні наслідки його одруження. З одного боку, воно забезпечило чеському володареві право на Австрію та Штирію, а з іншого – поставило династію Пршемисловичів у повну безвихідь. На той момент Пршемисл Отакар II залишився єдиним представником (чоловічої статі) династії. Тож достатньо було одного смертельного удару найманого вбивці, раптового падіння з коня під час полювання, як це не раз траплялося, чи якоїсь невиліковної хвороби – і його королівство спіткала б доля Австрії та Штирії.

¹⁵ *Přiběhy krále Přemysla Otakara II.*, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, Praha 1874, t. II, f. 1, p. 310–319; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 119–129; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha 2011, s. 111–114.

¹⁶ *Continuatio Sanctrucensis II. a. 1234–1266*, p. 644; *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 297; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 119; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 115.

Одружуючись із Маргаретою Бабенберг, яка на той час досягла поважного віку, Пршемисл Отакар II, очевидно, все-таки не полишав надію мати з нею дітей. Адже в молодості вона народила своєму першому чоловікові Генріхові (VII) двійко синів, які, щоправда, невдовзі померли. Тож і Пршемисл Отакар II, мабуть, сподівався на те, що його шлюб із Маргаретою Бабенберг не буде бездітним. Однак час минав, а дітей не було: Маргарета Бабенберг опинилася на межі своїх біологічних можливостей народити чоловікові спадкоємця. Щоправда, спочатку вона у всьому звинувачувала Пршемисла Отакара II. Про суперечки, що з цього приводу спалахували між вінценосним подружжям, розповідає хроніст Франтішек Празький (XIV ст.): «Хоча названа Маргарета була безплідною, приписувала ганьбу безплідності королю, стверджуючи, що той є безплідним, тому що народився в день святого Петра. Король, однак, сказав: «Дай мені одну зі своїх дівчат (зі свого придворного оточення – І. Л.), і не мине й року, як вона народить мені хлопця». З чим королева погодилася. Король опісля вибрав ... одну... і першого ж року вона народила йому сина на ім'я Микулаш, а потім – і кількох доньок»¹⁷.

Згаданою коханкою Пршемисла Отакара II була Анежка (Агнеса) Куенрінг. Однак у чеських землях цю Анежку, згідно з повідомленням Франтішка Празького, звали *Палцержік* (*Palczierzik, Palcěrik*), позаяк вона зачісувала волосся подібно до форми шолому, тобто по-чоловічому. У такий спосіб дівчина вміло демонструвала свою прихильність до культури молодих вояків¹⁸. До речі, розповідь Франтішка Празького про пані Куенрінг як коханку Пршемисла Отакара II повторив у своїй хроніці й Пршибік з Раденіна, званий Пулкава (пом. 1380 р.)¹⁹.

Напередодні вирішального походу проти угорців Пршемисл Отакар II звернувся до папи Александра IV (1254–1261) з проханням, аби той хоча б легітимізував його сина Микулаша (*Nicolaus, Mikuláš*, бл. 1255–1318) і двох доньок, тобто дітей народжених Анежкою Куенрінг. Уже в жовтні 1260 р. папська канцелярія підготувала з цього приводу три

¹⁷ *Kronika Františka Pražského, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péči "Spolku historického v Praze", pořádaním Josefa Emlera, Praha 1884, díl IV, p. 351; František Pražský, Kronika, Kroniky doby Karla IV, Praha 1987, s. 61.*

¹⁸ *Kronika Františka Pražského, p. 351; František Pražský, Kronika, s. 61; V. VANÍČEK, Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310, Praha; Litomyšl 2002, s. 91.*

¹⁹ *Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae (Přibík z Radenína řečeného Pulkavy Kronika česká), Fontes rerum bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péči "Spolku historického v Praze", pořádaním JOSEFA EMLERA, Praha 1893, tom V, p. 152–153; Přibík z Radenína, řečený Pulkava, Kronika česká, Kroniky doby Karla IV, Praha 1987, p. 368.*

грамоти. Перші дві, видані 6 і 7 жовтня, могли потішити Пршемисла Отакара II. Так, у грамоті від 6 жовтня 1260 р., адресованій безпосередньо Мікулашеві (*nobili viro Nicolao*), папа легітимізував хлопця і визнав за ним право на всі світські титули, почесні й князівські повноваження (*omnes dignitates, honores et principatus sekulares*). Друга грамота, призначена для Пршемисла Отакара II, визнавала легітимність двох його доньок (їхні імена не було вказано) і так само закріплювала за ними всі почесні²⁰.

Однак через два тижні (21 жовтня) папа, за посередництва Бернарда де Фурконі, відправив чеському володареві третю грамоту, яка містила додаткові роз'яснення щодо прав Микулаша та його сестер. Тут, зокрема, містився припис про те, що через своє позашлюбне походження вони не можуть стати спадкоємцями чеського трону (*quod nequaquam nostre intentionis extitit... vel habere possint regnum Boemie vel eiusdem regni regiam dignitatem aut succedere...*)²¹. Як влучно зауважив сучасний чеський історик Йозеф Жемлічка, виникла буквально патова ситуація, розв'язання якої було складним і небезболісним ребусом²². Тож після завершення другої угорсько-чеської війни нагальним завданням для Пршемисла Отакара II стало забезпечення спадковості правлячої династії.

В останній день березня 1261 р. у Відні тривало узгодження деяких моментів мирного договору Пршемисла Отакара II з Белою IV, який невдовзі тут же було й підписано. Він закріпив відмову угорців від Штирії на користь Пршемисла Отакара II. Гарантами дотримання чеським правителем положень цього ("першого Віденського", на думку дослідника В. Ванічека) миру виступило троє духовних князів: єпископ оломоуцький Бруно, празький владика Ян III з Дражиць та біскуп Пассау – Оттон²³. Ще раніше Пршемисл Отакар II запевнив папу Александра IV, що не вдаватиметься до цілковитого підкорення Бели IV, але докладе всіх зусиль для того, аби жити з ним у дружбі²⁴. Цій меті мав служити і проект одруження Пршемисла Отакара II з представницею угорської династії Арпадовичів. Спочатку чеський володар нібито мав намір узяти шлюб з наймолодшою донькою Бели IV – Маргаретою, й навіть не претендував

²⁰ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, Pragae 1974, tomi V, fasciculus primus, inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI, num. 239–240, p. 370–372.

²¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, Pragae 1974, tomi V, fasciculus primus, inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI, num. 244–245, p. 376–377.

²² J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 116.

²³ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, tomi V, fasciculus primus, inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI, num. 277, p. 413–414; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 89.

²⁴ *Příběhy krále Přemysla Otakara II.*, p. 317; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 128.

на багатий посаг з її боку. Однак та перебувала в монастирі домініканок й відкинула його пропозицію руки й серця. Після того Пршемисл Отакар II і зупинив свій вибір на внучці Бели IV – Кунігунді²⁵.

Та аби одружитися з Кунігундою, чеському правителеві спочатку належало розлучитися з Маргаретою Бабенберг. Цікаво, що Пршемисл Отакар II не мав наміру чекати на згоду папи Александра IV розірвати його теперішній шлюб. У випадку з Маргаретою Бабенберг, він міг вказати на кілька канонічних перешкод для їх подальшого співжиття, перш ніж отримати від папи диспенсацію. Для чеського ж суспільства серйозним аргументом на користь звільнення свого володаря від пут Гіменея було й те, що Александр IV не визнав Отакарового сина Мікулаша спадкоємцем трону. Зрештою, як привід до розірвання подружнього союзу було використано обітницю цнотливості, яку Маргарета Бабенберг склала в 1243 р. в місті Трір після смерті свого першого чоловіка Генріха (VII) і навіть вступила до монастиря домініканок у Вюрцбурзі та деякий час там перебувала. Знайшлися й очевидці, які це підтвердили²⁶.

Завдяки миролюбній вдачі Маргарети Бабенберг розлучення пройшло спокійно. Як повідомляє “Збраславська хроніка” (перша половина XIV ст.), “зійшлися єпископи, й зі згоди Апостольської столиці з належною церемонією перед усім народом провели процедуру розлучення короля й королеви”²⁷. На думку історика Вацлава Новотного, нереалізована обітниця Маргарети Бабенберг зберігати цнотливість була, згідно з канонічними приписами, достатньою підставою для того, аби Пршемисл Отакар II відразу ж, попри позицію папи, доручив деяким місцевим єпископам проголосити свій шлюб недійсним. Свідчення ж “Збраславської хроніки” про те, що розлучення відбулося зі згоди Апостольської столиці (*de consensu sedis apostolice*), вчений вважає хибним²⁸.

Так чи інакше, але 18 жовтня 1261 року “королева Маргарета виїхала з Чехії до Австрії”, як це занотував празький хроніст. При цьому, він не повідомляє, що спонукало її до такого кроку, а просто додає – “з яких причин,

²⁵ F. PALACKÝ, *Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenů*, Praha 1921, s. 263; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 92.

²⁶ V. NOVOTNÝ, *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, s. 102–104.

²⁷ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí “Spolku historického v Praze”, pořádaním JOSEFA EMLERA, Praha 1884, díl IV, p. 11; *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*, 2. opravené vydání, Praha 1976, s. 35.

²⁸ V. NOVOTNÝ, *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, s. 103.

знає один Бог”²⁹. Очевидно, на той час процедуру розірвання подружнього союзу Маргарети Бабенберг із Пршемислом Отакаром II уже було завершено, тож подальше життя в Празі лише завдавало б їй душевних страждань. Вона отримала від Пршемисла Отакара II в Австрії замкову резиденцію Крумау-ам-Камп (*Krumau am Kamp*), що неподалік чесько-моравського кордону. Тут вона доживала свій вік і 29 жовтня 1267 р. померла. Згідно із заповітом Маргарети Бабенберг, поховано її було в Лілієнфельді³⁰.

Ще в травні 1261 р. помер папа Александр IV, та вже 29 серпня 1261 р. новим римським понтифіком було обрано Урбана IV (1261–1264). Саме йому належало вирішувати проблеми, пов’язані з подружнім життям Пршемисла Отакара II. Однак чеський король лише повідомив Урбанові IV про своє розлучення з Маргаретою Бабенберг і той надав йому додаткову диспенсацію для одруження з Кунігундою³¹. Вже 25 жовтня 1261 р., тобто буквально через тиждень після від’їзду Маргарети Бабенберг, Пршемисл Отакар II у Пожоні взяв шлюб із Кунігундою, після чого у Відні відбувся весільний бенкет, який, мабуть, був досить скромним³². Весілля ж, як довідуємося з Анналів монастиря св. Рутперта в Зальцбурзі, насправді мало відбутися в Празі разом з коронацією, але через недугу чеського володаря довелося все відкласти³³. Цікаво також відзначити, що празький хроніст при висвітленні подій щодо укладення шлюбу називає батька Кунігунди – Ростислава Михайловича – “князем болгар” (*...ducis Bulgarorum*)³⁴. На думку дослідника Й. Жемлічки, це пов’язано з тим, що Бела IV наділяв свого зятя управлінськими та владними повноваженнями на неспокійному угорсько-балканському прикордонні³⁵.

Відразу ж після весільного святкування у Відні чеський правитель поспішив до Праги. Услід за ним вирушила й Кунігунда, яку, мабуть, супроводжувала її мати. Однак їхній кортеж рухався повільно, тож до столиці королівства вони прибули трохи згодом. У Празі Пршемисл Отакар II став готуватися до своєї з Кунігундою урочистої коронації. Річ у тім, що з моменту смерті Вацлава I минуло вісім років, а Пршемисл Отакар II все ще залишався некоронованим монархом і титулувався як “спадкоємець і пан Чеського королівства” (*heres et dominus regni Boemie*).

²⁹ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 297; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 130.

³⁰ J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 118.

³¹ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 92.

³² *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 297; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 130.

³³ *Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286 (Tab.V)*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae 1851, tomus IX, p. 795–796.

³⁴ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 297; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 130.

³⁵ J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 118.

Нарешті, 25 грудня 1261 року, на Різдво, в кафедральному храмі св. Віта майнцький архієпископ Вернер провів обряд миропомазання на королівський трон Пршемисла Отакара II й Кунігунди (*Przemysl consecrates est on regem cum eadem Cunegunde*), після чого вони прийняли з його рук корони. На цьому дійстві було присутньо ще п'ять єпископів (Празький, Оломоуцький, Пассау та двоє з Пруссії), чимало вельможних гостей, а також родина бранденбурзького маркграфа й увесь цвіт чеської шляхти. Після церковної церемонії розпочався бенкет, який тривав два дні. Він проходив “на полі під назвою Летна” (*in campo Letne*) у приміщеннях, які було зведено за наказом Пршемисла Отакара II саме для цього дійства³⁶.

На противагу Маргареті Бабенберг, нова дружина чеського правителя була молодою та вродливою. Утім одруження Кунігунди мало політичний підтекст: воно повинно було поставити крапку у ворожнечі між чеським та угорським правителями, а відтак започаткувати нову сторінку в їхніх взаєминах. Цій меті служили також обряд її миропомазання та коронації.

Упродовж 1262–1272 рр., тобто у період першого десятиліття (після коронації) життя Кунігунди у шлюбі з Пршемислом Отакаром II, актовий матеріал згадує про неї близько двадцяти п'яти разів³⁷. Заслугують на увагу кілька грамот, виданих королевою, у яких згадується її найближче оточення. Так, у конфірмаційній грамоті від 15 липня 1262 р., яку Кунігунда надала Вишеградському костелу (нині – у місті Празі) з приводу земель села *Budech* (нині, мабуть, також на території Праги), свідками записано кілька осіб. Серед них – мати королеви (*venerabilis mater nostra Anna de Galatia, de Machow et de Rodna*), скарбник Андрій (*Andreas summus camerarius*), підчаший Домаслав (*Domazlaus pincerna*), придворний маршал Судислав (*Sdzizlaus marsalcus*)³⁸. У грамоті Кунігунди від 1 березня 1269 р., наданій Дому св. Марії у Брні, згадується її сповідник-домініканець Захарія, а також ще один брат того ж чернечого ордену – Протива (*Fr. Zacharias, confessor noster, et frater Protiaua*)³⁹.

³⁶ *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, p. 297; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 130; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 118.

³⁷ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Praha 1882, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 355, p. 137; num. 377, p. 146–147, num. 514, p. 199, num. 519, p. 201, num. 536, p. 207, num. 586–591, p. 226–228; num. 634–635, p. 248–249; num. 747, p. 291–293; num. 760, p. 305; num. 2249–2253, p. 977–979; num. 2687–2688, p. 1176–1177; num. 2696–2697, p. 1178–1179.

³⁸ *Ibid.*, num. 377, p. 146–147.

³⁹ *Ibid.*, num. 635, p. 249.

На думку сучасного українського історика М. Волошука, наведені в цих грамотах імена Андрія, Домаслава, Судислава, Захарії й Противи можуть вказувати на руський супровід в оточенні Кунігунди, який прибув до Праги разом із нею після її шлюбу з Пршемислом Отакаром II. Вчений наголошує, що коли батько Кунігунди, князь Ростислав Михайлович, покинув Руську землю, то його супроводжувала свита колишніх чернігівських і галицьких бояр, а також представники духовенства, тож у їх числі могли бути й згадані особи. Чимало вихідців з Русі було також серед францисканців й домініканців, до яких Рюриковичі ставилися з повагою. Щоправда, дослідник не відкидає й угорське чи чеське походження згаданих осіб⁴⁰.

Очевидно, через свою материнську повинність Кунігунда в той час не брала активної участі у суспільних подіях. Упродовж 1262–1272 рр. вона народила Пршемислові Отакарові II шістьох дітей – трьох синів і трьох доньок. Однак двоє синів і одна донька померли відразу ж після народження. Рубіж повноліття (14 років) досягли, а відтак і пережили своїх батьків дві доньки (Кунігунда, 1265–1321 й Анежка, *Anežka, Aneška, Agnes, Агнес*, 1269–1296), а також єдиний законний спадкоємець трону – Вацлав, який узрів світ 27 вересня 1271 р.⁴¹

Поки Кунігунда сповнювала материнські обов'язки, Пршемисл Отакар II активно розширював сферу свого панування. Він зокрема приєднав до свого королівства Егерський край (1266), тобто регіон у чесько-німецькому прикордонні з центром у м. Егер (нині – місто Хеб у Чеській Республіці – *I. Л.*), герцогства Каринтію і Крайну, а також Віндицьку марку з Порденоне в Північній Італії (1269). У результаті, володіння Пршемисла Отакара II простягалися від Крушних гір до Адріатичного моря.

Надзвичайно цікавим джерелом для пізнання жіночого ества Кунігунди є листи, які вона надсилала Пршемислові Отакарові II. Ці любовні листи Кунігунда диктувала своєму писареві Богуславові і вони є найдавнішими епістолографічними пам'ятками на теренах чеських земель. Молода, вродлива королева постає в них як пристрасна коханка й віддана дружина.

В епістолярній спадщині Кунігунди один з її листів до Пршемисла Отакара II заслуговує на особливу увагу. Коханий якраз повертався з походу, сповненого небезпекою й непередбачуваністю. Ось ці проникливі слова епістоли:

“Чекало, чекало серце наше з радістю на Ваше повернення. Для побачення з Вами з тугою в серці й душі ми вирішили поспішити в

⁴⁰ М.М. Волошук, *Op. cit.*, с. 14.

⁴¹ Див. *Rodokmen Přemyslovců*, додаток до книги *Přemyslovci. Budování Českého státu*, Praha 2009.

той день, який Ви визначили, на те місце, де плануєте вперше ступити на територію Чехії. Там нехай випередить нас цей лист і привітає Вас радісно й весело в жаданому блаженстві, наповнить і збурунить у коханому понад усе вітуху любовної насолоди; і хоча коханий знатиме, що зустріч невідворотна, нехай не слабне любов його, нехай втішається з тугою передчуттям очікуваного. Навіть якщо знаємо, що Ви, той самий, коханий, найдорожчий, за яким сумуємо, на вершині успіху повертаєтеся в наш край, у наші обійми⁷⁴².

Та як не переймався збільшенням своїх земель амбітний Пршемисл Отакар II, суперечлива й непередбачувана доба не давала приводів для стабільності і спокою. З часом і над володіннями Пршемисла Отакара II нависла серйозна загроза. На початку жовтня 1273 р. німецьким королем було обрано Рудольфа I Габсбурга (1273–1291). Одним із найбільш імовірних претендентів на німецький трон вважався Пршемисл Отакар II. Однак він не надав серйозного значення виборчому процесу і втратив можливий шанс здобути німецьку корону. Чеський король намагався чинити опір Рудольфові I Габсбургові, але всі маневри та численні зусилля виявилися марними. У 1276 р. він був змушений визнати сюзеренітет німецького монарха над Чехією й Моравією та відмовитися від решти територій. Та це не задовольняло Пршемисла Отакара II, який розраховував взяти реванш, тож протистояння між двома володарями поглибилось, а влітку 1278 р. досягло своєї кульмінації. Вирішальне зіткнення між військами Пршемисла Отакара II й Рудольфа I Габсбурга відбулося 26 серпня 1278 р. на Моравському полі під Дюнкрутом (Австрія). У цій жорстокій битві чеський король трагічно загинув. Свого супротивника Рудольф I Габсбург навіть не дозволив поховати, а розпорядився доправити тіло до Відня, де його було забальзамовано й виставлено для споглядання.

Щойно до Праги надійшла звістка про смерть Пршемисла Отакара II, його вдова – королева Кунігунда, яка залишилася з трьома малолітніми дітьми (двома доньками і сином Вацлавом), опинилася в дуже складному становищі. Адже вся відповідальність за ситуацію в державі, яка виходила з-під контролю, лягла саме на її плечі. Спочатку Кунігунда вирішила вжити заходів щодо тих чеських вельмож, яких підозрювала у зв'язках із Рудольфом I Габсбургом.

Відтак королева-вдова стала негайно шукати допомогу в середовищі тих можновладців, які були віддані Пршемислові Отакарові II. Передусім Кунігунда звернулася з листами до небожа свого покійного чоловіка Бранденбурзького маркграфа Оттона V Довгого (бл. 1246–1298)

⁴² *Listy královny Kunhuty králi Přemyslovi*, Praha 1928, s. 34–35.

та його овдовілої матері Божени (*Božena, Blažena, Beatrix*, бл. 1230–1290), сестри Пршемисла Отакара II, яка упродовж усього життя підтримувала зі своїм славним братом тісні стосунки. Побоювання, що Рудольф I Габсбург прагне повністю знищити увесь рід Пршемисловичів, спонукало Кунігунду просити Оттона якнайшвидше прибути до Чехії їй на допомогу. При цьому королева наголошувала, аби той не забував, що саме на нього її покійний чоловік покладав великі надії у справі захисту своєї країни і родини у випадку, якщо би з ним щось трапилось⁴³. На думку деяких істориків, вдатися до такого кроку у разі своєї загибелі Пршемисла Отакара II нібито порадив Кунігунді перед битвою на Моравському полі, адже він цілковито довіряв Оттонові V Довгому⁴⁴.

Однак поразка і смерть Пршемисла Отакара II неабияк змінила Оттона V Довгого. Тепер у Празі він поведився як зажерливий суверен і аж ніяк не міг бути запорукою надійного захисту королівства. Празький град зайняли підрозділи знахабнілих бранденбурзьких вояків. Їхня манера поведінки викликала невдоволення з боку місцевого люду й набияк настожувала Кунігунду. Тож королева-вдова вирішила за краще перебратися зі своїм придворним оточенням у Старе Місто. Згодом у листі до угорського короля Ласла IV Кумана (1272–1288), точну дату написання якого не встановлено, вона зізнавалася, що запросила маркграфа Оттона V Довгого, бо була переконана в його особистій порядності⁴⁵.

Про свої опікунські права заявив ще один родич Пршемисловичів – вроцлавський князь Генрик IV Пробус (польськ. *Henryk IV Probus*, 1257/1258–1290). Він вступив з військом на терени Чеського королівства з наміром взяти опіку над Вацлавом II, а на період його малолітства стати управителем країни. До таких дій його активно спонукала стурбована Кунігунда, яка на той час уже встигла розчаруватися в особі Оттона V Довгого. Вроцлавський князь підійшов до Чаславської землі і здобув підтримку частини шляхти (можливо, східночеської). Між Оттоном V Довгим і Генриком IV Пробусом розпочалася гостра боротьба за регентство. На межі вересня–жовтня 1278 р. війська обох опонентів, підсилені угрупованнями чеської шляхти, стали перед Прагою, готуючись до битви. Та

⁴³ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 1144, p. 491; num. 1145, p. 492; F. PALACKÝ, *Op. cit.*, s. 299–300; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II, Část I. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 292.

⁴⁴ С. НÁДЕК, *Konec Přemyslovců v Čechách*, Praha 2006, s. 42.

⁴⁵ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 1200, p. 520.

в останній момент Оттона V Довгого рішуче підтримав німецький патриціат у Празі, тож Генрик IV Пробус був змушений відступити⁴⁶.

З огляду на неспокійну ситуацію у Празі король Рудольф Габсбург з частиною війська попрямував з Моравії в Чехію. На зміну ситуації миттєво відреагувала королева-вдова Кунігунда, яку, очевидно, підкупило за певнення Рудольфа I Габсбурга у тому, що дітям Пршемисла Отакара II він гарантує “*милосердя, захист і безпеку*”⁴⁷. До того ж, вона відразу усвідомила, що лише німецький володар зможе вигнати з країни військо бранденбурзького маркграфа. На думку чеського дослідника В. Ванічека, задля цього Кунігунда готова була укласти угоду і навіть підтримати Рудольфа Габсбурга, але за умови, що той визнає Генрика IV Прбуса татором (опікуном, з лат. *tutor* – захисник) спадкоємця трону Вацлава II. Для того, аби схилити німецького короля до підтримки її рішення, Кунігунда мала ще один шлюбний політичний козир – свою другу доньку Анежку (*Anežka, Aneška, Agnes, Агнес*, 1269–1296), яка була незарученою⁴⁸.

Ініціатором перемовин між Рудольфом I Габсбургом і Кунігундою став, очевидно, “великий прецептор” Ордену йоанітів “*per Boemie et Dacie regna, nec non Austrie, Moraviwie et Polonie partes*” Герман фон Браунсгорн (*Hermann von Braunshorn, Heřman z Braunshornu*). Йому королева-вдова підтвердила привілей чеського князя Собеслава II для йоанітів. Тож 16 жовтня 1278 р. у Седлецькому монастирі Кунігунда, з якою були також її діти, зустрілася з Рудольфом I Габсбургом. Тут вона вела перемовини про повернення тіла свого загиблого чоловіка, останки якого все ще перебували у Відні, і одночасно попросила в Рудольфа I Габсбурга допомоги у вирішенні заплутаної ситуації, що склалася в Чехії.

Під час зустрічі між Рудольфом I Габсбургом і Кунігундою були обумовлені нюанси її матеріального забезпечення як вдови Пршемисла Отакара II. Для Кунігунди зокрема було встановлено виплату в розмірі 3000 марок з деяких чеських товарів та маєтків в Опавському краї. У Седлеці було також підтверджено домовленість щодо укладення шлюбу між Вацлавом II та донькою Рудольфа I Габсбурга, на який батьки погодилися 1276 р., тобто ще за життя Пршемисла Отакара II. Але тут уперше було

⁴⁶ J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II, Část I. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 293–294; J. ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců, druhé přepracované vydání*, Praha 1998, s. 209; V. VANIČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 365; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 48.

⁴⁷ K.-F. KRIEGER, *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)*, Praha 2003, s. 48.

⁴⁸ V. VANIČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 366.

чітко сказано, що Вацлавовою майбутньою дружиною стане наймолодша донька Рудольфа I Габсбурга – Гута (1271–1297). Крім того, німецький король уклав у Седлеці угоду про одруження свого сина Рудольфа Габсбурга Молодшого (1270–1290) з донькою Пршемисла Отакара II й Кунігунди – Анежою⁴⁹. Як відзначає В. Ванічек, результатом переговорів було фактичне укладання остаточного “мирного договору” між двома династіями і налагодження співпраці у нових умовах⁵⁰. Подібне судження висловлює і сучасний австрійський історик Еріх Цольнер. На його думку, подвійне одруження дітей Рудольфа I Габсбурга і Пршемисла Отакара II “мало посприяти розв’язанню суперечностей між династіями”⁵¹.

Такий перебіг подій аж ніяк не налякав Оттона V Довгого, який разом зі своїми чеськими співниками прибув до Коліна (*Kolin*, місто в Середньочеському краї, на березі річки Лаби, нім. назва якої Ельба) і перекрив Рудольфові I Габсбургові шлях на Прагу. Подальше протистояння загрожувало перерости у нову сутичку⁵². Тому врегулювати чеське питання німецький король запропонував шляхом мирних перемовин. Врешті-решт обидві сторони досягли згоди. Управителем Чехії та опікуном Вацлава II на найближчі п’ять років став маркграф Оттон V Довгий, тоді як Моравія на такий самий термін дісталася Рудольфові I Габсбургу. Вроцлавський князь Генрик IV Пробус отримав на невизначений термін у володіння Кладський край, на який він став претендувати з самого початку свого втручання в чеські справи⁵³.

Через деякий час дві королівські родини зустрілися, аби закріпити домовлені шлюбні союзи. Так, у “Хроніці про діяння князів” читаємо, що Рудольф I Габсбург “...видав заміж за короля Вацлава одну зі своїх доньок, шляхетну і пристойну дівчину, а свого сина Рудольфа оженив з ясновельможною сестрою чеського короля, свято одруження було здійс-

⁴⁹ J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 296; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 366–367; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 49.

⁵⁰ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 366.

⁵¹ E. ЦОЛЬНЕР, *Op. cit.*, с. 114.

⁵² J. ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců*, s. 209.

⁵³ *Příběhy krále Přemysla Otakara II*, p. 333; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 296; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 366–367; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 49; D. MALÁ-DVOŘÁČKOVÁ, *Braniboři v Čechách a zjetí Václava II. (česko-braniborské vztahy ve 13. století)*, Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14. – 16. století. Sborník příspěvků přednesených na kolokviu pořádaném ve dnech 12. a 13. května 2004 v Clam-Gallasově paláci v Praze, Praha 2005, s. 138–139.

нено з великими пишнотами”⁵⁴. Однак у джерелах немає одностайності з приводу того, коли відбулася ця подія і який вона мала характер. На думку дослідниці К. Харватової, це могло бути в листопаді 1278 р. або в січні 1279 р. в Їглаві, або ж у Чаславі. До того ж, вважає дослідниця, це був зв. дитячий шлюб, рубіжним порогом для укладення якого в Середньовіччі вважався вік, коли претендентам виповнилося 7 років. Саме такий вік мали Вацлав і Гута⁵⁵. Історик В. Ванічек стверджує, що йдеться також про дитячий шлюб принцеси Анежки з Рудольфом Габсбургом молодшим, а саме дійство проходило, очевидно, в Їглаві⁵⁶.

Згідно з даними хроніки Отокара Штирійського, які, однак, є очевидною ідеалізацією, а не реальним описом тих урочистостей, родинне зібрання в Їглаві (чи у Чаславі) слід сприймати як встановлення пршемисловсько-габсбурзького примирення. Кожний рицар сидів між двома представницями знаті. Королевич Вацлав тут зустрівся з Гутою, яка познайомила його зі своїми фрейлінами. Обличчя королеви Кунігунди було прикрите вуаллю, але на прохання Рудольфа I Габсбурга вона її погодилася зняти. Про злагоду між двома родинами свідчать і наведені Отокаром Штирійським слова Рудольфа I Габсбурга: “Після страшної ворожнечі торжествує примирення”⁵⁷.

Маркграф Оттон V Довгий виявився кепським управителем Чеського королівства. Зважаючи на обставину, що його авторитет залежав лише від опікунства, Оттон V Довгий, як повідомляє “Збраславська хроніка”, підкупив містян тим, що віддав їм якісь королівські маєтки і за це ті погодилися віддати йому Вацлава⁵⁸. Тож 21 січня 1279 р. Вацлава було доставлено у Празький град і передано під опіку Ржегоржа з Дражиць (*Gregorio de Drazicz, Řehoři z Dražic*, батько майбутнього єпископа Яна IV з Дражиць)⁵⁹. Однак уже 4 лютого 1279 р. за наказом бранденбурзького маркграфа Вацлава було відвезено в замок Бездез⁶⁰. За іронією долі цей непри-

⁵⁴ *Chronica de gestis principum*, Bayerische Chroniken des XIV. Jahrhunderts = *Chronicae Bavaricae saeculi XIV*, Hannover und Leipzig 1918, p. 38.

⁵⁵ К. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 50–51.

⁵⁶ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 368.

⁵⁷ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters, tomus V, pars I, S. 237–240, v. 17859–18115; К. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 51; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 368.

⁵⁸ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 15; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 41.

⁵⁹ *Kronika Františka Pražského*, p. 354; *František Pražský. Kronika*, s. 63; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 369.

⁶⁰ *Wyprawowani o złých létech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 346; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 164; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 369; С. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 46.

ступний замок, що мав чотири вежі, наказав звести десь після 1264 р. Пршемисл Отакар II, і якраз незадовго до згаданих подій його будівництво було завершено⁶¹.

На думку медієвіста В. Ванічека, королева Кунігунда або залишилася на короткий час у Празі, або сюди ще раз повернулася, а вже потім також опинилася в замку Бездез⁶². Як наголошується у другому оповіданні “Розповіді про лихі літа після смерті короля Отакара”, у Бездезі королева Кунігунда та її син Вацлав опинилися “*під вартою презжорстоких німців-чужоземців, які повністю перекрили усім чехам доступ до них... І від тієї доби розпорошився і двір пані королеви, і челядь, яка зросла перед тим до великого числа знатних юнаків і дівчат та інших рицарів, слуг і урядовців*”⁶³.

Щоправда, як свідчить це ж джерело, Кунігунда отримала від бургграфа Германа дозвіл покидати Бездез і відвідувати навколишні костели й монастирі⁶⁴. Королевичем Вацлавом, очевидно, безпосередньо опікувалася його няня Елішка (*Elizabeth*), як це було заведено в аристократичних родинах⁶⁵.

Десь на початку квітня 1279 р. до Відня прибув папський легат, єпископ Тріполі Павел, який провів над Пршемислом Отакаром II обряд остаточного звільнення від імперського прокляття, аби поховати його згідно з церковними канонами. Король Рудольф I Габсбург не мав жодних заперечень, тож після цього відбулося перевезення останків Пршемисла Отакара II з Відня до Знойма. Там їх було тимчасово поміщено у династичному об’єднаному монастирі міноритів і кларисок⁶⁶.

Королева Кунігунда отримала дозвіл вклонитися праху свого чоловіка, проте вона, як відзначає празький аналіст, “*спрямувала свій шлях у Опаву і так хитро й розумно вирвалася з туги й утисків, яких зазнавала від німців*”⁶⁷. Спираючись на це повідомлення, чимало дослідників наго-

⁶¹ C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 46; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 223.

⁶² V. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 369.

⁶³ *Wyprawování o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 347; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 165.

⁶⁴ *Wyprawování o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 347–348; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 165–166.

⁶⁵ V. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 372; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 46.

⁶⁶ F. PALACKÝ, *Op. cit.*, s. 302; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 307; V. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 372.

⁶⁷ *Wyprawování o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 348; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 166.

лошують, що Кунігунда використала можливість побувати біля тлінних останків Пршемисла Отакара II як привід покинути Бездез, і назад уже не повернулася. Однак К. Харватова піддає сумніву таке пояснення цього вчинку. Адже, наголошує дослідниця, на відміну від королевича Вацлава, який насправді не смів покинути замок, його матір ніхто насильно тут не тримав. Ув'язнення з сином Кунігунда ділила добровільно. У замку Бездез вона витримала два чи три місяці, після чого й вирішила покинути сина. Звичайно, вважає К. Харватова, що Вацлавове ув'язнення її припинувало, особливо, коли матеріальне становище королівської родини не було на тому рівні, до якого Кунігунда звикла і яке прагнула забезпечити своєму синові. Тож королева, найімовірніше, покидала Бездез з почуттям, що принесе Вацлавові більше користі, якщо зовні домагатиметься його звільнення⁶⁸.

Невдовзі Кунігунда оселилася в Опавському краї, куди вона прибула як його пожиттєва володарка. У своєму новому статусі Кунігунда здебільшого послуговувалася титулом “*regina Bohemie et domina terre Oppaviae*”⁶⁹, “*regina Boh. et domina terrae Oppaviae*”⁷⁰, “*Boh. regina et domina terrae Oppaviae*”⁷¹ (королева Чехії і володарка Опавської землі). Щоправда, як влучно зауважує дослідниця Е. Барборова, з цього титулу тільки його друга частина відповідає реаліям тогочасся⁷². Однак титул “*domina terrae Opaviensis*”, тобто “володарка Опавської землі”, зустрічаємо лише в одній грамоті⁷³.

Резиденція Кунігунди розташовувалася у місті Градець над Моравицею (*Hradec nad Moravici*). Тут при дворі Кунігунди зібралося чимало впливових шляхтичів регіону. Королева уклала союзну угоду з тестем Генрика IV Пробуса – опольсько-рацибозьким князем Владиславом (1246–1281/82), який зобов’язувався забезпечувати їй охорону. Передбачалося також проведення спільних дій проти розбійницьких і насильницьких вчинків (рицарів та міст), було заборонено зводити нові замки і

⁶⁸ К. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 54.

⁶⁹ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, tomus IV, 1268–1293, num. CLXVIII, p. 229–230; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 1191, p. 516.

⁷⁰ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 1193, p. 517.

⁷¹ *Ibid.*, num. 1199, p. 520.

⁷² Е. BARBOROVÁ, *Postavení Moravy v českem state v době předhusitské (1182–1411)*, Sborník archivních prací 2, Praha 1970, ročník XX, s. 335.

⁷³ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae: Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens. Siebenten Bandes (1334–1349), III. Abtheilung (Bog. 89–127)*, Brünn 1864, num. 143. p. 775.

надавати прихисток вигнанцям з того чи іншого боку. У разі виникнення якихось непорозумінь між Кунігундою та князем Владиславом у ролі три-тейського судді мав виступити Генрик IV Пробус⁷⁴.

Наявність надійних союзників було запорукою зміцнення панування Кунігунди. Адже отриманий нею у володіння (згідно з домовленостями в Седлеці) Опавський край належав позашлюбному синові Пршемисла Отакара II – Микулашеві. Однак на момент появи тут королеви-вдови Микулаш, якого в битві на Моравському полі було захоплено в полон, все ще очікував в Угорщині на викуп. Тож на перших порах пануванню Кунігунди в Опавському краї ніхто не міг зашкодити⁷⁵.

Близько 1280 р. серед найближчого оточення Кунігунди з'явився несподіваний гість. Це був шляхтич Завіш з Фалкенштейна (*Zawisius de Valchenstain, Závěš z Falkenštejna*, бл. 1250–1290), який у 1276 р. очолював повстання, організоване родиною Вітковців проти Пршемисла Отакара II⁷⁶. Після того, як наступного року чеський король взявся за придушення цього заколоту, Завіш разом зі своїми спільниками утік до Рудольфа I Габсбурга. Та попри фізичну відсутність бунтівника, на батьківщині його було засуджено до смертної кари⁷⁷.

Після загибелі Пршемисла Отакара II Завіш з Фалкенштейна повернувся до Чехії. Однак досить швидко він став конфліктувати з представниками бранденбурзької адміністрації, покинув чеські землі й подався до двору королеви Кунігунди. На той час Завіш мав близько тридцяти років і був удівцем. У 1280 р. він став на службу до королеви Кунігунди. Вона, очевидно, радо прийняла Завіша, бо вбачала в ньому потенційного союзника у протистоянні з Оттоном V Довгим. З огляду на це королева-вдова навіть не ставила Завішеві у провину те, що 1276 р. він був очільником заколоту, спрямованого на підрив влади її чоловіка Пршемисла Отакара II⁷⁸.

⁷⁴ J. KONVIČNÁ, *Dynastické počátky opavských Přemyslovců a jejich vazby na politiku českých králů*, *Paginae historiae* 4. Sborník Státního ústředního archivu v Praze, 1996, s. 9; V. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české. – Svazek III. 1250–1310*, s. 372; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 50.

⁷⁵ J. KONVIČNÁ, *Op. cit.*, s. 7–8; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 60–61. Про захоплення в полон угорцями Микулаша Опавського під час битви на Моравському полі свідчить хроніст Шимон Кезаї. Див.: *Děje Uherů Šimona z Kézy (Simonis de Keza Gesta Hungarorum)*, *Legendy a kroniky koruny Uherské*, Praha 1988, s. 324.

⁷⁶ J. ŠUSTA, *Závěš z Falkenštejna*, *Český časopis historický*, 1895, ročník I, s. 291; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 61.

⁷⁷ J. ŠUSTA, *Závěš z Falkenštejna*, s. 72–75, 250–258; V. VANÍČEK, *Vítkovci a český stát v letech 1169–1278*, *Československý časopis historický*, ročník XXIX, číslo 1 (1981) 104–106; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 61–62.

⁷⁸ J. ŠUSTA, *Závěš z Falkenštejna*, s. 290–291; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 51; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 62.

Після того, як Кунігунда подалася у свої володіння в Опавському краї, королевич Вацлав був змушений миритися зі своїм становищем. У замку Бездез він пробув менше року. В листопаді 1279 р. Оттон V Довгий відвіз Вацлава до Бранденбурга. Їхній шлях до Бранденбурга пролягав через Житава, яка тоді була найпівнічнішим чеським містом. Там вони затрималися на деякий час. З Житави маркграф Оттон V Довгий і Вацлав попрямували до Берліна, а звідти – до найближчого замку Шпандау, куди прибули наприкінці грудня 1279 року⁷⁹.

Досить швидко у стосунках між Кунігундою, яка на той час могла мати близько тридцяти п'яти років, і на кілька літ молодшим за неї Завішем сталися зміни. З прагматичного партнерства їхні взаємини переросли в любовні почуття. Мабуть, десь наприкінці 1280 р., цей елегантний і миловидний удівець втерся в довіру до Кунігунди і, як повідомляє “Збраславська хроніка”, “почав їй бути над іншими рицарями не так на службі бажаний, як для розмов найінтимніших; [...] королева, як розповідають, мистецьки заворожена якимись його магічними чарами, що полонили її дуже сильно, швидко намагалася полюбитися йому, вирвала з серця проступки його перед королем і призначила його головним над іншими в когорті своєї постійної свити”⁸⁰.

Зі “Збраславської хроніки” також довідуємося, що справжньою метою Завіша із Фалкенштейна було якомога тісніше зблизитися з Кунігундою, аби знову посісти провідне становище і повернути свої маєтки, відібрані Пршемислом Отакаром II⁸¹. Втім, на думку історика Елеонори Мендлової-Мрачкової, Завіша могла вабити як врода Кунігунди, так і гонорове усвідомлення того, що його коханкою й жінкою стає колишня дружина Пршемисла Отакара II⁸².

Так чи інакше, але вже на початку 1281 р. королева-вдова офіційно призначила Завіша з Фалкенштейна бургграфом замку (місцем її осідку) в Градці над Моравицею, звільнивши від цих обов'язків Куна з Кунштату (*Kuno z Kunštátu*). У грамоті Кунігунди від 11 лютого 1281 р. її коханець уперше згадується з цим титулом: “*Zauissius, noster purcravius de Gredz*”⁸³.

⁷⁹ J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 309–310; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 373; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 49; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 55–56.

⁸⁰ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 22–23; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 51.

⁸¹ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 22; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 51.

⁸² E. MENDLOVÁ-MRÁČKOVÁ, *Op. cit.*, s. 101.

⁸³ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 2802, p. 1228; J. ŠUSTA, *Záviš z Falkenštejna*, s. 292; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 51.

Невдовзі стосунки між Завішем і Кунігундою зайшли, мабуть, настільки далеко, що їм довелося піти на укладення протиправного шлюбу (*illicitarum nuptiarum*), як його називає “Збраславська хроніка”⁸⁴.

Любовні взаємини між Кунігундою та Завішем із Фалкенштейна викликали всезагальне обурення. Ба навіть сучасні чеські дослідники не схвалюють таких дій Кунігунди. Так, К. Харватова вважає, що королеві-вдові не личило нав’язувати після смерті свого чоловіка позашлюбні стосунки з будь-ким. Більш прийнятним варіантом для неї, очевидно, могло бути лише офіційне одруження, а не приховані відносини. До того ж, з людиною нижчого походження, простим шляхтичем, який не був до пари представниці королівського роду. Зрештою, Кунігунда обрала собі за партнера того, кого можна було звинуватити в тому, що 1276 р. він очолив повстання проти її чоловіка Пршемисла Отакара II, аби прискорити падіння його влади.

Відтак К. Харватова замислюється над констатацією “Збраславської хроніки” про співжиття Завіша і Кунігунди в протиправному шлюбі. На її думку, тут ідеться про реальний повноцінний шлюб, який, однак, можна вважати протиправним тому, що про нього не було попередньо домовлено між відповідними родинами, що він укладався без відома короля, був лише особистою угодою між Кунігундою і Завішем. Тож такий шлюб не був схвалений правителем, а партнер, якого обрала собі Кунігунда, не відповідав за своїм статусом рівню представниці королівської родини. В результаті, Пршемисловичі втрачали можливість укласти вигідний політичний союз. При цьому, однак, не слід забувати і те, що королеви-вдови в Чеській державі не вступали в повторні шлюби. Саме Кунігунда була першою чеською королевою, яка порушила цю традицію і вирішила знову одружитися.

Протиправний характер нового шлюбу Кунігунди полягав і в тому, вважає К. Харватова, що все відбувалося таємно. Адже королівський шлюб був публічною справою, супроводжувався гучними урочистостями за участі багатьох гостей з вищих церковних і світських кіл. Друге ж одруження Кунігунди з партнером, що не відповідав її статусу, укладене без відома короля та ще й таємно в якомусь замку, суперечило тогочасним нормам. В оцінці сучасників такий шлюб був сумнівним і навіть його ймовірне освячення бодай королівським капеланом не змінювало негативного ставлення до Кунігунди та її обранця⁸⁵. До прикладу, автор “Збраславської хроніки” завершує розділ, присвячений цим подіям, гнівними віршованими рядками: “Так

⁸⁴ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 23; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 51–52.

⁸⁵ К. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 62–64.

знеславив *Завіші тоді Кунігунду, порядну жінку / Осквернив до того ж ложе вже мертвого чеського короля*⁸⁶.

У контексті вже сказаного про Кунігунду можна припустити ще один мотив її вчинку: королева кинулася в обійми до Завіша заради того, аби з його допомогою домогтися повернення свого сина Вацлава додому. Адже Завіш проявляв неабиякі лідерські здібності, й Кунігунда могла сподіватися, що саме він зможе організувати шляхту проти Оттона V Довгого і звільнити спадкоємця чеського трону. Тобто задля порятунку сина королева вирішила використати цю хитку можливість, але прорахувалася, бо Завіш, який колись очолив повстання проти Вацлавового батька, переймався не долею юнака, а зміцненням свого впливу, і робив усе для того, аби Кунігунда вже не змогла виплутатися з його тенет.

Гріховний союз, що викликав незадоволення в чеському суспільстві, підірвав авторитет закоханої до нестями королеви Кунігунди. Від неї відвернулася церква, а згодом її дії засудило чимало знатних родин. Стосунки між Завішем і Кунігундою неабияк занепокоїли і Рудольфа I Габсбурга, і Оттона V Довгого. Адже, на думку Є. Мендлової-Мрачкової, німецький король втрачав Завіша (тобто того, хто прислужився йому у протистоянні з Пршемислом Отакаром II – *I. Л.*), а маркграфові Бранденбурзькому не могло бути байдуже, що королева, з якою він так недружелюбно повівся, могла розраховувати на підтримку сильного угруповання шляхти⁸⁷.

Цілком імовірно, що саме Рудольф I Габсбург, який побоювався зростання політичної могутності Завіша з Фалкенштейна, посприяв якомога швидшому звільненню з угорського полону Микулаша I Опавського. Влітку 1281 р. Микулаш I, завдяки невідомо ким сплаченому викупу (мабуть, не обійшлося без Рудольфа I Габсбурга), здобув свободу, повернувся додому і вже упродовж перших тижнів став поступово відновлювати свою владу над окремими замками і містами Опавського краю. Невдовзі між Микулашем I Опавським і Кунігундою та її обранцем Завішем розгорілася велика ворожнеча. Яблуком розбрату став Опавський регіон, який Кунігунда втратила, а Завіш надбав в особі Микулаша I ворога на все життя. Після того, як Опавський край перейшов під владу Микулаша I, королева із Завішем була змушена покинути цю землю. Ймовірно, десь у другій половині 1281 р. вони перебралися в Моравію, де знайшли прихисток в одному з маєтків Вітковців⁸⁸.

⁸⁶ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 23; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 52.

⁸⁷ E. MENDLOVÁ-MRÁČKOVÁ, *Op. cit.*, s. 101.

⁸⁸ J. KONVIČNÁ, *Op. cit.*, s. 8–9; M. WIHODA, *Mikuláš I. Opavský mezi Přemyslovci a Habsburky*, *Český časopis historický*, ročník 99, číslo 2 (2001) 216–217; V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310*, s. 380–381; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 64.

За час відсутності Вацлава ситуація в Чехії дедалі погіршувалася. Влада Оттона V Довгого трималася завдяки військовим підрозділам з Бранденбурга та інших німецьких регіонів, які жорстоко поводитися з місцевим населенням. Так, у другому оповіданні “Розповіді про лихі літа після смерті Пршемисла Отакара II” читаємо, що “земля чеська була тоді ще в жахливому становищі, часто тут траплялися спустошення, грабунки і підпали”⁸⁹.

Та в найважчий момент у середовищі шляхти стала ширитися думка про необхідність зміцнення авторитету королівської влади. Налякана загрозливою ситуацією чеська шляхта зібралася у травні 1281 р. на сейм у Празі і тут уперше виступила на захист інтересів Чеського королівства, взявши на себе відповідальність за його подальший розвиток. Вона пообіцяла повернути захоплені маєтки короні, покласти край грабункам, а згодом розпочала переговори з бранденбурзьким маркграфом про повернення спадкоємця чеського трону. Невдовзі, однак, на Чеське королівство звалилося нове лихо. Країну охопив голод і стали ширитися епідемії. Смерть забрала тисячі люду, на кладовищах не вистачало місця, аби поховати всіх померлих. Траплялися навіть прояви канібалізму. Зовсім не випадково невідомий празький хроніст у назві твору, що описує ці жахливі події, вжив вислів “лихі літа”⁹⁰.

Аж весною 1283 р. представники чеської шляхти зуміли остаточно домовитися з бранденбурзьким маркграфом щодо винагороди за опіку над Вацлавом II. У травні 1283 р. чеська земля нарешті дочекалася свого володаря. Це сталося 24 травня 1283 р. У той день, як пише хроніст Бенеш Крабіце з Вейтміле,

“...зглянувся Бог на страждання свого люду й зіслав відкуплення чеському народу, який аж до того часу знаходився в пітьмі і перебував у лабетах смерті. Цей день всілякої похвали гідний і має закарбуватися надовго в пам’яті, тому що ясний князь, пан Вацлав, єдиний син пана Отакара, інакше Пршемисла, короля чеського, пам’ять про якого залишиться у віках, спадкоємець королівства, повернувся до Чехії з вигнання, тобто із землі бранденбурзької, і щасливо прибув до міста Праги, аби володарювати. Духовенство і народ прийняли його з найбільшою радістю, і серце всіх тішилося з того, що прийшов їх князь...”⁹¹.

⁸⁹ *Wyprawování o zlych létech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 343; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 160.

⁹⁰ І. ЛІХТЕЙ, “...Лихі літа...”: криза чеської державності у 1278–1283 роках, Ужгород 2015, 104 с.

⁹¹ *Kronika Beneše z Weitmile*, Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí “Spolku historického v Praze”, pořádáním JOSEFA EMLERA, Praha 1884, díl IV, p. 459; *Beneš Krabice z Weitmile. Kronika Pražského kostela*, Kroniky doby Karla IV, Praha 1987, s. 176.

Повернення Вацлава вилилося у всенародне ликування. Як свідчить друге оповідання “Розповіді про лихі літа після смерті Пршемисла Отакара II”, шляхта і рицарі вийшли назустріч своєму володарю “*на багато миль*” перед Прагою. Процесія у складі духовенства й мирян 24 травня 1283 р. вітала Вацлава перед брамою Празького граду, співаючи пісні та гімни⁹². Всі сподівалися, що тепер для країни настануть кращі часи.

Хто міг випромінювати найбільшу радість і бути найщасливішим у цей травневий день, як не Вацлавова мати. Але серед знатних осіб, які зустрічали юного Пршемисловича у Празі, королеви Кунігунди не було. Радість Кунігунди з повернення сина, який невдовзі зійде на батьківський трон, мала бути затьмарена побоюваннями щодо того, як він поставиться до неї, коли довідається, що мати не зберегла вірність його покійному батькові і знеславила свою удовину честь. До того ж, десь у 1281 чи в 1282 році вона народила від Завіша сина, який отримав ім’я Ян (*Jan, Johannes*), або Єшек (*Ješek*)⁹³. Медієвіст Йозеф Жемлічка називає його “*бастардом вітковсько-рюриківської крові*”⁹⁴. Поява на світ цього малюка не додала честі Кунігунді, яка порушила всі норми пристойності. Адже овдовіла королева мала вести гідне з моральної точки зору життя, і те, що сталося, було для чеського суспільства неприйнятним. Тож і не дивно, що Кунігунді не так просто було поглянути Вацлавові в очі.

Чеське королівство поверталось до спокійного життя, тож Кунігунді потрібно було врегулювати свої відносини з сином. Спочатку вона написала Вацлавові листа, аби з’ясувати його наміри. Однак Вацлав, який дуже давно не бачив свою матір, не тримав на неї зла і запросив її до себе. Слідом за Кунігундою до Праги невдовзі прибув і Завіш з Фалкенштейна. І тут сталося щось неочікуване: Завіш зумів завоювати прихильність Вацлава і досить швидко запанував над ним та його придворним оточенням. Найвищі посади в країні отримували віддані прихильники Завіша з Фалкенштейна, однак сам він вважав за краще триматися в тіні, хоча насправді управляв королівством.

⁹² *Wyprawowani o zlych letech po smrti krále Přemysla Otakara II*, p. 366; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, s. 184.

⁹³ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 23; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae*, s. 52; J. ŠUSTA, *Záviš z Falkenštejna*, s. 292; E. MENDLOVÁ-MRÁČKOVÁ, *Op. cit.*, s. 101; J. LIBOR, *In ordine Cruciferorum Christo militavit. K osudům Ješka, syna Záviše z Falkenštejna a královny Kunhuty*, *Český časopis historický*, ročník 98, číslo 3 (2000) 453–475; V. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české Svazek III. 1250–1310*, s. 379; D. TŘEŠTÍK, *Králové a knížata země Koruny české*, s. 287; J. ŽEMLIČKA, *Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali*, s. 245; C. HÁDEK, *Op. cit.*, s. 50–51; K. CHARVÁTOVÁ, *Op. cit.*, s. 64.

⁹⁴ J. ŽEMLIČKA, *Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali*, s. 245.

Та цього для Завіша з Фалкенштейна виявилось замало, він прагнув більшого, зокрема виношував плани щодо офіційної легалізації своїх відносин із королевою-вдовою. Відтак він наважився звернутися до Вацлава “*солодкими словами*” і попросив у сина дозволу на одруження з його матір’ю. Той “*охоче задовольнив прагнення прохача*” і десь наприкінці 1284 р. прилюдно заручив свою матір із Завішем. Цей, на перший погляд формальний акт, мав, однак, важливі наслідки, адже Завіш став Вацлавовим, тобто королівським, вітчимом, а після одруження – і членом монаршої родини. З того часу він управляв чеською державою саме з титулом вітчима Вацлава. Зрозуміло, що така ситуація не могла тривати довго. До того ж, 9 вересня 1285 р. Кунігунда несподівано померла, а Вацлав за допомогою Рудольфа I невдовзі розправився із Завішем з Фалкенштейна⁹⁵.

Королева-вдова Кунігунда відійшла за межу десь у сорокалітньому віці. Очевидно, що її здоров’я серйозно підірвало неймовірне нервове напруження останніх років, хоча не слід відкидати й більш вагомі причини її смерті – ймовірна хвороба на сухоти. Так чи інакше, але останні п’ять років життя Кунігунди мали негативний відгомін у чеському суспільстві. Волею долі саме цей період став для Кунігунди викликом часу. Та відреагувати на нього адекватно вона не змогла. Замість того, аби підтримати чеський народ у важкий для нього час, Кунігунда насолоджувалася коханням з ворогом свого чоловіка, проявивши слабкість як жінка. У результаті, цей негативний вчинок неабияк підірвав її імідж як чеської королеви.

⁹⁵ *Petra Žitavského kronika Zbraslavská*, p. 23–33; *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*, s. 52–65.

Рафал Віктор Ковальчик

**ПРУССЬКА ПОЛІТИКА (ФРІДРІХА II,
ФРІДРІХА-ВІЛЬГЕЛЬМА II ТА ФРІДРІХА-ВІЛЬГЕЛЬМА III)
ЩОДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ,
ВКЛЮЧЕНИХ ДО МОНАРХІЇ ГОГЕНЦОЛЛЕРНІВ У 1772–1806 рр.**

Католицька церква у другій половині XVIII ст. сприймалася як базова підстава залишків феодалізму, що стримувала поступ на шляху модерної, капіталістичної держави. У Прусському Королівстві ставлення до Католицької церкви змінилося в 1740 році. У той час, у результаті силезьких війн, які були частиною загальноєвропейського збройного конфлікту, відомого як війна за австрійський спадок, Фрідріху II вдалося здобути і втримати Сілезію у рамках Прусської держави. У Сілезії панівне становище посідала Католицька церква. Католики становили 45 % населення Сілезії. Земельні володіння Церкви були обкладені високими податками. Крім запровадження високих податків на духовенство, відбулася конфіскація церковного майна та секуляризація землеволодінь. Все це дозволило ліквідувати феодальні залишки в Сілезії і перетворити цю провінцію на наймодерніший регіон Прусського Королівства з комплексом державних металургійних заводів, виробництв озброєння і боєприпасів, а також шахт, що приносили найбільші надходження до державного бюджету, що дозволило Фрідріху II вийти на шлях розбудови наддержави¹.

Фрідріх II по окупації польських земель продовжив цю політику щодо Церкви. Вона була надзвичайно корисною для економіки нових провінцій, особливо міст. Накладення на духовенство високих податків, конфіскація церковного майна та секуляризація земель сприяли розвитку міст. Зокрема, це стосувалося міст, що перебували у володінні Церкви. Однак, політика Пруссії щодо Католицької церкви, її ієрархії

¹ *Zbiór materiałów do czasów Augusta III*, Biblioteka Polska w Paryżu, rskp. 27, k. 186; *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 62, k. 35–37; A. KORBOWICZ, W. WITKOWSKI, *Ustrój i prawo na ziemiach polskich*, Lublin 1996, s. 16–17; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, s. 60; P. КОВАЛЬЧИК, *Прусская политика в отношении Костела на польских землях после упадка Речи Посполитой в 1772–1795 годах*, Дриновский сборник, том VIII, X; Софія 2015, с. 22; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza Prus w "polskich" prowincjach w latach 1772–1806*, *Studia Humanistyczno-Społeczne*, pod red. WOJCIECHA SALETRY I RADOŚLAWA KUBICKIEGO, t. 11, Kielce 2015, s. 33–34.

принципово вiдрiзнялися в Захiднiй Пруссiї, захопленiй у 1772 р., i Пiвденнiй та Новiй Схiднiй Пруссiї, а також у Новiй Сiлезiї, захопленiй у 1793–1795 роках.

Рiзниця полягала в тому, що в провiнцiях Захiдної Пруссiї, зайнятих у 1772 році, проживало близько 580 тисяч. населення, значну частину якого складали протестанти. Значний вiдсоток протестантiв у Речi Посполитiй жив у районах, окупованих Пруссiєю в 1772 році. Це були Королiвська Пруссiя, Вармiя, а також частини таких воєводств: Познанського, Гнєзненського, iновроцлавського, Бжесько-Куявського, а також землi на обох берегах рiчки Нотець (Наднотецька округа). Як наслiдок, пiсля включення польських земель у 1772 р. до складу Пруссiї держава протестанти постiйно зберiгали панiвне становище.

Ситуацiя змiнилася пiсля iнкорпорацiї iнших польських земель у 1793–1795 роках. Сильна позицiя Церкви, перевага католикiв призвели до того, що землеволодiння були конфiскованi в замiн на встановлення духовенству зарплати (так званої компетенцiї). Без цього кроку економiчнi реформи, якi Пруссiя хотiла провадити на польських територiях у нових провiнцiях, були б неможливи. 28 липня 1796 р. Фрiдрiх-Вiльгельм II видав указ про конфiскацiю володiнь духовенства, старостинських та iнших королiвських землеволодiнь на користь державної казни. Варто зазначити, що полiтика Пруссiї щодо Церкви в Сiлезiї та на польських окупованих територiях йшла в руслi загальної тенденцiї полiтик держав, що вийшли на шлях капiталiстичних перетворень. Накладання на духовенство високих податкiв, конфiскацiя церковного майна, секуляризацiя землеволодiнь сприяли розвиткови мiст i сiл, якi до того були у володiннi Католицької церкви².

Секуляризацiю церковного землеволодiння у революцiйнiй Францiї запровадив Чарльз Талейран 10 жовтня 1789 року. Подiбно по-реформаторськи дiяв Йосип II у лютому 1790 р., який прагнув змiнити анахронiчнi соцiально-економiчнi вiдносини в Австрiї, створити єдиний, сильний державний органiзм, що без послаблення позицiй Католицької церкви i тим самим збiльшення бюджетних надходжень було неможливо.

² *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 6, k. 35–37; J. WĄSICKI, *Rozdawnictwo dóbr ziemskich w Prusach Południowych w latach 1796–1797*, *Przegląd Zachodni* no. 3/4 (1955) 698; A. KORBOWICZ, W. WITKOWSKI, *Op. cit.*, s. 16–17; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, s. 59–60; P. КОВАЛЬЧИК, *Прусская политика в отношении Костела на польских землях после упадка Речи Посполитой...*, s. 22–23; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza Prus w "polskich" prowincjach w latach 1772–1806*, s. 33–34.

Поразка від революційної Франції, що несла на багнетах своїх селян ідеали рівності і свободи, які долали армії старого порядку, прискорили занепад значення Католицької церкви в Європі. Від того значно виграла й Пруссія. У Німеччині було повністю або частково ліквідовано: архієпископство Кьольна, Тріра і Майнца, єпископат Вормса і Шпейера, електорство Пфальца, князівства Клеве, Гульден, Юліх, Сіммерн, Цвайбрюккен, герцогства Спонгайм і Саарбрюкен; також вільні міста Рейху: Аахен, Кьольн, Вормс і Шпейер. У Рейху частину провини за поразку з Францією було покладено на Церкву. Феодальне духовенство після підписання миру 9 лютого 1801 року в Луневілі в Лотарингії, згідно з яким Франція отримала ліву частину Рейну, мало компенсувати втрати. На Сеймі Рейху, князів Священної Римської імперії німецького народу (Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation) в Регенсбурзі 24 серпня 1802 року, на який зібралися надзвичайні депутати рейху, що склалися з представників Австрії, Пруссії, Баварії, Бадена, Генсель-Касселя, Саксонії та Майнца, було вирішено секуляризувати духовні землеволодіння (Reichsdeputationshauptschluss). Це сталося 25 лютого 1803 року. Ця акція зробила Пруссію другою за величиною державою на обширах Рейху. Взамін малих земель, які Пруссія втратила на лівому березі Рейна, держава отримала єпископства Гільдесгаймське, Падерборнське, Мюнстерське (південну частину), Ерфуртське, Ейхсфельдське, абатства в Ессені, Герфорді, Кведлінбурзі, вільні міста Мюльгаузен, Гослар і Нордгаузен і частину електорату Майнцького. Секуляризація збільшила потенціал Пруської держави, територія, приєднана до Пруссії, була на 400 % більшою втрачених земель. З іншого боку, секуляризація на польських територіях дозволила запровадити ефективну прусську адміністрацію, орієнтовану на розвиток місцевих міст. У всіх містах почала запроваджуватись міська забудова, орієнтована на муроване, цегляне будівництво. Почалися важкі та довгострокові заходи у сфері підвищення санітарного стану та здійснювались заходи щодо зменшення пожеж. Також завершився процес змін у судовій системі. Метою останньої реформи було чітко відокремити судову владу від адміністративної, підпорядкованої прусській адміністрації. Спираючись на ефективну, строго централізовану адміністрацію, долаючи феодальні пережитки, що були успадковані від шляхетської Речі Посполитої з визначною роллю в житті держави Католицької церкви, Пруссія перетворювалася на модерну капіталістичну державу, що успішно провадить економічну і військову політику Берліна.

Економічні реформи Пруської держави, що дозволяли вільну торгівлю зерном, підтримка єврейських ремесел у сільській місцевості,

оподаткування всіх соціальних груп, ліквідація феодальних пережитків з часів шляхетської Речі Посполитої, різноманітних привілеїв шляхти та Церкви, обмеження кріпацтва, переведення селян на оренду, доступ до кредитування, колонізаційна акція, стимулювання більшої продуктивності праці та модернізації сільського господарства, секуляризації церковних земель, все це стало чинником, що привів до економічних перетворень у сільській місцевості. Таким чином, пруські реформи торкнулися не лише міст, а й сільських районів. Слід особливо підкреслити, що успіх Пруської держави ґрунтувався на комплексі реформ, що ліквідували залишки станової держави – шляхетської Речі Посполитої та позбавили панівної ролі Католицьку церкву у польському суспільстві³.

Відтак, слід підкреслити, що секуляризація церковних земель і зміна правового статусу євреїв мали надзвичайно позитивний вплив на розвиток міст. Прикладом може служити релігійне місто – Нова Ченстохова. Лише запровадження пруської адміністрації, яка почала піклуватися про розвиток міста, прагнучи підняти ремесло і торгівлю, та приплив євреїв у зв'язку з новим законодавством, яке сприяло їх економічній діяльності, призвело до позитивної трансформації міста. У багатьох випадках ці чинники: секуляризація та нове законодавство щодо євреїв мали фундаментальний вплив на економічний розвиток багатьох міських центрів. Перетворення, здійснені пруськими реформами, що відбулися тоді на польських землях, були лише прелюдією до економічних змін, що відбулися пізніше, в часі Герцогства Варшавського, як і в Царстві Польському. Реформи були настільки ґрунтованими, що вони збереглися до 1830 року. Пруська влада, запроваджуючи реформу адміністрації, суду, уводячи нове законодавство щодо євреїв, обмежуючи роль Католицької церкви на польських теренах, строго підпорядковуючи нові структури абсолютистській, воєнізованій державі, створила умови для успішного розвитку польських земель. Це була довгострокова політика, така, що пережила й пруський період. Пруська влада, ліквідувавши феодальні пережитки часів Речі Посполитої та пристосовавши політико-правову систему на окупованих польських землях до державного характеру Пруссії, привела до капіталістичних перетворень на цих землях – успіх, якого не вдалося досягнути жодному польському правителю, зокрема й останньому ко-

³ R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, s. 137–138; Р. Ковальчик, *Прусская политика в отношении Костела на польских землях после упадка Речи Посполитой...*, s. 22–23.

ролю шляхетської Речі Посполитої – реформатору, що перебував на “по-яску” у Катерини II – Станіславові Августу Понятовському⁴.

Тому, як слушно зазначив один з польських авторів, на прикладі Каліша можна стверджувати, що розвитку польських міст під прусським пануванням сприяв “(...) небачений приплив німецького населення”⁵.

Про це свідчить вже збільшення чисельності населення Каліша під час прусського панування. Упродовж 1793/1794⁶–1808 років населення міста збільшилось на 42,92 %, досягнувши рівня 6,712 мешканців, а увесь Калішський повіт – на 40,92 %, досягнувши рівня 10,896 жителів⁷. Окрім того, малі центри в цьому департаменті, такі як Шадек, який, окрім Остшешува (668 жителів), був найменшим повітовим містечком, мали високі темпи зростання. Упродовж 1793/1794–1808 років у Шадеку зростання склало 30,86 %, а кількість жителів досягла рівня 972⁸.

Реформи Пруської держави, секуляризація церковних земель викликали приплив німецького населення на польські землі. Разом з тим німецькі колоністи принесли на нові землі новітні технології як у ремеслі, так і сільському господарстві. Пруська влада всіляко сприяла розвитку німецької колонізації. Проте, наскільки колонізаційна ера Фрідріха II розроблена в історіографії, настільки колонізація на польських землях, окупованих у 1793–1795 рр., у Південній і Новій Східній Пруссії, залишається неопрацьованою. У січні 1803 р. Пруський уряд залишив чинне звільнення всіх колоністів від військової повинності, поширивши його й на їхніх синів. У поєднанні з податковими пільгами, колоністи отримали значні пільги та низку привілеїв⁹.

Однак реально важко оцінити, яку частку в загальному бюджеті складали витрати, пов’язані з колонізаційною політикою в Південній і

⁴ R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, s. 64; Р. КОВАЛЬЧИК, *Прусская политика в отношении Костела на польских землях после упадка Речи Посполитой...*, s. 23–24.

⁵ D. ZŁOTOWSKI, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego. (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 35–36.

⁶ Каліш був включений до Пруської держави в 1793 році.

⁷ Підрахунки власні на основі: J. WAŚICKI, *Opisy miast polskich z lat 1793–94*, cz. 2, Poznań 1962, s. 587; H. GROSSMAN, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 92–93; W. PUŚ, *Lata zaborów 1795–1918* [w:] Łask. Dzieje miasta, red. JÓZEF ŚMIAŁOWSKI, Łódź 1998, s. 174–175.

⁸ R. KOWALCZYK, *Szadek na tle sytuacji gospodarczej departamentu kaliskiego przelomu stuleci XVIII i XIX*, Biuletyn Szadkowski, t. 8, Łódź; Szadek 2008, s. 133; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, s. 64–65.

⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Rada Ministrów i Stanu Księstwa Warszawskiego, sygn. 215, k. 233.

Новій Східній Пруссії. Фрідріх II витратив на неї значну суму – понад 50 мільйонів талярів¹⁰. Не відомо, скільки витратили його наступники. Очевидно, то були не малі суми. За поданням міністра у справах Сілезії та президента Південної Пруссії Карла Георга фон Гьома, вартість поселення однієї сім'ї в Сілезії становила 2000 талярів. Натомість за даними нотаріуса з Гамбурга Карла Людвіга Лоренца, одна з перших колонізаційних акцій у Південній Пруссії, що почалася 13 грудня 1793 року, закінчилася заселенням у польську провінцію сімей з Гамбурга, Бремена, Любека, Франкфурта на Майні, передбачала суму в 1000 талярів на одну сім'ю. Витрати на колонізацію були настільки високими, що не вистачало ресурсів. Така ситуація склалася в 1803 році, коли Фрідріх Вільгельм III вирішив додатково виділити на цю акцію 164 221 таляр¹¹.

Економічне оживлення багатьох регіонів, у тому числі збільшення чисельності мешканців багатьох насамперед міських центрів, але певним чином і сільських у “польських” провінціях провадила пруська політика, яка ініціювала процес соціально-економічних змін, тим самим створюючи реальну основу для довгострокового розвитку окупованих земель. Відповідні умови зумовили процес, коли одночасно з припливом німецького населення відбувалося посилення активності євреїв, які мали справу з широко провадженою торгівлею, постачанням для армії, а згодом, у роки існування Герцогства Варшавського, вони перейшли до прямих промислових ініціатив. Все це, однак, стало можливим внаслідок всеохопної політики пруського уряду. Без здійснення пруським урядом комплексних соціально-економічних реформ динамічний розвиток польських територій під пруським пануванням, основи якого були закладені в 1772–1795 рр., був би неможливим.

Саме зміни у сфері законодавства щодо євреїв і секуляризація церковних земель є тими чинниками, які сприяли створенню у Пруссії відповідних умов для розвитку країни, шляхом реформування адміністрації, судової системи, системних економічних рішень, які вже були запроваджені у так званих “старих” провінціях, і суворому підпорядкуванню Берліну. Без цих заходів неможливі були б перетворення на польських землях у 1772–1806 роках. У пруському періоді ці процеси яскраво по-

¹⁰ S. SALOMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987, s. 155–156; R. KOWALCZYK, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, s. 88.

¹¹ P. BAUMAG, *Schlesien als eigenständige Provinz im altpreußischen Staat (1740–1806)*, Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien. Hrsg. NORBERT VON CONRADS, Berlin 1994, S. 389; I. CH. BUSSENIUS, *Die Preussische Verwaltung in süd- und Neustpreussen 1793–1806*, Heidelberg 1960, S. 283.

мітні на прикладі Лодзі, міста, що до того належало вроцлавським єпископам. До 1793 р. Лодзь належав єпископам Вроцлава, але не мав привілею “*de non toleradis Judaeis*”. Як наслідок, євреї могли оселятися в Лодзі, але не робили цього через відсутність належних умов, брак шансів поліпшити економічну ситуацію. Період Речі Посполитої – це час економічної стагнації, що, у свою чергу, призвела до занепаду міст. Реформи почалися лише після того, як територія була поглинена Пруссією. Як зазначав автор соціально-економічної історії Польщі у вісімнадцятому і дев’ятнадцятому століттях Віслав Пусь, “(...) економічний стан міста наприкінці XVIII століття не приваблював єврейське населення, що переважно займалось торгівлею, до поселення в «сільськогосподарському» Лодзі”¹². Ця ситуація змінилась лише з секуляризацією церковних володінь та запровадженням пруського правління.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що ослаблення панівної ролі Католицької церкви, секуляризація церковних володінь разом зі всебічною політикою з реформування економіки, адміністрації, судових та соціальних відносин на польських територіях, захоплених Пруссією, дозволило Берліну перетворити Пруське Королівство на сучасну капіталістичну державу та інтегрувати польські землі до складу держави, усуваючи феодальні пережитки, залишки станової держави – шляхетської Речі Посполитої. Без ослаблення Пруссією позиції Католицької церкви в Польщі – притулку феодалізму, було б неможливо здійснити реформи, які сприяли економічному розвитку цих територій у Пруссії і стали основою для розвитку Герцогства Варшавського та Царства Польського. Без пруських реформ, які послабили позиції Католицької церкви та її феодальних привілеїв, Герцогство Варшавське не змогло б підтримати таку велику армію, а міністр доходів і фінансів у роки Царства Польського князь Друцький-Любецький не зміг би успішно провадити економічні реформи. Пруські реформи щодо Католицької церкви на польських землях виявилися довготривалими і позитивними, а їх вплив на економіку був помітний і через кілька десятків років пізніше, в часи Царства Польського.

¹² W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001, s. 11.

Георгій Потульницький

**УКРАЇНОФІЛЬСЬКІ ТА РУСОФІЛЬСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ
ЩОДО КОЗАЦЬКОГО ПИТАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

Козацька перспектива у французькій історичній думці другої половини ХVІІІ ст. була перспективою освіченої й національно-орієнтованої еліти Французького королівства, яка була одним з промоторів формування тогочасної цивілізації. Діючи в руслі концепцій просвіченого абсолютизму, цивілізації та енциклопедизму, такі французькі інтелектуали, як К.-К. де Рюльєр, Н.-Г. Леклерк, Ж.-Б. Шерер, П.-Ш. Левек пробуджували інтерес до козацької України шляхом продукування антикварних історичних творів.

Присутність і російськофільських, і українофільських тенденцій у змалюванні козацтва у працях згаданих вище авторів безпосередньо відбивало своєрідність зовнішньополітичної стратегії Французького королівства другої половини ХVІІІ ст., яка вже не була відверто ворожою до Росії, проте натомість зберігала свій вирішальний політичний вплив серед традиційних противників північної імперії – у Швеції, Порті та Криму. В цілому серед французьких енциклопедистів щодо козацької України виробилось три бачення: а) українофільське; б) русофільське; в) проміжне, або нейтральне, яке відбивало обидві тенденції і тому віднесене нами до амбівалентної, або двоякої тенденції. Якщо представниками першого бачення задукоментували себе Н.-Г. Леклерк та Ж.-Б. Шерер, то П.-Ш. Левек виступив репрезентантом протилежної, русофільської тенденції. Творчість К.-К. де Рюльєра можна віднести до третього бачення, яке виразно уособлювало обидві тенденції. Розглянемо всі три бачення, аналізуючи творчість, відповідно, Н.-Г. Леклерка (українофіл), П.-Ш. Левека (русофіл) та К.-К. де Рюльєра (двояке бачення).

Історик, педагог, лікар та перекладач Ніколя-Габріель Леклерк звернувся до проблеми українського козацтва наприкінці 1750-х років. Леклерк народився в 1726 р. в м. Бом-ле-Дам, що розташоване на сході Франції, в сім'ї медика. Вивчившись на лікаря, він певний час практикував у провінції, доки в 1757 р. не отримав призначення на посаду пер-

шого медика у французькій армії, що вела бойові дії в німецьких землях у ході Семилітньої війни¹.

У 1759 р. Н.-Г. Леклерк на запрошення імператриці Єлизавети Петрівни прибуває в Петербург. Тут, потрапивши в поле зору гетьмана Кирила Розумовського (1750–1764), він стає приватним лікарем гетьмана. Загалом за час свого перебування в Російській імперії французький лікар досяг неабияких висот: його обрали почесним членом Імператорської академії наук, він займав посади директора наук у Кадетському корпусі та професора анатомії в Імператорській академії мистецтв, а також певний час був навіть лейб-медиком спадкоємця престолу Павла Петровича².

Вищезазначених кар'єрних успіхів Н.-Г. Леклерк досяг багато в чому завдяки своїй дослідницькій діяльності. Він є автором низки праць у галузі медицини, зокрема “Засоби попередження заразних хвороб і зцілення від них”, “Історія епідемічних хвороб, що панували в Україні”, “Есе про заразні хвороби худоби, а також засоби уникнення цього та ефективного їх лікування” тощо³.

Коло дослідницьких зацікавлень Н.-Г. Леклерка не обмежувалося лише медичною сферою: він досліджував питання політики, історії, філософії та педагогіки. Загалом Н.-Г. Леклерк залишив після себе декілька десятків праць, серед яких, насамперед, виділяється його багатотомне дослідження “Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої Росії”⁴. Після багаторічного перебування в Російській імперії Н.-Г. Леклерк повертається до Франції, де відновлює лікарську практику: він отримує призначення на посаду головного адміністратора військових шпиталів. Помер дослідник у 1798 р.⁵

До козацької проблематики Н.-Г. Леклерк звертається в другому томі своєї “Фізичної історії давньої Росії”, виділивши їй окремий розділ під назвою “Історія козаків двох берегів Борисфену, Дону та Сибіру...”⁶ Слід зазначити, що при написанні частин, присвячених козацтву, фран-

¹ В. Сомов, *Николя-Габриэль Леклерк – участник и пропагандист педагогических реформ Екатерины II*, Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII–XIX вв., под ред. А.В. Чудинова и В.С. Ржевского, Москва (ИВИ РАН) 2011 с. 200.

² *Ibid.*, с. 201–202.

³ С. Луняк, *Віддзеркалення впливу природного чинника на життя, здоров'я та господарство Наддніпрянщини в середині XVIII століття в творах Ніколя-Габрієля Леклерка*, Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9 (2012) 11.

⁴ N.-G. LE CLERC, *Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne*, Paris (Chez Froullé) 1783, vol. I–III.

⁵ В. Сомов, *Op. cit.*, с. 203.

⁶ N.-G. LE CLERC, *Op. cit.*, vol. II, p. 375–486.

пузький дослідник користувався українськими джерелами, зокрема Літописом Григорія Граб'янки та “Коротким описом Малоросії”⁷.

Щодо походження козацтва Н.-Г. Леклерк наводить багато різноманітних теорій походження: від росіян, від татар, від кипчаків, але при цьому підтримує лише одну – “хозарську” теорію. Козаки, на думку французького дослідника, походять від давнього народу хозарів, що жив біля Азовського моря. Вже з перших слів, присвячених історії козаків, Н.-Г. Леклерк детермінує їх як окрему націю. Слід зазначити, що в менталітеті тогочасної епохи завдяки просвітницькій ідеології вже було присутнє бачення цивілізації як колективного життя певної людської групи. У відповідності з цим баченням Н.-Г. Леклерк розділяє козаків на дві групи – українських та донських. Українське козацтво, у свою чергу, ділиться на запорозьких та слобідських⁸. Запорозьке козацтво утворилося внаслідок утисків з боку польських воєвод, каштелянів та старост: не бажаючи бути поневоленими Польщею козаки отаборилися на Дніпровських порогах, де займалися полюванням та рибальством⁹.

Ґрунтовний виклад історії українського козацтва Н.-Г. Леклерк розпочинає з початку XV ст., коли запорозькі козаки шляхом голосування обрали керманіча, який називався гетьманом. Під проводом гетьмана вони неодноразово перемагали татар, за що отримали визнання від Сигізмунда I: король надав козакам нові привілеї та подарував землі по обох берегах Дніпра¹⁰.

Окрему увагу дослідник зосереджує на вступі запорозьких козаків на польську службу: вищезгаданий король Сигізмунд I, побачивши скільки збитків вони завдають кримським татарам, вирішив забезпечити їх різноманітними привілеями в обмін на військову службу. Вже Стефан Баторій надав козацькому війську знаки розрізнення, такі як булава, бунчук, та утворив шість регулярних козацьких полків, чисельність яких поступово зросла до сорока тисяч. “Він [С. Баторій – Г. П.] таким чином, – пише Н.-Г. Леклерк, – забезпечував кордони Польщі та вдвічі збільшував свої військові сили...”¹¹. Водночас французький дослідник констатує існування повної злагоди між поляками та козаками: перші мали сильного союзника, що боронив їх від татар та турків, а другі були задоволені на-

⁷ Є. Луняк, *Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях*, К.: Ніжин (Видавець ПП Лисенко М.М.) 2012, 341 с.

⁸ N.-G. LE CLERC, *Op. cit.*, vol. II, p. 375–376, 379.

⁹ *Ibid.*, p. 380–381.

¹⁰ *Ibid.*, p. 381.

¹¹ *Ibid.*, p. 381–383.

даними привілеями та землями. Але поступовий наступ на православну віру та бажання польських вельмож перетворити козаків на своїх слуг, за Н.-Г. Леклерком, змусили останніх, які “стояли за праве діло”, підняти одне повстання за іншим¹².

Французький історик однозначно засуджує політику Москви щодо козаків. Російські царі, на думку Н.-Г. Леклерка, не стримали своїх обіцянок по збереженню за козаками їхніх давніх привілеїв, а навпаки – з часом зовсім перетворили їх у кріпаків. Остаточне знищення Запорозької Січі, що також викликало осуд в історика, він пов’язує з повстанням О. Пугачова, повторення якого Катерина II боялася в Україні¹³.

В дослідженні Н.-Г. Леклерка простежується загалом його прихильне ставлення до українського козацтва. Насамперед, це можна пояснити багаторічною службою в гетьмана К. Розумовського, проживанням в українських землях, а також використанням українських джерел при написанні роботи. На думку сучасного українського історика Є. Луняка, нарис Н.-Г. Леклерка “відбив автономістські позиції козацької старшини і об’єктивно сприяв поширенню у Франції уявлень про справедливість державницьких вимог українців”¹⁴.

Слід зазначити, що праця французького дослідника викликала негативну реакцію в колах російської аристократії. Гострій критиці “Історію Росії...” Н.-Г. Леклерка піддав російський історик І. Болтін (1735–1792), який у 1788 р. опублікував “Примітки на історію давньої Росії пана Леклерка”. Написання цієї праці було інспіроване фаворитом російської імператриці князем Григорієм Потьомкіним (1739–1791), який детально ознайомився з рукописом праці перед здачею її до друку¹⁵. На думку І. Болтіна, “книга Леклерка – це не історія, а сільська крамниця, в якій можна знайти й оксамит, і помаду, і мікроскоп, і мідний перстень”¹⁶.

Феномен українського козацтва розглядається і в дослідженнях іншого французького історика – П.-Ш. Левека, який також жив та працював певний час на теренах Російської імперії. Майбутній історик та перекладач народився в 1736 р. в Парижі. Вивчившись на гравера, він продовжив

¹² N.-G. LE CLERC, *Op. cit.*, vol. II, p. 386, 388.

¹³ С. Луняк, *Козацька Україна XVI–XVIII ст. ...*, с. 357.

¹⁴ *Ibid.*, с. 359.

¹⁵ Н. Полонська-Василенко, *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*, Мюнхен (Дніпрова хвиля) 1965, т. 1 с. 37–38.

¹⁶ В. Ключевский, *Сочинения: в восьми томах*, Москва (Государственное изд-во социально-экономической литературы) 1959, т. VIII: *Исследования, рецензии, речи (1890–1905)*, с. 426–427.

здобувати освіту спочатку в Колежі Чотирьох Націй, а згодом – у Колежі Людовіка Великого, де спеціалізувався з вивчення античних мов. Його гравірувальна майстерність та перші літературні есе, написані в дусі Просвітництва, привернули увагу видатного філософа-енциклопедиста Дені Дідро (1713–1784)¹⁷. Саме за сприяння останнього П.-Ш. Левека в 1773 р. запросили до Петербурга на посаду гувернера в Сухопутному шляхетському кадетському корпусі. Водночас він викладав кадетам французьку мову та логіку, а в 1774–1775 роках вів курси географії та історії в Імператорській академії мистецтв¹⁸.

Слід зазначити, що перебування Ш.-П. Левека в Росії співпало з останніми роками правління Людовіка XV у Франції. В той час Версальський кабінет продовжував стримувати експансіоністські плани Катерини II шляхом мирного порозуміння і зберігав з Росією союзницькі відносини, які, як зазначалося в попередньому параграфі, з боку Франції мали зондуєчий і двоякий характер щодо Північної імперії.

Разом з викладацькою діяльністю П.-Ш. Левек збирав та досліджував матеріали з історії Російської імперії та народів, які проживали на її території. Ці матеріали були покладені в основу виданих ним після повернення до Франції в 1780 р. п'ятитомної “Історії Росії” та двотомної “Історії різних народів, підпорядкованих російському пануванню”¹⁹. Зазначені праці французького історика користувалися неабиякою популярністю не тільки у Франції, але й у багатьох європейських країнах, що підтверджувало їх неодноразове перевидання ще за життя автора. Слід також відзначити, що за наказом Катерини II була здійснена підготовка публікації російськомовного перекладу “Історії Росії”, але у світ вийшов лише перший її том²⁰.

Не полишаючи роботи над вивченням російської історії, П.-Ш. Левек перекладає твори античних авторів, досліджує філософію античності та історію Франції. Його праці отримують широке визнання у французькому науковому світі: у 1795 р. П.-Ш. Левека обирають членом Національного інституту наук та мистецтв²¹. Необхідно відзначити, що

¹⁷ A. MAZON, *Pierre-Charles Levesque – humaniste, historien et moraliste*, Revue des Études slaves, vol. 42 (Paris 1963) 7–8.

¹⁸ V. SOMOV, *Pierre-Charles Levesque, protégé de Diderot et historien de la Russie*, Cahiers du Monde russe, vol. 43, no. 2–3 (Paris 2002) 276.

¹⁹ P.-CH. LEVESQUE, *Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & de des meilleurs historien de la Nation*, Paris 1782, t. 1; Yverdon 1783, t. II–V; P.-CH. LEVESQUE, *Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes ou suite de l'histoire de Russie*, Paris (Chez Debure l'ainé) 1783, t. I, 537 p.; t. II, 500 p.

²⁰ С. ЛУНЯК, *Козацька Україна XVI–XVIII ст.*, с. 327.

²¹ V. SOMOV, *Op. cit.*, p. 278.

французький дослідник не покидав і викладацьку діяльність, завідуючи кафедрою “Історії та моралі” в Колеж де Франс. На цій посаді він перебував до самої своєї смерті в 1812 р.²²

Українське козацтво французький історик та перекладач дослідив у четвертому томі уже згаданої вище “Історії Росії”. За П.-Ш. Левеком, козацтво зародилося близько середини XIV ст. з росіян, що втікали від іноземного гніту та шукали притулок біля берегів Дніпра. “Без сумніву, – продовжує свої міркування дослідник, – серед цих втікачів були люди усіх професій, але всі вони були зобов’язані прийняти військові звичаї, щоб давати відсіч атакам своїх сусідів – татар та поляків”²³.

Окрему увагу П.-Ш. Левек приділяє прийняттю цими переселенцями назви «козак», що з татарської мови означає «легкоозброєний воїн». На думку історика, причиною мовних запозичень слугувала наявність багатьох спільних рис між татарським населенням та тими, хто оселився на берегах Дніпра, оскільки вони постійно контактували та змішувалися між собою²⁴.

Вже з тієї частини “Історії Росії”, де автор розкриває походження українського козацтва, можна зробити висновок, що П.-Ш. Левек у контексті поняття цивілізації, оперує термінами “народ” і “нація”, проте водночас відмовляє козакам у приналежності до окремого народу, а вважає їх частиною російської нації. “Вони [українські козаки – Г. П.], – аргументує свою думку французький дослідник, – є росіянами за походженням, вони сповідують ту саму релігію, що і росіяни, вони розмовляють тією самою мовою, хоча їхня вимова наближена до польської”²⁵. Але при цьому, не визнаючи козацтво окремим народом, П.Ш. Левек характеризує його як “військове побратимство”, що любить свободу та виступає противником будь-яких утисків на політичному чи релігійному ґрунті²⁶. Французький історик детально аналізує устрій Запорозької Січі як головного осередку цього братства, а також звичаї та побут козаків, пропеси їхнього волевиявлення тощо²⁷.

У контексті взаємовідносин козаків з поляками П.-Ш. Левек зазначає, що Сигізмунд I (1506–1548) надав їм великі території на Правобережжі, а Стефан Баторій, який розумів, яку користь може принести

²² А. MAZON, *Op. cit.*, p. 50.

²³ Р.-Ш. LEVESQUE, *Histoire de Russie.*, t. IV, p. 44.

²⁴ *Ibid.*, p. 45–46.

²⁵ *Ibid.*, p. 43.

²⁶ *Ibid.*, p. 163.

²⁷ С. Луняк, *Козацька Україна XVI–XVIII ст.*, с. 330.

українське козацтво у справі оборони східних кордонів держави, створив з них регулярні полки, що підпорядковувалися гетьману. Проте один з наступних польських королів – Сигізмунд III (1587–1632) не зміг вдало розпорядитися козацьким військом та ніяк не протидіяв утискам, що чинили польська шляхта та магнати щодо них²⁸. Постійні порушення прав та свобод козаків, за П.-Ш. Левеком, призвели до низки повстань, останнє з яких під проводом Б. Хмельницького змусило “поляків тремтіти”²⁹.

Відмінним чином від взаємостосунків українських козаків з поляками характеризує дослідник відносини козацтва з Москвою. На думку П.-Ш. Левека, одним з перших успіхів козацтва стало знайдення ним протектора в особі царя Олексія Михайловича (1645–1676), з силою якого Польща змушена була рахуватися³⁰. Певну увагу французький дослідник приділяє переходу І. Мазепи на бік шведів під час Північної війни, відзначаючи, що гетьман хотів звільнити Україну від російського гніту³¹.

Разом з тим визначальним, на нашу думку, при характеристиці російсько-козацьких відносин П.-Ш. Левеком є його виправдання знищення Запорозької Січі Катериною II. Дослідник мотивує це тим, що запорозькі козаки стали небезпечними навіть для Російської імперії, оскільки “вони не шанували ні друзів, ні союзників”³².

Представник французької історичної думки, творчість якого уособлювало двояке бачення щодо українського козацтва, Клод-Карломан де Рюльєр народився в 1735 р. в м. Бонді недалеко від Парижа, здобув освіту в Колежі Людовіка Великого, що перебував у той час під патронатом єзуїтів. Викладачі пророкували йому видатну кар’єру в католицькій церкві, але К.-К. де Рюльєр після закінчення навчання вступив на жандармську службу. Незабаром він став ад’ютантом маршала та пера Франції герцога де Рішельє (1696–1788), під командуванням якого брав участь у Ганноверській кампанії Семилітньої війни³³.

Ще до завершення війни К.-К. де Рюльєр покидає армію та переходить на дипломатичну службу: призначений у 1761 р. послом у Петербург барон Луї-Огюст де Бретейль (1730–1807) бере його на посаду секретаря посольства³⁴. Через два роки де Бретейля перевели спочатку в

²⁸ Р.-С. LEVESQUE, *Histoire de Russie...*, t. IV, p. 46–47.

²⁹ *Ibid.*, p. 47–48.

³⁰ *Ibid.*, p. 48.

³¹ С. ЛУНЯК, *Козацька Україна XVI–XVIII ст.* ..., с. 333.

³² Р.-С. LEVESQUE, *Histoire de Russie...*, t. IV, p. 164.

³³ В. ТИМИРЯЗЕВ, *Рюльєр и Екатерина II*, Исторический вестник, Санкт-Петербург (Типография А.С. Суворина) 1894, т. LVII, с. 509.

³⁴ М. TOURNEUX, *Les indiscretions de Rulhière, La Revue de Paris*, Paris (Bureaux de La Revue de Paris) 1894, t. III, p. 96.

Стокгольм, а після успішного завершення місії – у Відень, однак чи супроводжував його К.-К. де Рюльєр достеменно невідомо³⁵.

К.-К. де Рюльєр опиняється в Петербурзі в останній рік правління імператриці Єлизавети I, коли Росія після реверсу альянсів перебувала в союзницьких відносинах з Францією. Майбутній дослідник був у столиці Російської імперії і наступного року, коли від недовготривалого союзу між двома країнами не залишилося і сліду, оскільки на престолі Єлизавету Петрівну спочатку змінив Петро III, а згодом, у результаті державного перевороту, імператрицею стала Катерина II. У політичних планах обох наступників Єлизавети I вагоме місце відводилося одному з головних ворогів Французького королівства на той момент – Пруссії.

Після від'їзду з Росії молодий дипломат вирішив написати книгу про події російської історії, очевидцем яких він став. Державний переворот 1762 р., внаслідок якого влада перейшла до Катерини II, К.-К. де Рюльєр описав в "Історії, або анекдотах про революцію в Росії в 1762 році"³⁶. Ця праця викликала занепокоєння у російській імператриці, оскільки в той час вона переймалася формуванням в Європі схвального бачення свого сходження на престол. Тому за наказом Катерини II раднику посольства в Парижі Миколі Хотинському (1727–1811) доручалося викупити рукопис. Останньому не вдалося домовитися з де Рюльєром, хоча дослідник пообіцяв опублікувати свою роботу тільки після смерті імператриці³⁷.

Попри те, що біографічні дані про К.-К. де Рюльєра є порівняно незначними, відомо, що в 1768 р. його відправляють до Речі Посполитої для перемовин з барськими конфедератами, яких у їх боротьбі проти Росії підтримував Версальський кабінет³⁸. Приблизно в той самий час він отримує доручення написати для дофіна (майбутнього короля Людовіка XVI) трактат з історії Польщі, з призначенням для написання цієї праці пансіону в розмірі шість тисяч ліврів³⁹. Задля реалізації цього завдання французькому історичному надають доступ до архівів Міністерства закордонних справ, але де Рюльєр, вирішивши не обмежувати себе лише французькими джерелами, в 1776 р. здійснив ще одну поїздку до Польщі, аби зібрати якомога більше матеріалів про об'єкт свого дослідження⁴⁰. До самої

³⁵ В. ТИМИРЯЗЕВ, *Op. cit.*, с. 510.

³⁶ С.-С. DE RULHIÈRE, *Histoire, ou anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762*, Paris (Chez Desenne) 1797, 186 р.

³⁷ В. ТИМИРЯЗЕВ, *Op. cit.*, с. 511–519, 522.

³⁸ С. ЛУНЯК, *Козацька Україна XVI–XVIII ст. ...*, с. 292.

³⁹ М. TOURNEUX, *Op. cit.*, р. 104.

⁴⁰ Н. КАРЕЕВ, "Падение Польши" в исторической литературе, Санкт-Петербург (Типография В.С. Балашева) 1888, с. 85.

своєї смерті в 1791 р. де Рюльєр допрацьовував та вносив правки в це дослідження, яке отримало назву “Історія анархії в Польщі та розчленування цієї республіки”⁴¹. Саме на сторінках цієї праці французький дипломат та дослідник приділив детальну увагу українському козацтву.

“Історія анархії в Польщі...” К.-К. де Рюльєра складається з чотирьох томів та хронологічно охоплює період від зародження польської держави до 1774 р. Головна увага присвячена історії XVIII ст., тоді як попередні події висвітлені досить стисло. При цьому акцент у роботі здійснюється на взаємовідносинах Речі Посполитої з Росією, що простежуються вже з перших сторінок, на яких французький дослідник подає інформацію про спільне походження та відмінності між росіянами та поляками⁴². Тому українське козацтво розглядається досить побіжно і передусім у контексті історії Польщі та Росії, а також взаємовідносин між цими країнами.

Безпосередньо переходячи до аналізу висвітлення феномену українського козацтва де Рюльєром, слід відзначити, що в розумінні бачення енциклопедистами цивілізації як колективного життя певної людської групи, французький дослідник виступає прихильником гіпотези про комплексне походження козаків з різних націй та соціальних верств: “Козаки України, ім’я, що означає прикордонних піратів, селян, що втекли від кріпацтва з сусідніх держав і спочатку знайшли укриття серед скель, посеред порогів Борисфену, згодом сформували на двох берегах цієї річки нову націю”⁴³. Водночас у праці відсутні будь-які згадки про приблизний час зародження козацтва, хоча зазначається, що Дніпровські пороги, як притулок для піратів, були відомі ще за часів існування Візантійської імперії⁴⁴. Зважаючи на те, що, на думку де Рюльєра, козаки – це нащадки піратів та розбійників, можна припустити, що орієнтовний час появи козацтва, за французьким дослідником, датувався серединою XV ст.

Автор “Історії анархії в Польщі...” не дотримується однієї точки зору при визначенні приналежності українських козаків до військового стану чи окремого народу. У відповідності з ідеями авторів “Енциклопедії” про цивілізацію як надбання кожного з народів, французький дослідник оперує такими поняттями, як “народ” та “нація”, але водночас детермінує козацтво як “військове побратимство”, “войовниче товариство” тощо. Необхідно також відзначити твердження К.-К. де Рюльєра, що

⁴¹ С.-С. DE RULHIÈRE, *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république*, Paris (Chez H. Nicole et Desenne) 1807, t. I–IV.

⁴² *Ibid.*, t. I, p. 2–10.

⁴³ *Ibid.*, p. 41.

⁴⁴ *Ibid.*, t. III, p. 85.

на Сході Європи українських козаків порівнювали з мальтійським лицарством⁴⁵. Надзвичайно важливим, на нашу думку, є надання представником французької інтелектуальної еліти українському козацтву певної державотворчої спрямованості, що знайшло свій вияв у його твердженні про створення ними певного державного об'єднання, яке де Рюльєр, щоправда, називає “дивною республікою”, яка сформувалася навпроти берегів, де, за античною міфологією, жили амазонки⁴⁶.

При характеристиці К.-К. де Рюльєром взаємин між поляками та козаками, можна чітко простежити його негативне ставлення до повстань, які раз у раз піднімало українське населення та запорозьке козацтво. Приводом для цього стала, насамперед, не тільки загальна полонофільська налаштованість дослідника щодо інших націй, що була притаманна більшості французького суспільства XVIII ст., але і гайдамацьке повстання під назвою Коліївщина, що розпочалося в той самий рік, коли К.-К. де Рюльєр перебував з дипломатичною місією в Речі Посполитій. Французький дипломат приділив велику увагу повстанню, відзначаючи жорстокість та несамовитість його учасників, що знищували усіх представників інших етносів, незважаючи на вік, стать, соціальне становище тощо. “Всі, хто не був грецької віри, – пише дослідник, – старці, жінки, діти, шляхтичі, слуги, монахи, ремісники, юдеї та лютерани, всі були винищені”⁴⁷. Хоча водночас автор “Історії анархії в Польщі...” відзначає, що виступи українських козаків не були безпідставними, оскільки польські вельможі намагалися перетворити їх на кріпаків, а католицька церква здійснювала гоніння на православних вірних⁴⁸.

Відзначає французький дослідник та дипломат і певні позитивні моменти в козацько-польських відносинах, зокрема надання королем Стефаном Баторієм (1576–1568) козакам законів та організацію серед них дисципліни. Ці запровадження протягом багатьох років слугували на користь обох націй. Не обминає увагою де Рюльєр і прецедент залучення козацької піхоти до польської кавалерії – поєднання, якого не було в той час у жодній країні Європи⁴⁹.

Разом з тим, в оцінці дослідника, позитивні моменти у стосунках між обома народами не змогли переважити ті несправедливості, що їх чинили поляки щодо українського козацтва. Саме тому останні “подалися

⁴⁵ С.-С. DE RULHIÈRE, *Op. cit.*, p. 84–90.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 85–86.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 93.

⁴⁸ *Ibid.*, t. I, p. 38.

⁴⁹ *Ibid.*, t. III, p. 87.

до московитів, сподіваючись знайти більше безпеки в нації, що сповідувала ту саму релігію, що й вони”⁵⁰. Перехід козацтва під протекцію Москви став однією з причин перетворення Росії в одну з наймогутніших держав Європи, хоча водночас, як зазначає де Рюльєр, царі постійно шукали засоби, щоб ослабити це “військове братство”⁵¹.

Необхідно відзначити ту негативну роль, яку К.-К. де Рюльєр у цілому надає російському урядові, звинувачуючи його представників у підбурюванні козаків приєднатися до гайдамацького повстання: до Запоріжжя надсилалися едикти, в яких зазначалося, що повстання на Правобережжі було піднято внаслідок утисків православної віри. До того ж російські війська спеціально відходили з території, де діяли гайдамаки, уникаючи можливих сутичок⁵².

Отже, незважаючи на виразну полонофільську налаштованість К.-К. де Рюльєра та його певну упередженість щодо українського козацтва, слід відзначити, що французький дослідник не вважає козаків приналежними до російського чи польського народу, а цілком сформованою окремою нацією. Водночас він не закріплює за козаками остаточно поняття “народу” чи “нації”, щодо них такий термін, як “військове побратимство” та надаючи їм певні риси лицарського ордену. Відзначає К.-К. де Рюльєр наявність у козаків і певного державного об’єднання республіканського типу. Дослідник засуджує козацькі повстання проти Польщі, але вказує, що вони мали цілком об’єктивні причини. Водночас перехід козацтва під протекцію Москви він вважає чи не одним з найбільших успіхів російської політики.

Проведений аналіз ставлення до козацького народу та його історії представників французької освіченої еліти другої половини XVIII ст. дає можливість краще зрозуміти витоки української та російської перспектив, які склалися в менталітеті Французького королівства досліджуваної доби. Перший з досліджуваних тут істориків Н.-Г. Леклерк повністю стояв на українофільських позиціях, був позитивно налаштований до козацтва і мав достатньо глибокі знання щодо його історії, побуту та культури. Він навіть визначив козацький народ як окремих етнос, що спроможний до незалежного політичного і культурного розвитку. Така українофільська оцінка Леклерка пояснюється великою мірою його можливістю дослідити українські першоджерела під час служби на території Російської імперії. Разом з тим у другій половині XVIII ст. спостерігаємо

⁵⁰ С.-С. DE RULHIÈRE, *Op. cit.*, t. I, p. 44.

⁵¹ Є. Луняк, *Козацька Україна XVI–XVIII ст.*, с. 294.

⁵² *Ibid.*, с. 298.

у французькій історичній думці появу іншої, конкурентної до російсько-фільської перспективи. Її яскравим уособленням став П.-Ш. Левек, погляди якого вкладалися в загальноросійське імперське бачення. Він не уявляв українську мову і культуру поза загальноросійським контекстом. Останній з досліджуваних у цій статті французьких істориків К.-К. де Рюльєр виражав двояку позицію, оскільки, з одного боку, вважав козацтво окремим етносом, який мав у минулому власне державне об'єднання, але, з іншого боку, розглядав його лише в контексті альтернативних версій польської та російської історій.

У цілому двояка позиція Франції, яка вивчала питання козацького чинника для корегування своїх політичних планів у майбутньому, пояснювала не лише відмінні погляди представників її інтелектуальної еліти, які майже в один і той самий час були скеровані на різноманітну службу в Російську імперію, але й адекватність таких поглядів зовнішньополітичному баченню міжнародної політики держави, яка перебувала у другій половині XVIII ст. вже не у стані війни з Росією, як у першій половині цього ж століття, а радше в стані невизначеності щодо своєї політики з Російською імперією взагалі і з козацьким питанням у контексті цієї політики, зокрема.

Рафал Віктор Ковальчик

СМОЛЕНСЬК 1812 РОКУ

Наполеон, вступаючи у війну з Александром I у 1812 році, був упевнений, що російська армія захищатиме територію Російської імперії. Утверджував його в такому переконанні той факт, що західна частина імперії, західні і південно-західні губернії – це території колишньої Речі Посполитої, населеної значною мірою польським населенням – польською шляхтою, яку Александр міг би розглядати як потенційних союзників Наполеона. Як наслідок, він був майже впевнений, що цар Росії – Александр I не відмовиться від західних земель Російської імперії, колишньої Речі Посполитої, оскільки вона може стати матеріальною базою для Великої армії. Він був упевнений, що росіяни не залишать без бою добре забезпечену столицю Литви – Вільнюс, і царська армія її захищатиме. Проте Вільнюський маневр закінчився провалом, оскільки Александр I Вільнюс – столицю Литви і всі провінції залишив йому без бою. Російського царя Александра I залишити Наполеонові Литву переконав військовий міністр і головнокомандуючий царських військ генерал-лейтенант Михайл Богданович Барклай де Толлі, який аргументував це тим, що російська армія не готова до генеральної битви з Великою армією. Однак, перед відходом з Литви росіяни в шаленому темпі знищували все, що могло знадобитись армії Наполеона. Реквізиції, згвалтування, вивіз золота та документів, включаючи податкові документи, робилися росіянами з посиленням поліцейських перевірок і суворою блокадою кордону з Герцогством Варшавським¹.

¹ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. DE PRADT, Paris 1815, p. 42–44; E. Tarle, *Napoleon*, Kraków 1991, s. 262, 279; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 131–132; M. KUKIEL, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; R. KOWALCZYK, *Znani i nieznanі oficerowie i generalowie wojny roku 1812 w Rosji*, wyd. ADAM MARZALEK, Toruń 2013, s. 150–151; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku*, Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1 (140) (Kraków 2013) 66–67; P. КОВАЛЬЧИК, *Україна в протівостояннї Франції и Росії за облик Європы – конфронтація Востока и Запада в войне 1812 года*, Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Статті та матеріали IV-ї міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), Луганськ 2013, с. 238–239; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa (wyd. Trio) 2015, s. 221–223; P. КОВАЛЬЧИК, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* Эпоха 1812 года в Судьбах России и Европы, ред. А.Н. АРТИЗОВ, А.К. ЛЕВИКИН, Й.А. ПЕТРОВ, Москва (Издательство Российской Академии Наук) 2013, с. 46–47.

Наполеон вирішив іти на схід. Міраж непереможної армії з сотень тисяч солдатів з усієї Європи переміг. Однак він не зміг використати “гармонійне поєднання сил”. Як наслідок, він не зміг використати потенціал Великої армії під час маневру проти російських армій: 2-ї західної генерала піхоти Пьотра Івановича Багратіона і 1-ї західної генерала Баркляя де Толлі. Натомість, 2-ій армії генерала Багратіона вдалося вирватися з оточення і з’єднатися з основними силами генерала Баркляя де Толлі. З іншого боку, маневр проти армії головнокомандуючого – генерала Баркляя де Толлі, на укріпленій з великим зусиллям обоз над Дриссою почався надто пізно, і половина сил Великої армії була невикористаною і до кінця липня залишалася незадіяною, чекаючи наказу Наполеона².

Також Наполеон рішуче відкинув концепцію розтягнути війну з Росією на дворічну кампанію упродовж 1812–1813 років. Цей план з великими зусиллями був підготовлений у штабах наполеонівських і польських армій, розроблений у тісній співпраці з розвідувальною службою. План передбачав зупинити наступ на кордоні колишньої Речі Посполитої, у Смоленську – посилити наполеонівську армію в Білорусі, Волині, Поділлі та Україні, і продовжити війну наступного року. Наполеон одним рухом зруйнував багатоденну працю над цим планом війни, який став би катастрофою для Александра I – і для Росії. Він також недооцінив важливість України. Він рішуче відкинув дві пропозиції князя Юзефа Понятовського. Першу, що визначала похід в Україну двома корпусами Великої армії – найбільш чисельним I-м маршала Луї Ніколя Даву і V-м “польським”, князя Понятовського, і другу, щоб хоча б поляки з V-го корпусу князя Понятовського рушили на південь – на Волинь, Поділля і в Україну загалом – щоби підготовлений протягом кількох років з великим зусиллям та ресурсами ґрунт використати як основу для антиросійського повстання, повторити сценарій з Великої Польщі та Каліша з 1806 року³.

² К. CLAUSEWITZ, *O wojnie*, Warszawa 1928, s. 36; М. КУКИЕЛ, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211; М. КУКИЕЛ, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 409, 434–435; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 32; Р. КОВАЛЬЧИК, *Чому Наполеон програв війну з Росією в 1812 году?* с. 47–49; Р. КОВАЛЬЧИК, *Известный и неизвестный герой: о маршале Мишеле Нее и князе полковнике Константы Пшебендовском*, Сторінки історії, вип. 41 (К. 2016) 21–23; Р. КОВАЛЬЧИК, *Чому Мишеле Ней став маршалом Франції?* Исторический архив, Науковий вісник, вип. 16 (Миколаїв 2016) 179–181; Р. КОВАЛЬЧИК, *Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I?* Чорноморський літопис, Науковий вісник, вип. 16 (Миколаїв 2016) 47–48.

³ Е. SANGUSZKO, *Pamiętniki księcia Eustachego Sanguszki 1786–1815*, Kraków 1876, s. 79; Н. ДЕМБІНСЬКИЙ, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich*, Poznań 1860, s. 124; Н. BRANDT, *Pamiętnik oficera polskiego (1808–1812)*, t. 2, Warszawa 1904, s. 47; F. GAJEWSKI,

Відмова Наполеона від плану війни упродовж дворічної кампанії була нівелюванням багатомісячної роботи штабів Великої армії та армії Герцогства Варшавського. Хоча концепція дальшого походу на Москву з використанням усіх сил була помилковою зі стратегічної точки зору і суперечила наполеонівській воєнній системі, Наполеон вважав її єдино правильною. Він вирішив продовжити з головною армією марш на Москву, відкинувши будь-які поради своїх радників, які радили залишитися біля воріт Смоленська і зміцнитись до наступного етапу війни⁴.

Позаяк Велика армія займала величезну територію Російської імперії, на землях колишньої Речі Посполитої повинні були залишитись значні сили для їх охорони. Більш того, втрати – головним чином маршові – були величезними і становили від 25 до 40 %. Велика армія, яка в червні мала понад 500 тисяч солдатів, біля воріт Смоленська – ключового стратегічного пункту для дальшого походу на Москву налічувала лише 195 тисяч. Факт, що проти Наполеона було немов би все: природа, клімат – падіння температури, сильні дощі, трагічна ситуація на лініях зв'язку, складна ситуація, що виникла внаслідок зміни погоди, – все це призвело до великих втрат серед кінноти, десятків коней, через шалену дизентерію – значні

Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831), t. 1, Poznań 1913, s. 229; J. ZAŁUSKI, *Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I*, Kraków 1862, s. 256; J.U. NIEMCEWICZ, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 1, Poznań 1874, s. 364–365; E. JEZIERSKI, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa 1921, s. 76; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 131–132; M. KUKIEL, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, s. 260–261, 311–312; S. ASKENAZY, *Książę Józef Poniatowski 1763–1813*, Warszawa 1974, s. 235; J. SKOWRONEK, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław i in. 1986, s. 221; J. SKOWRONEK, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992, s. 256; J. PACHOŃSKI, *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981, s. 423; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 22, 30, 49; P. КОВАЛЬНИК, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи*, с. 238–239; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 224–226; P. КОВАЛЬНИК, *Чому Наполеон програв війну з Росією в 1812 році?* с. 47–49.

⁴ M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 409, 434–435; t. 2, s. 131–132; M. KUKIEL, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, s. 260–261, 311–312; M. KUKIEL, *Wojny napoleońskie*, s. 211; S. ASKENAZY, *Op. cit.*, s. 235; J. SKOWRONEK, *Książę Józef Poniatowski*, s. 221; H. CAMON, *Napoleoński system wojny*, Warszawa 1926, s. 61–61; K. CLAUSEWITZ, *O wojnie*, s. 36, 330; K. CLAUSEWITZ, *Campaign of 1812*, London 1992, p. 192; H. JOMINI, *Zarys sztuki wojennej*, Warszawa 1966, s. 67, 70, 85, 93; J. PACHOŃSKI, *Op. cit.*, s. 423; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 50–52; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 67; P. КОВАЛЬНИК, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи*, с. 239–240; P. КОВАЛЬНИК, *Чому Наполеон програв війну з Росією в 1812 році?* с. 49–50; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 226–227; P. КОВАЛЬНИК, *Известный и неизвестный герой...*, с. 24–25; P. КОВАЛЬНИК, *Чому Мишеле Ней став маршалом Франції?*, с. 181–183; P. КОВАЛЬНИК, *Наполеон і Україна в 1812 г. ...*, с. 49–50.

втрата серед людей. Масштаби розвалу Великої армії досягли безпрецедентних розмірів, до сотень тисяч дезертирів приєдналися банди, які тероризували окупантів на окупованих територіях. Наполеон не мав можливості впливати на атмосферні умови, але ситуація, в якій Велика армія опинилася біля воріт Смоленська, була результатом рішення самого Наполеона і здійснюваних військових операцій⁵.

Після попередніх невдач у Литві, Наполеон вирішив дати росіянам генеральну битку – за Смоленськ. Наполеон не вірив, що росіяни залишать Смоленськ без бою. Саме тому він прагнув продовження якнайшвидшого походу за відступаючою армією генерала Барклая де Толлі, яка мала максимальну концентрацію російських сил. Він зовсім не зважав на дії росіян на флангах Великої армії. Не брав до уваги і застереження воєнного міністра Герцогства Варшавського – Юзефа Понятовського, який боявся, що Велика армія може зіткнутися з катастрофою, подібною до армії шведського короля Карла XII в 1709 році – “випаленої землі”, що полягає у знищенні росіянами всього, що може бути корисним для ворожих військ, лише через недовіру Наполеона до поляків – потенційних союзників наполеонівської справи⁶.

⁵ *Archiwum Państwowe w Krakowie*, *Archiwum Chłopickiego*, sygn. 9, k. nlb.; *Archiwum Państwowe w Krakowie*, Zespół Zygmunta Gloggera, sygn. 809, k. 26–27; *Gazeta Warszawska*, nr 97 (1812) 1819–1821; *Gazeta Korespondent Warszawski i Zagraniczny*, nr 92 (1812) 1475; *Correspondance Inédite de Napoléon I Conservée aux Archives de Guerre*, t. 5, Paris 1911–1914, nr 7537, p. 542; A. THIERS, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 430, 477–479; L.F. LEJEUNE, *Mémoires du général Lejeune*, t. 2, Paris 1895, p. 185–188; R.E.P. FEZENSAC, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1850, p. 224–225; M. KUKIEL, *Wojny napoleońskie*, s. 218–219; M. KUKIEL, *Manewr smoleński. Ze studjów nad strategicznym manewrem zaczepnym*, Warszawa 1927, s. 96–97; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 365, t. 2, s. 129; S. KIRKOR, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981, s. 195; G.C. DEMPSEY, *U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799–1814*, Warszawa 2005, s. 307; R. BIELECKI, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 307, 313; C. OMAN, *Napoleon's viceroy – Eugene de Beauharnais*, London 1966, p. 350; H. LACHOUQUE, *The Anatomy of glory. Napoleon and his guard*, London 1861, p. 265–266; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 93; P. КОВАЛЬЧИК, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* с. 50–51; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 227–228.

⁶ E. SANGUSZKO, *Op. cit.*, s. 79; H. DEMBIŃSKI, *Op. cit.*, s. 124; H. BRANDT, *Op. cit.*, s. 47; F. GAJEWSKI, *Op. cit.*, s. 229; J. ZAŁUSKI, *Op. cit.*, s. 256; J.U. NIEMCEWICZ, *Op. cit.*, s. 364–365; E. JEZERSKI, *Op. cit.*, s. 76; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 131–132; M. KUKIEL, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, s. 260–261, 311–312; M. KUKIEL, *Wojny napoleońskie*, s. 211–212, 217; S. ASKENAZY, *Op. cit.*, s. 235; J. SKOWRONEK, *Książę Józef Poniąkowski*, s. 221; J. PACHOŃSKI, *Op. cit.*, s. 423; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 30, 49; А. ДЮМА, *Бонапарт*, Санкт-Петербург 2008, с. 118–119; С. НЕЧАЕВ, *Барклай-де-Толли*, Москва 2011, с. 86; P. КОВАЛЬЧИК, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* с. 50–51.

По зайняттю Смоленська Наполеон приділив особливу увагу фортеці. У Смоленську мав бути створений логістичний центр. Весь час він сподівався, що перемога над росіянами полягає в одній генеральній битві. Він був глибоко переконаний, що росіяни будуть захищати Москву. Тому він дозволив собі зануритися вглиб Росії, спрямовуючи головні сили Великої армії на Москву. Він вважав, що вони спрямовуватимуть не тільки відступаючу армію Баркляя де Толлі, але і флангові сили наддвінської армії генерал-лейтенанта Людвіка Крістіановича Вітгенштайна і південної “волинської” генерала кавалерії Александра Пьотровича Тормасова, і, можливо, навіть “молдавської” адмірала Павла Васильєвича Чичагова. Він вважав, що між Смоленськом і Москвою він дасть битву, яка дозволить йому перемогти росіян і закінчити війну. Він був переконаний, що він диктуватиме умови цареві Александру I, який змушений буде їх прийняти, і як переможець повернеться на захід, зосередившись на останньому вогнищі, що підривало його першість у континентальній Європі, а саме – Іспанії. Відтак він рішуче виступав проти ослаблення головних сил, що йшли на Москву. Тому імператор відхилив пропозицію князя Юзефа Понятовського здійснити рейд в Україну двох лінійних корпусів – I-го маршала Луї Даву і V-го “польського” під командуванням Понятовського⁷.

По вимаршу на Москву відповідальність за розбудову логістичного центру в Смоленську була покладена на губернатора Смоленська. Спочатку ним був поляк генерал Міхал Ігнатій Камінський, згодом – генерал Луї Грандоу д’Абюкор, генерал Генрік Шарпантьєрі і генерал Антоні Генрік барон Жоміні⁸. Губернатором всієї Смоленської губернії став генерал-майор Луї Баррагей д’Гільєр. Губернатори Смоленської фортеці мали дуже складне завдання. Інженерні роботи в Смоленську зіткнулися з дуже серйозними проблемами. Місто, що нараховувало лише близько 1500 мурованих будинків, було сильно знищене через артилерійський во-

⁷ A. THIERS, *Op. cit.*, s. 477–479; J. WILLAUME, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r., Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego*, t. 3, z. 2 (1930) 153; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 36, 131–132; M. KUKIEL, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, s. 260–261, 311–312; S. ASKENAZY, *Op. cit.*, s. 235; J. SKOWRONEK, *Książę Józef Poniatowski*, s. 221; J. SKOWRONEK, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu...*, s. 221; J. PACHOŃSKI, *Op. cit.*, s. 423; A. ДЮМА, *Op. cit.*, c. 118–119; С. НЕЧАЕВ, *Op. cit.*, c. 86; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 30, 49; P. КОВАЛЬЧИК, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи*, c. 238–239; R. KOWALCZYK, *Stoleńsk w okowach lodu...*, s. 67; P. КОВАЛЬЧИК, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* c. 50–51; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 227–228.

⁸ До конфлікту з генералом Діркком графом ван Гогендорпом Антоні Генрік барон Жоміні був губернатором Вільнюса.

гонь. Більшість жителів 12-тисячного Смоленська залишили його і не хотіли повертатися. Було дуже важко дістати матеріали для ремонту укріплень, ще складніше забезпечити склади продуктами харчування⁹.

Перед губернатором Смоленської губернії, яким був генерал-майор Луї Баррагей д'Гільєр, були поставлені не менш складні завдання, ніж губернаторові Смоленська. Він мав ще й очистити окуповані райони від російської кавалерії та козаків. Проникали вони на терени Смоленської губернії з південного сходу, де діяли російські війська, розташовані в Бобруйську і поблизу Мозира. Це були війська під командуванням генерал-майора Габрієля Александровича Ігантьєва і генерал-лейтенанта Фьодора Фьодоровича Гертля. Загалом російські командири мали близько 27 тисяч солдатів при підтримці 10-тисячного чернігівського ополчення¹⁰. Вони дестабілізували ситуацію не тільки на теренах Смоленської губернії, а й у Мінській губернії. Губернатор також мав гарантувати безпеку на лінії зв'язку між гарнізонами в тилу і головними силами Великої армії, що наступали далі на Москву. Губернатору Смоленська були підпорядковані й райони, розташовані на головній лінії зв'язку, що з'єднувала Смоленськ і Можайськ уздовж старого Смоленського шляху – В'язьма, Гжак і Дорогобуж. Передбачалося, що йому вдасться впорядкувати підпорядковані землі, щоб можна було з них забезпечити продуктами харчування та кормами продовольчі магазини, розташовані у Смоленську, Мінську, Вітебську, а також у центральній Литві – Вільно. Завдання, покладені Наполеоном на губернатора, не були реалістичними. Йому навіть не вдалося ліквідувати групи, складені з наполеонівських дезертирів, до яких приєдналися місцеві злочинці, бандити, російські дезертири та селяни. У такій ситуації створення нормальних підстав функціонування адміністрації на підконтрольних територіях було для губернатора губернії дуже складним завданням. Обширність території Смоленської губернії і брак достатніх військових сил, що йому були підпорядковані (Баррагея д'Гільєра, що очолював 1-у резервну піхотну дивізію, яка складалася з двох бригад: генерала Клавдія барона Девільєса та Яна Ожєро, остання наприкінці серпня була перейменована в 29-у пі-

⁹ *Gazeta Korespondent Warszawski i Zagraniczny*, nr 93 (1812) 1495; *Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją*, wyd. ADAM MIECZYSLAW SKALKOWSKI, t. 4 (1812), Poznań 1929, s. 267; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 127; J. NADZIEJA, *General Józef Zajaczek 1752–1826*, Warszawa 1975, s. 434; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 185, 212; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 68; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 228–229.

¹⁰ Народне ополчення.

хотну дивізію, номінально підпорядковану командирю ІХ-го корпусу Великої армії, маршалу Клавдію Віктору герцогу Беллюм), зробили ці завдання неможливими¹¹.

У Смоленській губернії та в самому Смоленську ситуація ускладнювалася постійними маршами військ і переміщенням військових частин, які входили до складу Смоленського гарнізону. Прибуття в Смоленськ ІХ-го корпусу маршала Віктора не покращило ситуацію. Солдати поводитися так, ніби вони були в завойованій країні. Постійно змінювані військові губернатори Смоленська не мали можливості виконати накази Наполеона. Їм не вдалося відновити мури Смоленської фортеці, а також організувати там логістичний центр. Бракувало будівельних матеріалів для поновлення мурів, та лікарів у військових шпиталях. У зв'язку з труднощами в організації поставок, продовольчі та магазини одягу і взуття для солдатів та військового устаткування не були заповнені. Не залишалися без діла в цей час і росіяни. Довіра Наполеоном командування генерал-лейтенанту Каролом фон Шварценбергу Австрійському, прихильному до росіян, призвела до переходу ініціативи на південному фланзі до рук росіян. Не було враховано те, що терени від Піни та Прип'яті були спустошені росіянами. Там не було організовано жодної адміністрації, яка могла б стати дієвим центром антиросійського повстання в Україні. У довгостроковій перспективі це призвело до втрати України та Білорусі, а також найбільшого магазину в Мінську, який окупували війська, що прийшли з Молдови, – молдавська армія адмірала Павла Васильєвича Чичагова по підписанню миру з турками в Бухаресті 26 травня 1812 року. Було помилкою довіряти неприхильному полякам Діркові ван Гогендорпові функції генерального губернатора Литви та президента Тимчасового комітету уряду Великого князівства Литовського. Його некомпетентність, ігнорування і зневага до поляків призвели до того, що у Литві не вдалося організувати значні сили. Навіть міністр закордонних справ Французької імперії – Юг-Бернар Маре герцог Бассано не міг переконати Наполеона в тому, що могильником перемоги над Росією, яка була не в Москві, а поблизу Польщі – в Україні, Білорусі та Литві, був ван Гогендорп. З іншого боку, пасивність маршала Віктора призвела до втрати Полоцька і Вітебська, які були зайняті армією генерал-лейтенанта Людвіка Крістіановича

¹¹ *Dziennik Departamentowy Łomżyński*, nr 42 (1812); M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 127, 250; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 86; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 71; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 231.

Вітгенштайна, який діяв на Двіні. Таким чином, план створення Смоленської бази, надійного тилу для Великої армії був втрачений сам по собі¹².

Виявилося, що коли Наполеон 9 листопада досяг Смоленська, фортеця не відповідала умовам, щоб стати базою і тилом для Великої армії, яка мала зосередитися тут, на прикордонні колишньої Речі Посполитої, спираючись на Дніпро і Двіну, щоби перезимувати і підготуватися до продовження війни з Росією у 1813 році. План Наполеона, за яким імператор французів покладав великі надії на битву при Малоярославці, виявився нереальним. Смоленськ не був відбудований, а магазини не були заповнені в достатній мірі, що вдалося прогнати підрозділи Великої армії, мародерів, дезертирів і мирних жителів, що йшли за наполеонівською армією з Москви. План Наполеона передбачав, що Велика армія проведе зиму під Смоленськом, спираючись на матеріальні ресурси Мінської і Віленської губерній та утримуючи лінію Орша – Вітебськ, завдяки висуненому наперед Смоленську з можливістю створення на півночі армійським корпусом з Вітебська загрози силам генерала Вітгенштайна. Однак він виявився неможливим до втілення в життя¹³.

¹² *Archiwum Państwowe w Krakowie*, Archiwum Chłopickiego, sygn. 9, k. nlb.; Archiwum ks. Konstantego, t. 2, rkps. 340, *Biblioteka Polska w Paryżu*, k. 9; *Journal de l'Empire* (mercredi 12 août 1812) 1; *Gazette de France*, no 226 (mercredi 12 août 1812) 895; *Gazette de France*, no 252 (mercredi 8 septembre 1812) 1006; A. THIERS, *Op. cit.*, s. 477–479; M. HANDELSMAN, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie*, t. 2, Kraków 1914, s. 179–181; J. WILLAUME, *Op. cit.*, s. 153; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 36, 40, 126, 267, 274; M. KUKIEL, *Wojny napoleońskie*, s. 213; A. ERNOUF, *Maret duc de Bassano*, Présentation de Thierry Lentz, Paris 2008, p. 367–369; Y. LE BLOND, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, p. 385; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 97; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 69; P. КОВАЛЬЧИК, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи*, с. 238–239; P. КОВАЛЬЧИК, *Чому Наполеон програв війну з Росією в 1812 році?* с. 231–232.

¹³ *Wyciągi i odpisy z Souvenirs d'un officier polonais General Charles Turno / 1811–1814*, Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, rkps. 8778, k. 11; *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes ARTHUR CHUQUET, Membre de l'Institut, Paris 1912, p. 81, 85; *Gazeta Warszawska*, nr 97 (1812) 1830; nr 99 (1812) 1591; J.H. DĄBROWSKI, *Memoire concernant les opérations de la 17. division sous les ordres du gén. J.H. Dąbrowski, 23 VIII–28 XI 1812*, Biblioteka Polska w Paryżu, rkps. 335, k. 466, 468; K. KOŁACZKOWSKI, *Wspomnienia jenerala Klemensa Kołaczkowskiego*, t. 1, Kraków 1898, s. 156; K. KOZŁOWSKI, *Historia 1-go potem 9-go pułku Wielkiego Księstwa Warszawskiego*, Poznań i in. 1887, s. 88; D. CHŁAPOWSKI, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, Poznań 1899, s. 132; M. BOGDANOWICZ, *Istoriya otieczestwiennoj wojny*, Petersburg 1852–1860, t. 3, s. 92–93; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par ANDRÉ BOUVERY, Paris 1912, p. 193; *1812. La guerre de Russie*, Notes et documents par ARTHUR CHUQUET, Paris (Membre de l'Institut) 1912, p. 74–75; H. ROOS, *1812. Souvenirs d'un médecin de la Grande Armée. Traduits de l'allemand, d'après*

Як наслідок, Наполеон негайно вирішив покинути Смоленськ, який не міг виконувати покладені на нього сподівання. Відтак він вирішив реорганізувати свої сили в Смоленську і продовжити марш на захід. Негативним фактом, що вплинув на прийняття рішення про відхід була загибель бригади генерала Яна Ожера з 29-ї дивізії генерала Баррагея д'Гільерса – губернатора Смоленської губернії. Росіяни обійшли Смоленську фортецю південним шляхом і під Єльнею перекрили шлях відступу армії Наполеона на південь через Рославль, Мстислав і Могильов¹⁴.

Відтак Наполеон вирішив якнайшвидше відступити через Оршу, Березину до Литви, до Вільнюса. Імператор діяв дуже швидко. Він розумів, що в ті дні в Смоленську вирішувалась доля всієї Великої армії, Франції і його – Наполеона Бонапарта, як імператора французів. Таким чином перед виходом зі Смоленська Наполеон зумів реорганізувати Велику армію. Він здійснив велику справу. Більшість корпусів, включаючи Імператорську гвардію, зазнали великої реорганізації. Ці заходи уможливили дальший відступ Великої армії на захід. Він збільшив кількість військ у Литві, де планував зупинити росіян. Підтягнув на схід утворені

l'édition originale de 1832, par MME LAMOTTE, Avec une Préface de T. DE WYZEWA, Paris 1913, p. 162; *Souvenirs de J.R. Coignet*, Paris 1851, p. 151; E. LABAUME, *Relation complète de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1816, p. 322–326; L.F. LEJEUNE, *Op. cit.*, p. 254–257; A. DE MURALT, T. LEGLER, *Bérésina. Souvenirs de la campagne de Russie de 1812*, Traduit de l'Allemand par Claude van Muyden. Préface par P. DE VALLIÈRE, Neuchâtel; Paris 1942, p. 94–95; R. SOLTYK, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris 2006, p. 277–278; A. CAULAINCOURT, *Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r.*, Gdynia 2006, s. 277, 280–281, 285–286; *Général baron de Marbot, Quelle Époque! Quelle Hommes! De Lisbonne à Waterloo*, présente et annoté par PIERRE MICHAEL GIRAL, Paris 2001, p. 194; A. CASTELOT, *La campagne de Russie 1812*, Librairie Académique Perrin 2000, p. 239–240; C. CATE, *La campagne de Russie 1812*, Paris 2006, p. 379–380; C. GERVAIS, *À la conquête de l'Europe. Souvenirs d'un soldat de l'Empire*, Paris 2009, p. 248; C. CAMON, *La guerre napoléonienne. Précis des campagnes. Préface de Jacques Garnier*, Paris 1999, p. 317; J. LE COUSTUMIER, *Le maréchal Victor; Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, p. 195; J.P. TARIN, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, p. 195; T.A. DODGE, *Napoleon's invasion of Russia*, foreword by GEORGE F. NAFZIGER, London 2008, p. 234; A. MUHLSTEIN, *Napoléon à Moscou*, Paris 2007, p. 247; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 349; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 224–225; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 71–72; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 231–232.

¹⁴ *Archiwum Państwowe w Krakowie*, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299, k. 24; M. BOGDANOWICZ, *Op. cit.*, s. 92–93; A. CAULAINCOURT, *Op. cit.*, s. 277; J. LE COUSTUMIER, *Op. cit.*, p. 195; J.P. TARIN, *Op. cit.*, p. 195; T.A. DODGE, *Op. cit.*, p. 234; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 224, 356, 359; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 234; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 71; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 234.

в Німеччині, у Франції та Італії військові підрозділи, увівши їх до складу ІХ-го корпусу маршала Карла Ожера князя Кастильйоне. Це була 34-а дивізія генерала Луї графа Лоїссона, 33-я дивізія генерала Франсуа Детреса, неаполітанська кавалерія – герцога Рокка Романа. У Смоленську Наполеон створив нову дивізію – 35-ту – генерала Поля графа Греньє. Він стягнув усі підрозділи, розташовані поблизу Смоленська. Все це вдалося зорганізувати попри постійні набіги росіян. Також наказ походу в Литву отримали французькі війська, розташовані в гарнізонах на теренах Німеччини¹⁵.

Розроблений Наполеоном план виходу з міста передбачав здійснення його у п'ять етапів. Найпершими, вже вранці 12 листопада, рушили в авангарді частини корпусів – VIII-го дивізійного генерала Андоша Жюно, герцога Абрантєського і V-го дивізійного генерала Юзефа Зайончека, а вранці 14 листопада Смоленськ залишив сам Наполеона з імператорською гвардією. Наступні лінійні корпуси: IV-й – віце-короля Ежена Богарне, князя Лейхтенберга та Венеції, I-й – Луї Даву, герцога Ауерштедтського, князя Екмюльського, і III-й – Мішеля Нея, князя Ельхінгенського, князя Московського, мали виходити з міста в наступні дні. Відтак імператор зосередився на забезпеченні безпеки дороги від Смоленська до Орші, куди спрямував сильні військові підрозділи генералів Жана Ебле і Франсуа Шасслу-Лобата¹⁶.

¹⁵ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 50, k. 42; sygn. 111, k. 202; sygn. 187, k. 69, 149; *Papiery emigrantów. Litera S: Julian Sierawski gen.*, Biblioteka Polska w Paryżu, rkps. 532–2, k. 792; A. THIERS, *Op. cit.*, s. 651; R. BIELECKI, *Op. cit.*, s. 441, G. SIX, *Dictionnaire Biographique des Généraux & Amiraux Français de la Révolution et de l'empire (1792–1814)*, t. 1, Paris 1934, p. 350; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 352, 357; M. KUKIEL, *Wojny napoleońskie*, s. 356; F. SKARBK, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 3, Warszawa 1898, s. 109; A.M. SKALKOWSKI, *Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny*, Lwów 1912, s. 123; E. JEZERSKI, *Op. cit.*, s. 78; H. LACHOUQUE, *Op. cit.*, p. 253–254; A. CAULAINCOURT, *Op. cit.*, s. 277–278, 285; C. CATE, *La campagne de Russie 1812*, p. 379; A.G. MACDONELL, *Napoleon i jego marszałkowie*, Londyn 1992, s. 183; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 222–231; R. KOWALCZYK, *Znani i nieznanі oficerowie i generalowie wojny 1812 roku w Rosji*, s. 111; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 234–235.

¹⁶ *Papiery emigrantów. Litera K: Karol Otto Kniaziewicz gen.*, Biblioteka Polska w Paryżu, rkps. 481–1, k. 48; *Historie de la vie militaire, politique et administrative du maréchal Davout, duc d'Auerstaedt, prince d'Eckmül (d'après les documents officiels)*, par L.–J. GABRIEL de CHENIER, avocat consultant du Ministère de guerre, Membre de plusieurs Académies, Paris 1866, p. 387, 389; A. THIERS, *Op. cit.*, s. 646; A. STCHERBATOW, *Le Feld-Maréchal prince Paskévitch. Sa vie politique et militaire. D'après des documents inédits 1782–1826*, t. 1, St.-Petersbourg 1888, p. 130–132; Д.П. БАТУРЛИН, *История нашего императора Наполеона на Россию 1812 года*, т. 2, Санкт-Петербург 1838, с. 93–94; D.P. BATURLIN, *Histoire militaire de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1824, t. 2, p. 193–195; M. BOGDANOWICZ, *Op. cit.*, s. 97–101; H. ROOS, *Op. cit.*, p. 166; *Mémoires du général Griois 1792–1822*, par ARTHUR CHUQUET, t. 2, Paris (Membre de l'Institut) 1909, p. 119–120, 127, 130; A. MAILLY, *Mon journal pendant la*

III-й корпус маршала Нея увійшов до Смоленська лише 15 листопада. Ней поповнився гарнізоном Смоленська. Чисельність його корпусу досягла рівня близько 6000 солдатів. Він отримав завдання знищити стіни Смоленська. Ней залишив фортецю лише 17 листопада вранці. Однак, Смоленські укріплення не були повністю зруйновані. Висадити в повітря вдалося заледве десять веж, у тому числі з боку Мстиславського передмістя – Молоховську браму. Зі Смоленська з Неєм вийшло близько 20 тисяч людей. З них лише 6000 були солдатами Нея. Решту кільканадцять тисяч склали мародери, цивільні особи – чоловіки та жінки, які до останнього моменту залишалися в Смоленську, живучи від розкрадання накопичених індентатурою Великої армії запасів, а також від нападів та пограбування солдатів та цивільних мешканців¹⁷.

compagne de Russie, écrit de mémoire après mon retour à Paris, Paris 1841, p. 83–85; J.P. TAUBEUR, *Le général Drouot, Fils de bou langer! Aide de camp de l'Empereur*, Préface de JEAN TULARD, Paris 2004, p. 127; A. CAULAINCOURT, *Op. cit.*, s. 279; *Capitaine Jacquemont. Mémoires et carnet sur le campagne de Russie*, par général-lieutenant FRIDRICH WILHELM comte DE BISMARCK, Paris 1998, p. 98; A. CASTELOT, *Op. cit.*, p. 242; C. CATE, *La campagne de Russie 1812*, Paris 2006, p. 374–375, 379; C. LAUGIER, *Récits de Césaire de Laugier, officier de la garde du prince Eugène*, Paris 1912, p. 150; G.J.B. DUFOUR, *Guerre de Russie 1812*, par JACQUES PEROT, Biarritz 2007, p. 359–360, 363–371; E. LABAUME, *Op. cit.*, p. 248–249, 324–334, 336–340; M. KUKIEL, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 351, 353; F.É. BEAUCOUR, *Le franchissement de la Bérézina. Les batailles de couverture, sur la rive gauche, à Stoudienka, et sur la rive droite, à Bolchoi Stakhov*, Napoléon à Bérézina 26–29 novembre 1812. La bataille. Les ponts. La traversée. Le monument du Centre d'Études Napoléoniennes. Sous la direction DE FERNAND ÉMILE BEAUCOUR, docteur en Histoire, docteur en Droit, Membre de la Commission Française d'Histoire Militaire, Professeur à l'Université d'État de Biélorussie, à Minsk, Centre d'Études Napoléoniennes, Minsk 2004, p. 22; F. BEAUCOUR, J. TAUBER, L. IVTICHENKO, *La Bérézina. Une victoire militaire*, Préface de JEAN TULARD de l'Institut, Paris 2006, p. 31; R. KOWALCZYK, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, s. 219; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 80–83; P. КОВАЛЬЧИК, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, серія: Історичні науки, no 7(284) 2014, s. 123–124; R. KOWALCZYK, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, t. XVI (LVII), nr 4 (254) (Warszawa 2015) 21–23; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 235–236.

¹⁷ A. THIERS, *Op. cit.*, s. 662; H. ROOS, *Op. cit.*, p. 175; R. FEZENSAC DUC DE, *Souvenirs militaires de 1804 à 1814*, Présentation et annotations par ALAIN FILLION, Paris 2008, p. 230; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 209; *Général baron de Marbot, Quelle Époque!...*, p. 196; *Mémoires du colonel Combe 1793–1832*, par MICHAEL LEGAT, Paris 2006, p. 161; *Capitaine Jacquemont. Mémoires et carnet sur le campagne de Russie*, p. 100; F.-G. HOURTOULLE, *Ney. Le brave des braves*, Paris 1981, p. 117; A. FILLION, *La Bérézina. Racontée par ceux qui l'ont vécue*. 26, 27, 28 et 29 novembre 1812, Paris 2005, p. 102; M. BOGDANOWICZ, *Op. cit.*, s. 135; A. СТСНЕРВАТОВ, *Op. cit.*, p. 137; А.Г. Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Иван Федорович Паскевич: его жизнь и деятельность. По неизданным источникам. 1782–1826*, т. 1, Санкт-Петербург 1888, с. 186; Д.П. БАТУРЛИН, *Op. cit.*, с. 120–121; D.P. BATURLIN, *Op. cit.*, p. 234–235; J.C. DAMAMME, *Les soldats de la Grade Armée*, Librairie Académique Perrin 1998, p. 222; А.П. ЕРМОЛОВ, *Записки генерала Ермолова в отечественную войну 1812 г.*, Русская старина VI–IX (1912) 32–134; R. WILSON, *Narrative of events during the invasion*

Смоленський епізод 1812 року закінчився. Смоленськ у 1812 році через помилки Наполеона не був належно використаний. Він не став базою постачання для Великої армії, а план, щоби спираючись на поляків колишньої Речі Посполитої збільшити потенціал армії лишився занежаним. Україна залишалася в руках Москви, а Наполеон мусів безславно утікати з-під Москви. Переможцями цих помилок були росіяни, а пригнобленим націям – українцям, полякам, литовцям, латишам, естонцям і білорусам довелося чекати наступного шансу свободи аж 100 років.

of Russia, London 1860, p 276–279; A. CASTELOT, *Op. cit.*, p. 249–250; R.E.P. FEZENSAC, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, p. 110–111; C. CATE, *1812. Le duel des deux empereurs*, Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987, p. 380; C. CATE, *La campagne de Russie 1812*, p. 383–384; D. LIEVEN, *La tragedia di Napoleone in Russia 1807–1814: la fine del sogno imperiale*, Milano 2009, p. 277; G.J.B. DUFOUR, *Op. cit.*, p. 384–386; P. CHARRIER, *Le maréchal Davout*, Préface de Jacques Garnier, Paris 2005, p. 528–529; Р. КОВАЛЬЧИК, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облик Європи*, с. 242; R. KOWALCZYK, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 82–83; Р. КОВАЛЬЧИК, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, с. 125–127; R. KOWALCZYK, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, s. 24–25; R. KOWALCZYK, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 237–241; Р. КОВАЛЬЧИК, *Известный и неизвестный герой...*, с. 25–26; Р. КОВАЛЬЧИК, *Почему Мишеле Ней стал маршалом Франции?*, с. 182–184; Р. КОВАЛЬЧИК, *Наполеон и Украина в 1812 г. ...*, с. 51.

Ігор Нетудихаткін

ОБРАЗ АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛЬСЬКО-ІМПЕРСЬКІЙ (РОСІЙСЬКІЙ) “ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ” СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Тема цієї розвідки присвячена доволі незвичному питанню: образ храму у інформаційному протистоянні в рамках політичної боротьби. Власне мова піде про те, яке місце посідав образ Андріївської церкви у інформаційному протистоянні, що точилося в Києві у середині ХІХ ст. між польською та імперською (російською) пропагандами.

Справа в тому, що у 1863 р. спалахнуло т.зв. “Січневе повстання” – польське повстання, метою якого було відновлення Речі Посполитої, частина земель якої перебували під владою Російської імперії. Тому 60-ті роки ХІХ ст. були позначені активним польсько-російським протистоянням в інформаційному полі – на рівні публікацій у періодиці, віршів, прокламацій, пліток, чуток та навіть різноманітних містифікацій. І, як не дивно, образ Андріївської церкви посів певне місце у цій “інформаційній війні”.

Але для початку потрібно нагадати, яке ж традиційне символічне значення має Андріївська церква. З т.зв. “Андрієвої легенди” яка відобразилася у “Повісті минулих літ”, ми дізнаємося, що у І ст. апостол Андрій зійшов на Дніпрові пагорби, благословив їх, та передрік появу у майбутньому великого міста – Києва. Літописець вклав в уста апостола такі слова: “*«Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору»*¹”. Власне подієвий зміст цієї літописної оповіді включає три основні моменти: прибуття апостола – промова (пророцтво) – зішестя на гори, благословення, молитва та встановлення хреста. Саме на священному місці встановлення апостолом хреста, як вважається, височить славетна Андріївська церква, зведена у середині ХVІІІ ст. за проектом великого італійського архітектора Ф.Б. Растреллі.

Архітектор Іван Мічурін, який був покликаний втілити проект Растреллі у життя, під час будівництва храму у 1747–1751 рр. зіштовхнувся зі складною інженерною проблемою. Андріївський пагорб був просякнутий

¹ *Літопис руський*, пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич, К. 1989, с. 3.

Мал. 1. Михайло Сажин. Акварель “Краєвид зі Щекавиці”.

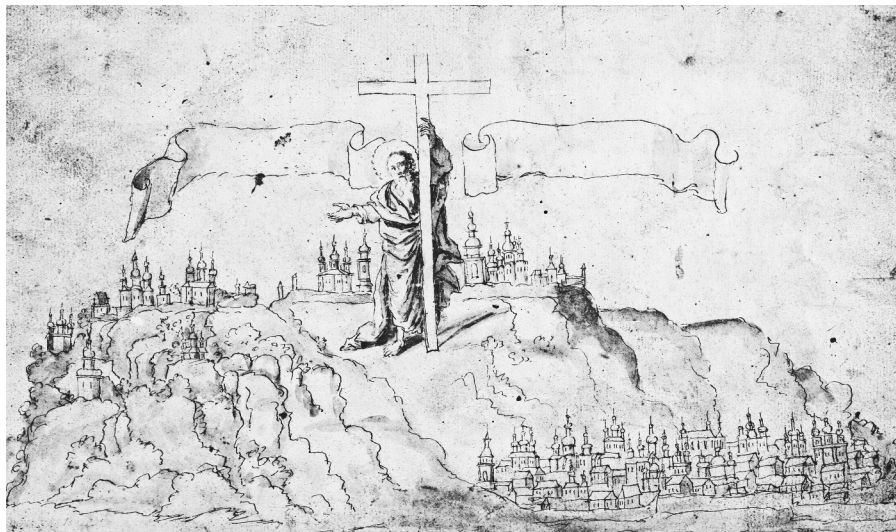
Кінець 1840-х рр. (Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка, Київ)

грунтовими водами (підземними джерелами), тому при будівництві церкви води з пагорбу були відведені до двох колодязів – “Самсону” на Подолі та т. зв. “Андріївського” безпосередньо поблизу пагорбу (цей колодязь до нашого часу не зберігся)². Утім, питання остаточно вирішене не було, а підземні джерела продовжували “точити” пагорб з середини, загрожуючи храму. Це призвело до того, що укріплення пагорбу, на якому височить Андріївська церква, було хронічною проблемою протягом другої половини XVIII ст. й усього XIX ст. – проблемою, від вирішення якої залежав сам факт існування храму апостола Андрія Первозваного у Києві³.

Проблема ґрунтових вод у надрах Андріївського пагорбу призвела до цікавої модифікації звичного сюжету “Андрієвої легенди” та її збагаченню новими подробицями у середині XIX ст. У 1861 р. до Андріївської церкви завітав історик, богослов, викладач Київської духовної академії Єфимій Крижанівський. На паперті храму він зустрів натовп богомольців.

² М.Г. ДЕГТЯРЬОВ, В.І. КОРНІСОВА, *Андріївська церква*, К. 1999, с. 24; А.Н. МУРАВЬЕВ, *Путешествие по святым местам русским*, К.; Санкт-Петербург 1844, с. 44–49.

³ А.М. МЕРДЕР, *Киевский храм св. апостола Андрея Первозванного (Историческая справка о построении церковного здания и позднейших строительных в нем работах)*, Киевские епархиальные ведомости 12 (1898) 508–525.

Мал. 2. Апостол Андрій Первозваний встановлює хрест на дніпрових пагорбах.
Малюнок сер. XVIII ст. (ІР НБУВ, ф. 229, спр. 30, арк. 101)

Розмову з ними він переповів у своїй статті, присвяченій історії Андріївської церкви: *“Св. Андрій – розкажуть вони – поставив хрест на тому самому місці, де стоїть тепер престол церковний. Як тільки він встроїв його в землю, у ту саму мить заструменіла звідти вода, і зтого часу постійно тече тут джерело. З великими зусиллями приборкане це джерело приховане тепер під престолом у вигляді колодязя. Якщо б тут зазвонили у дзвін, вода б хлинула у такій кількості, що затопила б усе місто, саме тому при церкві немає дзвонів”*⁴. Варто наголосити, що причина відсутності дзвіниці Андріївської церкви є більш прозаїчною. Відомо, що храм був зведений як палацова церква дому Романових у Києві – передбачалося, що його відкриватимуть лише з нагоди візиту до Києва членів вінченосної родини та на великі церковні свята. Отже, приход (парафія) при Андріївській церкві не був передбачений, що обумовило відсутність традиційної дзвіниці – не було необхідності скликати вірян на щоденні богослужіння дзвонами.

Інколи легенда про священне джерело набувала справжніх апокаліптичних рис – йшлося про можливе затоплення не лише Києва, а й цілого світу. *“Зусилля стримати течію джерел з церковного фундаменту,*

⁴ Е. КРЬЖАНОВСКИЙ, *Храм Св. Апостола Андрея Первозванного в Киеве*, [в:] Е. КРЬЖАНОВСКИЙ, *Собрание сочинений*, К. 1890, т. 1 (Очерки и исследования по Русской церковной истории. Бытовые очерки), с. 275.

Мал. 3. Накладка із зображенням апостола Андрія Первозванного на мідному окладі престолу Андріївської церкви 1899 р. (сучасне фото)

що тривалий час залишалися безуспішними, призвели до нового вірування про незвичне стремління води з підпрестольного колодязя, достатнього до того навіть, аби затопити увесь світ”, – наголошує Є. Крижановський⁵.

Як бачимо, відомий з літопису сюжет “Андрієвої легенди” у переказах богомольців середини ХІХ ст. доповнився новим фактом – під час встановлення хреста апостолом з-під нього забив ключ джерельної води. Визнаючи святість походження джерела, богомольці наголошували на його потенційній небезпеці – воно може вирватися назовні від гучного дзвону щоб затопити Київ (або навіть цілий світ).

Поширення народного переказу про приховане під престолом Андріївської церкви священне джерело призвело до появи оригінальної інтерпретації “Андрієвої легенди” навіть у католицькому середовищі. В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського збереглася вирізка статті “О церкви св. апостола Андрея Первозванного в Киеве” з київської газети

⁵ Е. Крыжановский, *Op. cit.*, с. 275.

від 13 квітня 1866 р.⁶ Наведемо уривок з цієї невеличкої публікації: *“Тамничі легенди про священний пагорб переходять з роду в рід, між православними богомольцями, які стікаються до Києва з усіх кінців Росії. З особливим благословенням відвідується ними це святе місце, всупереч інтригам ворогів православ’я, які розпускають безглузді та зловісні чутки, сподіваючись похитнути ними прив’язаність народу до рідної святині. Між іншими чутками розповсюджується чутка, що на тому місці, де св. апостол поставив хрест, не може і не повинна стояти схизматична (православна) церква, і що рано чи пізно нині існуюча зруйнується та поступиться місцем костелу. Розраховуючи на забобонність простолюдина та особливо на мінливість розташованих під Андріївським пагорбом джерел, плиткарі, на жаль, не помиляються щодо небезпеки, яка загрожує храму”*⁷. Зі змісту публікації можемо зробити висновок, що варіація “Андрієвої легенди”, згідно якої священне джерело мало зруйнувати Андріївську церкву, народилася в польському середовищі Києва – в тексті значиться, що православний храм у майбутньому мав змінити костел. На наш погляд, фіксація подібної інтерпретації “Андрієвої легенди” саме в середині 60-х рр. XIX ст. може бути пов’язаною з політичною ситуацією в Російській імперії.

У 1863–1864 рр. вирувало “Січневе повстання”, метою якого було відновлення Речі Посполитої у кордонах 1722 р. Осередки повстанців діяли не лише на польських землях Російської імперії, але й у Волинській, Подільській та Київській губерніях. В авангарді повстанців у Києві були студенти Київського Імператорського університету святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), що не виглядає дивним, адже в середовищі університету в середині XIX ст. була значна частка польської молоді (на момент початку повстання в Київському університеті навчався 401 поляк – 48,31% від усіх студентів)⁸. У 1863 р. повстання у Києві вилилося у виступ студентів, які сформували кінний, озброєний загін, та вирушили на з’єднання з іншими частинами повстанців⁹. На наш погляд, чутки про руйнування Андріївської церкви

⁶ На жаль назву газети встановити не вдалося – на статті напис олівцем “*Стов. почта 31/4 66*”.

⁷ *ІР НБУВ*, ф. 230, № 66, арк. 29.

⁸ О. Мусієнко, *Невідомі документи про ліквідацію римсько-католицького костелу в Імператорському Університеті Св. Володимира в 1863–1864 рр.*, Часопис української історії: Збірник наукових статей, за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцур, К. 2011, вип. 21, с. 73–82.

⁹ А. Солтановський, *Із спогадів про університетське життя 40-х років XIX ст.*, 3 іменем Святого Володимира, у 2 кн., кн. 1, упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський, К. 1994, с. 193.

Мал. 4. Адам Міцкевич. Дагеротип. 1842 р.

водною стихією та її заміну на католицький костел у майбутньому цілком могли зародитися в колі киян (ймовірно – поляків), які співчували справі “Січневого повстання”.

Загалом образ потопу (саме як караючої водної стихії) є хрестоматійним для польської культури XIX ст. У цьому контексті насамперед спадає на думку роман Генріха Сінкевича “Потоп” (1884–1886), який поряд з романами “Вогнем і мечем” (1883–1884) та “Пан Володєвський” (1887–1888) складає трилогію про історію Речі Посполитої у XVII ст. Події роману розгортаються на тлі польсько-шведської війни 1655–1657 рр., а шведська інтервенція до Речі Посполитої уподібнюється руйнівному потопу. І хоча твори Г. Сінкевича були написані пізніше за часи “Січневого повстання”, яскраві образи “караючого потопу” можна знайти й у творчості польських діячів культури, що надихали повстанців саме у середині 60-х рр. XIX ст.

Найяскравішим подібним твором є вірш Адама Міцкевича “Олешкевич” (1832). Головним героєм твору є польський художник-містик:

*“I któż on? – Polak, jest malarzem,
Lecz go właściwiej nazywać guślarzem,
Bo dawno od farb i pędzla odwyknął,
Bibliją tylko i kabalę bada,
I mówią nawet, że z duchami gada”*, – характеризує головного героя автор.

Події, описані у цьому творі Міцкевича, розгортаються напередодні найруйнівнішої повені в історії Санкт-Петербурга (7 листопада 1824 р.), коли стихія забрала життя близько 600 людей та знищила понад 400 будинків. За сюжетом, у ніч перед страшним лихом Олешкевич опиняється перед царським палацом і пророкує імператору Божу кару за гріхи, яка явить себе у вигляді руйнівного потопу:

*“Ty nie śpisz, carze! noc już wkoło głucha,
Śpią już dworzanie – a ty nie śpisz, carze;*

Мал. 5. Федір Алексеєв. Картина “На площі біля великого театру 7 листопада 1824 р.” (Державний руський музей, Санкт-Петербург, Російська Федерація)

*Jeszcze Bóg łaskaw posłał na cię ducha,
On cię w przecuciach ostrzega o karze.*

<...>

*Słyszę! – tam! – wichry – już wytknęły głowy
Z polarnych lodów, jak morskie straszydła;
Już sobie z chmury porobili skrzydła,
Wsiedli na falę, zdjęli jej okowy;
Słyszę! – już morską otchłań rozchętznana
Wierzga i gryzie lodowe wędzidła,
Już mokrą szyję pod obłoki wzdyma;
Już! – jeszcze jeden, jeden łańcuch trzyma –
Wkrótce rozkują – słyszę młotów kucie...”.*

Звісно, вірш “Олешкевич” був заборонений у Російській імперії. Утім, як відомо, номінальна заборона творів далеко не завжди означає фактичну відсутність можливостей ознайомлення з ними. Відомо, що патріотично

налаштоване польське студентство Київського Імператорського університету святого Володимира мало доступ до широкого асортименту забороненої літератури. Так випускник філософського факультету Київського університету Автоном Якимович Солтановський (1826–1886) у своїх мемуарах яскраво описав таємні інтелектуальні студії польських студентів того часу: “Були ще (в Київському університеті – І.Н.) два брати князі Гедройці, дуже багаті, з північно-західних країв; але вони воліли не мати справи з аристократичним гуртком, а долучились до шляхетського політикуючого польського гуртка, який часто цілими десятками збирався у їх великій квартирі вечорами, де, зрозуміло, йшли трактати про політику та читались заборонені твори ... За їх допомогою та інструкції по утворенню польської молоді, заснована була дуже багата таємна студентська бібліотека, що складалася із зібрання творів найкращих польських письменників закордонного видання, заборонених творів політичного та соціального змісту”¹⁰. Більше того, польських революційних поетів “почитували” навіть з високої університетської кафедри. “З 1863 р. Олександр Іванович Селін викладав історію руської словесності (в Київському університеті – І.Н.) <...> з новою російською літературою він творив щось неймовірне. Уся фактична частина відкидалась вбік, з кафедри линула розгнудана балаканина про Малоросію, про Польщу, про Міцкевича, про Погодіна, декламувались вірші Хомякова, прочитувалась чомусь “Небожественна комедія” Красинського, перекладена білими віршами самим професором”, – згадував у своїх мемуарах викладач Київського університету Василь Григорович Авсеєнко¹¹.

Постає логічне запитання: чому саме Андріївська церква була обрана об’єктом божественного гніву у вигляді “потопу” в польській інтерпритації “Андрієвої легенди” у 60-х рр. ХІХ ст.? На наш погляд, цьому міг сприяти той факт, що Андріївська церква була незвичайним київським храмом. Відомо, що вона була зведена як палацовий храм (домова церква) правлячого Дому Романових у Києві. І хоча ще у ХVІІІ ст. храм втратив цей привілейований статус та перейшов у відомство київського магістрату (став т.зв. “ружним” храмом), у суспільній свідомості Андріївська церква продовжувала сприйматися саме як “царський храм” (“государев”) навіть у часи “Січневого” повстання¹². Зокрема, історик Є. Крижановський відзначав, що на

¹⁰ А. Солтановський, *Op. cit.*, с. 192.

¹¹ В. Авсеєнко, *Уривки зі спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ ст.*, З іменем Святого Володимира, у 2 кн., кн. 1, упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський, К. 1994, с. 263.

¹² Вважається, що у відомство київського магістрату Андріївська церква була переведена ще наприкінці 60-х рр. ХVІІІ ст. Див.: І. Нетудихаткін, *Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918)*, К. 2016, с. 150.

книгах, які він бачив у бібліотечному зібранні Андріївської церкви у 1861 р., стояли примітки – “ця книга № <...> належить бібліотеці старокиївської Андрійської ружної государевої церкви”¹³. Показово, що й самі священнослужителі Андріївської церкви продовжували використовувати визначення “царский храм” по відношенню до рідного храму у листуванні в середині XIX ст. Так, у листі причта та старости Андріївської церкви до Благодійного Печерських та Старокиївських церков Ремезова від 26 січня 1856 р. було зазначено: “Незважаючи на положення височайше затверджені у 1842 році про забезпечення православного духовенства, священно-та церковнослужителі царського храму св. апостола Андрія Первозваного позбавлені самого необхідного”¹⁴.

Отже, руйнівний вплив священного джерела саме на “царский храм”, що символізував владу дому Романових у Києві, цілком міг сприйматися польськими повстанцями (та тими, хто співчував їм), як знак Божественної підтримки їх справи у боротьбі з царатом. Важко сказати, хто саме був автором польської інтерпретації “Андрієвої легенди” у середині XIX ст., оскільки у Києві вона циркулювала на рівні пліток (“нелепые и зловещие толки”). Утім, вважаємо, її поява у часи “Січневого повстання” була одним з виявів польської антиімперської пропаганди в Києві.

На наш погляд “Андрієва легенда” могла зацікавити польські кола з огляду на присутність їх сталого інтересу до української тематики саме у першій половині XIX ст. Історик Ярослав Грицак відзначає: “Серед вихованців Кременецького ліцею виникла так звана українська школа у польській літературі. У творах чоловічих представників цієї школи – поетів Богдана Залеського, Северина Гоцинського, Юліуша Словацького – виразно проявилось романтичне захоплення Україною, її багатою природою та героїчною історією. Усі вони черпали з української народної творчості, а деякі з них – як Тимко Падура, Антін Шашкевич і Спиридон Остапівський – навіть спробували писати свої твори українською мовою”¹⁵.

Показово, що саме в першій половині XIX ст. з’являється польська інтерпретація української легенди про козака-провидця Мусія Вернигора. Згідно неї віщун Вернигора, який жив у роки Коліївщини (1768–1769 рр.), передбачив жахи цього повстання й застерігав українців від розбрату з поляками, оскільки Річ Посполита – це колиска обох народів¹⁶. До фіксації

¹³ Е. КРЬЖАНОВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 278.

¹⁴ *ІР НБУВ*, ф. 230, № 61, арк. 2.

¹⁵ Я.Й. ГРИЦАК, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.*, К. 1996, с. 33.

¹⁶ У. ПЕРЕСКОЦЬКА, *Вернигора Антонія Марцінковського і романтичні контексти образу середини XIX ст.*, Київські полоністичні студії, К. 2014, с. 549–554; Н. ЯКОВЕНКО, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, видання друге, перероблене та розширене, К. 2005, с. 467.

*Мал. 6. Ян Матейко. Картина "Вернигора". 1884 р.
(Національний музей, Краків, Польща)*

польської інтерпретації легенди про Вернигору у друкованих творах долучилися літератори, які стояли біля витоків організації польського “Листопадового” повстання 1830–1831 рр., серед них – професор Віленського університету Йоахим Лелевель (1786–1861). Так у варшавському часописі “*Patryjota*” (1830) Й. Лелевель першим опублікував 11 пророцтв Вернигори (у польській інтерпретації). Згідно одного з них, на Україну в майбутньому очікувало відродження й процвітання, але Вернигора не вказав, коли саме має статися це диво: “*towil bym o nich, ale sie boje aby Dniepr ze swoich nie wystapil lozysk*”¹⁷. Як бачимо, образ “потопу” фігурує й у польській інтерпретації цієї української легенди. Польські літератори відзначали, що могила Вернигори невідома, оскільки за легендою її змила жаклива повінь¹⁸. Образ повені, що змиває могилу Вернигори (за звучанням – “гору”) на символічному рівні перекликається з образами польської інтерпретації “Андрієвої легенди” у середині XIX ст. Можемо припустити, що образ священного джерела, яке забило на Андріївському пагорбі з-під хреста апостола Андрія Первозваного та руйнує “Царську церкву”, на місці якої в майбутньому постає католицький костел – це алегорія, що символізувала перемогу польського “Січневого повстання” (1863–1864) і відродження Речі Посполитої в майбутньому.

Зважаючи на те, що в інформаційному протистоянні беруть участь дві сторони, відповідь імперської пропаганди не забарилася. Саме в 60-х роках XIX ст. у пресі був зафіксований “міф” про ув’язнення в стилобаті Андріївської церкви польського національного героя Тадеуша Костюшка.

Тадеуш Костюшко (1746–1817) – білоруський, польський, та американський політичний та військовий діяч, учасник війни за незалежність США, організатор антиросійського польського повстання 1794 р. У жовтні 1794 р., після поразки повстанців у битві при Мацейовичах, Т. Костюшко потрапив у російський полон, в якому перебував до 1796 р. (відбував ув’язнення в Санкт-Петербурзі).

У 1865 р. книговидавець та засновник першої київської бібліотеки (т. зв. “Аптеки для душі”) Павло Должиков опублікував статтю, у якій стверджував, що під час конвоювання з Мацейовичів до Санкт-Петербурга, полоненого Костюшка певний час утримували у стилобаті Андріївської церкви (двоповерховій будівлі, на якій височить храм)¹⁹. У 1866 р. краєзнавець Лаврентій Похилевич навіть вказав конкретне приміщення

¹⁷ Цитовано за: P. A. KOSTRUBA, *Wernyhora: zarys historii legendy*, Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 32/1/4 (1935) 411.

¹⁸ Z. WOJCIŚKA, *Prorectwo Wernyhora – modyfikacja znaczen*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, vol. XX/XXI, Sectio FF (Lublin 2002/2003) 18; P. A. KOSTRUBA, *Op. cit.*, c. 397.

¹⁹ П. Должиков, *Из Киева (27 декабря 1863 г.)*, Русские ведомости 5 (К. 1864).

у стилобаті, де нібито утримували Костюшка: “в одній з зал будинку (у фундаменті Андріївської церкви), саме тій, у якій певний час утримувався керівник польських конфедератів, Костюшко, якого полонив Ферзен (генерал Іван Євстафіївич Ферзен – І.Н.), облаштований у 1858 р., за рахунок пожертв, теплий храм св. Захарія та Єлизавети”²⁰. Отже, вважалося, що Костюшко був ув’язнений на другому поверсі стилобату – у його правому крилі, де пізніше був облаштований теплий храм свв. Захарія та Єлизавети (до нашого часу цей храм не зберігся).

Зовсім скоро “міф” про ув’язнення Костюшка в стилобаті Андріївської церкви був розвінчаний у популярній книзі історика Миколи Закревського “Описание Киева”, що була видана у 1868 р. Проаналізувавши щоденник польського письменника Юліана Німцевича, який супроводжував арештанта Костюшка під час його перевезення до Санкт-Петербурга, Закревський зробив висновок, що конвой із полоненим взагалі не зупинявся в Києві. “Незрозуміло, з якою метою деякі кореспонденти так легко вигадують нові історичні факти”, – обурювався історик²¹.

На наш погляд, поява цього пропагандистського “міфу” у 1865 р. цілком могла бути пов’язана з поразкою “Січневого повстання” 1863–1864 рр., провідників якого надихав образ великого попередника – Тадеуша Костюшка. Проте, виник “міф” про ув’язнення польського героя у київському храмі апостола Андрія Первозваного не на рівному місці. Відомо, що на початку XIX ст. у стилобаті Андріївської церкви справді утримували полонених – лишень не поляків, а турків. На це вказує лист київського військового губернатора генерал-лейтенанта Петра Федоровича Желтухіна до Митрополита Київського та Галицького Євгенія (Болховітінова) від 17.10.1828 р. із проханням розмістити у стилобаті Андріївської церкви полонених турків (у 1828–1829 рр. точилася російсько-турецька війна). Мотивуючи своє прохання, губернатор підкреслив, що подібна практика мала місце ще на початку XIX ст.: “У зв’язку зі збільшенням тут (у Києві – І.Н.) кількості полонених турків та відсутності в місті вільних будівель, куди б вони могли бути поміщені в достатній кількості напередодні зимового періоду, причому з належною мірою нагляду, я визнав би за найзручніше у таких складних обставинах зайняти розміщення означених полонених нижні склепіння розташованого на старому Києві Андріївського собору, до можна було б з усіма зручностями влаштувати як

²⁰ Публікація Лаврентія Похилевича (Киевские губернские ведомости 22 (1865)) процитована за працею: Н. ЗАКРЕВСКИЙ, *Описание Киева*, Москва 1868, т. 1, с. 187.

²¹ *Ibid.*, с. 187.

грубки, так і все потрібне для мешкання турків. Ось чому своїм обов'язком вважаю звернутись з цього питання до Вашого Високопреосвященства у тій думці, що і в минулу турецьку кампанію (російсько-турецька війна 1806–1812 рр. – І.Н.), як по справах помітно, полонені турки поміщались внизу Андріївської церкви і що таке розміщення не може шкодити священнослужінню та благоліпності храму”²².

Цікаво, що наприкінці 60-х рр. XIX ст. в інтер'єрах Андріївської церкви навіть з'явилася ікона, на символічному значенні якої відбилосся польсько-імперське протистояння. Мова йде про образ Господа Вседержителя у срібних, позолочених ризах (нині ця ікона вважається безслідно зниклою).

19 серпня 1867 р. у Києві мало відбутися масштабне святкування 100-річного ювілею з дня освячення Андріївської церкви, ініційоване ктитором Андріївської церкви, відомим церковним діячем, паломником та письменником Андрієм Миколайовичем Муравйовим. 22 травня цього року, в рамках підготовки до святкування, на його ім'я надійшов лист з Міністерства внутрішніх справ, у якому було зазначено, що “з числа св. ікон, пожалуваних самодержцем імператором (Олександром II – І.Н.) західним церквам <...> (до Андріївської церкви було надіслано – І.Н.) св. ікону Господа Вседержителя, у срібній золочені ризі <...> до майбутнього дня сторічного ювілею цього храму”²³.

За три дні потому, 25 травня 1867 р., у Парижі стався замах на російського імператора Олександра II, який прибув до Франції на Всесвітню виставку. Невдалий замах на монарха вчинив юний учасник “Січневого повстання”, син волинського шляхтича Антон Березовський (1847–1916), який опинився у Франції, втікаючи від репресій після поразки повстанців. Почувши про прибуття до столиці Олександра II, Антон Березовський закрив у ломбарді своє пальто, придбав пістолет і вистрелив в імператора з натовпу. Постріл виявився невдалим – куля влучила у коня шталмейстера (конюшого імператора).

Звістка про замах на Олександра II докорінним чином змінила сприйняття Андрієм Муравйовим імператорського дарунку для Андріївської церкви – ікони Господа Вседержителя в срібних ризах. У листі до імператора від 30 травня 1867 р. письменник наголосив, що подарована монархом ікона буде встановлена в Андріївській церкві та символізуватиме його чудесне спасіння під час замаху: “Господь Вседержитель, що тримає у руці своїй долі царів, відхилив знову Всемогутньою Десницею

²² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 381, спр. 178, арк. 1–13в.

²³ ІР НБУВ, ф. 230, № 66, арк. 11.

той смертельний удар, який загрожував у той самий час батьку та батьківщині і всьому царству в особі його царя. Нині ж священна ікона Вседержителя, пожалувана благоговійною старанністю вашої імператорської величності до храму Первозваного апостола до Києва, де знаменням хреста перше сповіщені нам милість та спасіння від Господа Спокутника нашого, і вона увічніть тут пам'ять дивного спасіння помазаника <...> в свідчення милості своєї вірним чадам Православної Церкви та у знамення іновірним”²⁴.

Насамкінець, варто відзначити, що інформаційне польсько-імперське (російське) протистояння у 60-ті рр. XIX ст. мало досить багато напрямків та чудернацьких сюжетів. Так, польські повстанці, стрижнем яких була шляхта, масово поширювали т.зв. “Золоті грамоти” – звернення до українського селянства із закликом підтримати повстання та після повалення влади імператора разом будувати нову державу конфедеративного типу, засновану на спілці трьох народів (польського, литовського та українського). А паралельно у пресі “розкручувалася” імперська пропагандистська ідея про те, що польська шляхта взагалі не має спільних інтересів з польським народом, більше того – навіть має з ним різне етнічне походження (з огляду на польську генеологічну легенду про походження шляхти Речі Посполитої від войовничого племені сарматів)²⁵. Отже, пов’язані з образом Андріївської церкви сюжети були лише “краплиною в морі”. Утім вони вказують на важливе символічне значення Андріївської церкви не тільки для православної, а й для католицької громади Києва у середині XIX ст.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 230, № 66, арк. 15–15зв.

²⁵ *Piesn pobozna polska, patriotyczna, z roku 1861*, Вестник Юго-Западной и Западной России. Историческо-литературный журнал 11 (К. 1863) 186.

Олександр Музичко

ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ ОДЕСИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Однією з головних тез сучасної російської пропаганди, а відтак і методів гібридної війни є так звана “исконная русскость”, “неукраинскость” південноукраїнських міст і, головним чином, найбільшого з них – Одеси. Мовляв, українська складова повсякденної мови та культури цих міст є “винаходом більшовиків” чи сучасних “українізаторів”. На жаль, у цих містах й досі діє сильне проросійське лобі на усіх рівнях (влада, освіта, журналісти, церква, армія тощо), що виступає рупором цих поглядів, у прямому або завуальованому виглядах. Ці сили навчилися вдало маніпулювати та використовувати сучасні ліберальні та ліві інтелектуальні дискурси. Їх провідники на Заході та адепти в Україні (що фактично існують на гранті певних організацій, що й задають “тон”) перейняті не так завданням кропітких джерелознавчих досліджень, які єдині можуть наблизити нас до адекватної реконструкції минулого, а бажанням втиснути вже наявні факти у прокрустове ліжко підходів, що вирости на добре зрощеному у Росії, СРСР та у переважно орієнтованому на Російську Федерацію істеблішменті західних інтелектуальних кіл. Тому й у начебто не російських творах можна часто натрапити на тезу про “російське місто Одесу”, “нечисельність українців на території Новоросії”, “не поширеність української мови” тощо. Завданням українських науковців, зокрема й південноукраїнських є відстоювати альтернативний погляд, що спирався б на міцні документальні основи, на виявлення “не помічених”, маргіналізованих (і не випадково) фактів.

Метою цієї статті є на базі маловідомих джерел продемонструвати факт функціонування української мови в Одесі у час перебування міста у складі Російської імперії. Серед праць на цю тематику найбільшу увагу заявленому нами аспекту приділив у своїй монографії 2004 року видання сучасний одеський професор-філолог Є. Степанов¹. В одному з підрозділів своєї праці він продемонстрував великий вплив української мови на мову одеситів різних поколінь, виводячи цей вплив закономірно з першопочатків міста. Щоправда, автор дивився на матеріал очима філолога, часто аналізуючи словотвори без, так би мовити, соціального підґрунтя.

¹ Є.М. СТЕПАНОВ, *Російське мовлення Одеси*, О. 2004, с. 191–210.

Його цікавив вплив української мови, а відтак й українофонів, на російськомовних, але не власне функціонування української мови в Одесі. Жодне з наведених нижче нами джерел він не використав.

У 1912 р. видатний жидівський націоналіст Володимир Жаботинський написав знаменне зауваження: “Слабкий і той доказ, що Київ, Одеса, Катеринослав розмовляють уже по-російськи, отже, ніколи не розмовлятимуть по-українськи. Це залежить виключно від долі українського руху. 60 років тому не лише вся Прага, але й майже весь Будапешт розмовляли по-німецькому, і тодішнім людям здавалася безглуздою й дикою думка, що на цих чудових бруківках коли-небудь пануватиме мужицька мова. А нині не лише Будапешт розмовляє по-мадярському, а й Прага говорить по-чеському, і не лише на бруківках, а й у суді, і в театрі, і в університеті, і в політехнікумі. *Tempora mutantur*”².

Думається, що автор, який народився та виріс в Одесі і тривалий час не поривав з нею зв’язків, бачив глибокі українські коріння цього міста, незнищенні паростки української мови, що попри усі несприятливі обставини наче трава пробивалися крізь асфальт (російську владу). Представник славетного в історії Одеси роду Де Рібасів, краєзнавець, Олександр Де Рібас, у 1909 р., спираючись на родинні перекази та історичну пам’ять тогочасних одеситів, наголошував: “У перші дні нашого міста у ньому найголосніше лунала українська мова (автор використовував поширене тоді поняття “малоруська” – О. М.), та її не могли заглушити ані грецька, ані італійська, ані французька, ані інші мови перших поселенців Одеси... І ця українська мова лягла в основу нашої одеської народної мови”³.

Викладач Рішельєвського ліцею К. Зеленецький на шпальтах “Одесского вестника” 1842 р. звертав увагу на характерні особливості “російської мови” в Одесі, що були вельми помітні для заїжджого “великоросійського вуха”, відзначав характерну для мови одеситів зміну наголосів, яка переважно відповідала правилам не російської, а української мови⁴. К. Зеленецький пояснював особливості “російської мови” в Одесі переважно українськими впливами. Носіями цієї мови були передовсім “туземці” краю, а також і “багато з великоросіян, які живучи поміж малоросіянами, хоч і зберегли свою національність, але перейняли від останніх багато словосполучень”. Показово, що редактор “Одесского

² В. Жаботинський, *Вибрані статті з національного питання: [збірка]*; пер., вступ. ст., прим. та комент. І. Клейнера, К. 1991, с. 97–98.

³ *Одесский листок* 198 (30 августа 1909).

⁴ К. З., *О русском языке в Одессе*, *Одесский вестник* (10 октября 1842) (див. публ.: Т.Г. Гончарук, *Нащадки українських козаків та “народження Одеси”*, О. 2006, с. 119–123).

вестника” в коментарі до статті Зеленецького, зауважив: “Вказані спостережливим автором неправильності у вживанні російської мови, ні в якому разі не можуть бути приписані... лише самій Одесі, а в однаковій мірі... належать усьому Новоросійському краю та Малоросії”. К. Скальковський, згадуючи про Одесу доби порто-франко, відзначає: “жіноча прислуга була з малоросіянок та польок. Цій обставині одеська мова, яка тепер сильно очистилася, зобов’язана була масою малоросійських та польських слів та зворотів, вимова її також м’яка”. Українська мова лунала на вулицях Одеси з вуст чумаків. Одеса відбилася у чумацькому фольклорі. О. Маркевич знайшов у збірках чумацьких пісень десятки згадок про неї. Водночас його намагання знайти хоча б одну російську народну пісню про Одесу залишилися марними. О. Маркевич також відзначав, що прості одеські мешканці співали майже виключно українські народні пісні⁵.

В умовах лібералізації кінця 1850-х – початку 1860-х років потяг одеситів до української мови суттєво збільшився. Це відобразили численні публікації на шпальтах “Одеського вісника”, де українців навіть закликали не забувати батьківську мову⁶. На першій шпальті номеру цієї газети від 21 січня 1861 р. було опубліковано статтю “Про малоросійську мову”, автор якої під криптонімом А. З. вперше в одеському громадському просторі окреслив періодизацію розвитку мови у тісному зв’язку з історією України. Автор встановлював походження української мови від мови полян. На його думку, історія української мови розвивалася у три етапи: 1) від найдавніших часів до монгольської навали; 2) від Кревської унії до Богдана Хмельницького; 3) від Богдана Хмельницького до сучасності. Твори сучасних автору письменників, на його думку, переконали всіх, що українська мова є багата та самостійна.

Великий прихильник та популяризатор української поезії, помітний член міської еліти Одеси, представник козацького роду, Василь Іванович Білий під час публічного зібрання на честь ювілею Харківського університету виступив українською мовою⁷. Учасник Одеської української громади 1870–1880-х років Д. Овсяніко-Куліковський згадував, що

⁵ Т. Гончарук, *Одеса першої половини XIX ст. як економічний та культурний центр України*, Одеська “Просвіта”: минуле, сучасне й майбутнє, О. 2006, с. 44–45.

⁶ О. Синявська, *Проблема української мови на сторінках газети “Одесский вестник” на початку 1860-х рр.*, Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р., Л. 2005, с. 229–233.

⁷ Т.Г. Гончарук, *Відзначення річниці заснування Харківського університету в Одесі 1860 р. та питання про витоки формування Одеської громади*, Народний Рух України: місце в історії та політиці, О. 2011, с. 68–76.

серед її членів юрист П. Дашкевич розмовляв українською мовою майже завжди: “но не преднамеренно, по принципу, а просто потому, что это в самом деле был его родной язык, у него это выходило просто и натурально... У Дашкевича украинская речь не нуждалась в старании, в усилении, и когда он говорил на общерусском языке, этот последний звучал у него совсем по украински...”⁸. Низка одеських інтелігентів демонструвала свою прихильність до української мови. Так, миколаївець та одесит, історик П. Іванов в одному з листів до М. Грушевського перепрошував за те, що написав статтю до “Записок” НТШ російською мовою і повідомляв, що “завдяки нашим спільним знайомим, я сподіваюсь протягом року настільки задовільно вивчити українську мову, що в наступному році для записок товариства буду вже писати тільки цією мовою”. Одеський історик також цікавився словами та нотами пісні “Ще не вмерла Україна”⁹. Інший історик І. Бондаренко у листі до С. Єфремова не заперечував рішучого редакторського втручання у свої тексти, вважаючи, що “тільки таке «кровопускання», тільки такі «рани» упевнюють мене, на скільки мій мозок не позбавлений ще москалізмів, хоч я вже мало не 3 роки зазнаючий з мовою і щоденно вживаю її у своїй родині”¹⁰.

Перші статистичні дані про мовну ситуацію в Одесі надав Всеросійський перепис населення 1897 року, що зафіксував в Одесі 51 відсоток тих осіб, хто визнавав своєю рідною мовою російську (193 тис. 254), ідиш – 32,50 (123 тис. 686), українську – 5,66 (21 526). На середину 1910-х років кількість тих, хто визнавав українську рідною, в Одесі зростає до 9%. У 1880 р. третина названих у місті сімей була сім’ями українців, але станом на 1897 р. менш як один з десяти мешканців називав рідною мовою українську. Лише 9,39% населення міста та околиць були зареєстровані як українці. Звичайно, серед тих, хто називав своєю рідною мовою російську, було досить багато етнічних українців, що прагнули “підвищити” свій суспільний статус шляхом перейняття більш престижної мови.

В. Жаботинський зауважував, що половина так званих росіян насправді була українцями, тобто людьми, що відрізнялися від росіян як американці від англійців або англійці від ірландців. Русифікації сприяв і низький соціально-економічний статус українців, адже більшість з них були зайняті у низькооплачуваних сферах праці. Видатний український

⁸ *Новоросійський університет в воспоминаниях современников*, сост. Ф.А. Самойлов, О. 1999, с. 31.

⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, спр. 498, арк. 40, 80.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 317. оп. 1, спр. 183, арк. 2.

лідер Одеси Михайло Комаров, натомість, відзначив інше, тісно пов'язане з попереднім явище, – україномовність околиць Одеси порівняно з російськомовністю самого міста¹¹.

1905 р. минув під знаком консолідації та увиразнення української національної громади Одеси, дедалі жвавішої участі її очільників у політичному житті. 23 листопада 1905 р. в Одесі відбувся перший у Російській імперії український мітинг за участі близько 2 тисяч українців, до яких приєдналися представники інших національних громад міста. Усі виступи відбувалися українською мовою. І. Луценко привітав присутніх та визначив основні завдання, С. Шелухин зупинився на історії України від Київської Русі до ліквідації Гетьманщини, то промова Д. Сигаревича з промовистою та знаковою для історіографії назвою “Відродження України” була присвячена історії українського національного руху (відродження) з кінця XVIII – до початку XX ст., тобто, як сказали б тепер, “сучасній” історії¹². Виголошена українською мовою, вона була вперше в історії одеської преси опублікована цією ж мовою в одеському часописі. Невдовзі промову частково опублікували в першій україномовній одеській газеті¹³.

У промові Д. Сигаревич розкрив негативну роль Росії в історії України (показовою в цьому аспекті є оцінка значення М. Костомарова: “в ряді талановитих творів змалював славу та тяжку історію України. Він показав яскраво, чим жила Україна в минулому, він з'ясував перед суспільністю, що воля і братство були забуті на Україні і замінені урядом на політичну неволю і кріпацтво”); незнищенність українського народу (“все можна зламати, але «душу живу» – ніколи в світі!”); слово, думка, часто бувають дієвішими за зброю; завдяки можливості розвивати українську культуру у Галичині, українська мова перетворилась у справжню наукову мову; Галичина, колись пробуджена наддніпрянцями, тепер має повернути “борг” та підтримати їх у святій боротьбі за національне визволення. Д. Сигаревич став також літописцем мітингу. Він зауважив, що “за багато років свого політичного рабства українці в перший раз змогли вільно заговорити на рідній мові про власні потреби” та висловив побажання, аби у всіх містах та селах інтелігенція організувала аналогічні мітинги з метою піднесення політичної самосвідомості. Згадка про політичну самосвідомість не була випадковою, адже мітинг розглядався

¹¹ *Правда*, 1891, т. II, вип. IV, с. 235.

¹² Д. Сигаревич, *Відродження України*, Южные записки 50 (1905) 12–17.

¹³ Д. Сигаревич, *Відродження України*, Народня справа 1 (1906).

українськими провідниками як політичне явище, а самі вони з початком революції активно включилися у загальний ліберальний рух.

Незважаючи на столипінську реакцію, українська мова продовжила функціонувати у публічному просторі Одеси. Знаменна подія відбулася у 1909 р. у контексті міжслов'янських взаємин. Влітку 1909 р. Одесу відвідала велика делегація болгарських юнаків, представників сокільського руху. Під час урочистого публічного прийому І. Луценко виголосив вітальну промову українською мовою від імені українців¹⁴ (наголосимо, що у джерелі, провідній тогочасній одеській газеті мова промови І. Луценка визначалася як “малоруська”, але від імені українців. На нашу думку, у тогочасному сприйнятті йшлося про розрізнення мови українців – підданих Російської імперії та мови українців Західної України – підданих Австро-Угорської імперії).

Є. Чикаленко та С. Шелухин відзначали факт тотальної україномовності родини І. Луценка¹⁵. В. Кедровський згадував про виступ І. Луценка у Херсоні 1906 р.:

“Нас, молодих українців, захоплює передусім те, що говорить він чистою українською мовою. Українська мова з уст політичного промовця пориває нас. Це ж отут перед більше ніж тисячкою людей оці слова промовця є наочним доказом того, що наша мова вповні дозріла і надається навіть для досить складних пояснень програм різних партій. Це мова не лише кухарок і мужиків, а мова всього народу, що складається з різних верст. І промовець, лікар з Одеси, навіть своїм виглядом ніби хоче підкреслити, що він говорить мовою не «мужичою», але мовою, якою найбільш рафінований інтелігент може висловити всі свої почуття, всі свої думки”¹⁶.

Українська інтелігенція Одеси на поч. ХХ ст. спрямувала низку яскравих маніфестів до уряду імперії на захист прав українців та їх мови, а також преси. Звернення до голови кабінету міністрів С. Вітте 21 січня 1905 р. про скасування Валуєвського циркуляра та Емського наказу і низку інших репресивних законів щодо української мови підписало 42 особи, серед них 14 жінок¹⁷. Вони належали до міської еліти. Важливим

¹⁴ *Одесский листок* 154 (8 июля 1909).

¹⁵ Є. Чикаленко, *Спогади (1861–1907)*, К. 2003, с. 162; С. Шелухин, *Українство 80-х років XIX ст. і мої зносини з Іваном Франком*, Спогади про Івана Франка, упор. М. Гнатюк, Л. 1997, с. 195.

¹⁶ В. Кедровський, *Обриси минулого*, Нью-Йорк 1966, с. 47.

¹⁷ *Літературно-науковий вісник*, т. 29, ч. II (1905) 153–159; *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. 36.

фактом є присутність серед підписантів Л. Смоленського, що було останнім громадянським актом цієї особистості; видатного статистика Одеси А. Бориневича; професора Новоросійського університету І. Линниченка, який загалом має українофобську репутацію серед сучасних істориків і, власне, мав серед більшості своїх українських сучасників; ректора цього ж університету С. Ярошенка, про українські симпатії якого теж бракує інших даних. Решта осіб і без цього документа відома своєю українською позицією.

А. Ніковський повідомляв Є. Чикаленка про одесита К. Литвиненка: “Цей завзятий крамар зо всіма покупцями розмовляє по-українському – і його постійні покупці (воєнні, чиновники і т. ін.) з цим миряться. Вивіски має українські. Грамотний не дуже, але пурист в мові такий, що навіть «Українську граматику» Кримського силкується читати”¹⁸. Важливе значення для оточення, особливо українського походження (зокрема, М. Костирка), мала не лише україномовність хазяїна крамниці, але й україномовні вивіски в його крамниці: “Ось де українські ковбаси”, “Смачні ковбаси, шинки, всілякі напитки і найдки” та у вітрині – “Найкраща птиця – то українська ковбаса”. За спогадами М. Костирка, окрім крамниці К. Литвиненка в Одесі був лише один заклад з україномовною вивіскою, що розташовувався неподалік – Українська книжкова крамниця “Діло” на перетині вулиць Преображенської та Єлисаветинської. До того ж, у вітрині книгарні був розміщений портрет Т. Шевченка. Завідував крамницею Віталій Гаврилович Боровик – один з лідерів української громади Одеси, самостійник за світоглядом та партійною приналежністю. К. Литвиненко разом з іншим активним українцем В. Буряченком брав певну участь в організації цього закладу на початку 1910-х років¹⁹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Одеське реальне училище Св. Павла лютеранської громади міста перетворилося на один з центрів українського життя і водночас українсько-німецького добросусідства Одеси завдяки викладанню та навчанню тут впродовж кінця XIX ст. низки

док. і мат., відп. ред. Г. Боряк, К. 2013, с. 329–336. На жаль, видавці цінного збірника документів невдало розшифрували низку підписантів (втім, можливо, це є особливість копії) і не прокоментували прізвища. Так, 3 підпис належав редактору-видавцю “Южных записок” Костянтину Панкєєву, 5 – міському голові П. Зеленому, 23 – дружині М. Шульги Горловій (Шульзі), 27 – власне Ф. Шульзі, 35 – члену одеської судової палати А. Кордуняну. Додаткові обставини про цю петицію навів С. Шелухин: С. Шелухин, *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*, Дрогобич 1994, с. 27.

¹⁸ Є. Чикаленко, А. Ніковський, *Листування. 1908–1921 роки*, упор.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко, К. 2010, с. 53–55.

¹⁹ Є. Чикаленко, А. Ніковський, *Листування. 1908–1921 роки*, с. 77.

українських діячів: Л. Чикаленка, І. Руденка, Петра та Володимира Злотчанських. Ганна Чикаленко згадувала, що учні училища, діти переважно німецьких колоністів, розмовляли або по-німецькому, або по-українському, а по-російському вміли мало, особливо в молодших класах²⁰.

На початку ХХ ст. російськомовні газети ліберального спрямування не розглядали українську мову як чужу. На сторінках російськомовних газет час від часу друкувалися без російського перекладу оголошення, статті, листи. Привертає увагу лист українського робітника Йосипа Кондратюка, надрукований українською мовою у російськомовній одеській газеті:

“Читаючи про обвинувачення євреїв в тому ніби вони вживають християнську кров, мені якось мимо волі спадає на думку про таке ж саме в порівнянні з цим, обвинувачування в свій час українців в тому ніби вони живуть на Пруські марки, або що весь український рух єсть сепаратизм, вигаданий мазепинцями, на який пруська держава дає свої марки. До якої тільки ганебної вигадки можуть доходити наші вузьколобі патріоти з правого табору, рахуючи таким чином в каламутній воді ловити рибку. Врешті протестую проти нахабної брехні та облуди, яка розповсюджується з боку чорної зграї на єврейську націю. Завважимо українською народньою говіркою «брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся»²¹.

У студентській газеті “Студенческие отклики” у номері від 10 вересня 1917 р. було розміщено таке оголошення: “Українці! В неділю 10 вересня (сентября) в 4 ч. дня відбудеться загальне зібрання студентів і курсисток українців в Юридичнім факультеті. Ініціативна група”. Характерний епізод стався 12 червня 1917 р. під час першого публічного зібрання представників різних національностей Одеси у міському Російському театрі. Михайло Гордієвський спочатку виголосив свою доповідь українською мовою, а потім запитав, чи не треба перекласти сказане. Присутні відповіли негативно²². Українські діячі не заперечували, що в Одесі українська мова недостатньо поширена, але наголошували на тому, що прихильників поширення української культури та мови не бракує, і в разі відповідної політики ситуація зміниться у позитивному для української мови напрямку²³. На початку 1919 р. Одеська українська вчительська спілка видала збірник “На захист української культури” на знак протесту

²⁰ Г. Чикаленко, *Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті)* [в:] Є. Чикаленко, *Спогади (1861–1907)*, с. 343.

²¹ *Маленькие Одесские новости* (27 октября 1913).

²² *Українське Слово*, ч. 7 (1917).

²³ Г. Ярошенко, *Українська мова в Одесі*, Вільне життя (5 квітня 1918).

проти рішення адміністрації Одеси у січні 1919 р. дозволити викладати в гімназіях міста лише “малоросійську” мову, але заборонити викладання “українсько-галицької”²⁴.

Комуністичний період в історії Одеси відзначався негативними тенденціями для розвитку української мови як мови спілкування.

Унікальним свідченням про функціонування української мови та її носіїв в Одесі у 1920–1930-х роках є спогади корінного одесита, представника новітньої течії українського національно-визвольного руху, філолога Святослава Караванського:

“Моє життя почалося в Одесі, заселеній зрусифікованими і напівзрусифікованими (серед старшого покоління) українцями. Молоде ж покоління йшло за течією, накресленою ще царями – «щоб не було розліччя». Течія була як цунамі:

«По морям, по волнам,
Нынче здесь, а завтра там,
По морям, морям, морям, морям!
Эх! Нынче здесь, а завтра там...»

Але була й друга течія: не бурхлива, не агресивна, не нав’язлива:

«Гуси, гуси, додому!
- Чого, пані? – Вовк за горою!
- Що він робе? Гуску скребе!
- Яку? – Сіру, білу, волохату!
- Всі гуси до хати!»

1937 рік. Одеська барахолка. Острівець приватної ініціативи в морі державного капіталізму. Місце зустрічі міста і села. Сліпа жінка співала українською давню пісню «Ой, поїхав козак в Московщину...». Ця стара пісня немов клешнями взяла мене. Заполонила, заворожила, зачарувала”²⁵.

В інших спогадах він дещо деталізував та доповнив ці враження, згадавши вже про те, що одеські діти під час ігор спілкувалися між собою українською мовою. Її всі розуміли. Це була мова великої частини одеської людності. Українську мову в Одесі двадцятих років не можна було не знати: вона звучала з уст багатьох одеситів, річ ясна, простого роду, зокрема з уст батьків тих дітей, які вже говорили по-російськи. Але в

²⁴ М. Гордиевский, *По поводу одного недоразумения*, В защиту Украинской культуры. I. Украинский язык и школа. Издание Одесской Украинской Национальной Рады, О. 1919, с. 10–18; В. Чудновцев, *Значение украинского языка для школы*, В защиту украинской культуры, О. 1919, с. 19–24.

²⁵ С. Караванський, *Не унікально про унікальне*, *Визвольний шлях* 10 (2006) 106.

устах інтелігентної людини вона вже виглядала рідкістю²⁶. Важливу роль у збереженні ідентичності юнаків відігравали батьки, у чому переконав досвід того ж С. Караванського. Його мати була родом з Чернігівщини і, “будучи змушена силою обставин (в Одесі) вчити нас – своїх дітей – нерідної їй російської мови, вона завжди підкреслювала, що її рідна мова до 16 років життя була мова українська; і коли їй бракувало російських слів, вона не вагалася вживати українські”²⁷.

Його батьки спілкувалися українською, а вже у 1920-х роках батько не раз звертався нею до дружини, та й у розмовах з іншими вживав українські слова. Змалку він чув українські приказки, пісні, жарти – переважно від матері, а від одеситів – скальковані з української мови ідіоми, наприклад, “от смеха люди бывают” (“з посміху люди бувають”). Він звернув увагу на негативні мовні тенденції 1920–1930-х років: “Обивателі звикли тримати носа за вітром. Нова влада була імперською у своїй суті; імперська культура переважала. Населення – походженням українське – ще не було тотально зрусифіковане. Був певний відсоток свідомих українців. Був значний відсоток недорусифікованих українців, які тою чи іншою мірою вдавалися до української мови. Але був і великий відсоток зрусифікованих українців, які зовні – мовно, культурно – не відрізнялися від росіян; хоч психологічно – в побутовому плані – це були українці, та українськість їхня виявляла себе не з найкращого боку (згадаймо Лесине “раби, невільники продажні, без сорому, без честі...”)²⁸.

Замислюючись про генезу україномовної вітальності у цього покоління одеських українців, С. Караванський, згадуючи про свої шкільні роки, шукав коріння передусім у тому, що навіть у русифікованій школі, русифіковані діти не втрачали контакт з мовою батьків. Українська мова зберігалась в Одесі у прислів'ях, піснях тощо. Юнаків приваблювала її простота та тональність. Однокласники С. Караванського навіть просили вчительку почитати для них книгу українською²⁹.

Отже, на усіх етапах історії Одеси, навіть у загалом несприятливих умовах Російської імперії, українська мова була помітним чинником культурного та суспільного життя міста, близькою та зрозумілою для багатьох не-українофонів. Українська мова була одним з тих чинників, що пере-

²⁶ Доська *Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах*, О. 2005, с. 381.

²⁷ С. КАРАВАНСЬКИЙ, *До зір крізь терня або хочу бути редактором*, Л. 2008, с. 51.

²⁸ Святослав Караванський, “*Треба народжуватися борцями, а не обивателями*”. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/politaktiv/intervuy/1090249.html>

²⁹ С. КАРАВАНСЬКИЙ, *Пошук українського слова або боротьба за національне “я”*. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://maysterni.com/P1.HTM#Part_1.

шкоджали замкненню культури міста у російськомовній “клітці”, зривали плани та сподівання тих, хто мріяв про перетворення Одеси на “русский город”, яким вона, за одностайним визнанням тогочасних мешканців, так і не стала. Героїчний спротив одеситів 2 травня 2014 р., що зупинив просування “русского міра”, розгортався переважно під україномовними гаслами, під проводом носіїв української мови, що засвідчило про незнищенність та велику вагу традицій. Всебічний розвиток української мови в Одесі на сучасному етапі є надважливим завданням на шляху перетворення цього міста на південний фундамент Української державності.

Назар Котельницький

**УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ
У ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ 70-х рр. ХІХ ст.**

У кінці 70-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії розпочався черговий етап визвольної боротьби проти російського деспотичного режиму. Загострення політичного протистояння та соціального антагонізму було обумовлене комплексом факторів. По-перше, більшість верств і станів суспільства були невдоволені кричущою паліативністю та дуальністю проведення модернізаційних перетворень доби Великих реформ, неприхованим бажанням російської монархії контролювати глибину змін, щоб у такий спосіб не допустити невідворотності цивілізаційних зрушень у державі. Прогресивні, демократичні кола, у тому числі й інтелігенція країни, публічно вимагали всебічної та широкомасштабної інтенсифікації реформаційного курсу; рішучого, швидкого та концептуального завершення модернізацій, тим більше, що параметри, характер та результати зовнішньої політики Російської імперії, зокрема щодо слов'янських народів Європи, давали великі надії на фундаментальний злам у проведенні внутрішньої політики самодержавства¹.

По-друге, у вказаний період часу, імперія опинилась у черговому вирії глибинної політичної кризи, пов'язаної з виникненням та колосальним поширенням вкрай радикального опозиційного напрямку – революційних народників, характерною рисою діяльності якого була терористична діяльність та політичний екстремізм. Експеси максимально ослабили внутрішню стабільність режиму, що змусило самодержавство публічно виявити свою слабкість і звернутись за допомогою до широких станів суспільства країни. Безпосереднім результатом революційного тиску на російський абсолютизм стало формування широкого, у тому числі і українського, національно-патріотичного визвольного руху у Російській ім-

¹ Див. напр.: П.А. Зайончковский, *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг.*, Москва (Мысль) 1964, 258 с; Б.С. ИТЕНБЕРГ, *Либеральная оппозиция, Россия во время второй революционной ситуации*, Москва (Наука) 1983, с. 351–390; М.И. ХЕЙФЕЦ, *Вторая революционная ситуация в России. Кризис правительственной политики*, Москва (Издательство Московского университета) 1963, 240 с; В.Г. ЧЕРНУХА, *Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века*, Ленинград (Наука) 1978, 248 с., та інші.

перії наприкінці 70-х рр. XIX ст.² Земський лібералізм як опозиційна течія та аристократична фронда російській монархії, зайняв своє належне місце у визвольних змаганнях, основна мета якого полягала у виключно мирному, правовому, легітимному об'єднанні усіх опозиційних сил держави для досягнення основних цілей руху – встановлення конституційного ладу, побудови правової держави, демократичного реформування суспільних відносин та економічної моделі³.

Основними напрямками участі ліберальних земців у визвольному русі стали: зустрічі та перемовини з лідерами українського національного руху, революційного народництва, представниками ліберальної інтелігенції та наукової еліти, очільниками інститутів місцевого самоврядування, керівниками провідних демократичних засобів масової інформації. При усіх проблемах та невдачах, емісарські зусилля земських лібералів увінчалися успіхом – був досягнутий широкий політичний консенсус абсолютної більшості демократичного соціуму Лівобережної України навколо спільних цілей визвольного руху – докорінного завершення епохи Великих реформ у Російській імперії. Консолідацію конструктивних опозиційних сил забезпечила політична нарада, яка відбулась 18 листопада 1878 року у Харкові, після святкування ювілею славетного українського вченого-слависта – О. Потебні. Партію ліберальних земців північної України на поважному форумі репрезентували: О. Ліндфорс, В. Савич, І. Петрункевич. На зустрічі була встановлена політична комунікація між ліберальними депутатами земських інституцій українських губерній Російської імперії була досягнута архіважлива угода про використання публічного звернення монархії до суспільства за допомогою проти революціонерів для синхронного направлення імператору, уряду, місцевим адміністраціям губернаторів публічних земських клопотань та “адрес” однорідного характеру з вимогами прискорення та завершення реформ⁴.

² Див. напр.: І.П. Белокопский, *Земское движение до образования партии Народной свободы*, Былое 4 (1907) 23–255; І.П. Белокопский, *Земство и Конституция*, Москва (Издательство Московского книгоиздательства товарищества “Образование”) 1910, 184 с.; І.П. Белокопский, *Земское движение*, Москва (Задруга) 1914, 397 с., та інші.

³ Див. напр.: А.С. Изгоев, *Земское конституционное движение в России*, Речь (31 июля 1913); В.Я. Богучарский, *Земский союз конца 70-х – начала 80-х гг. XIX века*, Юбилейный земский сборник (1864–1914), под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля, Санкт-Петербург (Издательство О.Н. Поповой) 1914, с. 233–259; А.А. Корнилов, *К истории конституционного движения конца 70-х – начала 80-х годов XIX века*, Русская мысль, кн. 7 (1913) 25–46; та інші.

⁴ Див. напр.: В.Я. Богучарский, *Земский союз конца 70-х – начала 80-х гг. XIX века*, с. 233–259; А. Катренко, *Політична діяльність земців – лібералів в Україні (друга половина 70 –*

Тут необхідно зауважити, що вказані політичні акції ліберальних земців дали фактичні підстави для дореволюційних, радянських та сучасних істориків стверджувати про формування, створення та діяльність консолідованих демократичних організацій – “Земского Союза” та “Лиги оппозиционных элементов”, які координували політичні виступи усього спектру визвольного руху у країні та навіть займались видавничою діяльністю. Наприклад, у Швейцарії, зусиллями великого українського інтелектуала та діяча національно-патріотичного руху М. Драгоманова, випускали у Женеві опозиційну газету “Вольное слово”⁵. Опосередковано це підтверджувалось різними фактами, зокрема зустрічами субсидіантів закордонних демократичних видань урядових кіл імперії з лідерами земської опозиції, які перебували в адміністративному засланні, скажімо – І. Петрункевичем⁶. Довготривале дослідження цієї проблеми відносно завершилось у 90-рр. ХХ ст. заявами авторитетних науковців про містифікацію існування та практичної життєдіяльності цих політичних структур⁷. Зважаючи на велику наукову складність питання та не претендуючи на остаточне завершення вивчення проблеми, все ж, ризикнемо висловити свою, виключно суб’єктивну точку зору з цього приводу. Нам видається, що мав місце великий ступінь конспірації у політичних акціях ліберальних земців, особливо після каральних та репресивних заходів

початок 80 рр. ХІХ ст.), Київська старовина 1 (2001) 118–137; А. КАТRENKO, *Демократичний рух в Україні (70–80 рр. ХІХ ст.)*, Черкаси (РВК ЧДПІ) 1994, 28 с.; А. КАТRENKO, *Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в роки другої революційної ситуації*, Вісник Київського університету. – Історичні науки, вип. 17 (К. 1975) 27–34; Дж. КЕННАН, *Последнее заявление русских либералов*, Ростов на /Д. (Донская Речь) 1906, 49 с.; В.М. МОЙСИЄНКО, *Чернігівське земство у ліберальному русі наприкінці 70-х рр. ХІХ ст.*, Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство і культура”: В 2-х т., К.; Х. (Рідний край) 1997, т. 2, с. 78–80; Ф.А. ПЕТРОВ, *Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х – начала 80-х гг. ХІХ в.*, Вопросы истории 9 (1974) 33–44; Ф.А. ПЕТРОВ, *Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг.*, История СССР 1 (1981) 144–155; Ф.А. ПЕТРОВ, *Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864–1879 гг.*, Великие реформы (1856–1874), под ред. Л.Г. ЗАХАРОВОЙ, Москва (Наука) 1993, с. 203–221; Н.М. ПИРУМОВА, *Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала ХХ в.*, Москва (Наука) 1977, 272 с.; А.А. РУСОВ, *Земцы и украинофилы. Воспоминания*, Украинская жизнь 1 (1914) 88–92; та інші.

⁵ В.Я. БОГУЧАРСКИЙ, *Из истории политической борьбы в 70-х – 80-х гг. ХІХ века*, Мольза (Польза) 1912, 426 с.

⁶ И.И. ПЕТРУНКЕВИЧ, *Из записок общественного деятеля. Воспоминания*, под ред. проф. А.А. КИЗЕВЕТТЕРА, Прага 1934, с. 138–139.

⁷ В.Я. ЛАВЕРЬЧЕВ, *Конституционализм или мистификация? Отечественная история* 2 (1992) 184–194.

російського деспотизму проти революційних народників та опозиційних земців у другій половині 70-х рр. XIX ст.

Цю гіпотезу підтверджують і віднайдені нами епістолярні джерела. Наприклад, у своїх листах до відомого земського ліберала І. Шрага відомий демократичний діяч М. Могилянський допитувався про маловідомі та малодосліджені сторінки земської історії у Російській імперії. Так, його цікавило, чи знає що-небудь І. Шраг про існування та діяльність організацій земського ліберального руху?; чи відома йому будь-яка інформація про опозиційну газету “Вольное Слово”: було чи ні це видання політичним друкованим органом консолідованої загальноімперської земської опозиції, чи доходили номери цієї газети до Чернігова? Винятковий інтерес у М. Могилянського викликали питання про ймовірну участь представників чернігівської опозиційної земської фронди у вказаних структурах. Якщо сіверські земці не були членами цих організацій, то чи вважали вони їх існування реальним фактом? Якщо земці українського Полісся вважали ефемерністю життєдіяльність будь-яких політичних органів об’єднаної опозиції, то чи вважали вони “Вольное Слово” ідеологічно близьким виданням для себе? М. Могилянський дуже просив надати усю відому І. Шрагу інформацію з цього приводу, адже поставлені ним питання складають величезний суспільний та історичний інтерес⁸.

На виконання консолідованих домовленостей 1878 р., вже у січні 1879 року почалася загальноімперська “адресна кампанія” звернень і клопотань опозиційних земств держави до уряду та імператора. Слід особливо наголосити на тому, що найбільш сміливо та відважно проявили себе ліберальні земці Північного Лівобережжя – вони знайшли у собі мужність публічно, на всю країну засвідчити свою принципову політичну опозиційність та непокору російському монарху. 23 січня 1879 року, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання, лідером земської ліберальної опозиції північної України – І. Петрункевичем був оприлюднений “Адрес Черниговского земства”, у якому конструктивній критиці був підданий увесь комплекс напрямів внутрішньої політики монархічного режиму та принципово і категорично було відмовлено від імені земств Чернігівської губернії у допомозі самодержавству щодо боротьби проти революційних радикалів. Навіть в умовах відсутності публіки, присутності великої кількості представників жандармерії та поліції,

⁸ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, фондове зібрання, архівні колекції, Архів І.Л. Шрага, інв. № 4493, Лист М. Могилянського до І. Шрага, арк. 1–13в.

згідно розпорядження губернської влади, засідання земства перетворилося на небачений політичний мітинг. Голова губернського земства – М. Неплюєв, користуючись своїми ексклюзивними політичними повноваженнями, не дозволив І. Петрункевичу задекларувати документ до кінця, наказав представникам жандармерії очистити залу засідань від “радикальних елементів” та в екстремому порядку закрити засідання земських зборів. Текст “адресу” був заборонений для офіційної публікації та масового поширення, а сам оригінал документа було надіслано безпосередньо до Канцелярії імператора Олександра II та політичної поліції, яка відповідала за питання внутрішньої безпеки імперії, оскільки опозиціонери встигли розтиражувати документ у вигляді листівок та почати процедури і процеси їх поширення не тільки на території Чернігівської губернії, а й в усіх земських губерніях Російської імперії⁹.

Характерно, що регіональна провінційна преса не надала повної інформації про скандальні події у Чернігівському губернському земстві. Було лише зауважено, що 21 депутат зборів “залишив” сесійну залу засідань у знак політичного протесту. У той же час, надруковано багатозначне повідомлення про проведені силами місцевих поліцейських органів слідчих дій – обшуків двох “конспіративних” квартир, з метою виявлення таємної політичної типографії представників радикальної опозиції – революційних народників. Більше того, був оприлюднений факт того, що 4 березня 1879 року у м. Чернігові відбулось силове протистояння: мала місце збройна стрілянина, а поліція знайшла законспірований склад з тиражем брошур революційного змісту, фальсифікованими печатками для документів, приладами для створення друкарського шрифту та одиницями зброї і вибухівки¹⁰. Очевидно, такий спосіб подання інформації мав комплексну мету з боку місцевої влади: нейтралізувати проникнення у соціум правди про факт політичного ексцесу у губернському земстві; спрямувати увагу громади регіону на реальний інцидент терористичної діяльності революціонерів; у разі розширення опозиційних виступів та акцій – свідомо дискредитувати ліберальних земців, шляхом

⁹ В.Л. БУРЦЕВ, *Адрес Черниговского земства в 1879 году*, За сто лет. Сборник по истории политических и общественных движений в России (1800–1896), Лондон 1897, с. 143–147; Ч.Я. ВЕТРИНСКИЙ, *Общественное движение в царствование Александра II*, Три века. Россия от смуты до нашего времени: Исторический сборник, под ред. В.В. КАЛЛАША, Москва (Польза) 1913, т. VI. с. 125–126; Н.А. КОТЕЛЬНИЦКИЙ, *Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк*, Москва (Летний Сад) 2015, с. 88–93.

¹⁰ *Черниговские губернские ведомости. – Особое прибавление* 9 (1879) 1–3.

висвітлення їх зв'язків з представниками народників, щоб у такий спосіб дати прямі підстави верховній владі для звинувачень земських лібералів у антидержавній, революційній, заколотній діяльності; віддати проблему існування земської опозиції на остаточне вирішення урядовим інститутом, тим самим самоусунувшись від прямої відповідальності за наявність “політичної смуги та крамоли” у регіоні.

У відповідь на кричуще свавілля російського деспотизму, ліберальні земці, в особі І. Петрункевича, вперше опублікували свою лаконічну політичну програму у вигляді спеціальної ідеологічної брошури “Ближайшие задачи земства”. Програмний документ був написаний у лютому 1879 р. та виданий оперативними темпами на українських землях Австро-Угорської імперії, у Львові, завдяки сприянню представників українського національно-визвольного руху, зокрема великого українського етнологіста та антрополога – Ф. Вовка. І хоча абсолютна більшість тиражу брошури була знищена поліцейськими органами австро-угорського абсолютизму, все ж єдиний уцілілий екземпляр брошури був збережений та увіковічений в історії у 1883 р., шляхом офіційного її друку М. Драгомановим у Швейцарії, у вже згадуваній нами женецькій газеті “Вольное слово”. Політичний трактат земських лібералів Північного Лівобережжя виклав перелік ідеологічних імперативів опозиційних земців регіону: встановлення конституційної монархії, прийняття Конституції, скликання загальноімперського законодавчого парламентського органу – Установчих зборів; беззаперечний примат ідеалів модерного капіталістичного суспільства – дотримання буржуазно-демократичних прав та свобод людини і громадянина, побудова правової держави, священна недоторканість приватної власності та свобода економічного підприємництва¹¹.

Апогеєм та апофеозом участі земських опозиціонерів північної України у визвольному політичному русі став візит делегації ліберальної фронди у складі І. Петрункевича, О. Карпинського, В. Савича та О. Ліндфорса на I загальноімперський нелегальний земський з'їзд у Москві, який відбувся 1 квітня 1879 року. На форумі були прийняті рішення про всебічне та широкомасштабне поширення конституційних ідей у регіонах Російської імперії; синхронне і колегіальне направлення урядовим колам та імператору політичних вимог конституційного характеру; періодичність,

¹¹ И.И. ПЕТРУНКЕВИЧ, *Ближайшие задачи земства*, Юбилейный земский сборник (1864–1914), под ред. Б. ВЕСЕЛОСКОГО и З. ФРЕНКЕЛЯ, Санкт-Петербург (Издательство О.Н. Поповой) 1914, с. 429–436.

постійність та регулярність земських з'їздів як тактики і форми опозиційної та визвольної боротьби проти російського абсолютизму¹².

Беззаперечно можемо погодитись з думками М. Драгоманова, який, коментуючи та даючи оцінку участі земських опозиціонерів у визвольному політичному русі у Російській імперії, вважав акції, заходи та кроки лібералів початком довгого шляху повалення російського деспотизму, а на сторінках друкованого органу української політичної еміграції Європи – женевської “Громади” писав: “...Видно, що думки про вільну державу ростуть дедалі все більше серед публіки, ... а до того ще не у формі тільки бажання і уповання, а й вимагання!...”¹³. Зауважимо, що місце і роль М. Драгоманова у визвольному політичному русі, його зв'язки і контакти з опозиційним середовищем Російської імперії після його виїзду за кордон, у тому числі – українськими губерніями, теж потребують всебічного та детального дослідження в історіографії.

Слід наголосити на тому, що ухвалені московським нелегальним земським з'їздом рішення не залишились формальністю на папері. Епістолярні джерела переконливо доводять, що після форуму почався процес політичної організаційно-мобілізаційної роботи і процедури ідеологічної агітації, з метою практичної імплементації постанов московського зібрання, реалізації прийнятих рішень. Про це, наприклад, свідчить запис у щоденнику ліберального професора Київського університету О. Кістяківського, зроблений першого листопада 1879 року. Науковець занотував: “...О. Лучицький повідомив мені про проїзд через Київ із Москви О. Ліндфорса. У Москві був маленький з'їзд земців, на якому радилися, що робити... Нібито виробили таку програму думок, ідей і дій: 1. визнати необхідним самодержавство; 2. оголосити злом бюрократію; 3. вважати за необхідне безпосередні стосунки монархії і земства, при цьому усунути посередника – чиновництво; 4. старатися утверджувати переконання у необхідності створення дорадчої думи; 5. визнати за необхідне видання за кордоном свого друкованого органу. О. Лучицький говорив, що О. Ліндфорс просив його вербувати людей у агенти і збирати гроші...”¹⁴. Як бачимо, вже 1 листопада 1879 року відбувся другий нелегальний загальноімперський земський з'їзд у Москві. Однак, акцентуємо увагу на тому,

¹² Н.А. Котельницький, *Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.)*: Дисертація... канд. іст. наук, К. 2012, с. 177–178.

¹³ М.П. Драгоманов, *Вільний земський рух на Чернігівщині*, Громада 4 (1879) 338–339; М.П. Драгоманов, *Земський голос из недалекого прошлого*, Юбилейный земский сборник (1864–1914), под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля, Санкт-Петербург (Издательство О.Н. Поповой) 1914, с. 436–437.

¹⁴ О.Ф. Кістяківський, *Щоденник. В 2-х т.*, К. (Наукова думка) 1995, т. 2, с. 573.

що й до сьогодні в історіографії вкрай мало відомо про цей форум, починаючи від питання персонального списку делегатів зібрання і завершуючи ідентифікацією його організаторів.

Втім, треба визнати й те, що мало відомо і про два інших земських з'їзди, які мали місце у 1880 та 1881 рр. в умовах короткотривалої тимчасової часткової лібералізації суспільного життя, пов'язаної з урядовим правлінням графа М. Лоріс-Мелікова (лютий 1880 – лютий 1881 рр.). Намагаючись вийти з очевидної політичної кризи, розколоти моноліт визвольного руху, максимально ослабити інтенції та потенціал протестів в імперії, російське самодержавство, поряд з політикою нещадного знищення радикального руху революціонерів-народників, застосувало практику “мінімального пряника” для земсько-ліберального опозиційного руху, яка проявилася у використанні рудиментів урядового реформізму, зокрема – демократичної ініціативи “зверху”, при формуванні внутрішньополітичного курсу країни. Тактика монархії спрацювала – в імперії стався шалений вибух ліберального вільнодумства: від суспільства і засобів масової інформації до демократичних інституцій місцевого самоврядування. Громадськість надсилала до верховної влади петиції про поглиблення модернізації держави.

На цьому фоні земська опозиція імперії добилася помітних успіхів: уряд частково задовольнив вимоги опозиціонерів в економічній площині, які принципово не зачіпали священних інтересів абсолютизму та панівних станів країни; верховна бюрократія пішла на поступки у гуманітарній сфері, лібералізувавши суспільну атмосферу життя; ліберальна фронда отримала можливість створити власний загальноімперський земський друкований засіб масової інформації – газету “Земство”, яка виходила у Москві аж до літа 1882 року.

У результаті цих здобутків, земські опозиціонери провели черговий маленький з'їзд у 1880 р., де було прийнято рішення про необхідність добиватися створення та скликання центрального органу народного представництва, однак лише за умови загального голосування і наявності однієї палати – без участі аристократії. Взимку 1881 року відбувся повноцінний земський з'їзд у Харкові. Формальним приводом для приїзду опозиціонерів стала загальнодержавна виставка сучасного устаткування для аграрного сегменту економіки країни. Загальна кількість делегатів форуму – 30 персон. Саме на цьому з'їзді, як стверджують науковці, і була вироблена та затверджена “Програма Земського Союзу 1881 року”. Основні її положення зводились до: запровадження широкого та всебічного виборчого права на рині держави і місцевого самоврядування; категоричне засудження урядового і революційного терору; повне скасування усіх найтяжчих податків, які більшість населення – селянство не мало жодної можливості

сплачувати; імплантація ідеалів соціальної справедливості та прогресивного оподаткування при формуванні комплексу державних і місцевих повинностей і податків; широкомасштабна децентралізація влади у державі за схемою: губернія – повіт – волость – община; створення та скликання повноправної законодавчої інституції – Державної Думи¹⁵.

Вище викладене вкотре переконує нас у раціональності висунутої нами тези про передчасність закриття питання про розв'язання проблеми існування консолідованих політичних організацій загальноімперської опозиції на рубежі 70–80-х рр. XIX ст. Наявність наукової проблеми абсолютно очевидна. Маємо надію, що наступні покоління дослідників успішно завершать розпочату роботу. Тим не менше, слід відзначити, що в умовах початку політичної розправи російського самодержавства над земською ліберальною опозицією Північного Лівобережжя та реалізації репресивних і каральних заходів проти неї, політична програма та ідеологічні пріоритети опозиційної фронди на момент листопада 1879 р. майже не змінилися, за виключенням хіба-що тези про дорадчу думу, що можна пояснити острахом від кричущого розгулу беззаконня і свавілля у Російській імперії у вказаний період. Себто, на наше переконання, можна впевнено констатувати факт створення і функціонування консолідованої земської ліберальної опозиційної партії – демократичної альтернативи російському абсолютизму, яка претендувала на політичну владу та була готова встановити в імперії конституційний лад.

Узагальнюючи зазначимо, що участь земських лібералів північної України у визвольному русі кінця 70-х рр. XIX ст. у Російській імперії була прямим виявом політичної програми та ідеологічних імперативів цього опозиційного руху. Напрями роботи аристократичної фронди переконливо засвідчують, що діяльність ліберальних земців була невід'ємною та органічною частиною визвольних політичних змагань вказаного періоду. Віднайдені нами історичні джерела, зокрема – епістолярій, підтверджують, що висновки науковців про міфічність існування та діяльності консолідованих політичних організацій загальноімперської земсько-ліберальної опозиції на рубежі 1870–80-х рр. є передчасними, наявність наукової проблеми підтверджена, а історіографія потребує нового покоління вчених, які б продовжили пошуки та завершили розгляд цього питання. Місце і роль М. Драгоманова у цих процесах та процедурах теж потребує від історичної науки глибокого та усвідомленого вивчення.

¹⁵ А. К. Волощенко, *Земська опозиція*, Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70–80 рр. XIX ст.), К. (Наукова думка) 1974, с. 133–155; Ф. А. ПЕТРОВ, *Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 1870 – начало 1880 гг.)*: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02, Москва 1976, с. 8–13.

Андрій Стародуб

**“СПОГАДИ-НЕКРОЛОГИ” ВАСИЛЯ БІДНОВА
ПРО ПРОФЕСОРІВ КДА КІНЦЯ 1890-х – ПОЧАТКУ 1900-х РОКІВ**

Життєвий шлях та наукова спадщина випускника Київської духовної академії (КДА) Василя Олексійовича Біднова (1874–1935) привертала увагу численних дослідників. Протягом останніх 25-ти років вивчено та проаналізовано його творчий доробок у галузі церковної історії, історії козацтва, археографії, локальної історії Півдня України¹. У 1998 та 2010 рр. захищені кандидатські дисертації, присвячені, відповідно, громадсько-політичній (І. Саламаха) та педагогічній (В. Алейкіна) діяльності Біднова². У науковій періодиці систематично з’являються публікації про окремі “епізоди” з біографії вченого (часів його роботи в Кам’янці-Подільському³, Тарнові⁴, Кре-

¹ В.І. Уляновський, *Василь Біднов*, Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича, К. 1993, с. 514–526; В. Уляновський, *Василь Біднов*, Історіографічні дослідження в Україні 12 (2003) 303–340; В. Уляновський, *Історик церкви Василь Біднов*, Дніпропетровський історико-археографічний збірник 1 (1997) 444–461; С. АБРОСИМОВА, *Людина духу та вищих, небуденних вимог: Життя і творчість Василя Біднова*, Монастирський острів 2 (1994) 124–136; С. АБРОСИМОВА, *В.О. Біднов*, Українська біографістика: Зб. наук. праць 2 (1999) 73–75; М. ЧАБАН, *Василь Біднов у спогадах сучасників*, Січеславщина. Краєзн. альманах 1 (1997) 37–38; І.І. ЛИМАН, *Православна церква на півдні України 1775–1861 рр. в публікаціях Василя Біднова*, Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць, вип. XXII (2003) 12–18; Н. ДІАНОВА, *Козацька тематика у науковій спадщині В.О. Біднова*, Чорноморська минувшина 8 (2013) 111–119.

² І. САЛАМАХА, *Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кін. ХІХ ст. – 1935 р.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”, Запоріжжя 1998, 16 с.; В. АЛЕЙКІНА, *Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Василя Олексійовича Біднова (1874–1935 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”, Кіровоград 2010, 20 с.

³ О. ЗАВАЛЬНЮК, *В.О. Біднов – професор Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.)*, Етнічна історія народів Східної Європи: збірник наукових праць 13 (2002) 81–86; О. ЗАВАЛЬНЮК, *Освітньо-педагогічна діяльність Василя Біднова у Кам’янці-Подільському (1918–1920 рр.)*, Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю: мат. всеукраїн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 21 березня 2013 р.), Хмельницький 2013, с. 185–193; В. МОСКАЛЕНКО, В. ЛЯХОЦЬКИЙ, *Добрий приятель, колега і декан (Кілька зауваг до життєпису Василя Біднова)*, Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: збірник доповідей та матеріалів, упоряд.: архієп. ДИМИТРИЙ (Рудюк), В. ЛЯХОЦЬКИЙ, К. 2007, с. 369–391.

⁴ О. ШКОЛЬНИК, *Духовна публіцистика Василя Біднова (за матеріалами “Релігійно-наукового вісника”, Александрів-Куявський)*, III-й Міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996. Історія, Х. 1996, с. 241–245.

менці⁵, Празі та Подєбрадах⁶, у Варшаві⁷).

Найменш дослідженим залишається “варшавський” період (1928–1935 рр.). Це пов’язано, насамперед, з відносно невеликою кількістю джерел, на підставі яких можна описати останні роки життя та діяльності В. Біднова, та їхньою специфікою (переважно це спогади про вченого)⁸.

Спосіб життя (після смерті, у 1928 році, єдиного сина професор жив достатньо замкнуто), хвороба (прогресуюча втрата зору), проблеми з доступом до джерел з тематики його наукових зацікавлень – все це обмежувало наукову, педагогічну та дослідницьку активність історика. Втім, попри все це, в останні роки життя професор Біднов зумів підготувати декілька серйозних досліджень.

Найбільш значимими з них можна вважати опубліковані на сторінках часопису Студіум православного богослов’я Варшавського університету “Elpis”⁹ дві церковно-історичні розвідки: про життя та творчість Адама Зернікава (культурного діяча, письменника і православного богослова др. пол. XVII ст., німця за походженням)¹⁰ та московського митро-

⁵ М. ЧАБАН, *Крем’янецькі сторінки біографії Василя Біднова*, Студії з архівної справи та документознавства 3 (1998) 104–110; Г. ЧЕРНИХІВСЬКИЙ, *До питання про перебування В. Біднова у Кременці (Преамбула до архівних документів 20-х років ХХ ст.)* [в:] Г. ЧЕРНИХІВСЬКИЙ, *Портрети пером. Статті, публікації, спогади, рецензії*, Кременець; Тернопіль 2008, кн. 3, с. 2013–2016.

⁶ А. В. ПОРТНОВ, *У пошуках “українського Гайдельбергу”*: штрихи до наукової діяльності Василя Біднова (1918–1930-ті роки), *Краєзнавство* 1–4 (2003) 133–134; М. ЧАБАН, *Засновники Музею Визвольної Боротьби України в Празі із Січеславщини (Василь Біднов, Євген Вировий, Дмитро Дорошенко та ін.)*, Muzeum oswozozoneckého boje Ukrajiny: k 80. výročí založení: sborník příspěvků z konference (Praha, 12.–14. října 2005), sestavila DAGMAR PETIŠKOVÁ, Praha 2008, s. 195–220.

⁷ R SZAGAŁA, A. KOLAŃCZUK, *Bidnow Bazyli*, *Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie*. Przewodnik, Warszawa 2002, s. 53–55.

⁸ Д. ДОРОШЕНКО, *Життя і громадська діяльність професора В. О. Біднова*, Пам’яті професора Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р., Прага 1936, с. 5–11; С. НАРІЖНИЙ, *Наукова праця проф. В. О. Біднова*, Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р., Прага 1936, с. 12–28; Є. САКОВИЧ, *Професор В. О. Біднов (посмертні спомини)*, Тризуб (Париж), 38 (1935) 2–7; M. LENCZEWSKI, ks., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939*, Warszawa 1992, s. 49–50.

⁹ А. СТАРОДУБ, *Публікації українських вчених-емігрантів на сторінках часопису Студіум православного богослов’я Варшавського університету “Elpis” (1926–1937 рр.)*, *Ucraina magna*, К. 2016, vol. I: Українська політична еміграція у ХХ столітті: досвід культурно-спільнотного самопредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського, за заг. ред. В. ПІСКУН; упоряд. Д. ГОРДІЄНКО та І. КАНЕВСЬКА, К. 2016, с. 316–326.

¹⁰ В. БІДНОВ, *Адам Зернікав і його догматичні трактати*, *Elpis*, r. VIII (1934) z. 1, s. 151–174.

полита Макарія (Булгакова)¹¹. Ці публікації не залишились непоміченими в науковому світі. Зокрема, на них вийшли рецензії в авторитетному німецькому часописі з історії та культури слов'ян “Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven”¹².

Деякі роботи “варшавського” періоду залишились незавершеними, зокрема – праця про відомого церковного історика, архієпископа Філарета (Гумілевського). Окремі публікації побачили світ вже після смерті Біднова – наприклад стаття про анафему Гетьманові Мазепі (1938)¹³. Вірогідно також, що якась частина наукової спадщини історика була втрачена під час Другої світової війни¹⁴.

Проте, поза сумнівом, левову частку доробку Біднова за останнє 10-ліття життя, складала невеликі за обсягом роботи публіцистичного, науково-популярного, мемуарного характеру, а також рецензії, некрологи та бібліографічні огляди. Причому “жанрова” класифікація у багатьох випадках є доволі умовною, оскільки один і той самий текст міг містити різні складові. Наприклад, приводом для мемуарних чи бібліографічних нотаток ставали річниці з дня смерті когось із діячів, чий життєвий шлях перетинався з життєвим шляхом Василя Олексійовича. А в окремих некрологах найбільш значимою частиною тексту ставав огляд наукової діяльності/творчого доробку покійного.

Публікації, які з'явилися на сторінках львівських “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ) та “Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка” (ЗНТШ)¹⁵, а також часописів “Духовний сіяч” (Кременець), “Книголюб” (Прага) та “Elpis” (Варшава), складають умовну серію “спогадів-некрологів”¹⁶.

¹¹ В. Біднов, *Московський Митрополит Макарий (Булгаков)*, Elpis, r. VI (1932) z. 1–2, s. 222–273.

¹² M. ANTONOWYTSCH, *Moskauer Metropolit Makarij (Bulhakov) 1816 bis 1882* by W. Bidnow, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Neue Folge*, Bd. 9, H. 4 (1933) 631; I. MIRT-SCHUK, *Adam Zernikav i joho dohmatyčni traktaty* by W. Bidnov, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*, Bd. 10, H. 3/4 (1934) 600–601.

¹³ В. Біднов, *Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу*, Мазепа. Збірник, Варшава 1938, т. 2, с. 38–56.

¹⁴ С. НАРІЖНИЙ, *Op. cit.*, с. 13–14.

¹⁵ В. Біднов, *Спомини про Адріана Кауценка*, ЛНВ, кн. 7 (1923) 229–237; В. Біднов, *Забутий діяч (Памяти О. Кониського)*, ЛНВ, кн. 7–8 (1925) 294–298; В. Біднов, *Данило Щербаківський*, ЗНТШ, т. СXLIX (1928) 211–218; В. Біднов, *Олександр Лазаревський (з нагоди 25-ої річниці його смерті)*, ЛНВ, кн. 5 (1927) 49–62.

¹⁶ Існує декілька підходів до того, до якого жанру варто відносити “спогади-некрологи”. Частина дослідників вважає їх одним з видів біографічного нарису. Але більш поширеною є класифікація їх як різновиду некрологу, відмітною особливістю якого є не висловлення

Деякі з них стали “доповненнями” до публікацій, підготовлених у першій половині 1920-х. Так, найбільш детальні спогади В. Біднов залишив про свого вчителя в КДА, професора Миколу Івановича Петрова (1840–1921)¹⁷. Приводом для їх написання стало сорокаліття публікації “Очерков истории украинской литературы XIX в.” (вийшла друком у 1884-му році)¹⁸. Загалом, Біднов не стільки згадував про Петрова як викладача вищої духовної школи чи науковця, скільки як про людину з виразною громадською позицією. Зокрема, цитуючи одну з публікацій про М. Петрова, де вказано, що той “був не просто нашим ученим, а й громадянином”, Біднов погодився, що таке зауваження “в деякій мірі слушне”. Адже “небіжчик називав у своїх історично-літературних працях наше письменство українським саме тоді, коли під натиском тайного указу 1876 р. та численних циркулярів драконівського змісту, наші діячі не зважувалися виступати з такою назвою й уживали інші назви: «малорусській», «южно-русській», «юго-западний» і т. д., аби тільки уникнути «небезпечного» слова «український»”.

Автор споминів звертає увагу читачів на те, що Петров не побоявся “бути членом українських наукових товариств у Києві та Львові й тоді, коли після 1906 року українство стало об’єктом страшного нападу «Союза русскаго народа», а Савенко А., проф. Сікорський, Стороженко М., Щеголів та їм подібні землячки наші проголосили жорстоку війну «мазепинству» та «українському сепаратизмові», а в самій Академії, під впливом згаданих публіцистів, розпочався похід проти «лівої професури», до якої належав і наш академік”¹⁹.

Як професор Академії “він близько сходився зі студентами-Українцями й ті, не бачучи ніякої небезпеки, признавалися йому в своїх українських симпатіях, які необхідно було ховати перед іншими професорами, і часто між такими студентами й Петровим утворювалося стале, щире, непереривне навіть на віддаленні знайомство. Се сприяло популяризації імені Петрова серед українських кругів”²⁰.

суму за померлим, а акцентування уваги на його досягненнях, творчих здобутках etc. Огляд дискусій на цю тему див.: А. HANUS, *Wspomnienie pośmiertne – gatunek o wielu obliczach? Spojrzenie z perspektywy badań germanistycznych*, SŁOWO. Studia językoznawcze 6 (2015) 51–52.

¹⁷ В. Біднов, *Спогади про М. Петрова (з нагоди 40 роковин видання його “Очерков истории украинской литературы XIX в.”)*, ЛНВ, кн. 11 (1924) 125–137.

¹⁸ Н.И. ПЕТРОВ, *Очерки истории украинской литературы XIX столетия*, К. 1884, 457, XV с.

¹⁹ В. Біднов, *Спогади про М. Петрова (з нагоди 40 роковин видання його “Очерков истории украинской литературы XIX в.”)*, с. 133.

²⁰ *Ibid.*, с. 134.

У цьому контексті (в “третій особі”) Біднов згадує й про себе (епізод з кандидуванням на професорську посаду в КДА у 1908 та 1911 роках)²¹: “М. Петров не одвертався од українства, не поривав зв’язків із найактивнішими Українцями, провадив свою попередню роботу й кілька разів виставляв і гаряче підтримував кандидатуру Українця на одну з кафедр в Академії, хоч чорносотенні круги були проти такої кандидатури...”.

У спогадах підкреслюється, що Петров не мав викладацького хисту: “як лектор, він не мав особливого успіху серед своїх слухачів, бо читав предмет свій з записок, що од часу пожовкли й своїм зовнішнім виглядом викликали різноманітні жарти серед студентства; читав не тільки без зовнішнього ефекту, а й невиразно. Та студенти не дуже-то нарікали на свого професора, бо високо цінили його за іншу роботу”²².

Натомість всілякої похвали він заслуговував як науковий керівник та наставник: “працьовитий студент охоче писав під проводом М. Петрова, бо знав, що провід професора буде корисний, дасть йому досвід у науковій праці, а совістно написана «кандидатська» робота знайде справедливу оцінку. Нічого вже й говорити про те, що самостійна робота, на підставі місцевого архівного матеріалу, пробуджувала в студенті зацікавлення минулим життям України”.

У 1929 році Біднов підготував часткову бібліографію (“праці з історії українського письменства”) творів М. Петрова²³. У вступі до цієї публікації він обмежився посиланнями на спогади про Миколу Петрова (у тому числі й – свої) та не додав ніяких деталей до образу покійного професора, повторивши загальні позитивні оцінки його творчого доробку (“значна більшість його праць ще й досі не втратила наукової вартості”).

Дещо менш детальні, але витримані в схожому стилі, спогади Біднова про професора Володимира Зеноновича Завітневича (опубліковані у ЗНТШ²⁴). Він відзначає, що той був чудовим лектором (“Лекції його були завше змістовні, викладав жваво, із захопленням і тим притягав багатьох слухачів, навіть тих, які не записувалися на його курси”, а “тон

²¹ У 1908 р. Рада КДА, за ініціативою проф. М. Петрова, розглядала кандидатуру Василя Біднова на заміщення вакантної кафедри церковної археології та літургики, однак віддала перевагу іншому претенденту – В. Прилуцькому. За пропозицією проф. Ф. Титова, у 1911 р. Біднова обрали доцентом кафедри російської цивільної історії, однак Св. Синод не затвердив це рішення Ради КДА.

²² В. Біднов, *Спогади про М. Петрова (з нагоди 40 роковин видання його “Очерков истории украинской литературы XIX в.”)*, с. 127.

²³ В. Біднов, *Праці академіка М. Петрова з історії українського письменства*, Книголюб (Прага), кн. 1–2 (1929) 1–18.

²⁴ В. Біднов, *Володимир Завітневич*, ЗНТШ, т. CXLIX (1928) 218–221.

лекцій був завжди бездоганний”). Серед позитивних моментів згадано також уважне ставлення до критики джерел та історіографії.

На думку Біднова, рамки програми Духовної Академії не давали Завітневичу повністю розкрити свої таланти, про що свідчить, зокрема, успіх його лекцій на актуальні суспільно-політичні теми. “Видатні події політичного або громадського значення давали професору В.З. Завітневичу нагоду замість чергової лекції викладати спеціальну, присвячену цій події. Такі випадкові виклади виходили в нього особливо цікаві й робили на слухачів сильне враження новизною змісту, рішучістю виразів та картинністю зовнішньої форми”²⁵, – підкреслив він.

Погляди професора описані “політкоректно”. Не заперечуючи, що той був прихильником слов’янофільства та демонстрував певні “антипольські” упередження, Біднов зауважує, що, при цьому, Завітневич “завжди стояв на ґрунті академічному й не дозволяв собі нічого такого, що не відповідало б науковій кафедрі високої школи”. А також, що, попри слов’янофільські симпатії, “він все-таки з відомої московської-слов’янофільської формули “православіє, самодержавіє і народність” рішуче відкидав “самодержавіє”, заявляючи, що “самодержавіє” не витвір російського народу, а наслідок впливів Візантії та татар”.

Для підтвердження тези, що В. Завітневич “об’єктивно і цілком толерантно ставився до українства”, Василь Біднов наводить той факт, що той “свідомо рекомендував на своє місце Українця”: “перед своїм виходом проф. Завітневич хотів замінити свою кафедру бажаною для себе особою, і тому, разом з проф. Титовим, рекомендував кандидата, про якого було відомо, що він Українець”²⁶. Як і у випадку зі спогадами про Петрова, Біднов пише про себе в третій особі, залишаючи “невтаємничене” читачеві лише здогадуватись, про кого конкретно йде мова²⁷.

Високо оцінює мемуарист і людські якості Завітневича: “У звичайних відносинах В. Завітневич був надзвичайно чемною та лагідною людиною. Полишив по собі пам’ять прегарного професора і симпатичної людини”.

Загалом, зауваження та спостереження В. Біднова, у багатьох моментах збігаються з оцінками Завітневича, що містяться у інших мемуаристів²⁸.

²⁵ В. Біднов, *Володимир Завітневич*, с. 221.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ На ці ремарки з мемуарів В. Біднова (про прихильне ставлення до українства), як правило, покликаються дослідники життя та творчості В. Завітневича. Див., напр.: Н.В. Дяченко, *Володимир Завітневич на тлі педагогічного та громадського життя Київської духовної академії*, Наукові записки НаУКМА, т. 41 (2005). Історичні науки, с. 15.

²⁸ Див., напр.: В. Рибинський, *Спогади про Київську духовну академію*, Хроніка – 2000, 17–18 (1997) 167–171.

Ще одною поstattтю, на річницю смерті якої вважав необхідним відгукнутись Василь Біднов, був професор Степан Тимофійович Голубев (1848–1920)²⁹. Попри те, що саме Голубев і був тим самим “представником чорносотенних кругів”, які й не допустили Біднова до викладання в КДА, у своїх мемуарах, опублікованих у 1930-му (з нагоди 10-ліття з дня смерті професора) він делікатно обходить його роль у цій історії³⁰, обмежуючись лише ремарками щодо консервативних поглядів останнього³¹. Паралельно публікації “спогаду-некрологу” у “Духовному сіячі”, того ж таки року Василь Біднов опублікував бібліографію праць професора Голубева з історії України³² у виданні “Книголюб”. Серед іншого, там виокремлені й опубліковані в “Трудах КДА” “окремі думки” Голубева, що він їх нерідко додавав до протоколів на знак незгоди з тими чи тими рішеннями Ради Академії³³.

У 1933-му році, у VII томі “Elpis” вийшли друком одразу три “спогади-некрологи” авторства Біднова: про професора Костянтина Васильовича Харламповича (1870–1932)³⁴, останнього ректора КДА єпископа Василя (в миру – Дмитро Іванович Богдашевський, 1861–1933)³⁵ та професора Василя Ілліча Екземплярського (1875–1933)³⁶.

Припускаємо, що ініціатива підготовки всіх трьох некрологів могла належати не самому Василю Біднову, а митрополиту Діонісію (Валединському). Владика (фактичний редактор і цензор видання “Elpis”) був добре особисто знайомий з усіма трьома професорами (Василь Екземплярський був його далеким родичем, Костянтин Харлампович – викла-

²⁹ В. Біднов, *Професор Київської духовної академії С.Т. Голубев (з нагоди 10-х роковин його смерті)*, Духовний Сіяч, № 12 (1930) 144–146, № 13 (1930) 156–158, № 14 (1930) 170–172.

³⁰ На думку В. Ульяновського, “В. Біднов зміг піднятися над особистим, прохідним, анекдотами про дивацтва вченого, з тим, щоб не затушовувалося головне у цій людині – його фундаментальний науковий доробок” (В.І. Ульяновський, *Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах*, К. 2007, с. 6).

³¹ Формально, “першоджерелами” історії про те, що Голубев надіслав до Св. Синоду заяву про “неблагодійність” Біднова і на доказ цього – написаний ним лист українською мовою, є спогади О. Лотоцького (О.Г. Лотоцький, *Сторінки минулого*, Варшава 1932, т. 1, с. 127) та некролог В. Біднова (також написаний Лотоцьким) (А. ŁOTOSKI, *Pamięci prof. Wasyła Bidnowa*, Elpis, r. IX (1937) z. 1–2, s. 282–301). Однак, найвірогідніше, згадана деталь була повідомлена Лотоцькому самим Бідновим.

³² В. Біднов, *Праці професора С. Голубева з історії України*, Книголюб 1 (1930) 1–23.

³³ *Ibid.*, с. 22–23.

³⁴ В. Біднов, *К.В. Харлампович (1870–1932)*, Elpis, r. VII (1933) z. 2, s. 106–119.

³⁵ W. BIDNOW, *Preoświeszczony Episkop Wasilij Bohdaszewski (wspomnienie pośmiertne)*, Elpis, r. VII (1933) z. 2, s. 120–129.

³⁶ W. BIDNOW, *Wasilij Iljicz Ekzemplarski (wspomnienie pośmiertne)*, Elpis, r. VII (1933) z. 2, s. 130–133.

дачем Валединського у Казанській духовній академії, а з єпископом Василієм він перетинався у період свого єпископського служіння, у тому числі – у критичні моменти 1918 – початку 1919 років).

Біднову ж вони були відомі більше як науковці – що й вплинуло на формат некрологів. Наприклад, 50% обсягу “посмертних спогадів” (*wspomnień pośmiertnych*) про єпископа Василя складає бібліографія його праць. А ключовим акцентом у тексті про Харламповича³⁷ є те, що той був автором класичної розвідки “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”³⁸.

Біднов гадує про Богдашевського як про сумлінного дослідника (“do swych prac naukowych odnosil się Bogdaszewski z nadzwyczajnej sumiennością, a jego cechą charakterystyczną było gruntowne, wolne od niedojrzałych wniosków badania przedmiotu”) та блискучого лектора (“wykładał bez notatek, zdumiewając wszystkich wyjątkową pamięcią i erudycją”).

Натомість оцінки його діяльності як адміністратора – досить стримані, хоча й супроводжуються ремарками про те, що період ректорства єпископа Василя – найважчий у історії КДА (війна, підготовка до евакуації академії, революція).

Приналежність Богдашевського до групи “реакційної” професури мемуарист пояснює тим, що той, будучи “людиною науки”, не був спроможний зорієнтуватись у “брудних політичних іграх” і, нерідко, був лише сліпим інструментом у руках інших людей:

“W 1906–1909 latach zwyciężył wśród ciała profesorskiego Akademii prąd ultra-reakcyjny, którego przywódcy, związani z kolami reakcyjnymi, potrafili wciągnąć do orbity swych interesów i Bogdaszewskiego, człowieka nauki, dalekiego od praktycznej polityki z całym jej brudem, a nawet, wbrew jego woli zrobili zeń niejednokrotnie narzędzie swej polityki w sprawach akademickich”³⁹.

Втім, попри те, що КДА у період революції 1917–1920-го років не підтримувала український рух, персонально єпископові Василю не висловлює претензій. “Jednakże episkop Wasylj, Ukrainiec z pochodzenia, obcy był wszelkiej nietolerancji w stosunku do odrodzenie narodu ukraińskiego i nie dawał Ukraińcom powodu do nieprzychylnego do siebie stosunku”⁴⁰, – підкреслив Біднов.

³⁷ Харлампович був випускником Санкт-Петербурзької духовної академії і ніколи не викладав у КДА.

³⁸ К.В. ХАРЛАМПОВИЧ, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914, XXIV, 878, [1], LXVI с.

³⁹ W. BİDNOV, *Preoświszczenyj Episkop Wasilij Bohdaszewski (wspomnienie pośmierne)*, s. 122.

⁴⁰ *Ibid.*

На доказ цього наводиться два епізоди – підтримка у 1918 році Академією відкриття у Кам’янці-Подільському богословського факультету та участь єпископа в роботі перекладацької комісії при Священному Синоді/Соборі єпископів усієї України (мала підготувати видання Євангелія та літургійних текстів українською мовою)⁴¹.

Біднов визнав, що у нього немає надійної інформації про діяльність владики Василя у 1920-х – на поч. 1930-х років. Зокрема, показово, що мемуаристу було невідомо ані про роботу Київської православної богословської академії (1920–1924), що її очолював Богдашевський, ані про те, що митрополит Георгій (Ярошевський) у 1922-му році пропонував останньому ректорові КДА переїхати до Варшави та стати на чолі майбутнього православного богословського факультету Варшавського університету⁴².

Однак професор був впевнений, що, незважаючи на трагічні обставини життя в СРСР, єпископ залишився вірним сином Православної церкви. У цьому контексті не зовсім зрозумілою є ремарка про те, що серед тих, хто переслідував єпископа Василя в останній період його життя та служіння, були також “kilka byłych uczniów zmarłego, odwiedzających się w ten sposób za doznanaą niegdyś od niego pomoc”. З тексту важко висувати, чи йдеться про конкретні епізоди/осіб, чи це лише загальна констатація того, що дехто з випускників КДА став віровідступником.

Збереження вірності Православ’ю в епоху гонінь – сюжет, що поєднує некрологи професорів Богдашевського та Екземпларського, які до 1917-го року належали до двох протидіючих “таборів” у КДА.

У випадку Екземпларського, Біднов також підкреслює, що “działalność kościelno-społeczna za czasów bolszewickich świadczy wyraźnie o jego wierności religii ta Kościołowi, o szczerości jego przekonań chrześcijańskich, o głęboko idealistycznym, dla przeciwników niezrozumiałym pojmowaniem ducha etyki chrześcijańskiej”⁴³.

На думку Біднова, професор Екземпларський “pozostawił po sobie trwały ślad w historii zarówno uczelni duchownych, jak i myśli prawosławnej

⁴¹ Біднов помилково вважав, що Перекладацький комітет було засновано у 1923-му році. Реально ж він існував у 1921–22 роках. Єпископ Василій (Богдашевський) з квітня 1923-го року був у засланні. Детальніше див.: А. Стародуб, *Діяльність Комітету з перекладу Св. Письма українською мовою при Синоді Єпископів усієї України (1921–1922 роки)*, Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції “Церква – наука – суспільство: питання взаємодії” (Київ, 30–31 травня 2012 р.), К. 2012, с. 132–134.

⁴² Детальніше див.: А. Стародуб, *Митрополит Георгій (Ярошевський) як ініціатор започаткування вищої православної богословської освіти в Польщі*, Київська Академія 10 (2011) 198–211.

⁴³ W. BİDNOW, *Wasilij Iljicz Ekzemplarski (wspomnienie pośmiertne)*, s. 133.

teologicznej w Rosji”. Втім, він не зосереджується на оцінці наукового добробку професора. На відміну від некрологу єпископа Василя, в некролозі Василя Екземплярського немає бібліографії праць покійного (фактично згадуються лише його магістерська робота, декілька статей, опублікованих у “Трудах КДА”⁴⁴, та книга про архієпископа Варшавського Єроніма (Екземплярського) – батька професора⁴⁵).

Основну увагу приділено його громадській активності та релігійно-просвітницькій діяльності. “Pracując naukowo w dziedzinie etyki chrześcijańskiej... uczony nie tracił z oczu realnego życia i praktycznej działalności człowieka. Jego żywa dusza, przepojona ideałami ewangelicznymi, niezdolna była do obojętnego przechodzenia do porządku dziennego nad nie-normalnymi zjawiskami współczesnej mu rzeczywistości i utylitarystycznym pojmowaniu moralności chrześcijańskiej w życiu społecznym i państwowym”⁴⁶, – зазначив Біднов.

Серед заслуг покійного згадується заснування “Релігійно-філософського общества” у Києві – яке стало противагою реакційному “Київському релігійно-просвітительському обществу”. Підкреслено також, що “jak przystoi prawdziwemu chrześcijaninu, był W. I. Ekzemplarski człowiekiem nawskroś dobrym. Pomagał każdemu czym tylko mógł”.

У некролозі поіменно (на відміну від “групи реакціонерів” у некролозі Богдашевського, де немає конкретних прізвищ) згадано групу “ліберальної професури” КДА. Окрім Екземплярського до неї зараховано П. Кудрявцева, В. Завітневича, В. Попова, В. Рибінського, Ф. Титова. Натомість у описі ревізії КДА 1908, наслідком якої стало посилення позицій консервативної професури (а, в кінцевому підсумку, і звільнення Екземплярського з Академії) дивним чином не згадується імені ревізора – Антонія (Храповицького). Це може свідчити про втручання редактора (митрополита Діонісія), який волів би не допускати в контрольованих ним виданнях негативних згадок ще живого на той момент владики Антонія (помер у 1936-му році).

Біднов позитивно оцінює ставлення Екземплярського до українського руху, у тому числі – до боротьби за відродження національних церковних традицій (“pełen tolerancji dla wszystkich odnosił się przychylnie

⁴⁴ В. ЭКЗЕМПЛЯРСКИЙ, *К вопросу об отношении нравственности к политике*, Труды КДА 11 (1905) 261–308; В.И. ЭКЗЕМПЛЯРСКИЙ, *Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени*, Труды КДА 1 (1907) 377–426.

⁴⁵ *Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземпларский. (1836–1905): Биограф. очерк, некоторые ст. и несколько проповедей усопшего владыки*, К. 1906, 1140 с.

⁴⁶ W. BİDNOW, *Wasilij Iljicz Ekzemplarski (wspomnienie pośmiertne)*, s. 130.

do ukraińskiego ruchu religijnego, tym bardziej, że leczyła go przyjaźń serdeczna z wybitnymi reprezentantami tego ruchu”). Відзначено, що головною причиною суперечностей, які виникли у професора-ліберала з представниками національно-православного руху стало утворення, у непередбачений канонами спосіб, УАПЦ формації 1921-го року (“Rozszedł się z nimi dopiero w 1921 r. na skutek utworzenia w Kijowie w sposób niekanoniczny autokefalicznej hierarchii ukraińskiej”).

Таким чином, ми можемо виснувати, що

– серед серії написаних у 1920-х – поч. 1930-х років, в умовному жанрі “спогадів-некрологів”, текстів Біднова важливе місце займають мемуари про професорів КДА. Вони, як правило, не містять якоїсь унікальної інформації, проте цікаві з точки зору оцінок та акцентів, зроблених автором у висвітленні окремих сюжетів (взаємин між різними групами професорів на поч. ХХ ст., ставлення їх до українського руху тощо);

– на відміну, наприклад, від О. Лотоцького чи І. Власовського⁴⁷, Біднов не залишив розгорнутих спогадів про період свого навчання в КДА (1898–1902), а інформація про це, що є у текстах спогадів про окремих професорів, – дуже лапідарна. “Стрижневий” же сюжет, до якого прямо чи опосередковано звертався історик у переважній більшості мемуарних нотаток, пов’язаний з періодом його власних невдалих спроб отримати професорську посаду в Академії (1908–1911 рр.);

– попри обмеження, які накладались жанровими особливостями “посмертних спогадів” та обмеженими можливостями автора в отриманні доступу до джерел, необхідних для їхнього написання⁴⁸, ці тексти, нерідко, є унікальними прикладами “підведення підсумків” життєвого шляху деяких знаних богословів та церковних діячів. Адже некрологи чи бібліографічні огляди праць колишніх професорів та вихованців КДА, в радянських реаліях, не могли в принципі вийти друком. У цьому контексті варто вирізнити некрологи, які побачили світ у спеціалізованому богословському виданні “Elpis”⁴⁹;

⁴⁷ І. Власовський, *На шляху життя (кілька спогадів)*, Церква і нарід, № 18 (1936) 565–568; № 19 (1936) 597–602; № 20 (1936) 643–652.

⁴⁸ Основним джерелом, яке дозволяло В. Біднову “верифікувати” та/чи точно датувати окремі сюжети зі своїх спогадів про професорів Академії, а подеколи – й складати бібліографічні огляди їхніх праць, були “Труди КДА” (в яких, зокрема, публікувались протоколи засідань Ради КДА).

⁴⁹ Окрім згаданих спогадів-некрологів авторства Біднова, у цьому виданні опублікований також некролог Юхима Сіциньського (1859–1937), написаний Олександром Лотоцьким: А. Ґотоскі, *Prototierej Eufemiusz Siciński, Elpis*, т. XI (1937) з. 1–2, с. 202–208.

– в останній період життя В. Біднов активно працював над тематикою, яка пов’язана з історією Київської духовної академії. Серед іншого, про це свідчить те, що одна з опублікованих вже помертню (у 1939) році статей⁵⁰ В. Біднова про Каленика Шейковського⁵¹ та Олександра Русова⁵² є описом кандидування цих діячів на посаду приват-доцента кафедри російської мови та слов’янських нарідь КДА у 1871-му році.

⁵⁰ В. Біднов, *До біографії К. Шейковського й Ол. Русова*, Праці Українського іст.-філол. тов-ва, т. 2, Прага 1939, с. 22–29.

⁵¹ Шейковський Каленик Васильович (1835–1903) – український мовознавець, етнограф, фольклорист.

⁵² Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український етнограф, фольклорист і громадський діяч.

Samuel Foster

**REPRESENTING YUGOSLAVIA IN FIRST WORLD WAR PROPAGANDA:
THE YUGOSLAV COMMITTEE AND THE VISION
OF SOUTH SLAV INDEPENDENCE**

In June 1917, two political delegations arrived on the Greek island of Corfu to determine the post-war future of their respective homelands. One included leading figures from the Kingdom of Serbia's government-in-exile¹, under the tenacious leadership of Prime Minister Nikolai Pašić, the other comprised various representatives of the 'Yugoslav Committee': a group of pro-secessionist politicians and intellectuals from Austria-Hungary's South Slav-inhabited provinces led by the Dalmatian Croat politician, and former mayor of Split, Ante Trumbić. Six weeks of intense negotiations followed, culminating in the signing of the Declaration of Corfu on 20th July. This fourteen point-statement of joint intent envisioned the formation of single independent Yugoslavian state, through the political union of Bosnia-Herzegovina, Croatia-Slavonia, Dalmatia, Vojvodina and the lands populated by ethnic Slovenes, such as the Duchy of Carniola, with the independent Balkan states of Serbia and Montenegro².

Historical consensus on the Declaration, and the Great War's legacy as a whole, tends to categorise it as the genesis of interwar Yugoslavia's political instability. Despite being initially hailed by Trumbić as the Yugoslavian 'Magna Carta', specifically its ideological assumption that Croats, Serbs and Slovenes represented the three 'tribes' of a 'trinominal nation' with full legal and religious equality, the agreement offered no clarification as to how the new state would be politically structured. Moreover, in contrast to the Committee's members, Pašić regarded the Declaration as strictly non-binding and attempted to manipulate its various ambiguities in an effort to establish a centralised, Serb-led Yugoslav state³.

¹ In November 1915, Serbia fell under military occupation by the Central Powers. Rather than surrender however, the Serbia government and what remained of army elected to retreat to the Albanian coast from where the survivors were evacuated to Corfu, and other islands in the Mediterranean, by a vast Entente naval fleet.

² This also included the Ottoman Empire's former territories of Kosovo, Sandžak and Vardar Macedonia (today's Republic of Macedonia) that Montenegro and Serbia had annexed during the First Balkan War from October 1912 to May 1913. Additionally, in late November 1918, a restored Montenegrin parliament voted for unification with Serbia following hotly contested elections that were overshadowed by the post-war Serbian military presence.

³ IVO BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, NY & London (Cornell University Press) 1984, p. 123–126; CHRISTIAN AXBOE NIELSEN, *Making Yugoslavs: Identity in King Alexander's Yugoslavia*, Toronto (University of Toronto Press) 2014, p. 27.

At a more conceptual level, scholars have applied such critiques to the cultural context surrounding Yugoslavia's formation, particularly its latent influence on foreign perceptions. Such an approach is underwritten by the ontological theory of 'Balkanism'. Codified in Maria Todorova's influential study *Imagining the Balkans*, originally published in 1997, this concept emphasises the role of Western cultural and political prejudices as having adversely effected the region's international image through a proliferation of negative stereotypes⁴. While Todorova herself argues to the contrary, scholars such as David Norris present Yugoslavia as occupying a historically singular place in the geographical imaginary of the West, signifying 'the heart of what constitutes the cultural sign of the Balkans'⁵. More recent works by James Evans and Vesna Drapac even assert that the Committee's own ideological mantra of 'Yugoslavism' was situated in a web of interconnected Great Power objectives and regional brinkmanship, most notably in the case of Britain and France. Thus, even before its creation in December 1918, the idea of a common South Slav state was rationalised and pre-imposed onto the western Balkans in order to serve the interests of external forces; follow its actual creation, these same forces would consistently conceive of (non-Serbian) South Slavs as Yugoslavs, denying them the right to pursue political alternatives until the 1990s⁶.

Despite its ongoing prevalence, the continued application of this 'Balkanist thesis' has drawn criticism for its tendency to inhibit historical debate on issues outside of latent Western cultural prejudice as well as minimizing the role and agency of regional actors, no less their ability to intervene in and exploit foreign cultural perceptions⁷. The activities of the Yugoslav Committee in the founding of the first Yugoslavia, officially titled the 'Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' until 1929, exemplified this dynamic. While a final settlement on its contested western borders with Italy would not be reached until 1925, Yugoslavia's proclamation at the end of 1918 marked the realisation of an intensive process in which the Committee sort to legitimise the idea of its creation within the wider propaganda narrative of the En-

⁴ See esp. MARIA TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Oxford (Oxford University Press) 1997; VESNA GOLDSWORTHY, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Haven (Cont.: Yale University Press) 1998; DAVID NORRIS, *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*, Basingstoke (Palgrave MacMillan) 1999.

⁵ *Ibid.*, p. 14.

⁶ See JAMES EVANS, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*, London (I.B. Tauris) 2008; VESNA DRAPAC, *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*, Basingstoke (Palgrave Macmillan) 2010.

⁷ K.E. FLEMING, *Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography*, *The American Historical Review*, vol. 105, no. 4 (October 2000) 1232–1233.

tente powers⁸. In building these narratives, its members were obliged to draw upon five centuries of regional mythology and nineteenth century nationalist symbolism as well as navigate the often competing political agendas of ostensive allies. This article will examine the Committee's role in directing and manipulating these propaganda narratives, specifically in wartime Britain, against the ever-shifting context of the Great War.

The idea of Yugoslavia before 1914

The idea of a pan-Slavonic entity or that of the Southern Slavs as representing a single race or nation was not unique to the modern era. Indeed, the earliest known expression of pan-Slavist ideology itself was attributed to the sixteenth century Venetian Slav humanist Vinko Pribojević. Based on archival research and his own observations, Pribojević theorised that overlapping linguistic and cultural traditions among the region's Slavonic peoples were in fact evidence of a historical 'Illyrian' identity⁹. However, it was only in the early nineteenth century that this strain of pan-Slavism gained philosophical cohesion – catalysed by the international wave of secular liberationism that the French Revolution had engendered. France's occupation of the eastern Adriatic from 1809 and 1813, established the basic foundation of the early Yugoslav, or 'Illyrian', cultural movement that arose in the Austrian Empire's Croatian territories during the 1830s. Leading pan-Slavist intellectuals such as Ljudevit Gaj and Josip Strossmayer framed the central tenants of the Yugoslav ideal against Johann Herder's conflation of national belonging and linguistic commonality with the region's Croats, Serbs and Slovenes perceived as three distinctive tribal branches of the Yugoslav nation; this sense of shared identity had, so the argument went, been subverted by centuries of imperial dominance by foreign powers¹⁰. Although its political leverage remained limited, this early movement enjoyed significant popularity in nationalist circles within the Habsburg's South Slav domains as well as the neighbouring Principalities of Serbia and Montenegro. This included the informal recognition of a common 'Serbo-Croatian' language by Croat, Serb and Slovene linguists in 1850¹¹.

⁸ DRAGOSLAV JANKOVIĆ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. Godine*, Belgrade (Savremena administracija) 1967, p. X–XII; JOSEPH ROTHSCHILD, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle (University of Washington Press) 1974, p. 232–233.

⁹ VINKO PRIBOJEVIĆ [& KURELAC, MIROSLAV (ed.)], *O podrijetlu i slavi Slavena*. Zagreb (Golden marketing/Narodne novine) 1997 [1532], p. 136–142.

¹⁰ TIHOMIR CIPEK, *The Croats and Yugoslavism* [in:] DEJAN DJOKIĆ (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London (Hurst & Company) 2003, p. 73.

¹¹ ROBERT D. GREENBURG, *Language, Nationalism and the Yugoslav Successor States* [in:] CAMILLE C. O'REILLY (ed.), *Language, Ethnicity and the State*, vol. 2: *Minority Languages in Eastern Europe*, Basingstoke (Palgrave) 2001, p. 18–24.

Developments in the latter half of the nineteenth century, such as the Empire's political reconfiguration as the Dual Monarchy of Austria-Hungary in 1867 and its occupation of Ottoman Bosnia-Herzegovina and the Sandžak of Novi Pazar in 1878, resulted in Yugoslavism gaining increased traction among South Slav intellectuals and politicians. By the turn of the twentieth century, anxieties over authoritarian Magyar nationalism, and the suspected spread of pan-Germanist influence, engendered closer political cooperation between the Monarchy's Croats and Serbs. The 'New Course' formulated by Trumbić and the journalist Franjo Supilo in 1903, articulated the mantra of *narodno jedinstvo* (national oneness) as Yugoslavist political doctrine, demanding the creation of an autonomous South Slavonic entity within a federalised Habsburg Monarchy. This in turn served as the ideological basis of the 'Croat-Serb Collation', founded in 1905, that came to dominate the political landscapes of Dalmatia and Croatia-Slavonia until the suspension of civilian politics in 1914¹².

The development of Yugoslavism as a political force simultaneously clashed and overlapped with the aspirations of Croat and Serb nationalists who envisioned the unification of their respective peoples within a 'Greater Croatia' or 'Greater Serbia'. For Serbia's ruling elite in particular, Yugoslavism's potential for achieving political unification for all the region's Orthodox Christian Serbs, was weighed against suspicions that it might also serve as a vehicle for spreading Catholic Habsburg influence¹³. Similarly, growing political diversity saw the prospect of political union being articulated through different ideological filters; Svetozar Marković, the intellectual founder of Serbian socialism, for instance, rejected the ethno-linguistic underpinnings of both Greater Serbian nationalism and Yugoslavism. In their place, Marković advocated for the creation of a social democratic 'Balkan Federation' comprising autonomous rural communes free of interference from external imperialism and the 'imported' bureaucratic structures of the modern nation-state¹⁴.

Political Exile and the Founding of the Yugoslav Committee

By 1913, amidst rising regional tensions and the Hungarian government's continued obstruction of political reform, Trumbić and Supilo had agreed that, in the event of a future conflict, they would devote their energies

¹² IVO PERIĆ, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Split (Muzej grada Splita) 1984, p. 8–11.

¹³ CONNIE ROBINSON, *Yugoslavism in the Early Twentieth Century: The Politics of the Yugoslav Committee* [in:] DEJAN DJOKIĆ & JAMES KER-LINDSAY, *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*, London (Routledge) 2011, p. 12.

¹⁴ SVETOZAR MARKOVIĆ, *Socijalizam ili društveno pitanje (1874)*, Sabrani spisi, vol. 4. Belgrade (Kultura) 1965, p. 418.

towards the dismantling of Habsburg rule in the South Slav Balkans in favour of political union with Serbia and Montenegro. The assassination of Archduke Franz Ferdinand and Austria-Hungary's invasion of Serbia served as their catalyst, prompting both politicians to flee to Italy¹⁵.

The beleaguered Serbian government's 'Niš proclamation' in December 1914, stipulating that Serbia's official war aims would be 'nothing less' than the unification of all Serbs, Croats and Slovenes in a common state 'on the ruins of Austria-Hungary', convinced the exiled pro-Yugoslavs of the need to accept Serbian financial support for their political activities¹⁶. Following discussing with Serbian government envoys, it was agreed that this wartime advocacy would thus be channelled towards the political lobbying of the Entente governments in support of the Monarchy's post-war partition. With additional backing from the Croat sculptor and fellow pro-Yugoslavian activist, Ivan Meštrović, the Committee was founded in Paris in April 1915 but immediately relocated to London. From here it spent the duration of the war attempting to influence the Entente countries' regional policies through numerous propaganda initiatives targeting the British and French publics¹⁷.

At its crux, the Committee's Yugoslavist narrative, through which they had previously campaigned for greater political autonomy inside the Dual Monarchy, now defined calls for its partition, a message shared with other groups of exiled secessionists. This presented them with an immediate obstacle, however, since, before 1917, the Entente's leaders remained convinced that Austria-Hungary needed to be preserved as a stabilising force in Central and Eastern Europe. Moreover, in contrast to their Polish and Czechoslovak counterparts, pro-Yugoslavs were faced by a more imminent threat to their state project: their own hosts' diplomatic machinations. As Dragovan Šepić notes, within days of arriving in Britain, the Committee's members faced the prospect of seeing swathes of their homelands annexed by neighbouring Italy under the 'secret' 1915 Treaty of London, promising Rome extensive territorial gains in exchange for its intervening against the Central Powers. In order to countervail these Italian claims, the Committee had to convince London and Paris of the need for the Habsburg Balkans' post-war unification with Serbia. This would, so the Committee believed, oblige the Entente to concede that areas such as

¹⁵ JOHN R. LAMPE, *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, 2nd edn, Cambridge (Cambridge University Press) 2000, p. 102–103.

¹⁶ ĐORĐE Đ STANKOVIĆ, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Belgrade (Službeni glasnik) 2009, p. 65–66.

¹⁷ NORKA MACHIEDO MLADINIĆ, *Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslaven-skom odboru*, *Revue d'histoire contemporaine*, vol. 39, no. 1 (June 2007) 134–135.

Dalmatia no longer represented conquerable enemy territory but a historically contiguous part of a key anti-German ally¹⁸.

Yugoslavism as Propaganda

Faced by a largely indifferent wartime political climate, promoting and normalising popular belief in a post-war Yugoslav state as an integral part of the Entente's wartime mission, particularly in Britain, became the cornerstone of the Committee's efforts to legitimise its cause. In this regard, its members had a distinct advantage: outside of an extremely small cohort of upper middle class 'expert' opinion, knowledge of both Austria-Hungary and the Balkans was limited and mostly inconsistent, even among British diplomats. Indeed, by the turn of the century, any perceived relevance foreign affairs might have had in British public life had all but dissipated; the First World War would therefore serve as more of a conduit for internalised patriotic ideals rather than any sense of wartime solidarity with Britain's foreign allies¹⁹. Committee propaganda was thus accorded the dual purpose of both educating and shaping perceptions among the reading public, made more pliable by Britain's febrile domestic atmosphere, through publications such as the *South Slav Bulletin* that focused on explaining the Balkan situation within the context of the wider war²⁰. Information pertaining to ostensibly non-political subject matter such as language or local folklore was itself strictly framed against a Yugoslavist narrative that characterised the region's history as one of near continuous struggle for the reunification of the South Slavonic race.

Of further benefit were the Committee's influential British and French contacts among whom the war had engendered, or consolidated, pro-Yugoslav sentiments. Having previously warned that Franz Ferdinand's death should not serve as pretence for the abandonment of the 'Habsburg mission' of political modernisation, the historian, and Britain's perennial authority on Central Europe, R.W. Seton-Watson had discarded all vestiges of his support for the Monarchy by August 1914²¹. '[F]rom now on the Great Serbian state is in-

¹⁸ The treaty stipulated that in exchange for entry into the war against Germany, Italy would receive various territorial acquisitions at the Monarchy's expense. These included the entire Austrian Littoral; nearly a third of Carniola; northern Dalmatia and the majority of its adjacent islands; and a protectorate over Albania. Incidentally, Montenegro and Serbia were also promised territory despite neither having been aware of the agreement. DRAGOVAN ŠEPIĆ, *The Question of Yugoslav Union in 1918*, *The Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 4 (October 1968) 35–36.

¹⁹ See for example CATRIONA PENNELL, *A Kingdom United: Popular Responses to the Outbreak of the First World War in Britain and Ireland*, Oxford (Oxford University Press) 2012.

²⁰ CONNIE ROBINSON, *Op. cit.*, p. 15.

²¹ R.W. SETON-WATSON, *The Archduke Francis Ferdinand*, *Contemporary Review*, no. 800 (August 1914) 288–303.

evitable; and we must create it,' he confided in a letter to his wife on the same day Britain entered into the war. Trialism²², 'the solution I have advocated for years', had been rendered 'dead' by a presumed combination of Hungarian national chauvinism and pan-Germanist Austrian militarism. To preserve South Slav identity and 'save the Diet of Agram [Zagreb]... Dalmatia, Bosnia, Croatia, Istria must be united to Serbia'²³. Alongside Henry Wickham Steed, the politically influential foreign editor at *The Times*, Seton-Watson served as the principle intermediary between the Committee and the British government. Buoyed by their already extensive network of connections in both the press and political establishment, Seton-Watson and Steed were occasionally successfully in granting the Yugoslav's access to the higher echelons of British policy-making. However, this assistance mainly concerned the dissemination of propaganda and facilitating links with the more publically visible campaign launched in support of Serbia. In his capacity as secretary for the Serbian Relief Fund, founded in 1914 to gather and distribute aid to internally displaced Serbian refugees, Seton-Watson played a key role in merging the Committee's narrative with that of the Serbs.

By 1916, Committee propaganda's characterising of the war as a struggle to determine the historical destiny of the Southern Slavs was enmeshed in broader narratives concerning the Entente's prescribed moral duty to secure political rights for all 'subject peoples' in Central and Eastern Europe. *The New Europe* journal, instituted by Seton-Watson and Steed in October 1916, became this movement's platform with the Czechoslovak secessionist Tomáš Masaryk's veneration of national self-determination, through the portioning of Austria-Hungary, as its ideological lynchpin²⁴.

In conjunction with pro-Serbian efforts co-ordinated by Seton-Watson, the Committee's propaganda stressed that its own cause as interlinked

²² A political movement that championed the creation of a third South Slav entity within the Monarchy. It originated in elite Austrian and Croatian circles during the 1880s as a political reaction against Hungarian nationalism and came to enjoy the support of various influential figures including Franz Ferdinand.

²³ 'Letter to May Seton-Watson, 6th August 1914', UCL-SSEES: R.W. Seton-Watson Collection, SEW/3/3/3.

²⁴ *The New Europe's co-founders also included the archaeologist Ronald Burrows (who was instrumental in convincing Greece to intervene in the war on the side of the Entente in 1917) and the Liberal MP Frederick Whyte with Masaryk serving as its principal political advisor.* SETON-WATSON, *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the End of Austria-Hungary*, London (Methuen) 1981, p. 112. On the Entente's wider international efforts at politically delegitimising Austria-Hungary see MARK CORNWALL, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke (Palgrave Macmillan) 2000.

with Entente war aims while seeking to capitalise on British and French public anxieties towards Germany. The South Slavonic peoples werethus presented as a historical ‘bulwark’ to Teutonic ambition of subjugating continental Europe²⁵. Austria-Hungary had, according to the Committee’s narrative, used ‘every means in her power’ to ‘compromise’, ‘defame’, and ‘crush’ the Yugoslav idea by sowing ‘mutual jealousies and conflict’ between the South Slavs. This was compounded by the Habsburg’s own growing subservience to German imperialism that not only made the Monarchy responsible for the war, but guilty of seeking to exterminate the Serbian nation ‘as Germany’s vassal state and pioneer’²⁶. Only by demonstrating a commitment to democratic European freedom through its ‘heroic’ military defiance of Austria-Hungary in 1914, had the Serbs inspired the Entente intervention: ‘In this way the Yugoslav problem became a European problem’ argued an early Committee publication. Moreover, Austria-Hungary’s actions in the summer of 1914 illustrated that an independent Yugoslavia was now the only solution for resolving the war’s central quandary (besides defeating German militarism): the ‘South Slav Question’²⁷.

Nevertheless, Committee propaganda was careful to stress Germany’s desire to expand eastwards as the underlying cause for the region’s instability, emphasised in how it presented South Slavonic history as a prolonged process of active and passive resistance to waves of foreign invaders, specifically by the Christian peasantry. Srdjan Tucić, one of the editors for the *South Slav Bulletin*, defined both Wilhelmine Germany and the Dual Monarchy as historical heirs to the former hegemony of the Islamic Ottoman Empire. In contrast to the latter however, these Germanic repressors had been more seditious in seeking to render down the Southern Slavs into a race of slaves. Whereas Ottoman brutality ‘stealed the hearts of the Slavs they oppressed... Austrian captivity has cankered them and made them effete’²⁸. Across this propaganda narrative the peasant served as the embodiment of South Slavonic cultural

²⁵ BOGUMIL VOŠNJAK, *A Bulwark Against Germany: The Fight of the Slovenes, the Western Branch of the Yugoslavs, for National Existence*, trans. FANNY COPELAND, London (George Allen & Unwin Ltd.) 1917, p. 3–5; R.G.D. LAFFAN, *The Guardians of the Gate: Historical Lectures on the Serbs*, Oxford (The Clarendon Press) 1918, p. 89. See also CRAWFURD PRICE, *Serbia’s Part in The War, Vol I, Being the Political and Military Story of the Austro-Serbian Campaigns: The Rampart against Pan-Germanism*, London (Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. Ltd.) 1917.

²⁶ (Jugoslav Committee), *The Southern Slav Library I: The Southern Slav Programme*, London (Nisbet & Co.) 1915, p. 12.

²⁷ *Ibid.*, p. 13.

²⁸ SRDJAN TUCIĆ, *The Slav Nations*, trans. FANNY S. COPELAND, London (Hodder & Stoughton) 1915, p. 144.

consciousness and an emblem of sacrificial Christian martyrdom promulgated by Serb revolutionaries, Montenegro's warrior-mountaineers and the militarised communities who had once guarded the former Habsburg-Ottoman frontier²⁹.

While nineteenth-century Croat and Serb nationalists had frequently construed their respective homelands as Christian Europe's 'bulwark' against the spread of Islam³⁰, the war heralded a significant discursive shift in emphasis onto the Germanic powers. Tucić even framed the Central Powers subsequent occupation of Serbia in November 1915 as expressive of a 'latter day *Prussian Islam*'. Serbs and anti-Habsburg Southern Slavs had therefore continued to fulfil their role in defending Christian Europe by opposing an Austria-Hungary 'that had strayed away from its European and Christian heritage' through its alleged embracing of pan-Germanism: a statist rejection of the Christian ideals the Serbs had once again sacrificed their independence to protect³¹. A revitalised Yugoslavia was therefore essential as a barrier to any future German attempts at an eastward expansion, protecting, by extension, British and French imperial interests in Asia and North Africa³².

A similar attempt at spiritual and moral vindication was promulgated by the Anglophile Bishop of Ohrid and Žiča, Nikolaj Velimirović, who arrived in Britain in 1915 on the pretext of providing religious instruction to refugee students³³. Winning the backing of the Anglican ecclesiastical establishment, his sermons and lectures stressed the Southern Slavs' role in history as comparable to that of a grand religious mission and counterblast of the 'downtrodden' against a degenerative slide towards 'political nihilism'. This rhetoric flowed into a wider struggle that pitted the 'humble' against the 'unjust and brutal'. A political union of Croats, Serbs and Slovenes was now essential for preserving these democratic ideals. Consequently, Velimirović recurrently urged British Christians wishing to defeat the 'atheistic brutality' of Berlin,

²⁹ Yugoslav Committee, *Manifesto*, South Slav Bulletin (November 1915) 6–9.

³⁰ SRDJAN TUCIĆ, *Op. cit.*, p. 177.

³¹ CONNIE ROBINSON, *Op. cit.*, p. 19. This stance was reiterated as the logical conclusion to Serbian history in Robin Laffan's *Guardians of the Gate* (1918) which characterised Serbia's current plight as the final stage of a great struggle, waged over generations to preserve its national spirit while formally serving as Europe's main line of defence against the Ottoman advance. R.G.D. LAFFAN, *Op. cit.*, p. 167–182.

³² Yugoslav Committee, *Manifesto*, p. 4–5.

³³ JOVAN BYFORD, *Denial and Repression of Antisemitism: Post-Communist Remembrance of the Serbian Bishop Nikolaj Velimirović*, Budapest (Central European University Press) 2008, p. 24–28.

or the ‘Turkish Nietzscheanism’ of the Ottomans, to seek ‘Yugoslavia’s realisation’³⁴.

The wartime climate even briefly helped to transcend the impasse of contemporary ideology. At the International Socialist Commission’s Third Zimmerwald Conference, held in Stockholm in September 1917, Bosnian and Croat delegates argued the case for a Yugoslav state along similar lines to the Committee. From a Marxist perspective, the economic potential of the Habsburgs’s South Slavonic provinces remained unrealized through Vienna and Budapest treating them as ‘African colonies’. Forty years of ‘civilisatory activity’ had failed to resolve widespread rural illiteracy and impoverishment while the feudal privileges of ‘Moslem beys’ and capitalist exploitation by a ‘surplus of squires and priests’ were safeguarded³⁵. Advocates for other national groups also attempted to harness narratives of victimhood and historical resistance to Habsburg rule. Pro-Czechoslovaks, for example, drew comparisons between Bohemia and Serbia as societies permeated by ‘enlightened’ peasant values and a shared ‘love of freedom’. As the Serbs preserved their identity through protracted struggle against Ottoman rule, so the Czechs, by developing distinctive literary and intellectual traditions, had shielded their own culture against the ‘insidious hand of Germanization’³⁶.

In substance, however, Austro-Hungarian repression remained ancillary to the more immediate implications of Italian irredentism. The Committee’s own literature made no secret of the potential fate awaiting those Southern Slavs inhabiting areas claimed by Italy, warning the British public that the fulfilment of these claims would represent a historical betrayal by perpetuating the cycle of South Slavonic victimhood³⁷. Pro-Yugoslav British voices also warned of the repercussions facing Dalmatia’s Slavonic peasantry if London continued to honour its 1915 treaty obligations with Italy³⁸.

However, the campaign’s effectiveness in reaching a more general audience ultimately relied on already extensive presence of pro-Serbian public

³⁴ NICHOLAS VELIMIROVIĆ, *The Soul of Serbia*, London (The Faith Press at the Faith House) 1916, p. 18–20, 78–81.

³⁵ MIJO RADEŠEVIĆ & FRANJO MARKIĆ, *Memorandum: Addressed by the Yugoslav Socialists to the International Socialist Peace Conference in Stockholm*, London (Yugoslav Workman’s Association) 1917, pp. 3–11.

³⁶ LEWIS B. NAMIER, *The Case for Bohemia*, London (The Czech National Alliance in Great Britain) 1917, p. 9–10.

³⁷ As further details of the Treaty of London were leaked into the public sphere, the Committee even sought to reassure Italy that ‘her justified supremacy in the Adriatic’ would be safeguarded by a large anti-German state on its eastern shore. *South Slav Bulletin*, no. 12 (August 1916) 1.

³⁸ *Adriatic Imperialism*, *The New Europe*, vol. 1, no. 2 (October 1916) 49.

sympathies upon which the Committee and their foreign sympathisers were able to build. Alongside presenting their message in the press, tapping into this wartime sense of solidarity between the Entente's Western members and Serbia through spectacle and public visibility proved to be of equal, if not greater, importance. While attracting a relatively exclusive audience, Meštrović's Kosovo exhibition, originally displayed at London's Victoria and Albert Museum in June 1915, was nevertheless effective in serving as a concrete point of reference from which the wider British public could derive an understanding of Yugoslavism's core philosophy centred on regional folklore and rural mythology. While basing itself on a confused blend of national mythologies (indicated by the title), the exhibition accentuated similar themes of peasant sacrifice and guardianship, yet presented them as quintessential 'Yugoslav' values inherent to all Southern Slavs. This depiction also contravened the idea of the 'Serbian soldier' as Yugoslavism's symbolic essence, focusing instead on racially pacifistic and 'civilising capacities' with authentically peasant roots³⁹. The positive critical response to *Kosovo* was itself informed by pre-existing social tensions which the war had served to amplify. The British philosopher Arnold Toynbee opined that the 'primitive' traditions and rural culture present in Meštrović's work offered an important contribution to Western civilisation at a time when scientific modernity's reputation as a force for human progress had been tainted by the spectre of German militarism⁴⁰.

It was, however, the work of British Serbophiles – notably the 'Kosovo Day Committee' – that emerged as a focal point in Yugoslav propaganda from 1916 to 1917. Blurring humanitarian sermonising with political lobbying, the Kosovo Day Committee disseminated pro-Yugoslavist literature and organised a range of events aimed at fostering a political dimension to popular Anglo-Serbian solidarity. Central to this were the weeklong celebrations surrounding the Serbian national holiday of Vidovdan in 1916: a specialised bookshop in London sold Serbian literature while British school children were taught peasant folk songs and introduced to a mythologised appropriation of Serbian history in the form of a 'school address' – composed by Seton-Watson⁴¹. *Vidovdan* itself drew extensive coverage from Britain's national and local press while a series of public processions and enthusiastic religious observance eulogised Serbia's aspirations as indicative of a new in-

³⁹ ELIZABETH CLEGG, *Meštrović, England and the Great War*, *The Burlington Magazine*, vol. 144, no. 1197 (December 2002) 745.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 745–746.

⁴¹ *Letter to Milenko Vesnić, 17th July 1916*, UCL-SSEES: R.W. Seton-Watson Collection: SEW 3/3/3.

ternational moral vision. This message was further disseminated to a mass audience through cinema and public events encapsulated in the *Punch* cartoon 'Heroic Serbia' that equated the medieval Serb kingdom's defeat by the Ottomans at the battle of Kosovo in 1389 to the modern Serbian state's refusal to capitulate to the Central Powers in 1915⁴².

The Yugoslav Committee was naturally quick to seize upon this sudden kindling of British public fascination in Kosovo, presenting it as being historically significant to all South Slavs⁴³. As with Meštrović's exhibition, the Slovene representative Bogumil Vošnjak, elaborated on medieval Serbia's 'sacrifice' as a mnemonic for the contemporary South Slavonic desire to achieve political unity, accentuating the fact that Bosnian and Croat armies had also fought at Kosovo. Since both these nations were later conquered by a 'German Empire', Kosovo now served as the historical blueprint for collective South Slavonic suffering at the hands of alien cultures⁴⁴. In conjunction with Velimirović, the Committee repeatedly challenged their British audiences to prove their alleged moral superiority by intervening on behalf of Serbia and the Southern Slavs under Habsburg domination. 'What we people without home wish to see,' pronounced Vošnjak, 'is the stern, imperturbable will of English public opinion to destroy this despair of an Empire [Austria-Hungary].'⁴⁵ Identifiable similarities in Serb, Croat and Slovene rural traditions (and even claimed comparisons with Britain) were also accentuated as evidence of a dormant national consciousness with the peasantry's naturally 'democratic instincts' repressed by the Austrians' and Hungarians' 'autocratic tendencies'⁴⁶.

Serbia's own military defiance granted these assertions further validation as a manifestation of latent sense of Yugoslav identity. Vošnjak linked the Serbian army's decision to retreat across Albania in late 1915, rather than surrendering to the Central Powers, as harking back to their predecessors' de-

⁴² HARRY HANAK, *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War: A Study in the Formation of Public Opinion*, Oxford (Oxford University Press) 1962, p. 76–77.

⁴³ CONNIE ROBINSON, *Op. cit.*, p. 19.

⁴⁴ BOGUMIL VOŠNJAK, *Jugoslav Nationalism: Three Lectures*, London (Polsue Limited) 1916, p. 13.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 23.

⁴⁶ Vošnjak even referenced the medieval duchy of Carantania – claimed to have been the Slovenes' ancestral homeland – as the progenitor of these democratic peasant traditions. Hereditary monarchy, a concept reviled as 'foreign and unnatural' to Carantania's 'honest peasant soul', had been shunned in favour of directly electing the reigning dukes, in ceremonies reminiscent of medieval Scotland. (JO), *The Southern Slav Library I*, pp. 5–6; BOGUMIL VOŠNJAK, *A Chapter of the Old Slovenian Democracy*, London (J. Murray) 1917, p. 8–9.

fiance of the invading Ottomans at the Battle of Kosovo in 1389. An Entente victory in south-east Europe the ‘national resurrection’ of the Serbian state would realise the end of this cycle, and with it Yugoslavia’s ‘national unity’⁴⁷.

Conclusion

As later illustrated by the nationalist unrest and disunity that marked Yugoslavia’s interwar politics, wartime propaganda served to mask the tensions that quickly emerged between the Committee and Serbian government. By 1917, Croat and Slovene members complained of an ‘Orthodox’ exceptionalism and British and French tendencies to conflate Yugoslavs with Serbs. This was further exacerbated by later Slovene complaints that their own specific concerns were being almost entirely ignored even while the Italian military continued to amass on the border of the Slovene heartland of Carniola⁴⁸. The Corfu declaration was itself indicative of the Committee’s limited practical success in influencing Entente policy towards Austria-Hungary and the region’s increasingly uncertain post-war future⁴⁹.

Nevertheless, the wartime propaganda of the Yugoslav Committee reveals a salient counterpoint to the ‘Balkanist thesis’ pursued in previous scholarly approaches to Western engagement in south-east Europe. By instrumentalising their respective national histories and traditions, Balkan actors demonstrated far greater agency in shaping perceptions of a region previously conceived of as a remote, semi-orientalised, European borderland. Though a complex amalgamation of mythology, rural traditions and appeals to their hosts’ contemporary political anxieties the narrative of an independent Yugoslavia reveals the complex series of processes and historical contingencies that shaped the region’s place in the Western imagination.

⁴⁷ BOGUMIL VOŠNJAK, *Jugoslav Nationalism...*, p. 7.

⁴⁸ NORKA MACHIEDO MLADINIĆ, *Op. cit.*, p.146–149. In private, Vošnjak and other Slovene members complained of their hosts’ preoccupation with preserving Dalmatia and other Croatian territories and limited interest in Trieste and other areas populated by Slovenes. BOGUMIL VOŠNJAK, *Dnevnik iz prve svetovne vojne*, ed. VLADIMIR KOLOŠA, Ljubljana (Arhiv Republike Slovenije) 1994, p. 68–78.

⁴⁹ The Serbian government’s position was equally precarious: Russia’s February Revolution had seen its withdrawal as Serbia’s diplomatic champion, throwing Serb nationalist hopes of unilateral territorial gains from Austria-Hungary into question. JOHN R. LAMPE, *Op. cit.*, p. 102–104.

Володимир Потульницький

БАЧЕННЯ УКРАЇНИ У СТРУКТУРІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ШВЕДСЬКИМ ГЕОПОЛІТИКОМ РУДОЛЬФОМ ЧЕЛЛЕНОМ

Визначаючи геополітику як окрему дисципліну, провідні фахівці з геополітичних досліджень німецький географ та геополітик Фрідріх Ратцель (Ratzel, 1844–1904) та його учень шведський геополітик та правник професор Рудольф Челлен (Kjellen, 1864–1922) вважали, що вона є наукою, що межує із географією, але є напрямком і політичних наук, оскільки досліджує передовсім державну приналежність тієї чи іншої землі та народу, що її заселює¹.

Одним з класиків геополітики як науки Рудольф Челлен став уже на початку ХХ ст. Народившись у родині священника та вивчаючи юриспруденцію в Гетеборзькому університеті у 1878–1888 роках, він вже у 26-річному віці захистив там само докторську дисертацію з права. Після захисту став вивчати системи державного управління та паралельно історію, політичну географію і політологію. Будучи консерватором і германофілом Челлен досліджував всі проблеми, які цікавили на початку століття кайзерівську Німеччину, зокрема виробив своє бачення історії та теорії політичних відносин у Східній Європі, де спромігся обґрунтувати власне бачення політики Росії та місця і ролі України у майбутньому Європи.

Враховуючи вищесказане, ми зацікавлені у своєму дослідженні дати відповіді на такі питання: 1) чи проблема України розглядалася Рудольфом Челленом окремо від вирішення російської проблеми? 2) чи мав шведський науковець бачення України як окремої нації з її правом на власну державність? 3) чи ідея спроможності українців самостійно стати незалежною нацією мала місце у теоретичній спадщині Рудольфа Чел-

¹ У цьому контексті вони вивели декілька основоположних принципів геополітики, на яких вона ґрунтується: по-перше, життя держави будується на своєрідностях тієї землі, на якій вона існує, причому ці своєрідності продовжують впливати на все життя даної конкретної держави; по-друге, держава схильна розширювати свої кордони, виходячи з національних та історичних домагань, культурних традицій; по-третє, природна територія кожного народу завжди виступає одним із найважливіших психологічних чинників його державницьких прагнень та духовного зросту, постійно оновлює себе у цій ролі на різних етапах політичного життя кожного конкретного народу. Див.: F. RATZEL, *Politische Geographie*, I Auflage, München; Leipzig 1897; II Auflage, München; Berlin 1903; R. KJELLEN, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig 1917.

лена? Якими засобами мала би бути здобута ця незалежність? 4) чи дійсно існувала відмінність поміж загальною теоретичною доктриною, висунутою Челленом, і його ставленням до України?

Відповідаючи на вище окреслені питання, насамперед, слід зазначити, що у центрі геополітичного бачення Челлена перебувало з'ясування реального становища держави у світі, її місця в конфліктах світової політики, стосунків з іншими державами в минулому, її віддалення або включення у систему політично-культурних центрів світу, державних кордонів і прикордонного терену держави тощо².

Вважаючи, що саме держава формує націю як спільноту, а не навпаки, Челлен піддає детальному розбору фактори, які могли би впливати на формування державної нації: походження, кількість населення, ширші спільноти (раса, імперія тощо), мова. Він відкидає вищезгадані фактори, як вирішальні, залишивши лише в цьому ряді вагомість розуміння нації, як “мовної спільноти”. Так, він переконаний, що ані раса, ані різноманітні теорії про походження нації не є спроможні пояснити феномен постання та оформлення етносу в ту чи іншу націю. “Ми констатуємо тільки загальновідомий наслідок, – на основі усіх відомих фактів робить висновок Челлен, – коли доводимо, що генеалогічної точки зору не вистачає, щоб розв’язати загадку нації”³.

Для оформлення спільноти в націю, окрім конструктивних чинників, існує, на думку Челлена, низка чинників деструктивних. Він обґрунтовує власну типологію таких чинників⁴, які складають три основних базових типи:

Тип А. Нація має єдність та не має свободи. Вона об’єднана в одній державі, яка, однак, не є її національною державою. У такому становищі були, наприклад, чехи в Австрії, латиші в Росії. Такі народи отримують внаслідок існування метропольної держави низку перешкод від останньої для свого розвитку, але внаслідок стремління до автономії намагаються здобути самостійність та руйнують внутрішній зв’язок держави, яка над ними панує.

² Практичним результатом досліджень Челлена було заснування у 1917 році окремої кафедри державознавства (Staatskunde), яку очолив учень Челлена професор Фогель. Про геополітичні погляди Челлена в контексті його досліджень теорії геополітики див.: В.А. Потульніцький, *Теорія української політології. Курс лекцій*, К. 1993, с. 32–35; 157–169.

³ “Ми констатуємо тільки загальновідомий наслідок, – на основі усіх відомих фактів робить висновок Челлен, – коли доводимо, що генеалогічної точки зору не вистачає, щоб розв’язати загадку нації”. R. KJELLEN, *Der Staat als Lebensform*, S. 107.

⁴ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, Leipzig 1918, S. 55 und weiter.

Тип Б. Нація має обмежену свободу та не має єдності. Частина її має свою національну державу, а решта підлягає владі чужих держав. Ця решта намагається позбутися чужої влади і прилучитися до власної національної держави (сербо-хорвати, італійці, румуни в Австро-Угорщині). Такий тип Челлен окреслює як тип з певними пошкодженнями притаманної йому державної системи, і вважає, що тип Б в цілому є гіршим для подальшого розвитку нації, аніж тип А.

Тип В. Нація не має ані єдності, ані свободи, оскільки вона розшматована поміж різними державами. Цей стан є найгіршим для майбутнього націотворення. Перед війною, за Челленом, лише дуже небагато європейських народів перебували у подібному становищі. Серед них – українська нація, яка до війни була поділена між двома державами – Росією та Австро-Угорщиною.

Досліджуючи феномен обох вищезгаданих імперій, вчений відзначає різноманітність напрямків територіальної експансії Росії. За класифікацією Челлена, до них геополітично належали Східна Європа, зокрема народи Австро-Угорщини – спільність середніх за величиною держав, які потенційно можуть стати васалами Росії. Аналізуючи причини, що привели до спалаху війни, він вважає, що одним з першочергових завдань війни було вирішення проблем, пов'язаних з конфігурацією кордонів Східної Європи.

Виділяючи в цьому контексті українську проблему як окрему, Челлен визначав “українське питання як головну причину Світової війни, оскільки саме воно обидві великі держави привело до жахливого конфлікту”⁵. Вчений означає українців як “цілком окремих чужий (для Росії – В. П.) народ на кордоні”, як “об’єкт русифікації”. Пояснюючи своє твердження він наводить такі факти, як “видворення з країни у 1847 році їхнього (українського – В. П.) вченого Михайла Драгоманова. Після останньої заборони під впливом революції 1905 року, як пояснює Челлен, наступило для українців деяке полегшення, оскільки Академія наук у Петербурзі висловила думку, що “історія не створила для росіян та українців жодної спільної мови”. Розвиваючи далі свою думку, Челлен висловлює переконання, що “можна сперечатися про ступінь цих відмінностей (між обома народами – В. П.), але ледве чи можна заперечувати подібні свідчення, котрі показують, що тут існують передумови для створення власної нації поряд з російською. Вирішальним у цьому питанні стане суб’єктивний факт, – чи постане національна свідомість, чи ні; і на це

⁵ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, Leipzig und Berlin 1916, S. 73.

питання вже по той бік кордону (в Австрії – *В. П.*) існує відповідь”⁶. Тут Челлен має на увазі українців підавстрійської Галичини, які, за його словами, сформували таку свідомість у боротьбі з поляками. “Тут, у Галичині, – зазначає він, – де народ офіційно зветься русинами, українське плем’я має свій свідомий «П’ємонт»”⁷.

У баченні місця України у структурі європейських відносин Челлен застосовує такі наукові категорії геополітики, як перехідна і буферна зона (*Übergangs und Bufferzone*), *belt (Gürtel) and peripheral states (Randstaaten)*. Розкриваючи зміст поняття “перехідна та буферна зона”, Челлен зупиняється на проблемах Середньої Європи (*Mitteleuropa*), як на “природньому економічному та великополітичному організмі” та на “великому взаємозв’язку” народів⁸. Вчений поділяє народи, які входять органічно до середньоевропейського “прекрасного об’єднання географічних сюжетів як органічного базису для великого взаємозв’язку” на декілька груп. Це, з одного боку, етнічні німці, мадяри та румуни, а, з другого боку, слов’янська раса, що поділяється на дві частини: північна частина (чехи, поляки, українці), та південна (словени, серби, болгар)⁹.

Професор Челлен особливо підкреслює, що у великому взаємозв’язку народів виділяється російська проблема, яка є, на його думку, дійсно небезпечною для Німеччини та Австрії. При цьому слід взяти до уваги, – пише політик, – “що вся російська західна частина... є етнографічно самосвідомим взаємозв’язаним ланцюгом неросійських народів. Ми зустрічаємо тут перехідну і буферну зону між різними етнічними світами, тільки завуальовану тим, що російська політична влада проковтнула ці пограничні нації (*dazwischenliegenden Nationen*), і тим самим завадила кристалізації їх у самостійні держави”¹⁰.

Геополітик переконаний, що саме українське питання було чи не основним серед тих чинників, які стали спусковим гачком такого глобального конфлікту, як перша світова війна¹¹. Говорячи в контексті аналізу Росії про українців, Челлен аналізує два фактори, які визначали і визначатимуть розвиток обох імперій – царської і радянської. Ними, на його думку, є, з одного боку, контури геополітичного розташування народів, які межують з Росією або мають з нею зв’язки, а, з другого боку, доволі відмінний культурний розвиток цих народів.

⁶ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 70.

⁷ *Ibid.*

⁸ R. KJELLEN, *Studien zur Weltkrise*, München 1917, S. 88–89.

⁹ *Ibid.*, S. 80, 84.

¹⁰ *Ibid.*, S. 79.

¹¹ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 73.

Перший фактор полягає у виразно окресленому серединному посіданні великоросів, оточених з усіх боків поясом чужинецьких народів. “Ми особливо підкреслюємо, – пише науковець, – що між Росією і власне Європою пролягає етнічний пояс, який пом’якшує дотичність, але одночасно з роздутою силою турбує Росію своєю національною згуртованістю. Цей пояс утворений зі шведів та фінів, естів і німців, латишів і литовців, поляків, рутенів (українців – В. П.) і румунів”¹². До чужих росіянам націй Челлен, посилаючись на видатного українського історика Миколу Костомарова (1817–1885), зараховує рутенів або малоросів, яких він називає “степовою расою, народом давньої України”¹³.

Другий фактор у визначенні Челлена полягає в тому, що вищеназвані народи, в тому числі й український у культурному плані стоять значно вище від Росії. Він підкреслює, що в культурному плані російське панування над українцями “було, по суті, зловживанням нижчої культури над вищою”¹⁴. Відкидаючи аналогії між поліетнічним характером США та Росією “ста народів”, вчений висуває аргумент, що у Росії панування над сусідніми народами забезпечувалось “політикою планомірного гноблення вищих народів на європейському кордоні та штучним й насильницьким змішуванням – на відміну від природнього в Америці – що мало на меті зруйнувати буферний пояс супроти Європи та дати Росії змогу навалитися всією її масою на Захід. Саме це і є російська ідея”¹⁵, – зазначає вчений, і додає, що суттю російської імперської політики є: “Уніфікація у мові, праві та віруванні. Релігійне переслідування поєднане тут з національним”¹⁶.

Українці, як і низка інших слов’янських народів, завжди відчували свою приналежність до європейської культури. Саме намагання Росії “перетворити панславизм на панрусизм”¹⁷, спонукали українців, як й інші слов’янські народи, взяти участь у спільноєвропейській протиросійській боротьбі у світовій війні. Цією участю слов’янських народів у війні на боці Австрії та Німеччини, була продемонстрована, на переконання Челлена, “збанкрутілість панславизму як політичного чинника”¹⁸. Вчений вважає, що саме замасковане під панславистську пропагандистську де-

¹² R. KJELLEN, *Die Großmächte vor und nach dem Weltkriege*, Leipzig und Berlin (Hrsg. v. Dr. Karl Haushofer) 1933, S. 138.

¹³ *Ibid.*, S. 109.

¹⁴ R. KJELLEN, *Die Großmächte und die Weltkrise*, Leipzig und Berlin 1921, S. 188–189.

¹⁵ *Ibid.*, S. 139.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 84.

¹⁸ *Ibid.*, S. 94.

магогію бажання приєднати до імперії західноукраїнські землі стало причиною вступу Росії у війну. Називаючи українське питання однією з головних невирішених суперечностей, що призвели до війни, дослідник пише, що “ми маємо всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни”¹⁹. “Ми мусимо... розуміти, – зазначає він з цього приводу, – що українське питання є «ядром» австрійсько-російського протистояння”²⁰.

Челлен нагадує слов'янам про сутність так званої “слов'янської” політики Росії, для якої “ідеальний етнополітичний мотив служить... досягненню реальної геополітичної цілі”²¹. Проводячи в цьому зв'язку відмінність етнополітики, яка, за його визначенням, є наукою, що вивчає своєрідності того чи того народу в контексті їхнього відношення до тієї чи іншої держави, Челлен викриває лукаву, за його визначенням, політику Росії щодо слов'янських народів, зокрема поляків та українців. “Не зможуть вони (слов'яни – *В. П.*), – пише науковець, – залишатися сліпими щодо кричущої суперечності між вустами Росії, що співають пісень про свободу усіх слов'ян, та її рукою, що вимахує батогом... – політика Росії вдома все ще не зазнала жодних змін, поляки коцюрбляться під новими ударами, а над степами України й досі не побачити сходу ранкової зорі”²².

Стосовно окраїнних держав (*Randstaaten*) Челлен підкреслює, що у 1917–1918 роках, після розпаду старої російської держави новий уряд у Москві став наче островом, який оточили нові державні утворення. Серед цих утворень Челлен називає на європейському фронті подій Фінляндію, Балтійські держави, Литву, Польщу і Україну; на півдні – “таврійську республіку” в Криму і союз кавказьких держав; на сході – Башкирія, Сибір, Киргизстан, Туркестан. Ці окраїнні держави, на думку геополітика, служитимуть на Заході, через їхню зростаючу вагу, об'єктом уваги зі сторони великих держав²³.

Окрім того, Україна трактується Челленом, що наочно продемонструвало заключення німцями миру (у Брест-Литовську 3 березня 1918 р. – *В. П.*) як народно-правова одиниця²⁴. Факт переслідування та гонінь на їхню мову з боку уряду Російської імперії доводить, що великороси, які змішалися з фінським і татарським елементом, самі мали свою власну (окрему

¹⁹ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 73.

²⁰ *Ibid.*, S. 72.

²¹ *Ibid.*, S. 90.

²² *Ibid.*, S. 94.

²³ R. KJELLEN, *Die Großmächte und die Weltkrise*, S. 213.

²⁴ *Ibid.*

від українців – В. П.) національну свідомість”²⁵. Тому, вітаючи в 1920 році національно-визвольну боротьбу неросійських народів та їхнє виокремлення в самостійні держави, Челлен проголошує: “наслідок (створення нових держав – В. П.) відповідає явно правильному напрямку: повертає Європа за свій справжній культурний кордон свою власну Ірреденту”²⁶.

Згодом, говорячи про подальшу долю окраїнних держав (Randstaaten) Челлен також зазначає, що перемога комунізму поєдналася (для Росії – В. П.) з територіальними втратами на Заході, оскільки низка держав отримала незалежність, а саме Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Польща. “Доля української, білоруської та транскавказької державностей, територій Бухари, Хорасану та Сибіру, – пише Челлен, – була протягом тривалого часу невизначеною, але врешті-решт спромоглася більшовицька воєнщина (Soldateska) ці частини повністю за собою утримати”²⁷.

Висновки.

1. З кінця XIX століття до завершення Першої Світової війни Україна відігравала значну роль у дослідженнях Рудольфа Челлена будучи предметом його фахової концентрації як геополітика. Ще до початку Першої Світової війни Челлен наполягав на думці, що Російська імперія не була національною державою, а державою підкорених національностей, уважно та ретельно досліджував феномен України з поліперспективної точки зору. Як геополітик вчений розглядав українську проблему окремо від вирішення російської, беручи до уваги факт наявності в українців окремої національної свідомості та мови і маючи на меті відірвати народи Середньої Європи, включно з українським, від Росії.

2. Рудольф Челлен був переконаний, що Україна у тогочасній структурі європейських відносин спроможна стати незалежною нацією та державою. На підтримку цього твердження він висував власну аргументацію. Челлен покладався тут на належність України до етнічного поясу чужих росіянам народів, що пролягає між Росією і власне Європою, яку потрібно закріпити власними державами цих братніх середньо-європейських народів.

3. Слід зазначити, що, разом з тим, Челлен не вірив у спроможність українців самостійно стати незалежною нацією. Він підпорядкував це питання спільній боротьбі окраїнних держав або членів так званого буферного поясу між Росією та власне Європою проти Росії, підтриманий Німеччиною та Австрією.

²⁵ R. KJELLEN, *Die Großmächte und die Weltkrise*, S. 138.

²⁶ *Ibid.*, S. 189.

²⁷ R. KJELLEN, *Die Großmächte vor und nach*, S. 247–248.

4. Враховуючи власну специфіку спеціалізації наукового дослідження, Челлен оперував такими геополітичними та географічними категоріями, як пояс держав, буфер, окраїнні держави, союз держав, Середня Європа тощо. Він вимагав, щоб Німеччина та інші провідні країни Європи прискорили розпад Російської імперії шляхом підтримки боротьби України за незалежність.

**ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ ЧОРНИЙ (15.07.1931–03.02.2018)
ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО, КОЛЕГИ, ВЧИТЕЛЯ ТА ДРУГА**

Порядність визначає все...

Володимир Чорній

3 лютого 2018 р. відійшов у вічність Володимир Павлович Чорній – професор Кафедри історії Центральної та Східної Європи, директор Інституту славістики Львівського національного університету імені Івана Франка, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Не стало видатного вченого-славіста, болгариста, прекрасного організатора науки та, насамперед, достойної Людини.

Попри поважний вік та загалом незворотною плинність людського буття, втрата Володимира Павловича болісно торкнулась сердець не тільки його рідних та близьких, але й колег, учнів, тих, з кими він працював, кому дарував щирість та доброту свого

серця. Згадуючи про нього мимоволі зринає в думках вислів Арнольда Тойнбі, що “людство нічого кращого не придумало від порядності”. Безперечно, така морально-етична модель не завжди слугує підґрунтям для життя окремо взятої людини. Однак, що стосується Володимира Павловича, то саме він був одним з найяскравіших втілень цього постулату. Даровані Богом мудрість та розум, відчуття людської гідності, відповідальне виконання своїх обов’язків, працьовитість і скромність, допомога та підтримка учнів, колег та підлеглих – завжди викликали довіру, повагу та вдячність у тих, хто здатний цінувати та навчатись у таких особистостей.

Життя Володимира Павловича – це приклад становлення кваліфікованого вченого та непростя доля людини. Дитинство припало на міжвоєнний період. Народився 15 липня 1931 р. в с. Киданів Буцацького району на мальовничій Тернопільщині. Очевидно, краса малої Батьківщини назавжди заронила в його серце любов до природи та навколишнього світу. Для прикладу, особливо мальовничо Володимир Павлович відтворював у пам'яті розливи річки Стрипа, яка протікала через село, де він народився. Завжди щирим було замилювання навколишнім світом – цвітінням дерев і квітів, красою осені чи, навіть, погожим сонячним днем.

Підліткові та юнацькі роки припали на час Другої світової війни, він спостерігав участь українців у національно-визвольному русі, встановлення та функціонування радянської влади в Західній Україні. Початкову освіту здобув у рідному селі, а середню – в Чортківській і Станіславській гімназіях, Буцацькій середній школі. З особливим пієтетом Володимир Павлович ставився до батьків, пам'ятаючи, що праця їхніх рук та розуміння необхідності надати дітям можливості для отримання освіти, проклала йому шлях до університету, а відтак і до науки. У 1948–1953 рр. навчався у Львівському університеті, згодом (1953–1956) в аспірантурі Кафедри історії південних і західних слов'ян цього ж вишу. Дисертаційне дослідження “Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.” захистив у 1966 р. Відтак болгарський національно-визвольний рух став основним предметом його наукових пошуків. Всебічне висвітлення цієї проблематики відображено у статтях, що стосуються аналізу болгарської та вітчизняної історіографії, джерел, економічних та суспільно-політичних проблем історії Болгарії періоду національного відродження¹. У 1976 р. побачила світ монографія Володимира Павловича “Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 г.”, схвальні рецензії на яку публікувалися в авторитетних фахових виданнях СРСР, Польщі та Болгарії.

Вагомий внесок дослідника у написання та редагування колективної монографії, присвяченої 100-літтю визволення Болгарії від османського гніту, яка побачила світ у Львові (1980 р.) та Велико-Тирново

¹ Див., напр.: В.П. Чорний, *До питання про роль Гюрєвського комітету в підготовці квітневого повстання в Болгарії*, Доповіді і повідомлення Львівського державного університету ім. І. Франка, вип. 8, ч. 1, Л. 1958, с. 41–48; В.П. Чорний, *Болгарська еміграція в період підготовки квітневого повстання 1876 р.*, Питання загальної історії, Л. 1959, с. 86–102; В.П. Чорний, *Економічне і політичне становище Болгарії напередодні Квітневого повстання (1876)*, Українське слов'янознавство, вип. 4, Л. 1971, с. 43–54; В.П. Чорний, *Про деякі дискусійні питання історії Квітневого повстання в Болгарії (1876 р.)*, *ibid.*, вип. 10, Л. 1974, с. 74–79; та ін.

(1981 р.)². Наукові інтереси Володимира Павловича поширилися також на дослідження становлення історичної болгаристики в Україні та у Львові зокрема³.

Студії вченого з історії Болгарського національного відродження – це величезне надбання української славістики. Науковий доробок Володимира Павловича, без перебільшення, спричинився до своєрідного “відкриття” цієї балканської країни не тільки для українців, але й для інших народів. За його спогадами, досліджуючи болгарський національно-визвольний рух, студентам езоповою мовою можна було доносити сутність цього історичного явища та спонукати глибше замислитись над історією власного народу⁴. Багаторічна дослідницька праця проф. В. Чорнія на ниві болгаристики була відзначена академічною спільнотою Болгарії та болгарськими урядовими нагородами.

Підсумком багаторічних досліджень у царині болгаристики стала “Історія Болгарії” (Л. 2007) – єдина україномовна синтеза з історії цієї країни на сьогодні. В одній із рецензій, присвяченій цьому виданню, зазначено, що автор здійснив вдалу інтерпретацію низки важливих проблем болгарської історії⁵.

Ще одним напрямом наукових зацікавлень Володимира Павловича були процеси націотворення та національні рухи в країнах Центрально-Східної Європи⁶.

Цікавою сторінкою наукового життя вченого є дослідження в галузі сорабістики. Він є співавтором “Історії лужицьких сербів. Посібник з народознавства” (Л.; Будишин 1997), а також низки статей з історії лужичан⁷.

² *Незабываемый подвиг. Некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии от Османского ига*, Львов 1980, 326 с.

³ Цим аспектам присвячені статті та повідомлення: В.П. Чорній, *Іван Франко і Болгарія (огляд)*, Проблеми слов'янознавства, вип. 33, Л. 1986, с. 12–18; В.П. Чорній, *Національно-визвольна боротьба болгарського народу у 60–70-х роках XIX ст. і західноукраїнська громадськість*, *ibid.*, вип. 38, Л. 1980, с. 52–60; В.П. Чорній, *Юрій Венелін (Гуца) та львівський університет*, Ю.І. Гуца-Венелін і розвиток міжслов'янських взаємозв'язків. Тези доп. і повід. наук. конф., присвяч. 150-річчю від дня смерті Ю. Венеліна, Ужгород 1989, с. 41–43; та ін.

⁴ В.П. Чорній, *Автобіографічні нотатки*, Слов'янознавчі студії, Л. 2002, с. 306.

⁵ Є.П. Пугач, *Перше україномовне видання з історії Болгарії. Рец. на кн.: Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів, ПАІС, 2007. 404 с., Дріновський збірник, т. 3, Х.; Софія 2009, с. 437.*

⁶ В.П. Чорній, *Історичні передумови етнорелігійного самовизначення населення Боснії та Герцеговини*, Студії політологічного центру “Генеза”, № 2 (Л. 1997) 91–96; В.П. Чорній, *Боснія і Герцеговина: з історії етносів та релігій*, *Людина і світ* 7 (2001) 45–51.

⁷ В. Чорній, *Серболужичани на сторінках “Слов'янського світу” Д. Дорошенка*, Питання сорабістики. VI–VII Міжнародний сорабістичний семінар, Л. 1999, с. 15–22; В. Чорній, *Участь українських учених у загальноукраїнській акції національних прав серболужичан (1920–1922)*, *ibid.*, Л. 2000, с. 182–189

Чимало уваги учений приділяв теоретичним питанням славістики. Власне, спираючись на особливості історичного розвитку цієї галузі в Україні, здійснив спробу виокреслити предмет української славістики та її завдання⁸. Отже, Володимир Павлович зумів повноцінно реалізуватись у різних дослідницьких амплуа, що вдається лише кращим служителям музи Кліо: починаючи від заглиблення в деталі національно-визвольних процесів на Балканах, зумів витворити синтезу національної історії Болгарії, а також вдався до теоретичних рефлексій з приводу становлення славістики.

Особливою сторінкою наукового життя Володимира Павловича був, без перебільшення, збірник наукових праць “Проблеми слов’янознавства”, який видається без перерв з 1970 р. по сьогодні. З першого по дванадцятий випуск включно (до 1973 р.) збірник виходив під назвою “Українське слов’янознавство”. Як один з ініціаторів заснування збірника В. Чорній був заступником редактора, і більше ніж тридцять років (з перервами) відповідальним редактором. Наукове редагування матеріалів збірника забирало у Володимира Павловича багато сил та енергії, однак він ніколи не шкодував часу для спілкування з авторами текстів, завжди намагався допомогти порадою, особливо науковцям-початківцям. Дбаючи про високий науковий рівень збірника, він чимало уваги приділяв мовній культурі видання, залучивши до роботи літературних редакторів. З-під пера Володимира Павловича вийшли статті, у яких підсумовано внесок “Проблем слов’янознавства” в розвиток української славістики⁹. Також за його ініціативи у 2005 р. побачив світ тематичний покажчик опублікованих матеріалів¹⁰.

Не повним буде огляд зробленого В. Чорнієм без звернення до його навчально-педагогічної діяльності. Довгі роки Володимир Павлович читав курси “Історія південно-західних слов’ян”, “Історія країн Центрально-Східної Європи”, “Історія Болгарії” та ін. Особливої уваги заслуговує курс “Вступ до історії”, призначений для студентів-першокурсників історичного факультету. Величезний науковий та педагогічний досвід Во-

⁸ В. Чорній, *Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація)*, Проблеми слов’янознавства, вип. 49, Л. 1996, с. 4–8.

⁹ В. Чорній, *П’ятдесят випусків “Проблем слов’янознавства” (навколоювілейні роздуми)*, Проблеми слов’янознавства, вип. 50, Л. 2000, с. 15–22; В. Чорній, *Подвійний ювілей “Проблем слов’янознавства”*, *ibid.*, вип. 60, Л. 2011, с. 11–20.

¹⁰ “Українське слов’янознавство” випуски 1–12. “Проблеми слов’янознавства” випуски 13–50. 1970–1999. Тематичний покажчик опублікованих матеріалів, Л. 2005, 140 с., а також доповнення до покажчика: *Проблеми слов’янознавства. Випуски 51–60. 2000–2012. Тематичний покажчик опублікованих матеріалів*, Проблеми слов’янознавства, вип. 61, Л. 2012, с. 275–299.

лодимир Павлович щедро передавав майбутнім поколінням, відкриваючи світ майбутньої професії. Окрім того В. Чорній – співавтор низки навчально-методичних видань, підручників та посібників, а саме: “Історія південних і західних слов’ян. Підручник для студентів історичних факультетів” (К. 1987, у співавторстві); “Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних та гуманітарних факультетів” (Л. 2001, у співавторстві), “Болгарське національне відродження (середина XVIII – 70-ті роки XIX ст). Програма спецкурсу” (Л. 2000) та ін.

Впродовж довгих років праці у Львівському національному університеті імені Івана Франка, Володимир Павлович обіймав низку посад – лаборанта, викладача, завідувача кафедри і декана факультету. З 1968 по 1973 р. В. Чорній – ректор Дрогобицького педагогічного інституту. Перебуваючи на відповідальних посадах, він завжди був добрим організатором науки. За його ініціативи було засновано у 1988 р. Інститут славістики, як міждисциплінарну наукову структуру, що об’єднує фахівців з різних ділянок славістики – мовознавства, літературознавства, історії та культурології. У 1992–2015 рр. Володимир Павлович був незмінним директором Інституту. В очолюваному ним маленькому колективі завжди панувала атмосфера виняткової доброзичливості, щирості, взаємоповаги та довіри.

Йому також належить ідея заснування щорічного славістичного форуму – Міжнародного славістичного колоквиуму, який, починаючи з 1992 р. проводиться на базі Інституту славістики. Задум Володимира Павловича полягав у тому, щоб в осередку, який акумулює славістичні традиції Львова, могли зустрітись та обмінятись досвідом славісти України та зарубіжних країн.

У 2002 р. Володимир Павлович відзначав 70-річний ювілей, до якого було приурочено видання збірника його вибраних праць “Слов’янознавчі студії”¹². Тут вміщено окремі статті, що ілюструють наукові зацікавлення автора, відображають науково-педагогічну та науково-організаційну діяльність. Вибірку доповнюють автобіографічні нотатки. З притаманними Володимирі Павловичу тактом та допустимою відвертістю стосовно осіб, про яких йшлося у спогадах, він привідкрив завісу не тільки у власне життя, але й в епоху, в якій жив та працював. Важко не погодитись з думкою автора, що спогади та спостереження окремих осіб про ті чи ті події уточнюють деталі, а, головне, відтворюють суспільну атмосферу, в якій вони відбувалися¹³. Автобіографічні нотатки не

¹¹ В.П. Чорній, *Слов’янознавчі студії*, Л. 2002, 374 с.

¹² *Ibid.*, с. 253.

тільки передають “дух епохи”, але й наочно ілюструють, що насправді та чи та історична дійсність у фундаменті має моральну складову. Власне від її об’ємності й залежить рівень освіти і науки, відносини між членами того чи того колективу, але, найголовніше, загальний рівень культури суспільства. Саме з таких позицій Володимир Павлович завжди виходив, допомагаючи учням та колегам. Він наголошував, що рівень національної культури залежатиме від якісної освіти та науки, від добросовісної праці на цій ниві людей, які взялись за справу.

У полі зору проф. В. Чорнія були й суспільно-політичні події, адже він залишався людиною з величезним життєвим досвідом, знавцем вітчизняної, європейської та всесвітньої історії загалом. Володимир Павлович надзвичайно вболівав за долю нашої країни, особливо після подій 2014 р. Без перебільшення був патріотом своєї Батьківщини, адже служив їй відданою працею в царині науки та освіти без псевдопатріотичного пафосу та корисливості.

Завершуючи короткий загальний нарис про близьку та дорогу багатьом серцям Людину, нагадаю, що наукова дорога, яку проклав Володимир Павлович, ще далеко не пройдена. Наступні покоління дослідників у галузі як славистики, так і болгаристики зокрема, беручи за основу його доробок мають гідний дороговказ для подальшого розвитку наукових студій. Окрім цього, власне наукова спадщина Володимира Павловича вже чекає свого дослідника. Справа, яку він започаткував у вигляді збірника “Проблеми слов’янознавства” та Інститут славистики Львівського університету, живе і має продовження, що є свідченням недаремної праці та старань.

Характеризуючи особистість Володимира Павловича можна щиро стверджувати, що відійшла Людина праці, свідомо обов’язку, неймовірно зичлива, з великим і добрим серцем та винятковою порядністю. Кожен, хто знав та цінував Володимира Павловича, сумуватиме за ним, адже кризь наше життя проходить багато людей, але залишаються в наших серцях тільки справжні Особистості.

Вічна пам’ять Вам, Володимире Павловичу!

Шановний Професоре, Дорогий Колего, Любий Вчителю та Друже!

Марія Файда

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АНФРФ ІМФЕ НАНУ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

Вестник РУДН – Вестник Російського університета дружби народів

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

ЛНВ – Літературно-науковий вісник

НаУКМА – Національний університет “Києво-Могилянська академія”

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

СВУ – Союз визволення України

ТК – Трудовий конгрес

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии

УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦР – Центральна Рада

CONTENTS

The 100th anniversary of Ukrainian Revolution (1917–1923)

Khomenko V. (Kyiv). Mykhaylo Hrushevskiy's Party Activity
in the Directory Period: Memorials Evidences,
Memoirs, Diaries5

The issues of M. Hrushevsky's party activity during the Ukrainian Revolution in the Directory period are examined in the article. The state of historiographical works has been briefly characterized. The autobiographical works of M. Hrushevsky, as well as memorials, memoirs and his contemporaries' diaries have been analyzed. The conclusion that there is a lack of documentary resources about the political activity of the prominent historian during the Directory period has been made; therefore, ego-documents become an important source of information, despite their subjective features.

Kahalna M. (Kyiv). Condition of Ukrainian Prisoners of War
in the Camps of Austria-Hungary, Germany and Turkey
(According to the Documents of the CSASO of Ukraine)19

The article analyzes the documents from the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and contains information about the Ukrainian prisoners of war in the camps of Austria-Hungary, Germany and Turkey. It is about the activities of the Union of Liberation of Ukraine whose influence spread to more than 200 thousand Ukrainian prisoners of war. The documents from the fund Nr. 269 "Collection of documents «Ukrainian Museum in Prague»" are analyzed. Among them are the reports of the Union of Liberation of Ukraine representatives, the correspondence of the prisoners with the Union of Liberation of Ukraine representatives, relatives and friends.

Hordiienko D. (Kyiv). Hetman Petro Doroshenko
in the Life and Works of Dmytro Doroshenko27

The article reveals one of the page of the creative biography of the famous Ukrainian historian Dmytro Doroshenko. The exploratory appeal to the figure of hetman Petro Doroshenko, who was the ancestor

of D. Doroshenko, is directly analyzed. Actually, on the example of D. Doroshenko's application to the figure of Petro Doroshenko, the formation of the state school of Ukrainian historiography is shown. Particularly relevant it is the state approach in the years of the Ukrainian Revolution of 1917–1923, one of the active activists of which was D. Doroshenko. In the years of the Revolution, when the main threat came again from the East, from Russia, for the Ukrainian social and political thought, hetmans who carried out a pronounced anti-Russian policy, including the figure of Petro Doroshenko, became particularly relevant. Therefore, it is no coincidence that leading figures of the Ukrainian Revolution (S. Petliura, M. Hrushevsky, D. Doroshenko, etc.) in their writings and public speeches carried out parallels between their way and the hetmans B. Khmelnytsky, P. Doroshenko and I. Mazepa. Thus, the imposition of his own experience of state-building was reflected in the historiographical assessments of the figure of P. Doroshenko in the writings of D. Doroshenko.

Sources and Source Studies

Kovalchuk O. (Kyiv). Key Principles of the Romanticism Period's Archeography Modeling by Ukrainian Soviet Scholars40

An influence of Marxist philosophy and ideological guides upon the basic principles' formation as for the study of the history of the Ukrainian archeography of the first half of the nineteenth century, conducted during the Soviet period, is explored. Available options and concepts for these studies are identified, and the boundaries of the material's interpretation are outlined. The contribution of the Ukrainian Soviet archeography to the study of the mentioned problem is determined.

Mavrin O. (Kyiv). A Development of the Theory and Methodology of Archeography in the 1940s – 1950s in the Ukrainian SSR49

The article is devoted to the development of Ukrainian archeography of the first post-war decade and its specific features in the conditions of the adoption of united rules for the publication of historical documents in the USSR.

The process of development of the theory and formation of the methodology of archeography in the "Union" ("Soyuznyi") archeographic centers during the above mentioned period is analyzed.

The conclusion is that although the all-union rules became normative for Ukrainian archivists and historians, in conditions of hard centralization, Ukrainian archeography succeed to find its own “face”. These were, for the most part, fragmentary developments in the field of methodology. But as it turned out in the future, they took an important place not only in the Ukrainian archeography, but also influenced the further progress of the entire archeography of the Soviet Union.

- Starkov V. (Kyiv). Ukrainian Traditional Play Culture:
Structure of Sources Base (1800–61)69*

The structure of sources base of the Ukrainian traditional play culture (the period 1800–61) is considered in this article. The descriptions and mentions of the play culture elements are contained in general ethnographic publications or separate ethnographic articles. The some of them contain play and amusement information only. There are literary sources too. A full description fixation of play facts are the main instrument of such researches.

- Korniienko V. (Kyiv). Alexei Shakhmatov vs Fedir Trepov:
the Case of Vasyi Kravchenko79*

The article is a publication of documents related to one of the episodes of the life of the Ukrainian ethnographer, folklorist, dialectologist Vasyi Hryhorovych Kravchenko (1862–1945), which the Russian authorities decided to send outside the Volyn province for “anti-state” activities. Alexei Shakhmatov supported the Volyn scientist in the case. He tried to save V. Kravchenko from deportation.

Historiography and History of the Slavic Studies

- Levchenko V. (Odesa). Slavic Studies Scholars of the Odesa
in 1920–1940 Years: Directions, Problems, Peculiarities97*

The article analyzes the scientific work of the researchers of Odesa in the 1920’s and 1940’s in the study of the history and culture of the Slavic peoples. The main points of introduction of the study of Slavic studies in the high school network are considered. Traces of scientific works on the Slavic themes of Odesa scientists. The basic directions of scientific studios of Odesa scientist-humanists are highlighted. The tra-

ditions of the leading branch of Slavic science in the background of the general development of Slavic studies in the Russian Empire and the USSR are emphasized in Odesa.

- Solonska N. (Kyiv). Ukrainism in the Slavic World of Canada:
the Peculiarities of Integration*113

The article raises the problem of Ukrainians as a separate Slavic ethnic group under the conditions of immigration; her place and role in Canada's multilingual culture; the formation of the image of Ukrainian in it; the peculiarities of the integration of Slavic in the foreign language of the surrounding society.

- Sydorchuk T. (Kyiv). Omeljan Pritsak and Publishing Activities
of the Ukrainian Research Institute of Harvard University
in the 1970–1990s*125

The article is devoted to the thorough analysis of the publishing activity of Ukrainian Research Institute at Harvard University and detailed depiction of the role of the founder and first director of HURI Omeljan Pritsak in elaboration of the programmes and plans of publishing projects in the time span of the first twenty years of the functioning of this first university center of Ukrainian Studies in USA. The author undertakes an attempt to characterize the different types of HURI editions: scientific periodical journals (“Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies”, “Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications”, “Harvard Ukrainian Studies”), the book series in many volumes (“Series in Harvard Ukrainian Studies”, “Harvard Library of Early Ukrainian Literature”), and reference-information issues (“Harvard Ukrainian Studies Newsletter”, “A newsletter for the friends of the Harvard Ukrainian Research Institute”).

History and Culture of Slavs

- Vereshchagina N. (Odesa). Architectural and Pictorial Decoration
of the Narthex of St. Cyril's Church in Kyiv in the Context
of Byzantine Memorial Service*138

The article is dedicated to the reconstruction of the decorative design program of the narthex of St. Cyril's church in Kyiv built in the middle of the 12th century as a family church tomb. The monument is investi-

gated in the context of decoration of the imperial gate in St. Sophia of Constantinople and Byzantine memorial service.

- Yasynetska O. (Kyiv). The Marriage Alliance of Kazimierz the Restorer and Dobroniega-Maria in the Context of Dynastic Interaction of Poland and Ukraine in 11th–12th cc.145*

This paper reviews the circumstances of matrimonial alliance of the duke of Poland Kazimierz I the Restorer (1016–1058) and Kyivan Princess Dobroniega-Maria (ca 1015/17–1087) in the context of the first Polish-Ruthenian dynastic marriages.

The article outlines the peculiarities Dobroniega-Maria genealogy. It reviews the existing theories of Maria’s origin and propounds the new hypothesis of her genealogy. The genealogical reconstruction represented in the article adduces arguments in favor of the origin of Dobroniega-Maria to be connected with Bulgarian, Byzantine, German, English and Ruthenian ancestry.

The paper substantiates the hypothesis of Dobroniega’s origin from the family of St. Borys – the son and the main heir of Kyivan prince Volodymyr the Great and his Bulgarian wife. On the base of the Medieval sources (Kronika Wielkopolska, Genealogia Welforum, Historia Welforum Weingartensis) and modern researches (D. Jackman, A. Wolf and others) the article proposes the decision that Dobroniega originated from Boris Volodymyrovych in his marriage with the German Margravine – the descendant of Otto I the Great (912–973), the emperor of Holy Roman Empire and his wife – English princess Eadytha (910–946).

The marriage of Dobroniega and Kazimiersz as one of the first Polish-Ruthenian alliances became an important factor of international relations of Poland and Kyivan Rus in 11th c., fastening political union and starting the period of friendly cooperation between the states.

The examples of a number of other Polish-Ruthenian dynastic marriages of that period testify very active matrimonial relations and prove close interaction of Poland and Kyivan Rus in 11th–12th cc.

- Ganshin A. (Kyiv). About Sacral Organization of Prince’s Tomb in st. Cyril’s Church in Kyiv and the Dating of It’s Wall Paintings169*

Over the years of the researches of Cyril’s Church in Kyiv, a scope of the most resent scientific problems was formed. Ironically, it is associated with the person of the church’s founder, the date of laying, the time of completion of construction works and painting of the walls of the Church.

The process of searching for the solution of these issues is highly complicated by the chronicle's evidence, which doesn't mention any of the stages of the construction, showing the contradictory information about the founders, and doing so only indirectly. The chronicles mention two different founders and this fact raised long-standing discussion among the scientists.

After analyzing the previous researches, we concluded that the circle of these issues remains unresolved today. Moreover, it is only outlined by numerous hypothetical constructions, which require either confirmation or complete refutation.

In order to finally resolve the issue at the actual level, we decided to pay attention to the organization of the sacred space of the princely tomb in the church and to the ideological features of the wall-painting program of this place. The complex approach allowed revealing a burial portrait in the room. It shows the rules of the courtier etiquette of that time and corresponds to the peculiarities of the organization of the tomb. After involving the chronicles' evidence to our research, we managed to name the founder's personality and, also, to solve some other issues.

We found that in the porch of st. Cyril's Church, in the place, where the tomb was arranged, is a burial portrait of the churches founder and his family members, who were to be buried in this church. The features of the organization of the space, comparison with the ideological program of painting, and engagement of the chronicles' information about the prince's family allowed us to determine the places, which were reserved for the deceased, and to set the absolute chronology of the church.

<i>Likhtei I. (Uzhhorod). On the Scales of Love and Politics: the Fate of Queen Kunigunda Against the Background of Crisis in the Czech State of the Second Half of the 13th Century</i>	181
---	-----

The article highlights the main milestones of the life of Queen Kuni- gunda, who was the second wife of the Czech monarch Přemysl Otakar II. The Czech state appeared in serious danger after the death in 1278 of Přemysl Otakar II in the battle with the troops of the German ruler Rudolf I Habsburg. The country was in a crisis situation, since the only heir to the throne, Vaclav II, was still a child, and Czech gentry were not sufficiently consolidated. Great hopes were relied on the Queen-widow Kunigunda, who at the beginning actively defended the interests of her and Přemysl Otakar's II common son Vaclav II. However shortly Kunigunda had removed from active participation in the political life of the country, as she

fell in love with the simple nobleman Zavish of Falcenstein, who had been the mortal enemy of her late husband.

- Kowalczyk R.W. (Lodz, Republic of Poland). Prussian Policy (Frederick II, Frederick William II, Frederick William III) Against the Catholic Church in the Polish Lands Included in the Hohenzollern Monarchy in 1772–1806207*

The article deals with Prussian policy towards the Catholic Church in Polish territories incorporated into the Kingdom of Prussia in 1772 to 1795 during the three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It differentiates the policy of Frederick II in West Prussia, which was incorporated into the Prussian state in 1772 and its successors: Frederick William II and Frederick William III to the subsequent provinces of South Prussia and East Prussia. It shows that the secularization of clerical goods by the Hohenzollerns (Frederick II, Frederick William II and Frederick William III) weakened the position of the Catholic Church in Poland – a mainstay of feudalism. Thanks to this, it was possible to implement reforms that contributed to the economic advancement of these lands in Prussian times. This caused the influx of German population to the Polish lands. German colonists transplanted to new lands, skills in both crafts and agriculture. Prussia was transformed into a modern capitalist state, and weakened by secularization in the Polish territories, the Catholic Church did not hamper capitalist transformations.

- Potulnytskyi G. (Kyiv). Ukrainophile and Russophile Tendencies in Relation to the Cossack Issue in the Scientific Heritage of the French Intellectual Elite in the Second Half of the Eighteenth Century214*

Among the French intellectuals involved in the study of Eastern Europe in the second half of the 18th century, three perspectives were developed in relation to the Cossack Ukraine: a. a Ukrainophile one, represented by a historian and translator Nicolas-Gabriel Le Clerc; b. a Russophile one, which was also personified by a historian and translator Pierre-Charles Levesque; c. an intermediate or neutral one, which reflected both trends and was expressed by a diplomat and historian Claude Carloman de Rulhière. Whereas Le Clerc defined the Cossack people as a separate ethnic group capable of independent political and cultural development, his main opponent Levesque, by contrast, could not imagine the Ukrainian language and culture outside the

all-Russian context. De Rulhière adopted a twofold position: on the one hand, he regarded the Cossacks as a separate ethnic group, which had its own state association in the past; on the other hand, he considered it only in the context of competing versions of Polish and Russian history. The dual position of France, which studied the issue of the Cossack factor in order to amend the political plans in the future, explained not only the polarized views of intellectual elite representatives, who were almost simultaneously sent to various services to the Russian Empire, but also the conformity of such views with the foreign-policy vision of state international policy. In the second half of the 18th century, France was no longer in a state of war with Russia, as it was the case in the first half of the same century, but rather in a state of uncertainty as to its policy towards the Russian Empire in general and the Cossack issues in the context of this policy in particular.

Kowalczyk R.W. (Lodz, Republic of Poland). Smolensk in 1812226

The article deals with the role of Smolensk in the war of 1812. After the failed idea of the destruction of the Russian army in Lithuania, the failure of the Vilnius maneuver, Smolensk, so-called Moscow's gate began to play a prominent place for both Napoleon and Alexander I. It shows why the battle for Smolensk in August 1812 did not turn into a general dissertation between the Russian side and the Napoleonic side. Concepts that were then made by the commander-in-chief of the Russian army: general lieutenant Mikhail Bogdanovich Barclay de Tolly, Alexander I and Napoleon. It shows the reasons for Napoleon's rejection of the division of the war with Russia into a two-year campaign for 1812-1813 and remaining on the beds near Smolensk on the rubrics of the former noble Poland (Belarus, Volhynia, Podolia and Ukraine), strengthening the Great Army with Polish recruits and continuing the campaign against Aleksander I in the spring of 1813. It shows that Napoleon also rejected another variant of the war with Russia. A plan assuming the outbreak of the anti-Russian uprising in Ukraine, which was promoted by Poles, headed by Prince Jozef Poniatowski. It analyzes the situation that occurred in Smolensk after Napoleon's march to Moscow. Why did not we manage to build a logistics center in Smolensk. The actions of the Governors of Smolensk: General Michal Ignacy Kamienski, General Louis Grandeau d'Abeaucourt, General Henryk Charpentier and General Antoni Henryk Baron Jomini and the Governor of the Smolensk Province General Ludwik Baraguey d'Hilliers. It shows the image of Smolensk at Napoleon's return from an unsuccessful expedition to Moscow on

November 9, 1812. Reorganizations of the Great Army in Smolensk and Napoleon's march west.

- Netudykhatkin I. (Kyiv). Image of St. Andrew's Church in the Polish and Imperial (Russian) "Information War" of the 19th Century*238

The article analyzes the transformation of the "myths" and the legends associated with St. Andrew's Church in the context of the Polish "January uprising" in 1863–1864. The impotence of the image of the czar's Church in Kyiv for propaganda on the Polish and Imperial (Russian) sides is compared.

- Muzychko O. (Odesa). The Functioning of Ukrainian Language in the Public Space of Odesa in the 19 – at the Beginning of the 20th Centuries*252

The purpose of this article is to demonstrate on the basis of little-known sources the facts proving the functioning of the Ukrainian language in Odesa during the time of the city being part of the Russian Empire. On concrete examples from documentary sources, it has been proved that, under unfavorable conditions, the Ukrainian language was a notable factor in the cultural and social life of the city, close and understandable to many people for whom the Ukrainian language was not native and who did not use it. The Ukrainian language was one of the factors that prevented the culture of the city from being locked into only the Russian language and Russian culture. The Ukrainian language was one of the factors that most contemporaries did not perceive Odesa as a Russian city, suspiciously looked at Odesa as the center of freedom of thought and Western Europeanism.

- Kotelnitsky N. (Chernihiv). Participation of Zemsky Liberals of Northern Ukraine in the Liberation Movement in the Russian Empire at the End of the 70's of the 19th Century*263

The intelligence deals with the participation of liberal zemstvos of northern Ukraine in the liberation movement in the Russian Empire at the end of 70s of the 19th century. The main directions, and actions of zemsky liberals in the context of a broad anti-state-run wave of public protest in the state are shown. On the basis of the analysis of the discovered historical sources the thesis is presented about the premature

closure of the scientific problem concerning the mythical existence and functioning of a consolidated organization that coordinated the activities of the zemstvo opposition in the country. The attention is focused on the need to find out the role and place of M. Drahomanov in the imperial liberation political movement, in particular ties and contacts with the ukrainian provinces of the Russian Empire.

- Starodub A. (Kyiv). “Recollections-Obituaries” by Vasyl Bidnov
About Professors of the Kyiv Theological Academy
of the Late 1890s – the Early 1900s272*

The article analyzes a series of publications by Professor Studium of Orthodox Theology of the Warsaw University Vasyl’ Bidnov (1874–1935). In the late 1920s and early 1930s, he published memoir notes and obituaries about the professors of the Kyiv Theological Academy of the late 19th – grade 20th century (M. Petrov, V. Zavitnevich, S. Golubev, D. Bogdashevsky (Bishop Wasyliy), V. Ekzemplyarsky). These texts contain interesting details about the specifics of mutual relations in the professorial corporation of the academy, as well as assessments of individuals in terms of their attitude to the Ukrainian movement.

- Foster S. (University of East Anglia, United Kingdom). Representing
Yugoslavia in First World War Propaganda:
The Yugoslav Committee and the Vision
of South Slav Independence284*

- Potulnytskyi V. (Kyiv). The Vision of Ukraine in the Framework
of European International Relations Shaped
by Leading Sweden Geopolitician Rudolph Kjellen297*

While discussing the Ukrainians in the context of Russia’s analysis, Rudolph Kjellen examines two particularly striking factors that determined and will determine the development of two empires, namely the tsarist and the Soviet ones. In his opinion, they include, on the one hand, the outlines of geopolitical location of nations bordering Russia or having ties to it, and, on the other hand, marked differences in cultural development of these nations. The first factor is a clearly outlined centred position of Great Russians, surrounded by a belt of foreign nations on all sides. The second factor in Kjellen’s definition is that the above-mentioned nations, including the Ukrainian one, are culturally much more developed than Russia.

Given the current situation, in defining ethno-politics, which is, in his opinion, a branch of science studying distinctive features of a nation in the context of its relation to any given state, Kjellen exposes the deceitful, by his definition, policy of Russia towards the Slavic nations, including the Poles and Ukrainians. In general terms, regarding peripheral states (Randstaaten), Kjellen emphasizes that in 1917–1918, after the collapse of the old Russian state, a new government in Moscow became like an island surrounded by new state formations. Among these formations on European arena, Kjellen mentions Finland, the Baltic states, Lithuania, Poland and Ukraine; in the south – ‘Tavria Republic’ in the Crimea and the Union of Caucasus States; in the east – Bashkortostan, Siberia, Kyrgyzstan and Turkestan. These peripheral states, according to politician, will attract attention of great powers in the West due to their increasing importance.

Rudolph Kjellen did not consider it possible to solve the problem of construction of independent Ukrainian state in isolation from other former subjects of empires. Therefore, in the framework of the developing different territorial designs upon the Ukraine he named quite different groups of so called “partners” for Ukraine as strategic background for the rise such a state. Kjellen unite Ukrainians in common fight against Russia in so called union of peripheral states (Randstaaten) on European arena, situated between Germany and Russia and consisted of Finland, the Baltic states, Lithuania, Poland and Ukraine.

Memoria

Faida M. (Lviv). Volodymyr Povlovyh Chornij (15.07.1931–03.02.2018).

In memory of the Scholar, Colleagues, Teacher and Friend305

Abbreviations311

ЗМІСТ

До 100-річчя Української революції (1917–1923 рр.)

- Хоменко В. (Київ)*. Партійна діяльність Михайла Грушевського у добу Директорії: свідчення мемуарів, спогадів, щоденників5
- Кагальна М. (Київ)*. Становище українських військовополонених у таборах Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини (за документами ЦДАГО України)19
- Гордієнко Д. (Київ)*. Гетьман Петро Дорошенко в житті і творчості Дмитра Дорошенка27

Джерела та джерелознавство

- Ковальчук О. (Київ)*. Ключові засади моделювання археографії доби романтизму українськими радянськими вченими40
- Маврін О. (Київ)*. Розвиток теорії і методики археографії в 1940-х – 1950-х роках в УРСР49
- Старков В. (Київ)*. Традиційна ігрова культура українців: структура джерельної бази (1800–1861 рр.)69
- Корнієнко В. (Київ)*. Олексій Шахматов vs Федір Трепов: справа Василя Кравченка79

Історіографія та історія слов'янознавства

- Левченко В. (Одеса)*. Славістичні дослідження науковців Одеси у 1920-х – 1940-х роках: напрями, проблематика, особливості97

Солонська Н. (Київ). Українство в слов'янському світі Канади:
особливості інтеграції113

Сидорчук Т. (Київ). Омелян Пріцак та видавнича діяльність
Українського наукового інституту
Гарвардського університету в 1970–1990-х рр.125

Історія та культура слов'ян

Верещагіна Н. (Одеса). Архітектурно-живописна декорація
нартекса київського храму св. Кирила в контексті
візантійського поминального богослужіння138

Ясинецька О. (Київ). Шлюб Казимира I Відновителя та
Доброніги-Марії в контексті династичних взаємин
Польщі та України XI–XII ст.145

Ганшин О. (Київ). Сакральна організація князівської усипальні
Кирилівської церкви Києва
та датування її фрескових розписів169

Ліхтей І. (Ужгород). На терезах кохання й політики:
доля королеви Кунігунди на тлі кризових явищ
у Чеській державі другої половини XIII ст.181

Ковальчик Р. В. (Лодзь, Республіка Польща). Пруська політика
(Фрідріха II, Фрідріха-Вільгельма II та
Фрідріха-Вільгельма III) щодо Католицької церкви
на польських землях, включених до монархії
Гогенцоллернів у 1772–1806 рр.207

Потульніцький Г. (Київ). Українофільські та русофільські тенденції
щодо козацького питання у науковій спадщині
французької інтелектуальної еліти
у другій половині XVIII століття214

Ковальчик Р. В. (Лодзь, Республіка Польща). Смоленськ 1812 року226

<i>Нетудихаткін І. (Київ). Образ Андріївської церкви у польсько-імперській (російській) “інформаційній війні” середини XIX ст.</i>	238
<i>Музичко О. (Одеса). Функціонування української мови у публічному просторі Одеси у XIX – на початку XX ст.</i>	252
<i>Котельницький Н. (Чернігів). Участь земських лібералів північної України у визвольному русі у Російській імперії наприкінці 70-х рр. XIX ст.</i>	263
<i>Стародуб А. (Київ). “Спогади-некрологи” Василя Біднова про професорів КДА кінця 1890-х – початку 1900-х років</i>	272
<i>Фостер С. (Університет Східної Англії, Об’єднане Королівство Великої Британії). Представлення Югославії в пропаганді Першої світової війни: Югославський комітет і бачення незалежності південних слов’ян</i>	284

Відновлення Югославії як Соціалістичної Федеративної Республіки в 1945 році кристалізувало стійкий політичний консенсус щодо створення її первісної державної інкарнації, Королівства Югославія, у грудні 1918 року. Визначена як політична катастрофа з моменту свого заснування, перша Югославія була охарактеризована як продукт західних забобонів, що був ззовні нав’язаний народам регіону Паризькою мирною конференцією. Ця стаття, досліджуючи діяльність антигабзбурзького югославського руху у визначенні та раціоналізації ідеї незалежної південнослов’янської держави в пропагандистських наративах союзників у Першій світовій війні, оспорує ці припущення. Югославський комітет, заснований провідними панславістськими політиками з південнослов’янських теренів Австро-Угорщини у квітні 1915 р., представляв цей крок до легітимації ідеї незалежної, післявоєнної югославської держави. Хоча значна частина його енергії була спрямована на отримання політичної підтримки в Лондоні та Парижі, члени Комітету також прагнули просувати Югославію як культурний та інтелектуальний ідеал. Примара війни, виставки, фестивалі і навіть звернення до Британії та Франції щодо внутрішніх проблем використовувались для пропагування уявлення спільної ідентичності між трьома югославськими “племенами”: хорватами, сербами та словенцями. Відповідно до цієї мети, питання багатостітності та різних

культурних традицій часто відкидали, вважаючи їх засобом закріплення штучних поділів у часи перебування країни під неслов'янськими правителями. Таким чином, до кінця 1918 року Югославія була не лише політичною реальністю, а й сприйнята як невід'ємний елемент післявоєнного політичного консенсусу.

Потульницький В. (Київ). Бачення України у структурі європейських міжнародних відносин шведським геополітиком Рудольфом Челленом297

Memoria

Файда М. (Львів). Володимир Павлович Чорній (15.07.1931–03.02.2018). Пам'яті Вченого, Колеги, Вчителя та Друга305

Список скорочень311

Contents312

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

вип. IV

Оригінал-макет, верстка *В. Корнієнко*.

Редактор *Д. Гордієнко*.

Дизайн обкладинки *А. Кальченко*.

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001

Підписано до друку 12.12.2018.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.

Ум.-друк. арк. 19,07. Обл.-вид. арк. 19.14.

Наклад 300 прим.

Видруковано з оригіналів замовника.

ТОВ “Твори”

21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.

Тел.: (0432) 603-000

(096) 97-30-934, (093) 89-13-852

e-mail: tvoru@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>